Guri Hjeltnes - Hans Fredrik Dahl - Bjørn Westlie
Terje Emberland - Kjetil Braut Simonsen - Rune Ottosen
Øystein Hetland - William Hamre - Carl Emil Vogt
Ingjerd Brakstad - Bjørn Sørenssen - Gunnar D. Hatlehol
Mette Langeid - Thomas Lewe - Bernt Hagtvet - Elsa Kvamme
Nina Grünfeld - Birgitte Kjos Fonn - Henrik G. Bastiansen
Carl Henrik Grøndahl - Tormod Kjensjord - Cecilia Aare

Å formidle det ufattelige

Mediene og Holocaust

Mediehistorisk Tidsskrift nr. 1 2023
Årgang 20, nr. 39

Norsk Mediehistorisk Forening
www.medietidsskrift.no

Henrik G. Bastiansen og Carl Emil Vogt (red.)

Redaksjon for dette nummeret
av Mediehistorisk Tidsskrift:

Redaktører for dette nummeret:
Henrik G. Bastiansen og Carl Emil Vogt

Denne utgaven av Mediehistorisk tidsskrift er utgitt med støtte fra
Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret).

Redaksjonsråd:
Astrid Gynnild
Roy Krøvel
Christine Myrvang
Arnhild Skre
Ove Solum

© 2023 Forfatterne

Design/Grafisk produksjon: Endre Barstad
altkanendres.no

Omslag: Endre Barstad

ISSN digital utgave: 2464-4277

Utgitt av Norsk Mediehistorisk Forening
Tidsskriftet er Open Access og publiseres under lisensen
Creative Commons CC BY-NC 4.0. Betingelsene kan leses her:
http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.no

Mediehistorisk Tidsskrift er medlem av
Directory of Open Access Journals (doaj.org).

Adresse:
Norsk Mediehistorisk Forening
c/o Mediebedriftenes Landsforening
Skippergata 24
0154 Oslo

Hjemmeside: www.medietidsskrift.no

Å formidle det ufattelige

Mediene og Holocaust

Mediehistorisk Tidsskrift nr. 1 2023

(Årgang 20, nr. 39)

Utgitt av

Norsk Mediehistorisk Forening

Innhold

Henrik G. Bastiansen og Carl Emil Vogt:
Innledning: Mediene, offentligheten og Holocaust 6

TEMA: MEDIENE OG HOLOCAUST

Guri Hjeltnes
Da Hollywood lanserte «Holocaust». 12

Hans Fredrik Dahl
Debatten om Holocaust i perspektiv 36

Bjørn Westlie
Aftenpostens brutale mellomkrigshistorie 44

Terje Emberland
Norsk ungkonservatisme, nasjonalsosialismen og jødeforfølgelsene i Tyskland:
En lesning av tidsskriftene Minerva og Unge Høire, 1932 – 1939 54

Kjetil Braut Simonsen
En apokalyptisk antisemittisme: Nasjonal Samling og jødene,
belyst ved invasjonen i Sovjetunionen. 70

Rune Ottosen
Holocaust i norske og svenske aviser:
En nærlesning av Aftenposten og Dagens Nyheter fra 26. november 1942 90

Øystein Hetland og William Hamre
«Jødenes utryddelse er ingen tom frase, det er det nyordnede Europas
rystende virkelighet». Omtale av jødar og Holocaust i Norsk Tidend 106

Carl Emil Vogt
«Jødeforfølgelsene» i hjemmefrontledelsens illegale avis Bulletinen 124

Ingjerd Brakstad
"De siste års tragedie" – genocidal prosess eller nasjonalmyte?
Holocaust og norske aviser 1945-55 130

Bjørn Sørenssen
Holocaust og norsk film 156

Gunnar D. Hatlehol
David Irving vs. Penguin Books og Deborah Lipstadt sett med norske øyne:
Holocaust og medievirkeligheten 2000 170

Mette Langeid
Holocausts ansikt: En studie av bokomslag fra den norske holocaustlitteraturen 184

Thomas Lewe
Visuelle perspektiver og utfordringer i formidlingen av Holocaust 214

FORUM

Bernt Hagtvet
«Sannheten om hakekorset» – filmen som forandret alt 230

Elsa Kvamme
Dokumentaristens dilemmaer i møte med Holocaust 234

Nina Grünfeld
Mine formative filmår: Fra "Holocaust" til "Shoah" 242

Birgitte Kjos Fonn
Har vi hjemmefronten nå?
En gjennomgang av den såkalte «Michelet-debatten» 254

Henrik G. Bastiansen
Fjernsynet fyller 100 år:
Hvordan kan vi utforske en så omfattende TV-historie? 270

Carl Henrik Grøndahl
Hvem lager vi radio for? 290

Tormod Kjensjord:
Da Petre ble til. 292

Cecilia Aare
Barbro Alvings folkhemsblick exotiserar Norrland 298

Om bidragsyterne 324

For forfattere og fagfeller 328

Tidligere utgaver 331

Henrik G. Bastiansen og Carl Emil Vogt:

Innledning: Mediene, offentligheten og Holocaust

Henrik G. Bastiansen
Professor i medievitenskap
Høgskulen i Volda
Leder, Norsk Mediehistorisk Forening (MHF)
henrik.grue.bastiansen@hivolda.no

Carl Emil Vogt
Forfatter og historiker
Spesialrådgiver, Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret)
c.e.vogt@hlsenteret.no

Søndag den 30. oktober 2022 hadde NRK1 premiere på en ny dokumentarserie. Presis kl. 21.10 startet første episode av «Last: jøder. Historien om det norske Holocaust». Programmet ble sendt i beste sendetid på landets største TV-kanal. Endelig, kunne mange si, løftet NRK nå dette ufattelige folkemordet frem for landets seere. Og kanskje var det først da at den spesifikt *norske* delen av Holocaust for alvor ble bredt formidlet til størstedelen av landets befolkning.

To episoder ble sendt denne første kvelden. Senere fulgte fire til. «Last: jøder» var følgelig bredt anlagt i hele seks påkostede episoder. Serien var laget for NRK av produksjonsselskapet Monster. Seriens regissør var Liv Dagne Lunde, mens Vanja Strømstad var produsent. En rekke gjenlevende tidsvitner deltok. TV-skjermen viste eldre kvinner og menn som alle hadde opplevd den norske aksjonen mot jødene, men som likevel hadde overlevd.

Serien fikk en god mottakelse i pressen. I Aftenposten skrev Gunnar Kagge at «Ofrene for forfølgelsen får fortelle sine historier, og jeg tror ikke det er mulig å se serien uten å bli grepet av alvoret». Han la til at «dette er lavmælt TV, der ofrene som kom seg til Sverige får fortelle sin versjon.» Han syntes det stod respekt av at «80- og 90-åringer nok en gang stiller opp for å fortelle om det traumatiske de gikk gjennom. Nettopp dette gjør programmene så sterke.» De fortalte om det hele, rolig og behersket. Flere fortalte om de norske politifolkene som hadde banket på døren deres. Gunnar Kagge mente at «Last: jøder» var nokså lite problematiserende i forhold til de senere års debatt om rasistiske holdninger, hjemmefrontens rolle, betaling for flyktningetransportene og mangelen på rettsoppgjør etter deportasjonene. Ikke noe av det problematiserende ble egentlig feid under teppet, mente han, men seriens fokus lå likevel først og fremst på ofrenes egne opplevelser.[1] Andre aviser skrev også – og radioen fulgte opp. I P2-programmet *Drivkraft* intervjuet Vegard Larsen forstander Ervin Kohn i Det mosaiske trossamfunn – og han fortalte åpent om hvordan Holocaust slo brutalt inn i hans egen familie og hadde påvirket livet hans.[2]

80 år siden deportasjonene

Medienes store interesse for Holocaust høsten 2022 hadde en grunn. Det var gått nøyaktig 80 år siden arrestasjonen, deportasjonen og likvidasjonen av de norske jødene fant sted. Det skjedde i flere trinn i det tysk-okkuperte Norge høsten 1942. De norske jødenes formuer ble beslaglagt. Alle mennene ble arrestert og internert. Senere gjaldt det også kvinner og barn. Så skulle alle jøder i Norge deporteres til Tyskland. Den største transporten gikk med det tyske skipet DS Donau den 26. november 1942. Om bord var 529 jøder fra Norge. De skulle myrdes i Auschwitz. Bare ni kom tilbake i live. I løpet av okkupasjonsårene ble til sammen 773 deportert. Bare 38 av dem overlevde.

«80 år siden jøder fra Norge ble sendt vekk for å utryddes», skrev Aftenposten.[3] På selve 80-årsdagen for Donau-transporten skrev direktør Guri Hjeltnes ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) at datoen 26. november burde «bli en nasjonal minnedag på linje med Den internasjonale Holocaustdagen 27. januar».[4] Under en minnemarkering i Oslo Rådhus sa statsminister Jonas Gahr Støre at «Det er fortsatt verdt å si at dette

757 snublesteiner er lagt ned over hele Norge. På hver stein står navnet på dem som hadde bodd på adressen, samt fødselsår, deportasjonsdato og dødsdato. Bildet viser snublesteinene som er lagt ned i Rosenborggata 15 i Oslo.

angår oss også i dag. Vi må verne om demokratiet, stå imot rasisme, diskriminering og forfølgelse av minoriteter».[5] Tidligere på høsten skrev Aftenposten at 757 såkalte «snublesteiner» nå var lagt ned rundt om i hele Norge: på hver stein stod navnet på den som hadde bodd der, sammen med fødselsår, deportasjonsdato og dødsdato. Det hadde tatt 12 år å utplassere slike steiner for alle de norske ofrene for Holocaust.[6]

80-årsminnet for det norske Holocaust foregikk med alvor og tyngde i norsk offentlighet. Markeringen fikk bred omtale i aviser, radio og TV. Omtalen gjorde krigstiden dagsaktuell igjen. Det kan derfor kanskje være lett å tro at det temanummeret du leser nå - om Holocaust i mediene – har oppstått som følge av dette 80-årsminnet, men det er ikke tilfellet. Tilblivelsen går lenger tilbake. Initiativet kom våren 2021, da styreleder Henrik G. Bastiansen i Norsk Mediehistorisk Forening foreslo å gjøre Holocaust til emne for Foreningens faglige årsmøteseminar i 2022 – fulgt opp av et temanummer av Mediehistorisk Tidsskrift. Styret i Norsk Mediehistorisk Forening støttet ideen og direktør Guri Hjeltnes ved HL-senteret var straks positiv til et samarbeid. Slik oppstod et samarbeid mellom Norsk Mediehistorisk Forening, ved Henrik G. Bastiansen og HL-senteret, ved historiker Carl Emil Vogt. Siden da har vi to i fellesskap realisert ideen. Våren 2021 sendte vi ut et «call for papers». Høsten samme år inviterte vi de som hadde meldt sin interesse til å bli innledere – og det var mange. Vi kunne derfor sette opp et heldags program fra kl. 10 til kl. 17 på seminardagen den 7. mars 2022. Holocaust-senterets store sal var fullsatt. Innlederne fulgte tett etter hverandre og fra salen kom spørsmål og kommentarer. Hele arrangementet ble strømmet direkte på nett. Siden har vi utført det redaktørarbeidet som måtte til for å omarbeide innleggene til de artiklene du finner i dette nummeret. Vi har også fått med enkelte andre bidrag, som dem fra Bernt Hagtvet og Nina Grünfeld. Det tidsskriftet du leser nå, et spesialnummer på over 300 sider, er altså resultatet av nesten to års arbeid. Vi kjenner ikke til noe annet norsk prosjekt som i samme grad har

rettet oppmerksomheten mot *medienes* fremstilling av Holocaust over tid. Vi vil derfor gjerne takke alle våre bidragsytere: dere har strukket dere langt. Uten dere ville dette nummeret ikke blitt noe av.

Litteraturen om Holocaust

Når man gjør Holocaust til tema, er det nazistenes intenderte folkemord på Europas jøder – gjennomført med moderne logistikk og industriell organisering – som må stå i sentrum. Og det kan virke meningsløst å fokusere på andre sider av dette folkemordet. Det er derfor nærliggende at vi begynner med å spørre hva det betyr rent faglig å reise «Holocaust i mediene» som tema for forskning. Vi kan si at emnet forutsetter et møte mellom to store forskningsfelter. Det *første* fagfeltet er selve Holocaustforskningen. Forskningen rundt Holocaust har vokst til å bli et stort fagområde, både internasjonalt og nasjonalt. De siste 20-30 år har oppmerksomheten økt mye, også om den norske delen av Holocaust. I Norge er for eksempel Bjarte Brulands store monografi om *Holocaust i Norge* fra 2017 helt grunnleggende.[7] Historikeren Ole Kristian Grimnes mener at omtalen av okkupasjonen i Norge har gått fra å legge vekt på heltene fra motstandskampen til å vektlegge ofrenes situasjon. Han har spissformulert det til at «offerstatus er det som i dag gir heltestatus».[8] Intensiteten i debatten rundt Marte Michelets *Hva visste hjemmefronten* fra 2018 har vært voldsom, og viser hvor stort engasjement det nå er rundt dette emnet. Denne debatten førte både til en «motbok» – og i 2021 også til Espen Søbyes motbok mot motboken og boken *Tilsvar* fra Marte Michelet selv. Så i 2022 kom Michelet med en modifisert fremstilling av sin bok, fire år etter førsteutgaven.[9] Noe slikt er trolig unikt i norsk forlagshistorie. Michelet-debatten hører derfor også med i dette nummeret. Birgitte Kjos Fonn har gått inn i denne meget omfattende debatten og gir for første gang et overblikk over den.

Det *andre* fagfeltet er mediehistorie. Ofte handler mediehistorien om mediene i seg selv, deres institusjoner, innhold og publikum i vid forstand. Men mediehistorie kan også handle om hvordan mediene over tid har dekket viktige emner utenfor seg selv. Flere tidligere utgaver av Mediehistorisk tidsskrift har demonstrert dette. I 2017 handlet årets temanummer om hvordan norsk presse dekket den russiske revolusjonen i 1917.[10] I 2020 handlet årets temanummer om «Miljø og klima i mediehistorien».[11] Disse eksemplene viser at det i dag er mulig å tenke på mediehistorie som noe mer enn bare å studere medieinstitusjonene i tidligere tider (for å si det litt enkelt). Det går nemlig også an bruke mediehistorien som et *analyseinstrument* som kan rette søkelyset på medienes omtale av ulike emner og dermed den offentlige siden av dem. Studier av medieomtalen av ulike emner kan således avdekke – ja, til og med avsløre – hvordan emnet er blitt oppfattet og forstått over tid. Da blir mediehistorie et redskap for å forstå noe annet enn seg selv; viktige strømninger, tendenser og realhistoriske hendelser ute i den store verden. Det er dette vi forsøker på når vi her gjør «Holocaust i mediene» til vårt tema.

Holocaust og mediene

Fenomenet Holocaust har altså en viktig *offentlig* side, som vi fortsatt vet altfor lite om. En bred undersøkelse av pressens behandling av temaet Holocaust finnes ennå ikke i Norge, men det foreligger flere studier av antisemittisme og jødehat, som dem Bjørn Westlie har utført.[12] Det finnes også enkelte studier av omtalen av utryddelsen av jødene i illegal presse og ordinær presse både under og rett etter Andre verdenskrig, men ellers har Holocaust vært nesten helt fraværende som tema i norsk medieforskning.[13] Med dette spesialnummeret ønsker vi å rette på dette gjennom en bredest mulig belysning av hvordan Holocaust og antisemittismen har vært omtalt både før, under og etter Andre verdenskrig. Vi har derfor tatt med artikler om hvordan de antijødiske tiltakene ble dekket under selve okkupasjonstiden, både i Londonregjeringens avis, i illegal presse og i det NS-kontrollerte Aftenposten. Holocaust og deportasjonene av de norske jødene skjedde nemlig ikke i noe vakuum. Forhistorien fra 1930-årenes antisemittisme og inn i okkupasjonstiden hører med i bildet: den er viktig for debatten vi fører i dag, fordi den reiser spørsmålet om hvor mye av dette som egentlig var genuint norsk uttenkt og utført eller om det hele var utført i regi av den tyske okkupasjonsmakten.

Under redigeringen av dette nummeret har det mest slående for oss vært hvilken enorm gjennomslagskraft film- og TV-mediet har hatt for ettertidens forståelse av Holocaust. Både Bernt Hagtvet og Nina Grünfeld beskriver i sine artikler i dette nummeret hvor rystende – og bestemmende – opplevelser de fikk fra filmens skildringer av jødeutryddelsene. Så rystet ble de, at det anga retningen for deres yrkesvalg for resten av livet. TV-mediets betydning, ikke minst i NRK-monopolets tid, er særlig tydelig også i Guri Hjeltnes' artikkel. Hun er selv førstehåndskilde til hva som skjedde da debatten raste om hvorvidt NRK skulle vise eller avvise den amerikanske TV-serien «Holocaust» – som ga et hovedbidrag til å gi navn til dette folkemordet, ikke bare på norsk, men over store deler av verden. Jødene selv bruker gjerne begrepet *Shoah* – som også den franske filmskaperen Claude Lanzmann benyttet i sin banebrytende filmdokumentar fra 1985. I Frankrike er også begrepet *le Shoah* det mest benyttede.

Selve fremveksten av Holocaust-begrepet er derfor det beste argumentet for at det er nødvendig også å rette forskningens oppmerksomhet mot medienes omtale av Tysklands tilintetgjørelsespolitikk overfor jødene. I de senere år har temaet Holocaust da også blitt stadig mer utbredt både i populærkultur, ungdomslitteratur, film og fiksjon. Også Norge har nå fått sin store Holocaust-film, *Den største forbrytelsen* (2020, regi Erik Svensson), og en familiefilm som *Flukten over grensen* (2020, regi Johanne Helgeland). Bjørn Sørenssen følger opp dette og gir et overblikk over behandlingen av Holocaust i norsk film. Fra filmskaperen Elsa Kvamme får vi et annet perspektiv: nemlig en drøfting av noen av de dilemmaene hun har møtt når hun skulle skildre Holocaust i dokumentarfilm.

I sitt bidrag setter Hans Fredrik Dahl den offentlige fremstillingen av Holocaust i perspektiv, som han skriver, ved å diskutere hvordan ulike medier har behandlet emnet over tid. Hans konklusjon er at Holocaust nå er løftet frem til å bli det kanskje aller viktigste i hele fortellingen om Andre verdenskrig – i tråd med Marte Michelets boktittel fra 2018: «Den største forbrytelsen».

Når det gjelder *pressens* forhold til Holocaust og antijødisk politikk, bringer vi en artikkel der Terje Emberland diskuterer de ungkonservatives forhold til nazisme og antisemittisme i 1930-årene – altså før massedrapene på jødene ble gjennomført. Den viser at selv om disse miljøene interesserte seg for nazismen tidlig på 1930-tallet, finner vi senere en påfallende mangel på omtale av nazistenes antijødiske politikk i blader som *Minerva* og *Unge Høire*. Også Bjørn Westlie tar for seg mellomkrigstidens antisemittisme når han finleser Aftenpostens utenriksskribent, Niels Johan Mürer. Kjetil Braut Simonsen gjennomgår i sin artikkel okkupasjonstidens antisemittiske retorikk i en studie av utvalgte publikasjoner fra Nasjonal Samling, mens Rune Ottosen sammenligner Aftenpostens dekning av de antisemittiske aksjonene og «jødeforfølgelsene» høsten 1942 med den svenske avisen Dagens Nyheter.

Øystein Hetland og William Hamre viser i sin artikkel – for første gang – hvordan «jødeforfølgelsene» ble behandlet i London-regjeringens egen avis, Norsk Tidend. Denne artikkelen gir et viktig tilskudd til forståelsen av hva samtiden hadde av informasjon om folkemordet og i hvilken grad den ble distribuert til nordmenn i eksil. Forfatterne konkluderer med at det man da kalte jødeforfølgelsen ble behørig dekket og at avisen tok klart moralsk standpunkt mot antisemittismen og forfølgelsen av jøder. Artikkelen har også betydelig interesse for den som er opptatt av diskusjonen om hva London-regjeringen visste – en artikkel av utenriksrådgiver Arne Ording fra 14. oktober 1942 er spennende i så måte. Carl Emil Vogts gjennomgang av den hjemmefronttilknyttede illegale avisen *Bulletinen* fyller ut denne kunnskapen. Ingjerd Veiden Brakstad har derimot studert hvordan de første etterkrigsårenes norske aviser behandlet temaet; hun viser at det var en synlig og nokså omfattende dekning i avisene av det vi i dag kaller Holocaust. Thomas Lewe tar for seg formidlingen av Holocaust til ungdom av i dag, som møter folkemordet gjennom utstillinger, workshops og med ny digital teknologi.

Hva så med Holocaust-fornektingen? Gunnar Hatlehol har tatt for seg en av de virkelig opphetede og berømte debattene om Holocaust-fornekting: hans bidrag er en studie av den norske pressedisku-

sjonen om den omstridte britiske historikeren David Irving på 1990-tallet og tidlig 2000-tall.

I sum: folkemordet vi kaller Holocaust studeres her i mange artikler som bringer mye ny kunnskap. Likevel føler vi redaktører at emnet er så stort at vi kun har fått utført noen utvalgte spadestikk i materien. Det er mye mer vi gjerne skulle hatt svar på, men som vi ikke har hatt muligheten til å belyse her. Vi skulle gjerne visst enda mer om den norske pressedekningen. Vi skulle også gjerne ha visst mer om *radioens* dekning av Holocaust. Hvilke radioprogrammer har blitt laget om Holocaust over tid og hvordan skal vi forstå dem? I tillegg kommer selvfølgelig alle nye, digitale medier. I hvilken grad har nettmediene påvirket dagens oppfatning av Holocaust? Hva har for eksempel fremveksten av blogger og sosiale medier hatt å si for dem som fornekter Holocaust? Hvordan formidles Holocaust i nye medier og på nye plattformer? Her trengs det åpenbart mer forskning.

Til slutt: Vi har valgt å ta med en fagfellevurdert artikkel *utenfor* temaet, Cecilia Aares studie av den store svenske journalisten Barbro Alving, kjent under pseudonymet Bang. Vi har også opprettholdt tradisjonen med å bringe «medieminner», skrevet av folk fra innsiden av mediebransjen. I dette nummeret kan du lese tilbakeblikk fra to sentrale NRK-folk; Carl Henrik Grøndahl og Tormod Kjensjord – de første sjefene for P2 og P3 etter at NRK-radioen innførte sitt trekanalsystem i 1993. Alle artikler i temadelen er fagfellevurderte. Enkelte mer personlige artikler – som på grunn av sin karakter ikke er fagfellevurderte – har vi plassert i Forum-delen. Der finnes også styreleder Henrik G. Bastiansens faste spalte, som han denne gang vier til fjernsynets forestående 100-årsjubilileum – som også kan kaste lys over Holocaust-programmene i TV.

Henrik G. Bastiansen, Carl Emil Vogt
Mediehistorisk Tidsskrift
Oslo, 1. februar 2023

Noter

1 Gunnar Kagge: «Lavmælt og uten konflikter om den store forbrytelsen», i Aftenposten 12. november 2022
2 Jfr. programposten «Drivkraft» i NRK P2, 12. desember 2022
3 Aftenposten 22. november 2022
4 Guri Hjeltnes: «Datoen vi aldri må glemme», kronikk i Aftenposten 26. november 2022
5 «Dette angår oss også i dag», reportasje i Aftenposten 25. november 2022
6 Aftenposten 2. september 2022
7 Bruland 2017
8 Grimnes 2020, s. 274.
9 Michelet 2018, Berggren, Bruland og Tangestuen 2020, Søbye 2021, Michelet 2021, Michelet 2022.
10 Mediehistorisk tidsskrift nr. 2 (28), 2017
11 Mediehistorisk tidsskrift nr. 2 (34), 2020.
12 Westlie 2019, 2022. For en oversikt over forskningen på antisemittisme i Norge før 1940, se Simonsen 2020.
13 Se særlig Brakstad 2006 og 2020.

Litteratur

Berggren, Elise B., Bjarte Bruland og Mats Tangestuen (2020): *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* Oslo: Dreyer.

Brakstad, Ingjerd Veiden (2020): «'[...] å utrydde nordmennene av jødisk opprinelse.' De illegale avisene og Holocaust» i Øystein Sørensen og Kjetil Braut Simonsen (red.): *Historie og moral*. Nazismen, jødene og hjemmefronten, Oslo: Dreyer.

Brakstad, Ingjerd Veiden (2006): «Jødeforfølgelsene i Norge: Omtale i årene 1942-1948», Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Bruland, Bjarte (2017): *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, tilintetgjørelse*, Oslo: Dreyer.

Grimnes, Ole Kristian (2020): «Hvordan har historieskrivingen om okkupasjonsårene skiftet over tid?» i Nytt Norsk Tidsskrift, nr. 3, s. 274-286.

Michelet, Marte (2014): *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*, Oslo: Gyldendal.

Michelet, Marte (2018): *Hva visste hjemmefronten? – Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene hemmeligholdet*, Oslo: Gyldendal.
Michelet, Marte (2022): *Hva visste hjemmefronten? – Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene hemmeligholdet. Revidert utgave*, Oslo: Gyldendal.
Michelet, Marte (2021): *Tilsvar: Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten?*, Oslo: Gyldendal.
Simonsen, Kjetil Braut (2020): «Antisemittismen i Norge, ca. 1918–1940. Former, funksjoner, virkninger», s. 21–51, i Sørensen og Simonsen (red.): *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten*, Oslo: Dreyer.
Søbye, Espen (2021): *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*, Oslo: Forlaget Press.
Westlie, Bjørn (2019): *Det norske jødehatet. Propaganda og presse under okkupasjonen*, Oslo: Res Publica.
Westlie, Bjørn (2022): *Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet*, Oslo: Res Publica.

HOLOCAUST!

Såpeopera eller ikke – den dramatiserte amerikanske serien om Nazitysklands utrydding av seks millioner jøder under annen verdenskrig, har skapt en reaksjon verden rundt som virkeligheten og dokumentariske skildringer ikke har klart. Fjernsynet sender hele serien over fire dager denne uken. Vi bringer her en gjennomgang av historien serien bygger på og NRKs begrunnelse for likevel å sende serien. Fra våre korrespondenter har vi fått en rapport om debatten serien utløste i Vest-Tyskland, Israel, Frankrike og USA.

Karl Weiss (James Woods) i konsentrasjonsleiren Buchenwald, kledt i stripete fangehatt og med Davidstjernen på frakken. (NPS)

Historien

Ni og en halv time med jødeutryddelse. 150 roller med replikker. Habile skuespillere, men ikke de helt store stjerner. Tusen statister. Regissør Marvin Chomsky, som laget deler av «Røtter». Manuskriptforfatter Gerald Green, som skrev «The Artists of Terezin» og «The Legion of Noble Christians». Opptak på de autentiske steder, i Berlin, Wien og Mauthausen, en konsentrasjonsleir i Østerrike. En fiktiv historie, som pretenderer å tolke selve historien, virkelige hendelser, slik som opprøret i Warszawa-ghettoen og Sobidor, de jødiske partisanbrigadenes kamp i Russland, utryddelsen av 100 000 jøder i Babi Yar. Tall og statistikker, nakne fakta, har fortalt oss om denne virkeligheten før.

«Men jeg har alltid følt at statistikker ... fremmer bare mistro og likegyldighet. Seks millioner døde. Enda fler hjemløse, foreldreløse, lemlestet. Hele samfunn utslettet ... Hadde vi skullet lage en dokumentarfilm om alt dette, ville verken ni eller nitti timer ha vært nok. Det var derfor produsenten, Herbert Brodkin, og jeg ble enige om i stedet å dikte opp to familier, en jødisk og en tysk, og prøve å la det som hender med dem, avspeile hele «Holocaust», hele «Brennofferet» – utslettelsen av jødene,» sier manuskriptforfatteren, som i forbindelse med sine to nevnte bøker har intervjuet jøder som overlevde og familiene til dem som døde og slik skaffet seg et ganske godt kjennskap til stoffet.

Medlemmene av den jødiske familien, som han altså kom til å «dikte opp», er assimilerte jøder fra den øvre middelklassen i Berlin. Dens overhode, Josef Weiss – lege, opprinnelig polakk – blir kort etter Krystallnatten deportert til Warszawa og tar arbeid ved ghettoens sykehus. Hans kone, Berta, er en tiltrekkende, begavet pianistinne, som er stolt over å ha fått bo i Mozarts og Beethovens hjemland. Hun blir lærer i ghettoen, og det er historien selv som ligger til grunn for denne delen av beretningen.

I Warszawa og Vilna, ja, selv i konsentrasjonsleirene, fortsatte jødene med å oppdra barna sine. De lærte dem om jødisk historie, musikk og poesi – det var som de hegnet om et lys midt i sitt svarte helvete – den siste gnist av menneskelighet og anstendighet, kommenterer forfatteren. Han legger til at også skildringen av den legepraksis som Josef Weiss i stykket åpner på en jernbanestasjon, bygger på noe som hendte i det virkelige liv. I 1942, da 6000 jøder daglig ble sendt fra Warszawaghettoen til konsentrasjonsleirene, var det to jødiske brødre som åpnet en liknende praksis.

Josef og Berta har tre barn. Den eldste sønnen, Karl, blir sendt til Buchenwald, Theresienstadt og Auschwitz. Han er kunstner og slutter seg til en kunstnergruppe i en av leirene, en av dem som forresten eksisterte også i det virkelige liv. Han er gift med en katolikk, Inga, som får hjelp av en prest, tegnet etter levende modell.

Anna, Josefs datter, en tenåring, blir voldtatt av antisemitter. Etterpå blir hun et offer for Hitlers «barmhjertighetsdrap».

4

Programbladet nr. 13 1979. NRK sa først nei til å sende TV-serien Holocaust, men snudde etter omfattende debatt i mediene. NRKs Programbladet dekket saken behørig da serien ble sendt i april 1979.

Fagfellevurdert

Da Hollywood lanserte «Holocaust»

Sammendrag: *Artikkelen handler om den amerikanske mini-TV-serien Holocaust: The Story of the Family Weiss og nedslaget dramaserien om den fiktive Weiss-familien hadde i norsk offentlighet. TV-serien skapte opprivende debatt i en rekke land, ikke minst i USA og Vest-Tyskland. I Norge avslo NRK først å kjøpe inn serien, men et massivt press gjennom en intens diskusjon i mediene gjorde at statskanalen snudde. Det samme skjedde i Danmark og Sverige, først avslag, så ble serien sendt. Begrepet Holocaust ble etablert i norsk språk gjennom serien.*

Emneord: *The Story of the Family Weiss, TV-serie, journalistikk, temaet og begrepet Holocaust.*

Guri Hjeltnes
Direktør ved HL-senteret,
guri.hjeltnes@hlsenteret.no

Hollywood plasserte ordet «Holocaust» inn i verdens vokabular. For førti år siden slo en ganske middels TV-serie med stor styrke inn over verden og ned i lille Norge.[1]

I fire kvelder på rad var det i Norges hovedstad stille i gatene og folketomt i de populære restaurantene. Fra fjonge Theatercafeen til folkelige Steak House og King George, mandagskvelden 2. april 1979 var det nesten folketomt.[2] På kinoene gjaldt det samme, *Haisommer 2* på Saga og «…til og med på Colosseum som kjører Dr. Zhivago» hadde begge trukket fullt hus i lang tid, men solgte plutselig nesten ingen billetter.[3]

Hva skjedde? Nordmenn satt hjemme og så på TV! Det var TV-serien *Holocaust: The Story of the Family Weiss* som trakk den norske befolkning til seg, slik den gjorde i land etter land. Mange medier, internasjonalt, og også i Norge tilbød «åpen linje» hver kveld den 9,5 timer lange fjernsynsserien ble sendt, så folk kunne ringe inn med sine reaksjoner.[4]

TV-serien skapte opprivende debatt i en rekke land. I Norge avslo NRK først å kjøpe inn serien, men et massivt press gjennom en intens diskusjon i mediene gjorde at statskanalen snudde. Det samme skjedde i Danmark og Sverige, først avslag, så ble serien sendt.

«Holocaust: The Story *of the Family Weiss*» var en liten såkalt mini-TV-serie, i fire episoder, men den skulle få et enormt gjennomslag. Interessen slo over Atlanterhavet fra USA til en rekke europeiske land. Især i Tyskland fant det sted en omfattende diskusjon, og betydningen av TV-serien for kunnskap om Holocaust har blitt omtalt som «enorm». I de skandinaviske landene var også debatten intens, og i Sverige, Danmark og Norge endte det til sist med at serien ble sendt.[5]

Flere norske utenlandskorrespondenter så serien da den ble sendt i deres respektive land i 1978 og rapporterte hjem til Norge, for eksempel om reaksjoner i Vest-Tyskland og i Israel.

Men bare en norsk avis sendte en journalist til åstedet for nazistenes ugjerninger og massedrap for å lage forhåndsstoff. Det var Arbeiderbladet, og den utsendte var meg. Jeg var 25 år, hadde nettopp fått min første faste jobb og startet på desken i avisen 1. januar 1979. Meget lysten på overgang til en skrivende jobb fikk jeg saker på trykk i spaltene fra starten av. Så da redaksjonssjefen en februardag småsprang opp den trange trappen til desken i Arbeiderbladets 8. etasje på Youngstorget – og erklærte hektisk «Du kan tysk, du må reise til Polen. Du skal lage forhåndsreportasjer til 'Holocaust'» – da var det ikke nei i min munn.

Arbeiderbladet var blant de aviser som sterkt argumenterte for at NRK måtte vise TV-serien. På desken var jeg omkranset av tidligere politiske fanger, kolleger som under den tyske okkupasjonen hadde drevet med motstandsarbeid, blitt arrestert og sendt til konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland. I Arbeiderbladets redaksjon, en avis som ble stanset alt i august

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Hjeltnes-IDO.pdf

«Holocaust» bør vises

DEN amerikanske TV-serien «Holocaust» om de tyske nazisters jødeutryddelser, g debatten som den har utløst, ruller for ti- en som et jordskjelv over Vest-Tyskland. På orhånd var filmen møtt med adskillig skep- is; den forflater menneskelige tragedier av fattelig omfang, er et forsøk på å tjene pen- er gjennom en sentimental og triviell frem- tilling av noen få personers skjebner, den er blant unøyaktig, bringer intet nytt og holder kke høye kunstneriske mål, het det.

Ifølge kritikerne har endel av disse innven- lingene vist seg å være berettigede, men de er kke desto mindre blitt helt overskygget av oe annet og viktigere: Filmen har hatt en norm virkning også på de store masser, kan- kje nettopp fordi den appellerer til følelsene, jør det ufattelige fattbart ved å forenkle, for- eller om alles lidelser ved å trekke frem noen å mennesker — som nok er «oppdiktet», men om meget vel kunne ha vært virkelige.

I USA og flere andre land har «Holocaust» al- lerede engasjert tilskuerne sterkt, og aller raftigst har virkningen vært i Vest-Tysk- and. Der synes det som om tiden — avstan- len til Hitler-regimet og generasjonenes kon- tellasjon — var moden for en slik gjenopple- relse, ufullkommen og ufullstendig, av et mo- alsk forfall som vil merke europeisk historie angt, langt inn i fremtiden. Samtidig har vi le senere år fått beretningene om kommunis- enes GULag, som også slukket millioner av til fanatiske samfunnsomformere i Kampu- chea. Vi har fått erfare for mye i vår egen tid til at vi kan føle oss sikre på at slike forbrytel- ser er noe som hører fortiden til, noe som ikke lenger kan berøre oss selv.

ALLE disse forhold hører med i bildet og de bør føre til at NRK pånytt vurderer sitt vedtak om ikke å vise «Holocaust» i Norge. NRK's argumenter mot filmen har mye til fel- les med den skepsis som ble luftet før visnin- gen i Vest-Tyskland og i flere andre land. Det er innvendinger som fortjener respekt, men vi må også vokte oss for å la representanter for en elite-kultur være altfor sikre i sin vurde- ring av hvilke estetiske krav som må stilles på vegne av de store seer-skarer.

Vest-tysk fjernsyn har vist over hundre do kumentariske filmer om jødeutryddelsene ikke minst i forbindelse med 40-års dagen for «Krystallnatten» i fjor høst, men det er like fullt «Holocaust» som har grepet tilskuerne sterkest. Kanskje denne filmen allikevel har kvaliteter som NRK i første omgang har over sett? Mottagelsen hos og debatten blant de vest-tyske seere gjør dessuten filmen til en be givenhet i seg selv, og derfor mer interessan for oss. Hvis vi dertil minner oss selv om at v også i vårt land har en vitebegjærlig efter krigsgenerasjon og mange eldre som gjorde sine egne — og forskjelligartede — erfaringer under siste krig, da bør NRK's nytenkning kunne gi et klart resultat: «Holocaust» må

Leder i Aftenposten, 7. februar 1979.

1940, var det liten tvil om verdien av å kaste lys over 2. verdenskrig og Holocaust. Historie var avisstoff i denne dagsavisen.

Jeg var kun en liten aktør den gang, og tenkte aldri at jeg mange år senere selv skulle arbeide med Holocaust. Min arbeidsplass, Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter, skulle først se dagens lys 22 år etter at debattene fant sted. Men det gir perspektiv med et tilbakeblikk på hvor vi står med vår kunnskap om Holocaust og jødenes skjebne i dag.

For det var der striden sto den gang, for over 40 år siden. Kunne virkelig en kommersiell amerikansk TV-produksjon – en «dokusåpe» skape et produkt som kunne gi kunnskap?

«Alt» er med

Denne artikkelen handler om dette: Hva skjedde da Hollywood tok tak i Holocaust – det store masseindustrielle folkemordet på jødene. Hva handlet uenigheten rundt tv-serien om? Hvordan ble den mottatt – hva var særtrekk ved resepsjonen?

Aller først. Hva slags TV-serie var det snakk om?

NBC-produksjonen og TV-serien *Holocaust: The Story of the Family Weiss* ble vist fire kvelder på rad i amerikansk fjernsyn i april 1978, med store seertall, især blant ungdom. Man anslår at minst 120 millioner amerikanere så serien. I de sentrale rollene spilte blant andre Meryl Streep, Michael Moriarty, Tovah Feldshuh og James Woods. Til grunn for serien lå dreiebokforfatteren Gerald Greens historiske roman, som også utkom i 1978. Filmprodusent var Robert Berger, som filmet på location i Østerrike og Vest-Berlin.[6]

Historien er fiktiv, men basert på historiske hendelser. Utryddelsen av jødene blir skildret i løpet av årene 1935–1945 gjennom to tyske familier fra Berlin. Den ene familien er godt integrerte tyske jøder, Weiss-familien. Den andre er den tyske kristne familien Dorf. De omgås hverandre, og et ekteskap i 1935 knytter dem nærmere sammen. Familiefaren Josef Weiss er lege. Sønnen Karl Weiss er kunstner og gifter seg i 1935 med Inga Dorf – spilt av Meryl Streep. Broren hennes Erik Dorf – spilt av Michael Moriarty – er en arbeidsløs jurist, kona hans er pasient hos Weiss. Hun er ambisiøs på mannen Eriks vegne og vil ha ham inn og opp i nazipartiet NSDAP og nazisystemet.

Familien Weiss blir langsomt ofre for den nasjonalsosialistiske forfølgelsen som fører mot utryddelse av jødene. Kunstneren Karl Weiss arresteres og sendes først til Buchenwald. Josef Weiss blir først deportert til Warszawa – til ghettoen der han virker som lege i ghettoens hospital – og deretter til Treblinka, så Auschwitz-Birkenau. Han blir en nøkkelfigur blant de jødiske fangene.

Erik Dorf kaster hemningene så fort han trekker i uniform og blir gjerningsmann, først som en sympatiserende nasjonalsosialist, deretter aktivt SS-medlem der han blant annet blir Reinhard Heydrichs høyre hånd og senere ansvarlig for gassing av jøder i konsentrasjons- og tilintetgjøringsleiren Auschwitz-Birkenau.

Det trekkes i serien mange linjer og tråder fra novemberpogromene i 1938 («Krystallnatten») til oppstanden i Warszawa-ghettoen, fangeopprøret i tilintetgjøringsleiren Sobibor fram til frigjøringen av nazistenes tilintetgjøringsleire. Historiene til de ulike familiemedlemmene krysses flere steder i leirene. I løpet av serien er flere andre leire og åsteder med, som Babyn Jar og Theresienstadt. Ja, det er en serie der «alt» er med fra tilintetgjørelsen. Og her er hjerte og smerte, liv og død. Den enormt store produksjonen omfattet om lag 150 skuespillere og tusen statister, og avstedkom voldsomme reaksjoner, i land etter land.

I hjemlandet USA skapte TV-serien sterke følelser og ble USAs første landsdekkende diskusjon om framstillingen av Holocaust.[7] Produsentene argumenterte for at serien ville lære opp nye generasjoner og gjøre publikum oppmerksom og bevisst på hva Holocaust var.[8] Den jødiske forfatteren Simon Wiesenthal forsvarte og argumenterte for serien. Men Elie Wiesel, Nobelsprisvinner og Holocaust-overlevende, var bekymret fordi serien skulle sendes i Vest-Tyskland, og for at drapet på millioner av europeiske jøder skulle reduseres til skjebnen til en enslig jødisk familie. I New York Times skrev Wiesel: «Too much is there. The film is too explicit, too allencompassing. The story of one child, the destiny of one victim….The Holocaust *must* be remembered. But not as a show.»[9]

I USA var særlig kommersialiseringen et tema – med alle avbruddene på grunn av reklamepausene. Da NBC-serien ble sendt i USA våren 1978, benket 120 millioner amerikanske fjernsynsseere seg foran TV'en – svært mange av dem var unge seere. Responsen var enorm, og mange. *Holocaust* høstet mange lovord for å ha lært nye generasjoner om Holocaust. Serien ble tildelt 8 Emmy-priser av 15 nominasjoner, deriblant pris for beste mini-TV-serie og beste film/skuespiller – Meryl Streep. Michael Moriarty ble hedret for rollen som Erik Dorf.

Debatten i USA – med kritikk og ros – kom etter at serien ble sendt. Dette i motsetning til Norge, der debatten kom først. Debatten i Norge påvirket åpenbart beslutningen om å kjøpe inn serien og sende den.[10]

I Vest-Tyskland ble serien vist i siste uke av januar 1979[11] – og ble omgitt av en voldsom diskusjon. I Vest-Tyskland oppgis serien å ha blitt sett av 15 millioner husholdninger eller 20 millioner mennesker, omtrent halvparten av landets voksne befolkning.[12] TV-serien ble omtalt som en oppvåkning i Vest-Tyskland om forfølgelsen av jødene og Holocaust – som en bevisstgjøring blant unge mennesker.[13] Historikeren Tony Judt beskrev serien som «the purest product of American commercial television - its story simple, its characters

mostly two-dimensional, its narrative structured for maximum emotional impact» – men konkluderte med at den tyske interessen var «enormous».[14]

NRKs reporter Olav Gran-Olsson i Vest- Tyskland rapporterte hjem til Norge at det til tross for alt det negative som var sagt på forhånd om hva serien var – en lettvekter, såpeopera, en Sound of Music-story, beheftet med dusinvis av feil, unøyaktigheter, smakløsheter, «…så er det ikke å ta munnen for full at akkurat Holocaust ble den største begivenheten i massemedia i Forbundsrepublikkens historie.»

Serien gikk på lufta fulgt opp av et program der seerne kunne ringe inn og stille spørsmål til et panel av historikere og overlevende, og telefonene sto ikke fra sjokkerte og skrekkslagne tyskere som var opprørt, ikke bare over serien, men over hvordan det var mulig at slike uhyrligheter hadde kunnet skje. Etter debatten om serien i Vest-Tyskland forlenget Forbundsdagen foreldelsesfristen for NS-forbrytelser, som ellers ville ha utløpt i 1979.[15]

I løpet av de dagene serien gikk i Vest-Tyskland fikk fjernsynsstasjonene inn over 30 000 telefoner fra seerne. Flertallet var positive reaksjoner. Og igjen av disse var flest unge som fortalte at dette « …var første gang de hadde forstått det fulle omfang av krigens grusomheter».[16]

Og dette gjorde at en rekke land valgte å sende serien nettopp fordi serien hadde vakt oppsikt i Vest-Tyskland.

NRKs Kjell Gjøstein Resi var i Israel da de to første episodene av serien ble sendt og skrev: «Ved siden av toppmøtet i Camp David, var det ikke noe som opptok folk mer enn fjernsynsserien 'Holocaust' da den ble vist i september 1978.»

De som var imot at serien skulle sendes i Israel, var det kanskje mer av frykt for at serien skulle rive opp gamle sår i et folk der det ennå levde så mange som selv opplevde jødeforfølgelsene i Europa, skrev Resi. Det israelske undervisningsdepartementet sendte på forhånd ut et diskusjonshefte med bakgrunnsstoff til alle skolebarn. Også et korrektiv der man mente serien var for Hollywoodpreget og derfor historisk unøyaktig. «Så godt som 'hele' Israel satt klistret til fjernsynsskjermen» og «Bedre enn hundre historietimer på skolen» sa en av de unge israelere som ble spurt etterpå.[17]

Og fra Frankrike rapporterte Henry Notaker. Også her ble det diskutert om *Holocaust* skulle eller ikke skulle sendes. Det var opprinnelig bestemt at det franske fjernsynet ikke skulle vise serien, men så kom

Untrue, offensive, cheap

The story is gripping, the acting competent, the message compelling – and yet. The calculated brutality of the killers, the silent agony of the victims, the indifference of the outside world – this TV series will show what some survivors have been trying to say for years and years. And yet something is wrong with it. Something? No: everything.

Untrue, offensive, cheap: as a TV production, the film is an insult to those who perished and to those who survived. Spite of its name, the "doku-drama" is not about what some of us remember as the Holocaust.

Am I too harsh? Too sensitive, perhaps. But then, the film is not sensitive enough. It tries to show what cannot even imagined. It transforms an ontological event into soap-opera. Whatever the intentions, the result is shocking.

Elie Wiesel,
«The Trivialization of the Holocaust», New York Times, 16. april 1978

Mitt nei til Holocaust

■■■ Holocaust er en kommersiell serie. I fagspråket betyr dette bare at et program finansieres av et firma som ønsker å plassere reklameinnslag, «commercials», i selve programmet. Hvor mange innslag det skal være pr. time, lengden, og hvor de skal komme inn i programmet, er avtalefestet. Programsujettet blir valgt utelukkende i den hensikt og binde publikum til skjermen. De skal se reklamen. En Ibsen-forestilling har f. eks. ingen interesse, dersom man ikke har en vare som kan tenkes kjøpt av et teaterpublikum. Daglige undersøkelser foretas. Holder ikke seerfrekvensen et visst nivå, blir en serie avbrutt. En føljetong kan ikke brytes, her må det satses på en vinner. Helst en bestselger.

Av

Rigmor Hansson Rodin

■■■ Men også bestselgeren må tilrettelegges. Det er nødvendig med spenningsmettede eller følelsesladede sekvenser av en viss lengde, skal reklameinnslagene kunne plasseres på rett sted. Komponentene i sekvensene er kjent etter databehandling av tidligere populære program. Dette medfører at også handlingen mellom reklameinnslagene må følge et visst mønster. Under hele denne prosessen må man sørge for at målgruppene ikke støtes. Det kan gjelde livssyn, moralbegreper, nasjonale grupperinger etc. Som eksempel kan nevnes at man i Holocaust klipte ut en 4 sekunders sekvens med nakne kvinner foran gasskamrene, før visningen i USA. (TV-World, N. Y.)

Det var under disse forutsetninger konsulentene gikk til påsyn av Holocaust. Vi visste at programmet (nødvendigvis) var produsert innenfor strenge rammer, og at det derfor ville ha sin begrensning. Temaet — historiens største massemord — skulle imidlertid tilsi anstendighet, og vi trodde at serien ville bli aksepterbar for norsk fjernsyn. Vi ble dypt skuffet.

■■■ Det var ikke vanskelig å akseptere den dramturgiske idé, det at man konsentrerte seg om to familier, en jødisk og en ikke-jødisk. En viss forvirring når det gjaldt uniformer, samt det at en arisk kvinne blir sendt til en jødisk leir o. a., var bagateller.

Men hvorfor fremstilte man en historisk person som Himmler i det hele tatt, når en oppdiktet figur ble tillagt de historiske hendingene? Erwin Leiser, kjent her hjemme fra filmen «Sannheten om hakekorset» bl. a., sier det slik etter visningen i Tyskland: «Derved trekkes filmens troverdighet i tvil, og det anser jeg som meget farlig.» Han fortsetter: «...jeg kan ikke forstå hvorfor forfatteren forsøker å redde æren til generalguvernøren i Polen, Hans Franck, ved hjelp av usanne episoder. Jeg kan ikke forstå hvorfor det ikke er Himmler, men den oppdiktede Dorf, som først gjennomfører Krystallnatten, og så «den endelige løsning» av jødespørsmålet. Og hvorfor filmen gir et galt bilde av Eichmann». (Massemord als Fernsehshow, Neue Zürcher Zeitung, 2. februar d. å.) Det skal innskytes at Leiser ikke tar avstand fra visningen i Tyskland. I mangel av noe bedre, som også andre kritikere uttaler på etterskudd.

■■■ Det er andre mer vesentlige ting for dem som ikke kjenner de historiske hendingene godt nok. Handlingen starter i 1935 med et bryllup, der de to familiene blir inngiftet. I en tale kommer det fram at brudgommen er jøde, og en gjest gjør brudens far oppmerksom på at det ikke er heldig. Dette kan ha hendt. I 1935 var imidlertid de gule og hvite benkene forlengst et faktum. I parkene sto SS-menn på vakt ved sandkassene for å påse at ariske barn ikke lekte med jødiske. I gatene demonstrerte massene og sang «Når jødeblodet fra kniven spruter, går det oss dobbelt så godt, dobbelt så godt». Og ve dem som ikke hevet armen når demonstrantene passerte. Ikke noe av dette blir vi konfrontert med. Vil vi at norsk ungdom skal sitte igjen med det inntrykket at samtlige jøder våknet for sent? En slik forenkling er ikke uvanlig.

■■■ Flere innvendinger på dette planet kan reises. Det gjelder Krystallnatten, Warzawaghettoen, oppstanden i ghettoen, konsentrasjonsleirene, scenene i Sovjet. Vi kan aldri gjenskape virkeligheten, ikke engang tilnærmet. Det vile også være mot sin hensikt. Imidlertid er det en enorm avstand mellom føljetongens «virkelighet» og det man hadde muligheter til å skildre. Det brukes autentiske bilder i føljetonger, men alltid løsrevet fra sammenhengen. I seg selv er det klanderverdig. De kunne utdypet og understreket spillescenene — kanskje erstattet enkelte av dem. Tilfanget er for øvrig så stort at man også kunne ha brukt autentisk film fra ghettoen, fra Krystallnatten, fra marsjen i gatene. Men alt foregår i et lukket rom.

■■■ Rekasjonen i Tyskland er interessant. Dette også fordi oppslutningen egentlig ikke var så overveldende. For de fire episodene er tallet 34% — 36% — 39% — 41%. Herman Bangs «Ludvigsbakke», som nylig gikk i Fjernsynsteatret, fikk en oppslutning på 33 og 37% i Tyskland. En vanlig, men populær detektivserie ligger mellom 50 og 70 prosent. Det som hendte var at programmet skapte *identifikasjon hos tyskerne*, dette nøkkelbegrepet for all dramatisk produksjon, dersom den skal nå fram. Det har ikke lykkes tidligere. Men nå ble foreldre og besteforeldre medansvarlig. Den «amerikanische unbekümmertheit» nådde fram til massene. (Den ansvarlige kjøper i tysk fjernsyn, Rohrbach, til Der Spiegel.) I Norge er en slik identifikasjon irrelevant, og umulig. Reaksjonen kan bli så enkel: «Det var et fint program.» Som for Ratter. De som benekter KZ-leirenes eksistens og tilsviner synagoger lar seg ikke overbevise. Tvert om. De får ammunisjon, som de fikk det i Tyskland.

Det er blitt hevdet at Norge må vise serien, fordi Danmark og Sverige gjør det. Det kan være på sin plass å minne om at den dramatiske avdeling i Danmarks Radio fastholder sitt standpunkt. «Holocaust er kulert popunderholdning. Danmarks radio uverdig.» I Sveriges Radio har det vært heftige diskusjoner. Kompromisset er klipping i såkalte «kunstnerisk sett ikke-motiverte voldshandlinger». Bl. a. i en scene der en konsentrasjonsleirfange blir avstraffet. Skulle jeg først akseptere klipping, hvilket jeg ikke gjør, ville det ikke under noen omstendigheter bli den scenen.

■■■ Det er også hevdet at det står et folkekrav bak pressens anmodninger. Hittil har jeg fått flere takkehenvendelser enn bønner om å sende serien. Kravene innskrenker seg til fire. Den vanlige strømmen av brev har helt uteblitt.

Kravet om at ungdommen må ha informasjon er selvsagt. Vi må imidlertid behandle ideologien, forutsetningene for tilintetgjørelsen. Vi må se på de mekanismene som får slike ideologier til å oppstå. Hvordan skal ungdommen ellers kunne kjenne igjen kreftene og bekjempe dem? De er her i dag. NRK har atskillige program, både dramatiske og dokumentariske, som skildrer det som skjedde, — og som fyller nevnte målsetting. Både disse og Holocaust? Erfaringsmessig oppstår det en metning, man har fått nok av temaet.

■■■ At en del seere ønsker å se føljetongen etter reaksjonen i våre massemedia, forstår jeg. At det vil oppstå irritasjon over at østlendinger kan ta inn programmet fra Sverige, vet jeg. Dette kan imidlertid vanskelig endre en holdning som den jeg har gitt uttrykk for.

Til slutt: «Holocaust ber sendes. Den kan vel ikke være dårligere enn de dårligere filmene i detektimene», har det vært sagt offentlig. Nei, den er ikke dårligere. Men heller ikke bedre. Er det slik vi ønsker at kjennskap til den nære historie skal formidles til norsk ungdom?

Virkelighetens Auschwitz: En gruppe jødiske barn fra Østeuropa

SS-bødlene i Holocausts studio-versjon: David Warner som Heydrich, Michael Moriarty som Erich Dorf, Tom Bell som Adolf Eichmann

Dagbladet, 14. februar 1979. Programredaktør Rigmor Hansson Rodin med sin begrunnelse for at NRK ikke sendte TV-serien.

et intervju i L'Express. «I det hevdet Darquier de Pellepoix, som var ansvarlig for jødedeportasjonene i Frankrike, at de som ble drept i Auschwitz, var lus.» Utsagnet vakte en kjempedebatt, fortalte Notaker, og dermed ble serien *Holocaust* kjøpt inn og sendt likevel.[18]

Hva skjedde i Norge?

I Norge fant det sted en stor offentlig debatt i to omganger. Først i januar-februar 1979, da det utspant seg en diskusjon om TV-serien *Holocaust* overhodet skulle vises i Norge. Andre runde fulgte i april 1979, med reaksjoner da serien ble vist.[19]

Det startet sist i januar 1979 med at NRK kunngjorde at TV-serien *Holocaust* ikke skulle vises i Norge.

Svaret var for øvrig i første omgang det samme i forlagsverdenen. To forlag, både Aschehoug og Cappelen, avviste tilbudet om å oversette Gerald Greens bok til norsk. Eller som en usignert notis i Dagbladet lød: «De som måtte være nysgjerrige på hva dette egentlig dreier seg om, ville ikke kunne få lese boka på norsk.» Og forlagenes begrunnelse – boken «… er *for* mye bestselger, *for* spekulativ og grunn til å gi et bilde av det som egentlig skjedde under nazitidas jødeforfølgelser».[20] 42 andre land hadde på det tidspunkt kjøpt inn TV-serien *Holocaust*. Men – noen hadde hodet med seg, Greens roman ble – symptomatisk nok – ikke utgitt på et etablert forlag, men ble månedens bok i Hjemmets bokklubb i april 1979. Det samme skjedde i bokklubber i flere europeiske land.[21]

Den som frontet NRKs avslag, var programredaktør Rigmor Hansson Rodin. Etter den voldsomme interessen og gjennomslaget i vest-tysk fjernsyn, ble trykket stort. Rodin fortalte at hun hadde sett og vurdert TV-serien *Holocaust* i Tyskland et år tidligere, i 1978, sammen med to konsulenter fra NRKs filmavdeling, og de hadde vært tre ulike generasjoner. «Vi var alle enige om at den ikke burde sendes i norsk fjernsyn», sa hun i et intervju med Dagbladet i begynnelsen av februar 1979. Hun viste også til begrunnelsen hos Aschehoug og Cappelen for ikke å utgi boken på norsk. «Massemord som fjernsynsunderholdning er for meg prostitusjon». Samtidig var presset nå voldsomt. Rodin fortalte Dagbladet at hun hadde bestilt inn serien så flere kolleger i NRK kunne se serien.[22]

Få dager senere hadde Rigmor Hansson Rodin på trykk en helsides artikkel i Dagbladet der hun redegjorde for vurderingene som lå til grunn for NRKs konsulenter i Filmavdelingen.[23] Innledningsvis slo hun fast at «Holocaust er en kommersiell serie. I fagspråket betyr dette at et program finansieres av et firma som ønsker å plassere reklameinnslag, commercials i selve programmet. Hvor mange innslag det skal være pr. time, i lengden, og hvor de skal komme inn i programmet, er avtalefestet. Programsujettet blir valgt utelukkende i den hensikt å binde publikum til skjermen. De skal se reklamen.» Rodin redegjorde for at gruppen som så filmen i Vest-Tyskland var innforstått med programmets strenge rammer. «Temaet – historiens største massemord – skulle imidlertid tilsi anstendighet, og vi trodde at serien ville bli aksepterbar for norsk fjernsyn. Vi ble dypt skuffet.»

Og likevel. Det som vekker til ettertanke – og til anfektelser – er ikke reaksjonene serien har fått i USA og andre land. Heller ikke hvordan den kan komme til å virke her i Norge. Det jeg for min del syns har avgjørende interesse er gjennombruddet det snakkes om i Vest-Tyskland, den voldsomme gjenklangen hos millioner lesere, med brev og telefoner i hundrevis til fjernsynsstasjonen med utsagn fra unge og gamle som sier at de aldri trodde på grusomhetene, men som nå er rystet til erkjennelse, så tårene strømmer.

«**Holocaust**», **Arne Skouen,**
Ytring, Dagbladet, 13. februar 1979

Rodin ga deretter en rekke eksempler på blanding av diktning og fakta. Himmler er med i TV-dokumentaren, men hvorfor er han det, spør Rodin, «..når en oppdiktet Dorf som gjennomfører Krystallnatten, og deretter 'den endelige løsning av jødespørsmålet'.» Hun viser til flere sammenblandinger av fakta og fiksjon, og at flere faktisk forhold framstilles feil, som når forfølgelsen av jødene startet. Hun er kritisk til den forenklede framstillingen av Krystallnatten, Warszawa-ghettoen, oppstanden i ghettoen i ren krimstil, konsentrasjonsleirene, scenene i Sovjet. «Vi kan aldri gjenskape virkeligheten, ikke en gang tilnærmet», skrev Rodin. Men det er en enorm avstand mellom føljetongens «virkelighet» og det man hadde muligheter til å skildre. Rodin skriver at det har vært hevdet at Norge måtte vise serien, fordi Danmark og Sverige skulle gjøre det. Hun minnet om at dramaavdelingen i Danmark Radio fortsatt fastholdt sitt standpunkt: «Holocaust er kulørt popunderholdning, Danmarks radio uverdig». I Sveriges Radio hadde det vært heftige diskusjoner. Kompromisset var klipping i såkalte «kunstnerisk sett ikke-motiverte voldshandlinger». Blant annet i en scene der en konsentrasjonsleirfange blir avstraffet. Rodin skriver: «Skulle jeg først akseptere klipping, hvilket jeg ikke gjør, ville det ikke under noen omstendigheter bli den scenen».

Rodin avviste et omtalt «folkekrav bak pressens anmodninger». Men hittil hadde Rodin mottatt flere «takkehenvendelser enn bønner om å sende serien». Kravene innskrenket seg til fire. Rodin var på offensiven – enn så lenge.[24]

Situasjonen i Danmark var også preget av strid. Lederen for dramaavdelingen i Danmarks Radio sa nei. Men tidligere danske motstandsfolk krevde at fjernsynets ledelse omgjorde vedtaket. Titusener av dansker hadde alt kunne følge *Holocaust* gjennom tyske TV-sendinger, Foreningen Frihedskampens Veteraner ville attpå kjøpe serien for å vise til et utvalg danske kulturpersonligheter, for å påvirke TV til å sende den. Samt at store deler av dansk presse støttet kravet om at *Holocaust* ble sendt.[25]

Serien ble sendt både i Danmark og Sverige i mars 1979. Norge var siste land i Skandinavia, og sendte serien i begynnelsen av april.

Hvor sto avisene?

Hva ble så løftet fram av pressen? Svært mange aviser skrev at TV-serien måtte sendes, både på lederplass og i kommentarer av journalister. Etter en lang omtale i Vårt Land om «Massiv interesse for serien NRK sier nei til å sende» - med gjennomgang av hvordan «'Holocaust' vekket det tyske folk» konkluderer journalist Helge Kjøllesdal med – i en journalistisk artikkel – slik: «Det skulle bare mangle at serien ikke også skulle få de nødvendige sende-timer også på norske skjermer».[26]

Vårt Land fikk Leo Eitinger i tale, professor i psykiatri og Holocaust-overlevende, som hadde sett serien i Israel høsten 1978. Eitinger mente serien var en motvekt mot nynazistiske tendenser i tiden.[27]

Arbeiderbladet, min arbeidsplass den gangen, var sterkt på hugget for at serien skulle sendes – da kunne den nødvendige debatten om hvordan Holocaust kunne skje, bli holdt i live. Og avisen viste til det massive kravet om å få se serien også i Norge.[28]

På lederplass skrev Aftenposten «Holocaust bør vises». NRK bør revurdere sitt vedtak om ikke å vise serien. Innvendingene fortjener respekt, men vi «…må også vokte oss for å la representanter for en elite-kultur» være altfor sikre i sin vurdering av hvilke estetiske krav som må stilles på vegne av de store seer-skarer».[29]

Mens de fleste dagsavisene gikk inn for at NRK skulle omgjøre beslutningen og vise TV-serien *Holocaust*, var det nettopp en annen representant for eliten, Dagbladets kulturredaktør, som var sterkt imot. Kulturredaktør og historiker Hans Fredrik Dahls kritikk var skarp og kom på trykk i Dagbladet i flere artikler. Dahl mente serien var «en såpeopera», den viste «smakløse banaliteter» og omtalte den voksende oppslutningen om kravet om å vise serien som et «korstog» med den kristelige og høyrevridde pressen i spissen. Dahl omtaler debatten som en maktkamp mellom NRK og monopolet på en side og de konservative på den andre siden. Et kompromiss kunne være, skrev Dahl, å vise deler av serien kombinert med debatter.[30]

Rigmor Rodins omtalte helsides artikkel der hun presenterte sitt syn, kom på trykk på samme tid som Dahl. Samtidig er det andre spaltister og journalister i Dagbladet som sto for et annet synspunkt, som Bern-

Arbeiderbladet

Mildt, noe regn
VÆRET

Tirsdag 3. april 1979
Nr. 79 - Kr. 2,50 - Tlf. (02) 33 57 70

Ende-lig løs-ning

Seier'n er vår

●● Med «Seier'n er vår» og trampeklapp mottok allmøte for de streikende skuespillerne meldingen om at rettsforliket er godtatt og at streiken avblåses. På bildet er det en av de tidligere oppsagte skuespillerne, Kyrre Haugen-Bakke, som tar seg en glad svingom med streikeleder Henny Moan.
●● Dette betyr at det allerede i kveld igjen blir forestilling ved de fleste av landets teatre. Det Norske Teater vil imidlertid først åpne dørene igjen fredag fordi det skal spilles inn en ny forestilling.

Side 10

AMERIKANSK TEGNESERIE

sier polsk professor om «Holocaust»-serien

●● «Holocaust» — TV-serien om nazistenes jødeutryddelse er fortsatt meget omdiskutert, og meningene delte. En polsk professor sier til vår utsendte medarbeider at TV-serien rett og slett er en «amerikansk comics». På den annen side benekter han ikke at serien har sin misjon blant den yngre garde som ikke er helt klar over hva som skjedde.
●● En østerriksk redaktør sier til Arbeiderbladet i Wien at en Holocaust-film ikke kan erstatte det oppgjøret med nazistene en aldri har hatt i Østerrike. Selv om både Adolf Hitler og Adolf Eichmann begge var født og oppvokst i Østerrike.

Side 14

TEMPERATUREN ER SYNKENDE

i ulykkes-reaktoren

●● Gassboblen er blitt redusert. Temperaturen i reaktoren synker. Dette var de optimistiske nyhetene fra ekspertene som har ansvaret for temmingen av den radioaktive lekkasjen i Three Mile-reaktoren i går.
●● Men temperaturen i debatten om atomkraftverkenes framtid vil neppe synke med det første.

Side 8

Idi Amin fra utbombet by:

Her vil jeg dø!

●● «Jeg er beredt til å dø her i byen» skal Ugandas president Idi Amin ha sagt da han ankom til byen Jinja, 10 mils vei øst for hoyedstaden Kampale. Amin kom til byen like etter at den var blitt bombet av tanzanianske bombefly. Og Amin sa at han ville opprette en siste forsvarslinje mot invasjonsstyrkene fra Tanzania.
●● Vår medarbeider Jan Stage haiket med fire av Amins offiserer inn til Kampale. Han rapporterer at byen er i oppløsning. Det er stadig skyting, og Amins soldater terroriserer befolkningen.

Sidene 16 og 17

SKITT FISKE I 1979

Tirsdag 3. april feirer vi ettårs-jubileum. Vi takker herved våre kunder for den tillit de har vist oss.

I den anledning tilbyr vi:

● 200 fiskegarn 38 mm nylon-mono, 60,-.
● 2000 pk. å 5 stk. gode torskesluker, 9,-.
● Diverse sluker - spinnere - lyskroker, 2,-.
● Diverse gode sjøpilker, 9,-.

30% på diverse utgåtte stenger og sneller.

1979 modellene har ankommet:

Kataloger fra: HØRGÅRD - ABU - VANGEN - ELBE - SEEBERG - SØLVKROKEN - DAIWA m.fl. deles ut gratis hos oss.

SPESIALITETER:
● Service og rep. av sportsfiskeutstyr.
● Utleie av havfiske- og lakseutstyr.
● Brukte stenger og sneller i bytte ved kjøp av nytt.
● Slip av isborskjær, jakt/fiske-kniver på dagen.
● «Skitt fiske»s fiskevæske berømmet i hele Skandinavia.
● Postordre.

ÅPNINGSTIDER:
Mand. - tirsd. - onsd. - fred. kl. 10—17.
Torsdag kl. 10—19. Lørdag stengt.

SKITT FISKE A/S

Theres. st. 35 B - Tlf. 60 40 26 (200 m fra Ridetl.)

21 ble drept på vei-ene i mars

Side 3

Arbeiderbladet, 3. april 1979. Avisen satset stort på omtale av det europeiske folkemordet, og gikk inn for at TV-serien skulle sendes.

hard Rostad, Jon-Hjalmar Smith, Karl Emil Hagelund og Thor Ellingsen i flere artikler i denne perioden.[31] Og også Arne Skouen, som nok var enig i Rodins kritikk av sjangeren, men samtidig konstaterte at det jo var nettopp såpeoperaen som lyktes med det som ikke hadde lyktes på 30 år. Især resepsjonen i Vest-Tyskland var tungtveiende for Skouen. «Denne gangen ble såpeoperaen nøkkelen som åpnet dører som har vært stengt i 30 år. Den blir *trodd*.»[32]

Kuvending – serien sendes

I midten av februar 1979 var presset på NRK formidabelt. Sveriges Radio hadde snudd og skulle sende serien fra 8. mars, selv om faginstansene hadde uttalt seg overveiende negativt. I Sverige skulle noen scener klippes bort. Mange nordmenn ville kunne følge sendingene i Sverige. I Danmark var presset også sterkt, og der hadde danske seere i Sønderjylland kunnet følge tyske sendinger. I Norge tok NRKs øverste ledelse over, med kringkastingssjef Torolf Elster og programdirektør Otto Nes. I omtalen av dette understreket Hans Fredrik Dahl megetsigende til sist at «Presset mot NRK kommer i Norge utelukkende fra aviser, som på lederplass og med redaksjonelt utstyr krever filmen vist,» og «stormen» er begrenset til en håndfull henvendelser.[33]

Den 20. februar besluttet man å vise *Holocaust* også i NRK. Kringkastingssjef Elster og programdirektør Nes hadde sett hele serien i alle samfulle timer, og kom til at NRK hadde informasjonsplikt til å sende *Holocaust* i Norge.[34] I Programbladet ble den store striden kort omtalt under nettopp «Et informasjonsbehov» – der den usignerte teksten fortalte at NRKs første beslutning om ikke å sende var en kunstnerisk vurdering. Det heter: «De reaksjoner serien har vakt i Vest-Tyskland er en sterkt medvirkende årsak til at NRK nå har omgjort beslutningen om ikke å sende serien».

Programbladet fortsatte: «Det sies f. eks. at det tyske folk er blitt vekket av 'Holocaust' på en måte som dokumentarfilmer tidligere aldri har gjort, og at det er skapt en ny situasjon som har gjort at serien måtte vurderes i et nytt lys.»[35]

Hans Fredrik Dahl skriver – kanskje litt snurt eller oppgitt, lest med 40 års avstand – at Rigmor Hanssen Rodin var desavuert av sine sjefer. «Hennes skjønn er, som skjønnet til samtlige nordiske programansvarlige, satt til side av kringkastingens ledelse». Hans fortolkning av NRKs kuvending i spalten «Mediablikk» var at NRK ikke handlet fritt på grunn av presset fra to kanter: Det at serien skulle sendes i Sveriges TV2 og en million nordmenn kunne ta inn serien i mars. Den andre typen press «…er da det knippet av faktorer som gjør at sakkyndigheten veltes over ende i det ene landet etter det andre». Begivenhetene i Norge, Danmark og Sverige liknet hverandre, de ulike film- og dokumentaravdelinger erklærte serien for verdiløs, deretter omgjorde øverste programledelse beslutningen. Dahl skrev at det hadde pågått en kampanje anført av Worldvision, markedsføreren av det amerikanske fjernsynsselskapet NBCs filmer i Europa. Dahl skriver at en sentral ingrediens i kampanjen har vært alliansen med de mosaiske trossamfunn og «de kretser vi her til lands forstår som Israels venner». Videre at det «kan dokumenteres» hvordan Worldvision systematisk «har bearbeidet grupper som bærer nøkkelen til den jødiske opinion i de enkelte land, og ved å la dem spille ut kravet om å vise Holocaust, oppnår det som er ethvert kommersielt TV-selskaps formål: å selge varen til flest mulig land til høyest mulig pris». Det er som om Dahl river seg i håret: «Hvordan kan det ha seg at jødiske opinionsledere i det ene land etter det andre utroper det filmatiske søppelet til noe som bør og må vises, for ungdommens skyld?» Han sender også en finte til Leo Eitinger og spør hvordan en tvers gjennom kritisk person som han kan ha tro på at «dette, det må vi ha?» I det hele kommer Dahl med mange finter i sin kommentar – blant andre til Krigsinvalideforbundet som nå «klatrer på Holocaust – de som med nebb og klør tar avstand fra Thorkild Hansen og (dennes bok) 'Prosessen mot Hamsun'». Dahl skrev at i sannhet – *Holocaust* er blitt en mediebegivenhet. Nå gjensto det å se om seriens venner «vil vedstå seg produktet». Og – «Vi skal med glede være med i debatten!»[36]

Krigsinvalideforbundets formann Axel Middelthon svarte Dahl noen dager senere og sa at for forbundet var det «ikke den litterære eller filmatiske verdi som interesserer». Det faktum at programmet har vakt stor røre blant tysk ungdom «…er etter vår mening av så stor betydning, at vi selv gjerne vil se det. Vi

Det Tredje Rikes plan for jødeutryddelsen:

■ «Hele Europa var en stor konsentrasjonsleir. Auschwitz var en dødsfabrikk. Fem krematorier var planlagt.
Avlivnings-kapasiteten nådde 10-12 000 mennesker daglig. Fire millioner mennesker gikk med.
Dette var dødens verden.»
Den tyske stemmen hamrer videre. På lerretet ruller bilde på bilde.
Filmframvisning i Auschwitz. Det tidligere gigantiske Konzentrationslager Auschwitz I — i dag et stort museum. Et håndfast vitnesbyrd på nazistenes umenneskelige ugjerninger. Den tyske kommentatoren er knallhard i oppsummeringen av forbrytelsene innenfor piggtrådgjerdene.
Han avslutter med bilder av Hans Frank og andre ledende nazister: «Disse er skyldige i millioners lidelse og død.» Publikum skutter seg og rister på hodet til herandre etter forestillingen. Ut i lyset, ut i arbeidsleiren.
Ingen kommanderende ordrer fra vakttårnet i dag. Ingen fanger i galgen, ingen fanger ved Dødsmyuren. Ikke levende vitner på grusomhetene som skjedde. Derimot kilometer på kilometer med døde minner. Store utearealer med brakker, korridor på korridor med utstillinsmintre. Menneskenes eiendeler oppgis i tall: 7000 kilo kvinnehår (fra hundre tusen kvinner), 35 555 par sko. I gasskammeret ligger mengder tulipaner, menneskepusten blir hvit.
■ Oppe på jorda i Treblinka, i nord-vest Polen, ligger snøen fortsatt. En symbolsk kirkegård på den forhenværende utslettelsesleiren. 17 000 steiner er satt opp for å minnes de 800 000 som ble tilintetgjort her. Ingen museer, bare stillhet. På steiner både i Auschwitz og Treblinka er det inngravert: Aldri igjen.

SLIK VAR POLENS HOLO-CAUST

Jødene samles i ghettoer

I Polen og andre okkuperte land ble jødene samlet i ghettoer, totalt isolert fra den øvrige befolkning. Jødene var «rasemessig underlegne» og de skulle fjernes fra alle områder som ble lagt under Det Tredje Rike.
De tyske anti-jødiske lovene, de såkalte Nürnberg-lovene, ble fulgt opp med en «endelig løsning» på jødespørsmålet. Allerede i oktober

Fra ghettoen i Warszawa ble jødene sendt til konsentrasjons-

I Polen
Guri Kjeltnes
SZTUTOWO
TREBLINKA
CHEŁMNO
WARSZAWA
SOBIBÓR
MAJDANEK
ROGOŹNICA
BEŁŻEC
OŚWIĘCIM-BRZEZINKA
Utryddelsesleirer
Konsentrasjons- og utryddelsesleirer
Konsentrasjonsleirer.

Arbeiderbladet laget både kart, vignetter og flotte oppslag, i tiden rundt visningen av serien. Mange aviser satset på bred dekning. Det var artikkelforfatterens første reportasjetur.

vil gjerne se hva det er som har åpnet så mange tyskeres øyne som har holdt seg lukket for kvalifisert dokumentarisk stoff.»[37]

Arbeiderbladets kommentar og fortolkning sto samme dag som Dahls Mediablikk, og med den samme vektlegging – at NRKs informasjonsplikt var årsaken til den nye beslutningen. Journalist Toralv Østvang i Arbeiderbladet trakk fram både det at danskene nå skulle sende serien mars, og at det i Frankrike var vokst fram en debatt om franskmennenes rolle under jødeforfølgelsene. Østvang poengterer at den norske «Holocaust-debatten hittil stort sett hadde dreid seg om NRKs holdning til filmserien», mens den i Vest-Tyskland hadde «… skapt diskusjon om hele jødeforfølgelsesproblematikken og særlige tyskernes påståtte fortielse i etterkrigstida av nazistenes jødemassakrer. Gjennom filmserien har den yngre generasjon av tyskere for første gang fått skikkelig informasjon om hva som skjedde med jødene i Det tredje rike, hevdes det.» Østvang var nøktern i tonen, omtalte helt kort storyen om de to familiene i serien og avsluttet slik: «Gjennom disse familiene mener filmprodusenten å belyse utryddelsen av de seks millioner jøder som mistet livet under krigen».[38]

Utsendt til leirene

Mens kollega Toralv Østvang skrev dette, var jeg på reportasjetur for Arbeiderbladet i Polen til tilintetgjøringsleirene, med besøk først til Treblinka ti mil nordøst for Warszawa og deretter sørover til Auschwitz-Birkenau, fem mil sør for Krakow. I Treblinka vas-

set jeg i dyp våt snø inn i skogen og gikk fram til de 17 000 steinene fra forskjellige land og byer, som vitner om de 900 000 jøder som ble drept der. Der fantes intet museum eller mottak for besøkende i datidens kommunistiske Polen, Treblinka var et ensomt sted. En øredøvende stillhet over de 17 000 steinene traff meg med stor styrke. Jeg reiste alene, og en polsk statlig informasjonsinstans hadde utstyrt den norske journalisten med en drosjesjåfør. Han fulgte meg et lite stykke inn til de 17 000 steinene, men ristet på hodet og gikk tilbake til bilen. På snøglatte veier tilbake til Warszawa så han hvor våt jeg var blitt, full av snø i støvletter og bukser klissvåte opp til knærne. Han stanset i en liten landsby, fant en kro og spanderte te med honning og sprit.

Museet i Auschwitz-Birkenau var den gang ikke et så moderne rigget og stort museumsanlegg som det er i dag. Men like fullt var det den gang mottak av besøkende, vedlikehold av anlegg der «ruiner skulle forbli ruiner og hele bygg være hele bygg», konservering og omfattende arbeid med samlinger. Det var flere tidligere fanger som arbeidet der, og direktøren Kazimierz Smolen var selv tidligere fange. Han ble arrestert som jusstudent allerede i 1940 og kom dette året til Auschwitz som en av de første polske politiske fanger og satt i leiren i fem år. Han kom til å nedlegge flere tiårs arbeid som direktør i årene 1955–1990.[39] Smolen fortalte meg at Arbeiderbladet var den første norske avis som besøkte og samtalte med ham på hans kontor. Jeg husket ikke dette før jeg på ny leste mine egne artikler og reportasjer i 2022.[40] I dag, over 40 år senere, er det virkelig et tankekors: Så sent som i 1979 hadde ikke en norsk avis kontaktet ledelsen i Auschwitz-Birkenau.[41] Norsk presse hadde definitivt ikke gravd i historien om Holocaust. Men denne TV-serien løftet både kunnskap (om enn det var en kommersiell TV-serie) og interesse for jødenes skjebne under Holocaust.

For meg, som kom tilbake med en sekk Kodak filmruller og utskrevne notatblokker, var det en skjellsettende reise. Som journalist fikk jeg grave i historien, lese meg opp, skrive om Holocaust i spalte etter spalte. Arbeiderbladet satset og laget kart og vignetter, deskkollegene svingte seg med ciceromålet og laget flotte oppslag. Jeg fikk skrive helsider i Arbeiderbladet i en ukes tid, før og mens TV-serien *Holocaust* ble sendt.[42] Og kolleger supplerte med reportasjer fra skoleklasser, intervju med stortingsrepresentanter, krigsveteraner. Det var en stor satsing i Arbeiderbladet.

Jeg skrev i det første førstesideoppslaget om noe som jeg ikke kunne før jeg reiste – at etter jødene sto andre folkeslag «for tur». Som det het på førstesiden: «Nazistenes mål var en fullstendig Holocaust, tilintetgjørelse av hele folkeslag. Ikke bare jødene, men andre folkeslag…».[43] Som direktør på HL-senteret i dag, er det ganske fint å lese, vi som har arbeidet for å innlemme romenes historie i Holocaust-utstillingen vår, som resultat av HL-senterets forskning om andre, beslektede folkemord – drapene på romene.

Jeg tenker at det var ganske naturlig at Arbeiderbladet valgte å sende meg ut, med avisens dramatiske krigshistorie og med mange ansatte som hadde vært arrestert og fengslet i Norge og i leire i Nazi-Tyskland. Far til redaktør Per Brundvand, Olav Brunvand, som den gang var i A-pressen noen etasjer ned, hadde sittet i leire i Tyskland (bl.a. Dreibergen-Bützow, Hamburg Fuhlsbüttel, Rendsburg). På desken rundt meg var presseveteraner med mange opphold i fangeleire – Sivert Langholm (Stavanger, Grini, Dachau, Natzweiler, Ottobrunn) og Syver Linna (Sennheim og Buchenwald).[44] Og på arkivet arbeidet Ingrid Haugen som skulle fortelle meg om tiden i Ravensbrück. For denne avisen satt krig og okkupasjon i ryggmargen.

Arbeiderbladets korrespondent Dag Halvorsen var stasjonert i Wien og ga meg råd før reisen om navn på dissidenter og fagpersoner. Mon han ikke tenkte at jeg ringte ham i Wien, at «hun der var vel ung» å sende ut. Halvorsen bidro blant annet selv som del av Arbeiderbladets dekning da serien ble sendt, om Østerrikes manglende oppgjør med nazitiden.[45]

Hadde så serien skapt økende interesse for å dra til Auschwitz-Birkenau? Direktøren fortalte at han ikke hadde merket noe på besøksfrekvensen. De siste årene fram til 1979 hadde 650–700 000 besøkende kommet til museet, mellom 200 og 300 000 fra utlandet. Det direktør Smolen kunne fortelle, var en «større pågang i form av brev, henvendelser fra forskjellige hold, turister osv.» Og han trodde antallet utlendinger kanskje kunne øke utover året 1979.[46]

I mine reportasjer fra Polen traff jeg tidligere fan-

ger og tidsvitner, og jeg intervjuet dem om antisemittisme og situasjonen i datidens Polen. Jeg spurte alle selvsagt om TV-serien. Reaksjonene var i grunnen de samme som i andre land. En av dem, den polske historikeren Wladislaw Bartoszewski, hadde sett de første episodene i Israel og kalte serien for en amerikansk tegneserie. Det var intet nytt i serien, men «det er mye nytt for tyskerne». Han listet opp en lang rekke unøyaktigheter og uheldig sammenblanding av fakta og fiksjon. Men han konstaterte megetsigende at serien ikke var uten verdi, jeg synes nesten jeg hører sukket ennå: «Innflytelsen fra massemediene er enorm. Det er fullt opp av store biblioteker med solid og skikkelig dokumentasjon uten at folk har brydd seg, og så slår en så dårlig film gjennom. Lite kunst, uten stort talent. Det er nesten utrolig. Men noe positiv virkning har den nok.»[47]

Tidsvitner trer fram

Det var et skifte i modus etter at NRK besluttet å sende serien. Tyngdekraften slo inn, NRKs beslutninger forsvant, og nye temaer dukket opp i avisspaltene, som forfølgelsen av jødene og norsk deltakelse.

Viktig var det at noen av dem som hadde opplevd forfølgelsen, sto fram. Dagbladets erfarne kommentator Jon-Hjalmar Smith fikk Kai Feinberg i tale. Feinberg var en av jødene fra Norge som overlevde Auschwitz-Birkenau og forteller inngående i intervjuet om hva som skjedde med ham og omkring ham i tilintetgjøringsleiren. Han var beredt til å stå fram, til å fortelle sin historie, «i skyggen av Holocaust-debatten. Det er en stor påkjenning».[48]

Tre år tidligere utkom Herman Sachnowitz sterke erindringsbok, «Det angår også deg. Fortalt til Arnold Jacoby» (1976). Sachnowitz bok skulle tiår senere, i 2015, av en sakprosajury bli kåret til en av de ti mest innflytelsesrike bøker om 2. verdenskrig. Vinteren 1979 ble den lest opp i NRK radio mens debatten pågikk.

Arbeidernes Pressekontor intervjuet Trygve Bratteli – som så vidt var blitt reddet ut av fangenskap i Nazi-Tyskland om TV-serien. Han avviste uttrykket såpeopera. «Jeg skjønner ikke noe av det de framholder de som kaller «Holocaust» for en «såpeopera». De kan iallfall ikke ha sett noen konsentrasjonsleir.» Bratteli ville ikke svare på om han anbefalte folk å se serien. «Men for mennesker som er interessert i å bli stilt ansikt til ansikt med krefter som virker i vår tid, kan jeg ikke skjønne at det kan være særlige innvendinger å gjøre mot denne serien».[49]

Dette var virkelig ikke tema for en aprilspøk og NRK sendte serien, ikke tilfeldig fra mandag 2., og tirsdag 3., onsdag 4. og torsdag 5. april, med påfølgende debatt fredag 6. april. Mange aviser tilbød innringninger der leserne kunne si sin mening, og de kunne sprike i alle retninger – for og imot serien. Skoleklasser og lærere sa sitt. Stort sett var reaksjonene fra skoleungdom positiv, serien kunne kanskje føre til en bedre forståelse av nynazismen, sa noen.[50] I noen klasser framhevet lærerne at serien skjerpet interessen for samfunnsfag. I klasse 8B på Tåsen i Oslo framkalte for eksempel serien stor aktivitet. Veggaviser, debattimer, bakgrunnslitteratur om nazisme, antisemittisme og jødeforfølgelser preget samfunnsfagene den uken TV-serien ble sendt. Lærerne på skolen gjengis slik: «Skolen skal ikke bare gi kunnskap men også spore elevene til å danne seg egne meninger og holdninger. Fjernsynsserier som Holocaust er et godt virkemiddel i undervisningen om vi vet å utnytte det riktig.» Og det føyes til, «for oss hadde det vært en stor fordel om vi kunne ta opp programmene på videobånd, spille dem av i skoletida og diskutere dem med det samme. Men det er forbudt.»[51]

Dette er jo for oss som driver med undervisning i dag om Holocaust (og andre aktuelle emner) anno 2023, kjente pedagogiske toner – vi ønsker å oppfordre unge mennesker til kritisk og selvstendig tenkning gjennom kunnskap, diskusjon og samtale. Vi benytter gjerne film og mediefremstillinger, men oppmuntrer da til kritisk bruk – film er ikke «sannhetsfortellinger». At teknologien satte en bom for praktiske løsninger den gang i 1979, viser jo virkelig at over 40 år er gått. Nå kan lærer og elever hente inn «alt» ved noen tastetrykk.

Elevene på Tåsen hadde på eget initiativ tatt opp fremmedarbeidernes situasjon i dagens Norge etter å ha fulgt serien. «Utgangspunktet var rasistiske holdninger i vår tid. Det viktigste vi kom fram til var kanskje forståelsen av at teori og praksis ofte ikke samsvarer. Spørsmålene vi tok opp var da hvorfor det er slik og hvordan holdningene kan bearbeides, forteller lærer

TV-SERIEN FYLLER ET TOMROM:

Utryddelsen av jødene «ukjent» i norsk skole

AV JOHN ARNE MARKUSSEN

● Jødeforfølgelsene er «ukjent» stoff i norsk skole. Dette er det tomrom TV-serien Holocaust faller inn i:
● Mønsterplanen for grunnskolen tar ikke opp jødeforfølgelsene som spesielt tema.
● I barneskolen er jødenes historie bare berørt i bibelhistorie. Den generelle holdning som går igjen i de første skoleårene er at «jødene tok livet av Jesus».
● Først i 9. klasse på ungdomsskolen er 2. verdenskrig pensum, og da blir jødeforfølgelsene nevnt summarisk og kortfattet.
● Av seks historiebøker som Dagbladet har sett på og som benyttes i ungdomsskole eller gymnas, er «krystallnatten» høsten 1938 bare nevnt i ei av bøkene.

Her er et eksempel på hva ei norsk historiebok sier om jødeforfølgelsene: «Motstandere (av nazipartiet) ble drevet i landflyktighet, satt i konsentrasjonsleir eller drept. Jødene ble forfulgt, og de ble innført streng sensur. Hele det tyske folk ble «ensrettet». (side 39). Sitatet er hentet fra *«Historie 3» — grunnbok for 9. skoleår.* (J. W. Cappelens Forlag). Dette er alt boka sier om det som er tiltenkt for TV-serien Holocaust. Boka er godkjent av Kirke- og undervisningsdepartementet sa seint som i 1976 og brukes i historieundervisningen ved en rekke norske skoler. Hvorvidt elevene som bruker boka lærer mer om nazi-tida, jødehat, raseideologi og utryddelsesleirer avhenger helt av læreren som står i klasserommet. Muligheten for bruk av tilleggslitteratur er også til stede.

Summarisk og kortfattet om jødeforfølgelsene i norske skolebøker. Statistikk og stikkord gir ingen opplevelse av hva som egentlig skjedde. (Foto: Rune Myhre)

GAMMELT STOFF

Derimot er det vanskelig å bli kvitt det gamle stoffet i lærebøkene. *I Aschehougs «Verdenshistorie for realskole og gymnas»* (Eilyv Skard og John Midtgaard) er det tatt med flere sider om perserkrigene 500 a.r.f. Kr., mens jødeforfølgelsene er avspist med noen få linjer:

«Nasjonalsosialistene var sterkt jødefiendtlige. Ved forskjellige lover tok de fra jødene deres statsborgerlige rettigheter og gjorde det vanskelig for dem å drive virksomhet eller få arbeid. En mengde jøder ble mishandlet, fengslet eller drept. Derfor utvandret mange jøder.» (side 287)

Boka er gammel og på vei ut av norsk skole nå. Like fullt er den benyttet av utallige årskull etter krigen.

En annen historiebok som nyttes i dag er *Aschehougs «Historie for 7. — 9. skoleår i folkeskolen».* (Axel Coldevin). Slik behandler den jødeforfølgelsene:

«I Tyskland ble den totalitære styremåten mer brutal enn andre steder. Marxistene og jødene fikk skylden for alt som var galt. Hitler kom med de verste beskyldninger mot jødene og hisset opp stemningen mot dem. Partiet satte i gang jødeforfølgelser som vakte avsky over hele verden. Til slutt bestemte nazistene seg for rett og slett å utrydde jødene. Et hemmelig politi (Gestapo) ble opprettet, og det hadde spioner og angivere overalt. Et uforsiktig ord kunne koste et menneske friheten, kanskje livet. Motstandere av partiet ble sperret inne i konsentrasjonsleirer, hvor de ofte sultet og ble mishandlet, stundom pint ihjel.» (s. 329).

KRYSTALLNATTEN

Av de lærebøker Dagbladet har sett på, skiller ei seg ut i positiv retning når det gjelder å formidle stoff om jødeforfølgelsene. Det er *«Historien forteller», Fabritius forlag (Ola Skogstad).* Boka forsøker i langt større utstrekning enn de andre å forklare *hvorfor* ting kunne skje. Den bringer bakgrunn om nazismens framvekst, raseideologien og terroren — ikke bare mot jøder, men også mot slaviske folkeslag. Her er et avsnitt om «Krystallnatten»:

«En novembernatt i 1938 ble synagogene i tyske byer satt i brann etter Goebbels' ordre. SA-folk gikk løs på butikker som tilhørte jøder, knuste utstillingsvinduer, slepte inneharverne ut på åpen gate og plaget og pinte dem. Mobben stimlet sammen, slengte skjellsord til de overfalte og tok mer enn gjerne del i plyndringene. Denne «krystallnatten» ble opptakten til enda verre jødeforfølgelser. Mange jøder tok varsel av disse hendelsene og flyktet, men like mange ble igjen i det landet de kjente som sitt fedreland — og tyskerne var vel ikke umennesker som tenkte å utrydde dem heller?»

Undervisningsinspektør Sven Erik Odden ved Uranienborg skole sier dette om skolens formidling av jødeforfølgelsene:

— På lærebøker gir noen opplevelse av emnet. Jødeforfølgelsene er nevnt stikkordmessig og ved bruk av statistikk. At «seks millioner ble utryddet» gir ingen forståelse.

Emnet er fjernt både i tid og sted. Vi far blant annet ikke følelse av at Norge deporterte jøder når vi leser historiebøkene.

— Men man kan benytte tilleggslitteratur?

— Ja, men det er ikke så mye stoff som er tilgjengelig. Det finnes en del billigbøker, skjønnlitteratur og frilesningshefter, men utvalget er ikke stort. Anne Franks dagbok er et eksempel på hva som kan brukes.

I de familier hvor det er en muntlig tradisjon helt fra krigens dager, vil det også være basis for klare holdninger til nazismen, sier Odden.

Tyskere forsvar dere! Kjøp ikke av jøder, står det på plakaten. Lærebøkene gjør ingen forsøk på å formidle det som var forhistorien til «Krystallnatten» og den systematiske utryddelsen av jødene.

Dagbladet, 4. april 1979. Avisen gikk grundig til verks for å kartlegge hva skolelever leste.

Heidi Winther-Larsen til Arbeiderbladet.[52]

Disse eksemplene lest i dag vitner jo virkelig om at serien kunne ha mange positive ringvirkninger, som når en skole vet å gripe et viktig stoff.

I samtidens aviser fortsatte diskusjonene om fakta versus diktning. Journalistene selv sto fram med ulike meninger om serien. Og avisene på kommentarplass var overveiende positive, og skrev at kunnskapen kunne brukes til å være på vakt mot tendenser i dagens samfunn, eller vekke til forståelse for det israelske samfunnet.[53]

Arbeiderbladet, min avis, skrev på lederplass etter at serien var sendt at det ikke var til å forstå hvilke kunstneriske grunner som gjorde at NRK ikke ville vise serien, samtidig som det var gitt «grønt lys for alt annet som presenteres av film og film-serier på TV-skjermen». Når alt kom til alt, var likevel det viktigste ved Holocaust-serien «den debatt den har ført til, og den informasjonshunger den har åpnet for, når det gjelder jødenes moderne lidelseshistorie». På tampen av lederen skrev Arbeiderbladet: «Også norske ikke-jøder har del i ansvaret for denne tragedien. Har vi så lært av dette? Ny-nazistiske tendenser, og kanskje først og fremst holdninger i forholdet til fremmedarbeiderne, gjør det umulig å svare entydig ja på dette spørsmålet. Der ligger den store utfordringen etter Holocaust.»[54]

Kommentaren i Arbeiderbladet som tar opp den norske situasjonen under okkupasjonen, er et unntak. Men i reportasjer og andre artikler var Arbeiderbladets satsing især det internasjonale aspektet ved Holocaust, det industrielle folkemordet – ved at

Da norsk politi gikk til aksjon:

– 10 jøder i hver konvolutt

Holocaust-serien er kommet halvveis. I Warzsawa-ghettoen (bildet) er sult, sykdom og ryktene om forestående masseutryddelse begynt å spre seg. (NTB)

■■ Halvparten av Norges jødiske befolkning havnet i Hitlers gasskamre.

■■ Nordmenn flest tror vel at det var tyskerne som sto for denne forbrytelsen fra okkupasjonstida.

■■ Det er feil. Nordmenn arresterte nordmenn natta til 26. oktober 1942. Det var regulære avdelinger fra statspolitiet og Oslo kriminalpoliti, assistert av polititjenestemenn og lensmenn fra hele landet, som gikk til aksjon mot jødene. Dagbladet offentliggjør i dag i sin helhet en politirapport om forberedelsene og arrestasjonene av de norske jødene.

Side 9

Dagbladet 4. april 1979. Avisen satset bredt på historisk stoff rundt jødenes skjebne og historie.

en ung journalist hadde besøkt leirene og skrev fra møtene med leire og mennesker i Polen. Ingen andre aviser gjorde det. Men Arbeiderbladet kjørte også mange andre saker. Den enda yngre journalisten Arne Olsen intervjuet professor Jens A. Christophersen ved statsvitenskap ved Universitetet i Oslo under tittelen «Verden visste ikke noe om jødedrapene». Statsviteren påpeker at kunnskapen om «de utrolige redselsgjerningene – milliondrapene og gasskamrene» – de hørte man om etter krigen. «Verden visste på forhånd både det ene og det andre om de tyske nazistenes misgjerninger og forbrytelser. De var urovekkende, men det pekte vel strengt tatt ikke fram mot de verste massakrene historien kjenner til.»[55]

Og Sivert Langholm, som jeg alltid snakket med på desken på kveldstid, som styrte med inngående telegrammer og tekster og ikke lenger var skrivende journalist, tok til tastene, gjennom en oversiktsartikkel om SS.[56] Her ble det mobilisert for å få fram kunnskap.

Det kom historiske bakgrunnsartikler i flere aviser,

HOLOCAUST

Norges ansvar for Holocaust:

«Jødene har ingen stor sympati i folket»

Dagbladet offentliggjør politirapporten fra Norges krystallnatt, 26. oktober 1942

«Lørdag 24. oktober 1942 ved middagstid forelå ordre om arrestasjon av samtlige mannlige jøder over 15 år.»

Med denne setningen fra politibetjent H.s rapport innledes et av de mest rystende avsnitt av norsk okkupasjonshistorie: arrestasjonen, deportasjonen og gassingen av 734 norske jøder i konsentrasjonsleiren Auschwitz i Polen.

Dagbladet kan i dag gjengi rapporten i sin helhet. Det er et elendommelig dokument som her ser offentlighetens lys etter 37 år. Traust og tilforlatelig som enhver norsk politirapport. Med tjenestekald punktlighet gis dato og klokkeslett for alle trinn i veien mot tilintetgjørelsen.

Rapporten, som er datert 5. november 1942, viser at det uten unntak var nordmenn som her fanget nordmenn: norske nazister, som uten tysk innblanding overhodet, planla og gjennomførte den aksjonen som førte til at halvparten av den norske jødiske befolkning forsvant i Auschwitz' krematorier.

— I norsk historie er det knapt mulig å finne større forbrytelser enn de som knytter seg til jødenes skjebne i 1942, hevder professor Edvard Bull i sin nyutkomne Norgeshistorie «Klassekamp og fellesskap 1920—45» (anmeldes på s. 4 i dagens avis).

Edvard Bulls dom samler i dag de fleste nordmenn.

De fleste tror vel også at jødeaksjonen høsten 1942 var tyskernes gjerning. Eller i hvert fall partiet NS og Quislings ansvar.

Rapporten fra 5. november 1942 viser at dette ikke er tilfelle. Helt fram til interneringen i Berg arbeidsleir (den seinere arbeidsskolen) var det norsk politi som sto for aksjonen. Fra Berg ble jødene transportert til Oslo havn og ført om bord på M/S «Donau». Først på kaia overtok tyskerne ansvaret.

Politiet var under okkupasjonen underlagt det kommissariske justis- og politidepartementet ledet av Jonas Lie. Politifolkene sto under press, og mange — flere enn i andre yrker — meldte seg til NS. Men ikke alle. Etaten som etat var norsk, i hovedsak bemannet av folk som hadde søkt politiet før 9. april 1940.

Det var statspolitiets hovedkvarter i Oslo, samt Oslo kriminalpoliti, som arresterte jødene. Utover landet var oppgaven fordelt etter politidistrikter og lensmannskretser.

Rapporten fra betjent H. forteller at arrestasjonen gikk glatt. Jødene ble, hevder han, ikke synderlig støtet av den alminnelige opinion. — Jødene har ikke noen særlig stor sympati i sin alminnelighet, sier han.

Politibetjent H. omtales her og i Dagbladets gjengivelse av rapporten bare med sin forbokstav. Også de andre polititjenestemenn som nevnes, har krav på denne beskyttelse. De utførte sin tjenesteplikt, og de av dem som var NS-medlemmer sonet sin straff etter rettsoppgjøret. Det ville være urettferdig å gjengi akkurat deres navn nå. De var tross alt bare utøvere, sammen med de rundt 150 andre nordmenn som deltok i aksjonen.

Men de var altså nordmenn, og politiet var det norske politi.

Dokumentet vi gjengir i dag, reiser til fulle spørsmål om det kanskje ikke bare er Tysklands skyld for jødeutryddelsen nordmenn flest trenger opplysning om.

Kanskje har vi flekker i vår egen fortid selv?

hfd

Klar tale på tilgrisede forretningsvinduer.

Dagbladet 4. april 1979, om Norges ansvar for Holocaust.

men det var det bare Dagbladet som stilte spørsmål ved Norges situasjon og nordmenns medansvar.[57]

En av dem som skrev om dette var den unge historikeren Harald Skjønsberg som holdt på med en hovedoppgave i historie om politikken vis-à-vis tyske flyktninger før verdenskrigen. Han skrev om hvor vanskelig det var for jøder å komme til Norge på 1930-tallet. Han skrev om den restriktive innvandringspolitikken, med justisminister Trygve Lie på den ene siden og stortingspresident C. J. Hambro på den andre siden. Og han fortalte at han skrev om Nansenhjelpen, og forklare hvordan den organisasjonen arbeidet med å få jødiske flyktninger til Norge.[58]

Det skjedde, slik jeg husker det, en slags arbeidsdeling mellom avisene, noe avisklippene fra den gang viser. Mens Arbeiderbladet la stor vekt i sin dekning på den europeiske Holocaust, satset Dagbladet stort på nyheter om krigsårene.[59] I et oppslag fortelles det om hvordan ikke-jødiske nordmenn i mellomkrigstiden forhindret at jøder kjøpte hus på Gåsøya i Oslofjorden.[60] I et annet oppslag om hvordan Nygaardsvold-regjeringen ikke ville betale hjemreisen for statsløse jødiske flyktninger fra Norge.[61]

Dagbladet satte også søkelys på det norske politiets opptreden og medvirkning til deportasjonene av jødene. Avisen trykket politibetjent H's rapport fra 5. november 1942, der de delaktige i aksjonen mot jødiske menn listes opp, de som var med på arrestasjonene av jødene i oktober. Han beskriver hvordan politifolkene fikk navn på jøder. Hver patrulje fikk beslagsskjemaer og navn på om lag ti jøder i en konvolutt. Ifølge rapporten var det innkalt alle «disponible mannskaper fra statspolitiets hovedkontor, Oslo og Akeravdelingen, dessuten 40 mann fra Oslo kriminalpoliti, hele Statspolitiets etterforskningskurs, og 20 mann fra Germansk SS Norge». Samtlige skulle møte kl. 0530 26. oktober 1942 i Kirkeveien 23. Politibetjenten beskriver aksjonen som ganske vellykket – den «foregikk i det store og hele etter programmet», men at det ble noe trøbbel med mangelfulle adresser. Om han ellers hadde anfektelser? Det er lite å spore i rapportutdraget Dagbladet trykte. «Personlig har jeg fått liten anledning til å snakke med folk i sin alminnelighet idet jeg snakker bare med min familie og de kvinnelige jøder som renner dørene ned og ringer i telefonen hele dagen.» Han føyer til: «Det er dog kommet meg for øre at jødene ikke har noen særlig stor sympati i sin alminnelighet.»[62]

Ytterligere kommentarer på antisemittiske holdninger følger ikke rapporten. Men Hans Fredrik Dahl

Statsløse jødiske flyktninger fra Norge:

Nygaardsvold ville ikke betale hjemreisen

AV KARL EMIL HAGELUND

■■ Året er 1945, noen måneder før Hitler-Tyskland var definitivt nedkjempet. En bestemt avdeling i det norske Sosialdepartementet i London holdt på med planer for hjemsendelse av nordmenn som hadde måttet flykte fra Norge under nazi-okkupasjonen.

Det gjaldt altså alle nordmenn, i første rekke de som hadde kommet seg over til Sverige, Storbritannia, Canada og USA.

I utkastet slitt foreslo Sosialdepartementet at fri hjemsendelse skulle gjelde alle som hadde flyktet fra Norge under okkupasjonen, også de såkalte statsløse.

Blant disse statsløse var det en stor del jøder, folk som hadde måttet flykte fra landet «på grunn av sin avstamning».

BESTYRTELSE

Så kom gjokket.

Nygaardsvold-regjeringen behandlet Sosialdepartementets forslag i mars 1945. Regjeringen avviste den delen av forslaget som gikk ut på at også de statsløse skulle nyte godt av disse rettigheter. Regjeringens beslutning vakte bestyrtelse også hos de nordmenn i sosialdepartementet som hadde utarbeidet forslaget.

En av de ansatte, nåværende advokat Leon Jarner, som den gang arbeidet som sekretær i Sosialdepartementet i London, ba om å få et møte med statsminister Nygaardsvold.

Leon Jarner skriver om dette møtet:

HVORFOR?

«Mitt første spørsmål til statsministeren var om det var økonomiske grunner til at regjeringen ikke hadde bifalt departementets forslag. I så fall måtte regjeringen være feil underrettet, idet det såvidt jeg da visste, ikke kunne dreie seg om mer enn om lag 100 personer av kanskje de 100 000 som skulle bringes hjem. Dessuten hadde den svenske regjering erklært seg villig til å yte gratis reise med jernbane på svensk område.

Jeg framholdt videre for statsminister Nygaardsvold at hvis avgjørelsen var av prinsipiell karakter, var forholdet verre.

Statsministeren bekreftet at regjeringens avgjørelse var av prinsipiell natur. Jeg framholdt deretter at etter de retningslinjer som var utarbeidet av flyktningsjefen i Sverige, høyesteretsadvokat Annæus Schjødt, ble statsløse jøder som var flyktet fra Norge, betraktet på like fot med norske flyktninger, dersom de oppfylte bestemte krav om oppholdstid i Norge m. v.

Statsministeren erklærte at han ikke kjente til disse retningslinjer, til tross for at advokat Schjødt på forhånd hadde forelagt denne for regjeringen som også i sin tid hadde godkjent dem.»

Leon Jarner fortsetter:

«Etter dette sa statsministeren:

— Vel, vi har ytt dem assistanse både hjemme og i Sverige i en vanskelig situasjon, og vi vil vel heller ikke nekte dem adgang til å komme tilbake til landet, men vi har ikke villet bruke penger til å bringe disse menneskene hjem.»

(Understrekningen er Leon Jarners).

Det hører med til denne historien at blant de statsløse fantes det jøder som hadde bodd i Norge i 30—40 år med voksne barn som var født i Norge og som bare på grunn av sin jødiske avstamning hadde måttet flykte fra landet.

DE STATSLØSE

De statsløse var i en usikker situasjon etter krigen. Helmer H. Bonnevie, som i perioden oktober 1944 til 1. mai 1946 tjenestegjorde som forbindelsesoffiser, først ved det såkalte R-kontoret i London, og senere som Senior Norwegian Liason Officer i US Army, forteller:

«R-kontoret i London var underlagt Sosialdepartementet under daværende byråsjef Dagfin Juel. Sosialminister var Sverre Siestad. Etter et opphold ved en amerikansk treningsleir i Romilly ust for Paris i februar-mars 1945, var jeg tilbake ved R-kontoret i London, (Kingston House). Byråsjef Juel overleverte meg en av de instrukser som nettopp var mottatt fra det allierte hovedkvarter SHEAF, der liasonoffiserenes arbeidsoppgaver var nøyaktig utarbeidet.

Her het det bl. a.:

«Alle befridde fanger som ønsker det, skal hjelpes for å kunne vende tilbake til sine respektive hjemland. For østsone-land gjelder at alle fanger skal vende tilbake. Liasonoffiseren skal kun repatriere sitt eget lands statsborgere.»

«NOE ER GALT»

Da jeg hadde lest siste passus, uttalte jeg til byråsjef Juel:

— Her er det noe galt.

Han svarte meg at disse instrukser var ornhyggelig utarbeidet av samtlige allierte nasjoner og godkjent av alle. Hertil repliserte jeg:

— Beklager, men da er jeg redd jeg kommer til å bryte instruksen.

Hvis jeg finner noen statsløse som av Gestapo er ført som fanger fra Norge til tyske konsentrasjonsleire, så repatrierer jeg dem til Norge hvis de ønsker det.»

NYTT VEDTAK

Byråsjef Juel ba da Helmer Bonnevie å utarbeide et promemoria som skulle forelegges for sosialdepartementetssjef.

Resultatet ble følgende beslutning som i hemmelig skriv ble overlevert US Army:

«En skal få meddele at det nå er godkjent at alle utlendinger og statsløse som siden 9. april 1940 er deportert fra Norge til Tyskland eller annet tysk-okkupert område, dersom de ønsker det, skal få adgang til å vende tilbake til Norge.»

VEGRET SEG

Denne beskjeden gikk så til alle de norske liason-offiserene som skulle arbeide i Tyskland, og brevet var undertegnet av Dagfin Juel og Helmer H. Bonnevie.

Helmer H. Bonnevie føyer til at Norge var den eneste allierte nasjon som tok dette særlige hensyn til de statsløse.

I den samtalen Leon Jarner hadde med statsminister Nygaardsvold bekreftet altså statsministeren at Norge ville ta de statsløse tilbake, men han vegret seg sammen med den norske regjeringen for å stille dem på like fot med andre nordmenn som skulle hjemsendes.

Ved å ikke ville betale hjemreisen for dem.

Nygaardsvold-regjeringen fotografert i London under krigen. Statsminister Johan Nygaardsvold er nr. to sittende fra høyre. Han ville ikke betale hjemreisen til Norge for statsløse norske jøder. (Foto: NTB)

Dagbladet 4. april 1979. En annen «nyhet» fra krigs- og okkupasjonsår.

tar dette opp. Og i sin kommentar til rapporten skrev Dahl at norske nazister hadde gjennomført aksjonene uten hjelp fra tyskerne. Det norske politiet hadde hatt ansvaret for aksjonene fram til tyskerne overtok på kaia. Politimennene «utførte sin tjenesteplikt, og de av dem som var NS-medlemmer sonet sin straff etter rettsoppgjøret».[63]

Historiker Susanne Maerz, som har studert mediedebatten rundt TV-serien i stor detalj i sin doktoravhandling, skriver at «ved hjelp av opphopningen av ordet norsk blir det tydelig at Dahl forsøker å overføre ansvaret for deportasjonene av de norske jødene til nordmenn, og dermed til nordmenn i alminnelighet og ikke bare til medlemmer av Nasjonal Samling».[64]

Hans Fredrik Dahls tekster falt en annen markant spaltist i Dagbladet tungt for brystet. Arne Skouen, selv motstandsmann som måtte flykte under okkupasjonen, skrev i sin spalte Ytring: «For det var altså *nordmenn* jeg så den forferdelige ettermiddagen mandag 26. oktober 1942 fra portrommet i Ebbellsgate… Jeg trodde det var *tyskere* jeg så i aksjon.» Skouen føyer ironisk til: «Så er det på tide med rettelse i min egen rapport, 36 ½ år etter at jeg skrev den».

Skouen skrev at det ikke er vanskelig å gjenkalle bildene fra portrommet i Ebbellsgate, TV-serien har «hjulpet godt». Der oppe skjedde «det samme vi har sett på skjermen: soldater i tyske uniformer drev jødene mot bilene, mens hustruer og barn sprang gråtende bak. Nå først får jeg vite at det var *norske* SS-soldater jeg så i virksomhet. Fra min avstand kunne jeg ikke avgjøre det da, hvoretter jeg skildret tyskernes jødearrestasjoner i Oslo, foran den senere deportasjonen med slaveskipet 'Donau'.»

Skouen spør: Kan det være nødvendig med «en så forsinket pertentlighet en mannsalder etter? Spilte den noen rolle i den samtidige tilintetgjørelsen i Europa, med tyskerne som bødlene?»

Skouen anklager samtidig Dahl for å være apologetisk, fordi han påpekte at de norske politifolkene bare hadde gjort sin plikt. Han svinger pisken over kulturredaktøren: «Men vår kommentator uttrykker seg til forveksling lik alle bødlene og alle tyske apologeter som er gjenstand for vår forakt i 'Holocaust'. De gjorde bare sin plikt de også. Sa de. Vi tenker som prosesstrette tyskere vi også.»[65]

Dagbladet trykte i tillegg artikler om Holocaust generelt, om jødenes egen vurdering av situasjonen, flyktningpolitikk med videre – og altså om den norske

Holocaust: en epilog

Kulturfyrsten har talt. I to artikler slår Henrik Groth på ny fast at Rigmor Rodin er det dummeste menneske i Norge. Noen av oss her i Dagbladet blir også middels idiotforklart. For nå skal sluttstreken settes og sannhet fram. Og Groths evne til å sette den, overgås vel bare av Aftenpostens glede av å kunne slå ham opp.

Fra denne plass vil jeg sette en litt annen strek.

Av Hans Fredrik Dahl

Holocaust-serien har hatt mange slags virkninger — jeg behøver ikke gjenta alle argumentene om formspråk, popularisering, informasjon og så videre. Serien er *sett*, på godt og vondt, og det meste har Dagbladets lesere vært gjennom allerede.

Jeg vil bare gripe fatt det jeg ser gjentatt og gjentatt og sist også poengteres av Groth: Den kunstneriske fasit av Holocaust, Michael Moriartys lysende framstilling av SS-offiseren Eric Dorf.

Han er nøkkelfiguren i filmen, -en meningsbærende skikkelse som i sitt glimrende spill forklarer det uforklarlige: Hvordan mennesker ser ut, som gasser millioner.

Som seere *må* vi gripes av denne skikkelsen. Det er nettopp Holocausts feil.

Eric Dorf er en fiktiv skikkelse. Hva mer er, han er usannsynlig. Og aller verst: Han fortegner virkeligheten, tilslører nazismen, leder oss etter min mening mot helt gale svar på spørsmålet om hvordan dette kunne skje.

Denne vurdering springer ut av en viss oppfatning både av historien og av det estetiske medium Holocaust benytter, som er underholdningsfilmen og dens formspråk.

Ikke et vondt ord om Hollywoods filmunderholdning som genre i og for seg: Den er erfaringsmessig vel egnet til å bevege oss alle.

Mange av oss ble for eksempel svært beveget av dens behandling av den gryende nazismen i Østerrike, og det fatale «Anschluss» i 1938. Jeg tenker på *Sound of Music*, som har 1970-tallets publikumsrekord i Oslo. En meget god film, i sin genre. Bedre enn Holocaust, etter min mening.

Men det er dét med dette filmspråket at det har sine grenser. Eller sagt på en annen måte: Det skaper sin egen verden.

Denne verden er, mer enn virkelighetens verden, delt i skurker og helter. Det er fordi den er avhengig av å bære handlingen fram så hurtig som mulig, på kontraster og konflikter mellom svært *få* personer. Framfor alt skal underholdningsfilmen være enkel, man skal kunne spise stekt kylling mens man ser den — det er et bransjekrav.

Hvis vi stiller spørsmålet: Hvordan skulle underholdningsfilmen kunne framstille en *organisasjon*? — da ville svaret bli: Gjennom én, i høyden to-tre, typiske representanter.

Men hvis ett menneske skal gestalte en organisasjon, og han samtidig skal stå i effektive kontraster til de andre handlingsbærere, og hele tida slik at kontrastene er lettfattelige, velkjente, kort sagt inngår i det repertoar av filmopplevelser vi alle bærer i oss — da må det vel oppstå problemer?

Jeg mener: Problemer i forhold til *virkeligheten*, ikke i forhold til filmens indre verden?

Det er nettopp det Holocaust gjør.

Filmen dikter sitt eget SS, og gjør den til en organisasjon som beviselig er annerledes enn det virkelige SS.

Noen hovedpunkter er disse:

Eric Dorf ville aldri vært tatt inn i SS-ledelsen med den holdningen han la for dagen i 1933: at han var «nøytral» i forhold til jødespørsmålet. SS var en gjennom antisemittisk organisasjon, der de ledende kadre var religiøst troende i sin sak.

SS' nestkommanderende Heydrich er helt fortegnet i filmen. Når han under sin første samtale med Dorf sier at for ham spiller jødespørsmålet ingen stor rolle — men av «politiske årsaker» må det tas seriøst, for å holde nazibevegelsen sammen — er dette blank stryk til historie grunnfag.

Til og med Riksfører Himmler framstilles som «myk» i jødespørsmålet: Han orker ikke skyte jøder selv, og han er ute av stand til å formulere en samlende begrunnelse for jødeutryddelsen — han må la Dorf gjøre det på vegne av SS, og takker usikkert for framføringen. Dette er stryk igjen. Eller sagt på en annen måte: Det er en hvitvasking av SS-ledelsen som ville fått Nürnbergdommerne til å stelle.

Holocausts framstilling av SS er altså hinsides den historiske virkelighet.

Spørsmålet er da om dette er en vesentlig eller en uvesentlig feil.

Det får enhver svare på ut fra sine forutsetninger. Min forutsetning er historikerens, og jeg er personlig ikke i tvil. Hvis man overhodet er interessert i spørsmålet om hvordan det kunne skje, det som skjedde i SS-leirene 1941—1945, da må svaret søkes i retning av den organiserte nazisme: Den vitenskapelige antisemittisme kombinert med sikkerhetspolitiets organisasjon og materielle ressurser.

Her, heller enn i allmenne holdninger og de lange tradisjonene i tyskernes jødehat. For tross alt er dette utgangspunktet: Nazismen var den bevegelsen som utførte utryddelsen; den brøt tradisjonene og gjorde dunkle forestillinger til aktiv handling. Til hele verdens, og selvfølgelig også de fleste tyskeres, forbausende gru etter hvert som sannheten kom fram.

Nazismen trenger en bred forklaring. Jødeutryddelsene en smal. Nazismen var et samfunnsfenomen, dødsleirene et teknisk-organisasjonsmessig som for historikerens fokus må studeres i rammene av nazipartiet og dets egenart. Dette er da også hovedtendensen i den seriøse utforsking av nazismen i Tyskland: Studiet av det som mer og mer trer fram som *SS-staten*.

Når «Holocaust»-filmens fortegning etter denne vinkel blir vesentlig, skyldes det filmenselv: At den gjennom sine egne estetiske virkemidler skyver en totalt uhistorisk skikkelse som Eric Dorf fram som sentral figur.

For jeg er helt enig med Groth og andre her: Eric Dorf er Holocausts egentlige budskap.

Filmens øvrige skikkelser er jo forholdsvis flate og endimensjonale, i mye mindre grad enn Eric Dorf egnet til å plage oss som gjenferd på netthinnen. Heldigvis. Det er Groth som sier heldigvis. Og jeg gad se den som blir holdt våken av gasskammerscener som mest av alt likner omkledning til voksengymnastikk anno 1979.

Nei, Dorf er budskapet. Men budskapet er galt. Det var ikke sånn det skjedde, og ikke *derfor*. Selv om det ble en fin TV-prestasjon av det. Ja, *fordi* det ble en fin prestasjon, innen rammen av underholdningsfilmens virkemidler.

Men Groth er begeistret! Og nesten alle som ellers ytrer seg også. Historiske innvendinger eller synspunkter er blitt helt irrelevante i denne debatten. Filmen er ikke feilfri, sier Groth. Men *hvilke* feil det gjelder, tier han om. For her er vi ute i ideologisk farvann. Debatten om Holocaust føyer seg inn i rekken av norske religionskriger, der Henrik Groth for en gangs skyld er deltaker og ikke som vanlig tilskuer.

Historikeren gjør visst bare feil i denne debatten. Groth betrakter mine innlegg i TV-diskusjonen som «tomme klisjeer». Leo Eitinger, derimot, ser det som en «grunnleggende mangel på menneskelig forståelse» at jeg sammenliknet jødeforfølgelsene med heksebrenningene i senmiddelalderen. Akk, sammenlikningen er nok ikke min. Den er trukket mange ganger, blant annet av Norman Cohn, som Eitinger sikkert kjenner, og den deles vel i dag av de fleste historikere: med mange forbehold er faktisk heksebrenningen den eneste parallell vi har, om vi legger vekt på den spesielle syndebukkmekanismen og den særegne tilintetgjørelsespsykosen som det forsvarlige ved begge prosesser. Når Eitinger tror at 1400- og 1500-tallets hekser ble prøvd for domstol, eller at det dreide seg om et antall som ikke kan sammenliknes, relativt sett, med jødene, er han deasverre på ville spor. Men det ser ikke ut til å stanse hans jakt, slik er jo den norske ideologidebatten gjerne. Folk vet så godt. Arbeiderbladets Carsten Middelthon, for eksempel, vet at han visste om gasskamrene under krigen for han leste om dem i illegal presse. Han refser meg fordi jeg i samme TV-debatt sa at ingen visste om det som skjedde. Men det sto ingen ting om jødeutryddelsen eller Auschwitz i illegale aviser. Ingen ting ble sagt over BBC eller London Radio. Carsten Middelthon husker feil. For en historiker er det helt vanlig at folk husker feil. Derimot er det ikke fullt så vanlig å bli utskjelt på den måten Middelthon på dette grunnlaget presterer.

Nei, Holocaust, det er i Norge det, og nå.

Dette blir derfor *min* sluttstrek!

Årsakene til nazismens jødeutryddelse er fremdeles et spørsmål om ideologi i Norge. Og nok ikke bare her. Der debatten Hannah Arendt reiste med sin glimrende bok «Eichmann i Jerusalem» for tolv år siden, er varm enna. Holocaust virvler opp mye, men lite av *viten* om Det tredje rike og dets nattsider.

Jeg tror Hannah Arendt ville vendt seg i sin grav over at verden ikke har gått framover.

SS paraderer. 1937. I Holocaust-filmen ble SS grovt fortegnet, noe som har betydning for den forklaring filmen gir av nazismens jødemord.

---

soknepresten i Vårt Land, at hadde Jervell tatt imot utnevnelsen, ville han og mange med ham ha forlangt en settebiskop. — en stedfortreder. En ville rett og slett ikke ha akseptert utnevnelsen, selv om den kirkerettslig hadde vært helt legitim. Soknepresten — Herr Holberg — hører til en gruppe yngre prester som forpakter den rene lære, ortodoksiens skreddersydde uniform. Det har imidlertid vært en god tradisjon i norsk kirkehistorie at en såkalt «uønsket» biskop, — som Jens *Gleditsch* i Nidaros, Andreas *Fleischer* i Bergen, Kristian *Schjelderup* i Hamar, Eivind *Berggrav* i Tromsø og Oslo, etter kort tid ble relativt godt mottatt og akseptert. At det under valgprosessen var uenighet og kamp er mer enn rimelig. Også ønskelig. Men når utnevnelsen er foretatt, slik våre kirkeordning tilrettelegger de forskjellige muligheter i selve avgjørelsen, har det vært god kristelig skikk å akseptere den. Så lenge kirken vil fungere som hele folkets kirke, eller i all fall det store flertalls kirke, er det på ingen måte forsvarlig å overlate avgjørelsen ved bispevalg utelukkende til et kirkelig flertall, basert på menighetsråd og prester. Alle medlemmer av kirken burde få anledning til å avgi stemme ved vanlig valg i soknets kirke. Når det i praksis ikke er slik, må Kongen i statsråd ha plikt og rett til å foreta en bispeutnevnelse på et bredest mulig grunnlag, med hensyn til de mange og meget forskjellige grupperinger innenfor kirken. En avvisning av Jacob Jervell som biskop til Nidaros, ville *ikke* vært i pakt med kirkens historie og den kirkerettslige praksis.

Det som kanskje skremmer de fleste ved enhver kirkestrid er den giftige atmosfæren som skapes under stridens hete. Kampanjer, brevtrusler, hemmelige aksjoner, boikott, skremsler — og nå også «bannlysing», noe som selvsagt ikke eksisterer innenfor vår kirkeordning, men som likevel avslører en uhyggelig tankegang hos mennesker som lengter mot den herskende maktkirke, helst en kirke som står over *alt* i samfunnet, stat og regjering, partier og organisasjoner. Gud fri oss fra en slik kirke!

De kopier av en sirkulerende svarteliste overfor uønskede personer i Den norske kirke som jeg fikk telsendt i 1975, er muligens forfattet av et forskrudd menneske. Men også forskrudde mennesker kommer under tiden i maktposisjoner. Da blir de farlige, og kan gjøre livet surt for mange. Vi skal være klar over at kristne med et uttalt sosialistisk eller radikal-politisk engasjement ofte føler seg uønsket i en menighet. Det er ikke *alltid* slik, men når det er slik skulle nettopp kirken være et samlested — et verksted — for kritikere, opprørske elementer og politisk engasjert ungdom. Kirken trenger sårt en del vitaminsprøyter. Troen vil ikke ta skade av det og menighetslivet ville blomstre opp til å bli bygdas eller bydelens levende kommunikasjonssentrum.

Dagbladet, 2. juni 1979. Kulturredaktør Hans Fredrik Dahl forble sterkt kritisk til TV-seriens verdi.

deltakelsen. I Aftenposten og Arbeiderbladet er de historiske artiklene annerledes vinklet – med spørsmål og samtaler med framtredende intellektuelle om hvordan det kunne skje og kan det skje igjen? Ved siden av artikler om Det tredje riket og reportasjene fra leirene og europeiske stemmer, tematiserte Arbeiderbladet Østerrikes manglende bearbeidelse av nasjonalsosialismen, mens pater Hallvard Rieber-Mohn skrev i Aftenposten om antisemittismen i Sovjetunionen. Og i et leserbrev i Arbeiderbladet ble homoseksuelle i konsentrasjonsleirene løftet fram.[66]

Via omveier til døråpner

For Susanne Maerz er fokus ikke mediedebattene og forskjeller mellom aviser med ulik politisk-historisk profil tema. Hun ser på disse debattene og historiske artiklene del av en prosess, en langsom avtabuisering som kom sterkere og ble tydeligere i 1980-årene.[67] Hun framhever det som en interessant side ved og følge av debatten om TV-serien «*Holocaust*» at man langsomt nærmet seg drapene på jødene, via omveier, «via diskusjoner om hvorvidt filmen skal vises, om NRKs rolle og til slutt via artikler om Holocaust generelt». Og dermed, mener Maerz, kan TV-filmen ses som en døråpner for «en begynnende befatning med de norske jødenes skjebne og det norske medansvaret for deportasjonen av dem.»[68]

Jeg sier meg enig i dette. Men vil føye til noen andre poenger. Lest i ettertid var det stor bredde og høyt trykk i spaltene, det var rett og slett en gedigen folkeopplysning som pågikk disse månedene.

Når man i 2023 leser ledere, innlegg, kommentarer, spalter og hele viften av ulike tekster fra vinteren 1979, er det åpenbart at TV-serien *Holocaust* de facto brakte atskillig godt med seg: økt bevissthet om Holocaust, den vekket ikke bare følelser, men frambrakte mer kunnskap både nasjonalt og internasjonalt, ja nye temaer erobret feltet okkupasjon og krigshistorie. Tabuer var det nok, men også manglende forskning. Den kom senere. Langt senere. Publiseringen av politirapporten om massearrestasjonene i oktober 1942, er et av mange eksempler på at aviser kunne gå foran med nybrottsarbeid, og at de lå foran historikerne når det gjaldt noen temaer fra krig og okkupasjon.

La meg føye til noen små punkter, om diskusjonen om Holocaust fram til dagens læreplaner og til sist - uttrykket Holocaust og dets gjennomslag.

Etter utgivelsen av journalist Marte Michelets bok *Hva visste hjemmefronten. Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet* i 2018 har debattene pågått i fire år, med omfattende avisdebatter – på ny – og motbok fra tre historikere som fikk sitt tilsvar i boks form av Michelet og en bok om hva historikerne vet,[69] og høsten 2022 igjen en ny versjon av Michelets bok. Man kan anlegge flere perspektiver her, og meninger og følelser er fortsatt sterke. Michelet har både bedt enkeltpersoner om unnskyldning og skrevet om en del av teksten i sin siste bok. Fortsatt er kritikerne kritiske, og de begeistrede begeistret, og noen er blitt mer moderate i den ene eller andre retningen.

Men mitt klare syn er at hele den store diskusjonen som har bølget i Norge etter bokutgivelsen *Hva visste hjemmefronten* i 2018, har løftet både bevisstheten om jødenes skjebne kunnskapsnivået om aksjonene mot jødene, om varslene, om antisemittisme, om dilemmaene. Det hersker uenighet om fakta og om fortolkning. Det har i fire år pågått et stort folkeopplysningsprosjekt. Man skal sove godt i timen om man per i dag ikke har fått med seg hovedlinjene i diskusjonene om Holocaust i Norge.

Morgenbladets anmelder Bernhard Ellefsen formulerte det slik i desember 2022: «Det er på sin plass å takke Marte Michelet og hennes kritikere for innsatsen».[70] Når det er sagt er det klart at Michelet og alle andre som skriver om Holocaust også står på skuldrene til faglige arbeider fra mange, som har forsket og skrevet tidligere.

Ny offentlig kamp – Holocaust inn i skolen

I en av Dagbladets reportasjer i 1979, var skolen et tema, lansert under tittelen «Utryddelsen av jødene 'ukjent' i norsk skole». Man slo fast at forfølgelsen av jødene var «ukjent» stoff: «Mønsterplanen for grunnskolen tar ikke opp jødeforfølgelsene som spesielt tema. I barneskolen er jødenes historie bare berørt i bibelhistorie. Den generelle holdning som går igjen i de første skoleårene er at «jødene tok livet av Jesus». Først i 9. klasse på ungdomsskolen er 2. verdenskrig pensum, og da blir jødeforfølgelsene nevnt summarisk og kortfattet». Og ikke nok med det. Dagbladet

Hele klassen så Holocaust-serien

Hele klassen så serien, her fire av dem, Terje Johannesen, Elizabeth Breen, Gunny Brørby og Trude Johansen. (Foto: Bjørn Eæ Melbye)

Arbeiderbladet, 4. april 1979. Avisen besøkte Yrkesskolen på Sogn i Oslo. Alle i klassen hadde sett serien, alle hadde bestemt seg for å se serien til ende, og en jente kunne fortelle at «hun ikke hadde fått sove før nærmere klokka tre-natt til tirsdag».

hadde sett på seks historiebøker som ble brukt i ungdomsskole eller gymnas og fant at «Krystallnatten» høsten 1938 bare var nevnt i en av bøkene. Dagbladet finleser og finner mange merkelige formuleringer, sett med både datidens øyne og dagens øyne.[71]

Denne kritikken har kommet og gått gjennom tiårene – at norske læreplaner manglet eksplisitt omtale at Holocaust. I den siste runden som førte fram til en forandring av og en de facto innføring av Holocaust som eneste navngitte kompetansemål, startet i Klassekampen i 2018. Avisen var den første som påpekte at ordet *Holocaust* ikke var nevnt i utkastene til nye læreplaner. En tittel som «Læreplan uten Holocaust» og undertittel «Historie på skraphaugen» slo hardt.[72] Det skjedde selvsamme høst som utgivelsen av Marte Michelets omtalte bok, og det var ikke få som hev seg utpå banen. Det utfoldet seg en intens offentlig diskusjon over et halvt års tid, med om lag 30 avisinnlegg – flest i Klassekampen, men saken ble gjengitt i flere aviser.[73] Nettopp den store offentlige debatten rundt første utkast av fagspesifikk læreplan (uten Holocaust) gjorde det trolig umulig at Holocaust ikke ble et læringspunkt i den endelige planen. I tillegg kom nok en personlig komponent: Kunnskapsminister Jan Tore Sanner – en engasjert politiker som hadde satset mye ressurser for å styrke undervisning og forebygging mot antisemittisme og rasisme i sin statsrådsperiode – valgte å lytte til kritikerne. Han framla i mars 2019 et utkast der Holocaust (og 22. juli) var nevnt spesifikt.[74] Endelige planer ble fastsatt av Kunnskapsdepartementet i november samme år,[75] og ble tatt i bruk fra og med skoleåret 2020/21.

Her rår fortsatt uenighet mellom ulike fagmiljøer, politiske kretser, pedagogiske miljøer og allmennheten. Det må slås fast at Holocaust ikke har vært glemt selv om det ikke eksplisitt har stått i læreplanene. Lærernes satsing på Tåsen skole i denne sammenheng i 1979 kan duge som et lite eksempel i denne sammenheng.

Dette er første gang Holocaust er et kompetansemål i samfunnsfag, og er vel en skriftliggjøring av allerede etablert praksis i grunnskolen. Det er likefullt interessant at Holocaust er den eneste historiske hendelsen som blir nevnt i samfunnsfaget som kompetansemål – og i en læringsplan som ellers er mer opptatt av kompetanse enn realhistorisk kunnskap. Det er altså et kompetansemål som bryter med læreplanen på mange måter.

Som kjent strider det å nevne spesifikke hendelser mot prinsippene for en kompetansebasert læreplan, og læreplanekspertene har løst dette med å vise til Holocaust kun som *eksempel*. Her er læreplanmålene slik de står nå: «Etter 10. trinn: gjere greie for årsaker til og konsekvensar av terrorhandlingar og folkemord, som holocaust, og reflektere over korleis ekstreme haldningar og ekstreme handlingar kan førebyggjast. Etter vg3 – læreplan i historie: reflektere over hvordan ideologier og tankesett på 1900-tallet og fram til i dag har bidratt til undertrykkelse, terror og folkemord som holocaust».

Dette er – et kort sidesprang – annerledes enn måten 22. juli er tatt med på, der valgte ekspertene å inkludere setningen «Kunnskap om terrorhandlinga i Noreg 22. juli 2011 skal inngå i opplæringa om dette» under beskrivelsen av samfunnsfagets del av det tverrfaglige temaet demokrati og medborgerskap. Noen temaer og hendinger har nå rett og slett fått forrang i hva som nye generasjoner skal lære[76].

Denne nye offentlige kampen om Holocaust, denne gang som kompetansemål, viser jo hvor viktig samfunnet nå anser Holocaust for å være, den største forbrytelsen, tilintetgjøringen av Europas jøder.

Da «Holocaust» inntok vokabularet

Dette essayet er kalt «Da Hollywood lanserte 'Holocaust'». Det lyder kan hende voldsomt. Men det var i praksis det som skjedde – både at folkemordet på

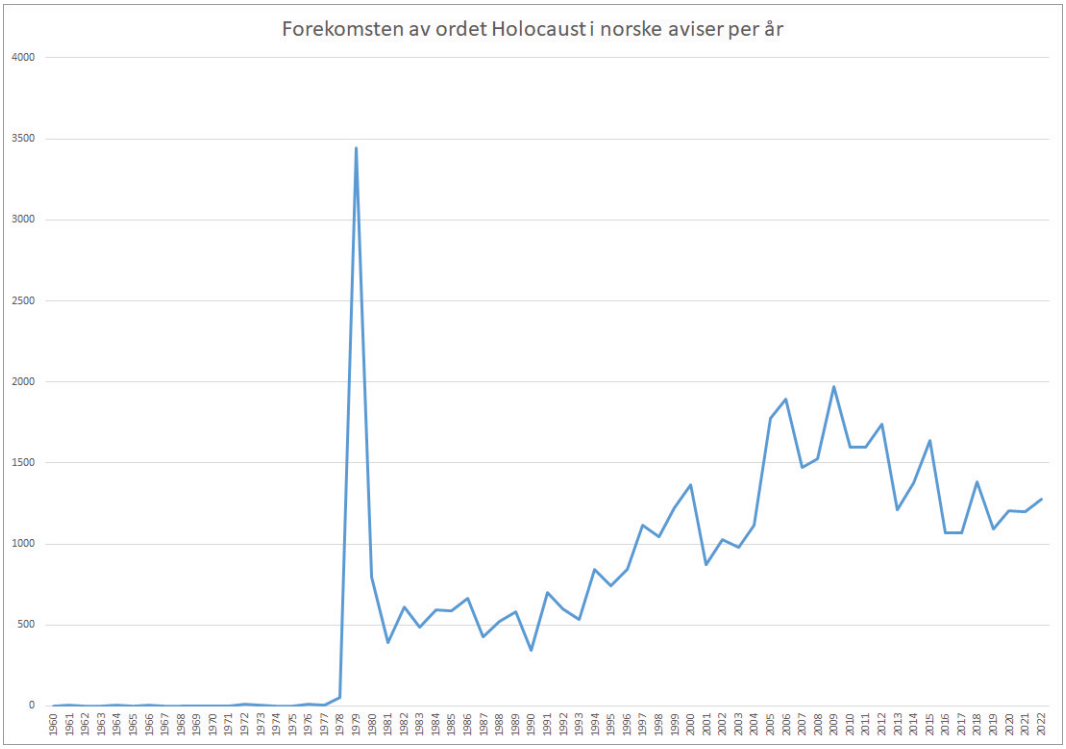

Figur 1: *Forekomsten av ordet Holocaust i norske aviser mellom 1960 og 2022. Toppen i 1979 var 3446 treff. Basert på søk i Nasjonalbibliotekets base N-gram, 10. januar 2023.*

jødene etter den TV-serien ble bedre kjent som historisk hendelse i en rekke land for nye generasjoner og for krigsgenerasjonen selv, og også at folkemordet i stor utstrekning ble omtalt som «Holocaust». Som det viktige og vektige tyske magasinet Der Spiegel oppsummerte etter at serien ble vist i Vest-Tyskland i januar 1979. Produksjonen av serien klarte det som et hundretalls bøker, rettsoppgjør og tv-programmer til da ikke hadde maktet: « ….å røre og berøre millioner av mennesker emosjonelt.»[77]

Tilintetgjørelsen av de europeiske jødene har hatt og har fortsatt mange navn, internasjonalt og i Norge. Holocaust er gresk for fullstendig brent, brennoffer er brukt, eller på hebraisk השואה , *tilintetgjørelse*, kjent som *ha-shoah*, på jiddisk האלאָקאָוסט, *halokaust*, eller mer korrekt חורבן, *khurbn* og *porajmos* eller *samudaripen* på romani.[78]

Johan Vogts bok fra 1966 het *Det store brennoffer:* Jødenes skjebne under andre verdenskrig. Claude Lanzmanns gedigne filmdokumentar – en mangeårig kraftanstrengelse basert på intervjuer med jødiske, polske og tyske mennesker, – ble lansert i 1985 under navnet Shoah. Shoah brukes fortsatt bredt.

Et søk over forekomsten av «Holocaust» i norske aviser år for år, viser et markant hopp i året 1979. Mens «Holocaust» ble bruk 55 ganger i 1978, ble det brukt 3446 ganger i 1979. Så daler det til 797 i 1980, og tallene i figur 1 viser variasjoner, men en liten vekst både utover 1980- og 1990-tallet. Og ikke uventet i året 2018 – da Michelets *Hva visste hjemmefronten* utkom, kom en ny topp. Det samme da man begynte å diskutere læreplaner.[79]

Diskusjonene i USA, deretter i Vest-Tyskland og så i en rekke andre land, viste til TV-serien med navnet *Holocaust*. Den henvisningen til serien *Holocaust* ble brukt i et omfang vi knapt kan sette tall på, i mylderet av avisartikler og omtaler, radio- og fjernsynsomtaler i en lang rekke land. Alene gjennomgangen av de norske avisenes omtale av den amerikanske serien, viser at «Holocaust» rett og slett slo inn: «Holocaust» var vignetter, i titler, i ingresser, i tekster. Det ble hva man sa. Forbrytelsen var TV-serien. TV-serien var forbrytelsen. Selv om selvsagt de andre betegnelser på folkemordet er brukt også etterpå.

Det er svært interessant at en TV-serie som *Holocaust: The Story of the Family Weiss* – amerikansk fiksjon – bidro til å etablere «Holocaust» som seriøs faghistorisk betegnelse på jødeutryddelsen. Det er et eksempel på at bred medieeksponering kan virke tilbake på hvordan vi omtaler, og oppfatter, historiske hendelser. Det er derfor også en god illustrasjon på hvor viktig det er at vi av og til også retter oppmerksomheten mot selve medieomtalen av fortiden.

For et gjennomslag det ble for TV-serien! For et gjennomslag for den historiske hendelsen i offentligheten! I Vest-Tyskland ble foreldelsesfristen for NS-forbrytelser forlenget (den utløp egentlig i 1979).[80] Ikke bare i vårt land, men i en rekke land sto overlevende fram og var villige til å fortelle og gi vitnesbyrd fra arrest, fangenskap og pinsler i konsentrasjons- og tilintetgjøringsleirene. Det fulgte dokumentarfilmer fra mange land i Europa, der ofre for og vitner til Holocaust forteller om sine erfaringer. For en verdi tidsvitnenes prov har. Senere fulgte bøker og forskning. Alt dette skyldes selvsagt ikke alene NBCs TV-serie *Holocaust*. Men de fire kveldene da fjernsynsseerne satte seg ned, med alle diskusjonene før, under og rundt serien, skulle gjøre en forskjell – ute i verden, i Norge.

Noter

1 Denne artikkelen er en videreutvikling av mitt innlegg «Da 'Holocaust' ble introdusert. Et tilbakeblikk på TV-serien om den fiktive familien Weiss», på felleskonferansen mellom Norsk mediehistorisk forening og HL-senteret 7. mars 2022. Den mest omfattende skriftlige framstillingen av debatten i Norge rundt denne TV-serien som jeg har brukt, finnes hos historikeren Susanne Maerz, Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs, Oslo, Unipub 2010, som var en norsk utgave av hennes doktoravhandling fra Universitetet i Freiburg i 2007. For øvrig er aviser en sentral kilde. En tredje kilde er mine egne artikler i Arbeiderbladet, som ble trykket i uken mellom lørdag 31. mars og lørdag 7. april 1979. Internasjonalt finnes en stor mengde avisartikler og kommentarer om debattene den gang, i de ulike land. Blant flere faglige artikler kan nevnes Siegfried Zielinski og Gloria Custance, «History as Entertainment and Provocation: The TV Series "Holocaust" in West Germany», New German Critique, Winter, 1980, No. Special Issue 1: Germans and Jews (Winter 1980) ss 81-96, Duke University Press; Tom Dreisbach, Transatlantic Broadcasts: Holocaust in America and West Germany, Penn History Review Vol. 16, Iss. 2, Article 7, Spring 2009. I Jon Reitans doktoravhandling tematiseres TV-serien kort, Jon Reitan: Møter med Holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur, Doktoravhandling ved NTNU, 2016: 72, NTNU

2 «Stille i Oslo», Arbeiderbladet, 3. april 1979.
3 «Nesten ikke folk på kino i går», Dagbladet, 3. april 1979.
4 «Hva mener du om Holocaust? Ring Dagbladet og si din mening». Dagbladet, 2. april 1979; «Holocaust. Åpen linje fra kl. 18.00 til 20.00», Arbeiderbladet, 5. april 1979.
5 Maerz, s. 135.
6 Maerz, s. 134; Holocaust (miniseries) - Wikipedia.
7 Med unntak av filmer som The Diary of Anne Frank (1959), Judgment at Nuremberg (1961) og The Hiding Place (1975) var det første gang mange amerikanere hadde sett noen lengre dramatisering av Holocaust. «Reception», Holocaust (miniseries) - Wikipedia.
8 «Reception», i Holocaust (miniseries), Holocaust (miniseries) - Wikipedia.
9 Elie Wiesel, «The Trivialization of the Holocaust", New York Times, 16. april 1978, s. 75.
10 Kort om resepsjonen i USA: Tron Gerhardsen, «USA. Et 'Røtter'-produkt», Programbladet TV og Radio 31. mars-6. april, Nr. 13/1979.
11 For Tony Judt er det et poeng at serien ble sendt i Vest-Tyskland samtidig som Majdanek-rettssakene fant sted, som også høstet stor oppmerksomhet, Wikipedia, Holocaust (miniseries).
12 Wikipedia, Holocaust (miniseries).
13 «TV series 'Holocaust,' which changed how Germans saw their history, airs again», The Times of Israel, artikkel signert Toby Axelrod, 2. februar 2019.
14 Judt sitert i Wikipedia, Holocaust (miniseries).
15 Olav Gran-Olsson, «Vest-Tyskland. Et sjokk», Programbladet TV og Radio 31. mars–6. april, Nr. 13/1979.
16 «Jødeutryddelse som detektime og såpeopera», Dagbladet 30. januar 1979, skrevet av journalist Bernhard Rostad.
17 Kjell Gjøstein Resi, «Israel. Enorm debatt», Programbladet TV og Radio 31. mars-6. april, Nr. 13/1979.
18 Henry Notaker, «Frankrike. Bare lus?», Programbladet TV og Radio 31. mars-6. april, Nr. 13/1979.
19 Maerz, s. 135.
20 «Ikke boka heller», Dagbladet 30.1.1979.
21 Gerald Green: Ofrene. Holocaust. Oslo, 1979. Hjemmets bokklubb. 389s; «'Holocaust' på norsk i april», Aftenposten 1. februar 1979.
22 «Massemord som TV-underholdning – DET ER PROSTITUSJON», Dagbladet, 9. februar 1979, skrevet av journalist Bernhard Rostad.
23 Rigmor Hanson Rodin, «....Holocaust», Dagbladet 14. februar 1979.
24 Rigmor Hanson Rodin, «.... Holocaust», Dagbladet 14. februar 1979.
25 «Strid i Danmark om 'Holocaust'», ved Dagbladets København-korrespondent Palle Hermund, Dagbladet 30. januar 1979.
26 «Massiv interesse for serien NRK sier nei til å sende. 'Holocaust' vekket det tyske folk», Vårt Land, 3. februar 1979 ved journalist Helge Kjøllesdal.
27 Maerz, s. 137f.
28 «Holocaust», Arbeiderbladet 8. februar 1979, «Holocaust», Arbeiderbladet 15. februar 1979; Maerz, s. 137
29 «'Holocaust' bør vises», Aftenposten 7. februar 1979, s. 2.
30 «Såpeoperaens nye selgere», Dagbladet 8. februar 1979, ved Hans Fredrik Dahl; Maerz, s. 139.
31 Her nevnt noen av en lang rekke artikler i Dagbladet og andre aviser, en bredere gjennomgang i Maerz, s. 135–142.
32 «Holocaust», Dagbladet 13. februar 1979, Arne Skouen i spalten Ytring.
33 «Elster og Nes under sterkt tidspress i Holocaust-saken», Dagbladet 15. februar 1979, med «hfd» som signatur i små bokstaver – Hans Fredrik Dahl.
34 «Holocaust vises likevel», Vårt Land 21. februar, ved journalist Jan Arild Holbek.
35 «NRK og Norge. Et informasjonsbehov», Programbladet nr. 13/1979, s. 7.
36 «Kampen om Holocaust», Mediablikk, Dagbladet, Hans Fredrik Dahl, 21. februar 1979.
37 «Krigsinvalideforbundet og Holocaust», Dagbladet 27. januar 1979, ved Axel Middelthon, formann i Krigsinvalideforbundet.
38 «Holocaust likevel i TV», Arbeiderbladet, 1. sidehenvisning til «Informasjonsplikt årsaken», Arbeiderbladet, ved journalist Toralv Østvang, 21. februar 1979.
39 Kazimierz Smoleń - Wikipedia.
40 «Kazimierz Smolen: Tidligere fange i dag direktør», Arbeiderbladet 4. april 1979, ved journalist Guri Hjeltnes.
41 Jeg må ta et forbehold, det er meget mulig at andre journalister hadde besøkt leiranlegget, uten at det kom ledelsen i Auschwitz-Birkenau for øret.
42 Artiklene ble publisert i Arbeiderbladet i ukene mellom 31. mars og 7. april 1979.
43 «Holocaust. Etter jødene sto andre folkeslag 'for tur'», Arbeiderbladets førstesidehenvisning 31. mars 1979.
44 Informasjon om hvilke fangeleire, Norsk digitalt fangearkiv 1940-1945 - Fanger.no
45 «Østerrike har ikke gjort opp med nazi-tiden», Arbeiderbladet.
46 «Kazimierz Smolen: Tidligere fange i dag direktør», Arbeiderbladet 4. april 1979, ved journalist Guri Hjeltnes.
47 «Holocaust-eksperten om 'Holocaust'. 'Tegneserie', men ikke uten verdi», Arbeiderbladet 3. april 1979, ved journalist Guri Hjeltnes.
48 «- Jeg overlevde fordi jeg ikke gjorde noe for å overleve», Dagbladet 24. februar 1979, og rammen «Det angår», begge signert Jon-Hjalmar Smith.
49 «Bratteli om TV-serien som starter i kveld: «Holocaust» er ingen såpeopera», Arbeiderbladet 4. april 1979, ved journalist Sverre Rostøl.
50 Maerz, s. 143 gir flere ulike reaksjoner.
51 «Samfunnsfag blir populære», Arbeiderbladet 5. april 1979, journalistens navn ikke oppgitt.
52 «Samfunnsfag blir populære», Arbeiderbladet 5. april 1979, journalistens navn ikke oppgitt.
53 Maerz, s. 143–145 gir mange eksempler.
54 «Etter Holocaust», Arbeiderbladet på lederplass, 7. april 1979.
55 «Verden visste ikke noe om jødedrapene», intervju med Jens A. Christophersen, Arbeiderbladet 6. april 1979, ved journalist Arne Olsen.
56 «SS – Hitlers terrormaskin», Arbeiderbladet, av Sivert Langholm, presentert slik – «...skrevet av en som selv var dets (SS) fange i tre år».

57 Maerz, s. 146.
58 «Norges bidrag til Holocaust», Dagbladet 2. april 1979, ved Harald Skjønsberg.
59 Maerz, s. 147ff har en detaljert gjennomgang.
60 « - Ikke jøder på Gåsøya i Oslo-fjorden», Dagbladet 3. april 1979, ved Karl Emil Hagelund.
61 «Statsløse jødiske flyktninger fra Norge: Nygaardsvold ville ikke betale hjemreisen», Dagbladet 4. april 1979, av Karl Emil Hagelund.
62 «Politibetjent H's rapport. '10 jøder i hver konvolutt'», og under vignetten «Holocaust» er det en hovedsak, med flere titler: «Norges ansvar for Holocaust». «Jødene har ingen stor sympati i folket». Dagbladet offentliggjør politirapporten fra Norges krystallnatt, 26. oktober 1942», Dagbladet 4. april 1979. Signert hfd – Hans Fredrik Dahl.
63 «Jødene har ingen stor sympati i folket». Dagbladet offentliggjør politirapporten fra Norges krystallnatt, 26. oktober 1942», Dagbladet 4. april 1979. Signert hfd – Hans Fredrik Dahl.
64 Maerz, s. 148.
65 «Rapporten», Ytring, Dagbladet 6. april 1979, av Arne Skouen.
66 Maerz, s. 149f, går i detaljer her.
67 Maerz, s. 150.
68 Maerz,s. 150.
69 Berggren, Bruland og Tangestuen, Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?, Oslo 2020; Simonsen og Sørensen (red.), Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten, Oslo 2020; Søbye, Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene, Oslo 2021; Michelet, Tilsvar. Svar på motboken om Hva visste hjemmefronten, Oslo 2021; Michelet, Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge, varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet. Ny og revidert utgave, Oslo 2022.
70 Morgenbladet 2. desember 2022 av Bernhard Ellefsen Det er på sin plass å takke Marte Michelet og hennes kritikere for innsatsen – Morgenbladet.
71 «TV-serien fyller ett tomrom: Utryddelsen av jødene 'ukjent' i norsk skole», Dagbladet 4. april 1979, av journalist John Arne Markussen.
72 Læreplan uten holocaust | Klassekampen.
73 Retrieversøk utført av HL-senterets dokumentasjonsavdeling 3.1.2023.
74 Se f eks https://www.aftenposten.no/meninger/kommentar/i/ng3Odn/holocaust-er-tilbake-hamsun-undset-og-ibsen-er-enda-mer-ute-enn-foer-andreas-slettholm),
75 https://www.aftenposten.no/norge/i/9vePGE/nye-laereplaner-i-skolen-mer-praktisk-skoledag-for-de-yngste).
76 Sitatet i Demokrati og medborgerskap https://www.udir.no/lk20/saf01-04/om-faget/tverrfaglige-temaer
77 Der Spiegel-sitatet hentet fra Reitan, s. 76
78 Yad Vashems redegjørelse for begrepene her microsoft word - 6419.pdf (yadvashem.org); Wikipedias omtale her Holocaust – Wikipedia.
79 Oversikt utviklet ut fra Nasjonalbiblioteket, se tabell.
80 Maerz, s. 150

Litteratur

Tom Dreisbach, «Transatlantic Broadcasts: Holocaust in America and West Germany», *Penn History Review* Vol. 16, Iss. 2, Article 7, Spring 2009.

Fanger.no

Gerald Green: *Ofrene. Holocaust*, Hjemmets bokklubb, Oslo, 1979.

Susanne Maerz, *Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs*, Oslo, Unipub 2010.

Jon Reitan: *Møter med Holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur*, Doktoravhandling ved NTNU, 2016: 72, NTNU.

Siegfried Zielinski og Gloria Custance, «History as Entertainment and Provocation: The TV Series "Holocaust" in West Germany», *New German Critique*, Winter, 1980, No. Special Issue 1: Germans and Jews (Winter 1980) ss 81-96, Duke University Press.

Wikipedia, Holocaust (miniseries).

Norske flyktninger på gjennomreise i Karlstad, Sverige. Foto: Arkivverket.

Fagfellevurdert

Debatten om Holocaust i perspektiv

Sammendrag: *En oversikt over den norske Holocaust-debatten fra krigens tid til våre dager, sett i lys av hvordan debatten er behandlet i ulike media – skjønnlitteratur, presse, fag- og sakprosa, memoarer, film, radio, fjernsyn. Innbefattet et eksempel fra nyere tid på hvor ulikt man kan tolke en medietekst om jødenes skjebne.*

Emneord: *Holocaust, Jøder, Synet på krigen, Okkupasjonen 1940-45.*

Hans Fredrik Dahl
Professor emeritus
Institutt for medier og kommunikasjon,
Universitetet i Oslo
h.f.dahl@imk.uio.no

Debatten om Holocaust er i sannhet mangfoldig. Den angår moral og erindring, omfang og tilbakeføring, men er også en debatt mellom historikere om hva som faktisk skjedde - og nå om hvordan begivenhetene speiles i mediene. Dette siste – hvordan medienes fremstillingsmetode av lyd, bilde, tekst osv. har spilt inn i debattene – er ikke minst interessant. Det angår hvordan det som i sin tid ble drøftet muntlig mellom krigens motstandsfolk, kom opp i allmennheten og ble en del av den kollektive erindring i tekst og bilder. Og hvordan dette behandles akademisk av faghistorikere, enkeltvis og i grupper, for til sist å fremstå som tema i en av de større mediedebatter vi har hatt gjennom tidene - debatten om «Hva visste hjemmefronten?», Marte Michelets bok fra 2018 - det er i sannhet tankevekkende.

Debatten om Holocaust kalles en *debatt*, en diskusjon altså. Skjønt faktum er jo kjent av alle, og allment ansett som fatalt. Over 40 prosent av landets jøder ble deportert og sendt til utryddelse i gasskamrene, og resten flyktet hals over hode gjennom høstvåte skoger og iskalde myrlandskap som en uønsket gruppe nordmenn. En forferdelig skjebne - kjent som del av den norske krigshistorien og oppsummert i Oskar Mendelsohns monumentale «Jødenes historie i Norge» (1986). Allikevel omdiskutert, ut fra en dynamikk som aldri synes å ta slutt fordi denne historien egentlig er moralsk. Og moralsk da i minst tre dimensjoner, alle med sine spørsmål: *Om* de norske instanser som hjalp til i den fatale deportasjonen i nov. 1942 visste hva som skulle skje og egentlig ønsket det; *om* jødene fikk den hjelp til å flykte til Sverige som de behøvde, enn si den erstatning de i ettertid burde ha; *om* noe av dette var del av en mulig norsk antisemittisme. Disse moralske spørsmål (og sikkert flere også) er siden frigjøringen i 1945 blitt tematisert i ulike medier - bøker, aviser, filmer etc - som har reist spørsmål om hvordan dette kunne skje: Hvorfor ble ikke flere jøder reddet? Og da ikke bare reddet halvhjertet - men uten preg av den skepsis og antisemittisme som Arne Skouen forteller om i sine memoarer? («En journalists erindringer» 1996). Hvorfor ble de ikke møtt med større forståelse som forfulgt minoritet? Og i spørsmålet om ansvaret - både for deportasjonen med Donau og for den panikkartede flukten til Sverige - hvordan grupperer mediene seg her?

Skriftkulturen først. Vi har store klassiske *romaner* om krigen - av Sigurd Hoel («Møte ved milepelen» 1947), Tarjei Vesaas («Huset i mørkret» 1945), Odd Bang-Hansen («Ringen rundt brønnen» 1946), Jens Bjørneboe («Under en hårdere himmel» 1957). Men de sier lite om jødene og debatten om dem. Det måtte da være «Blomstergrenen ved døren» av Torolf Elster (1951), som klart tematiserer emnet. Fra de senere år har vi så «Ekko fra Skriktjern» av Sigurd Senje (1982) og nylig Simon Strangers «Leksikon om lys og mørke». Ellers må man si at skjønnlitteraturen ikke har bidratt mye til selve diskusjonen.

Pressen har derimot gitt åpning for mange store debatter - helt siden diskusjonen om Quislings medskyld i september 1945 - om han burde dømmes for uaktsomt eller forsettlig drap på jødene - og de mange krasse innleggene om Feldmann-saken to år etter (da et jødisk ektepar på flukt ble myrdet og

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Dahl-IDO.pdf

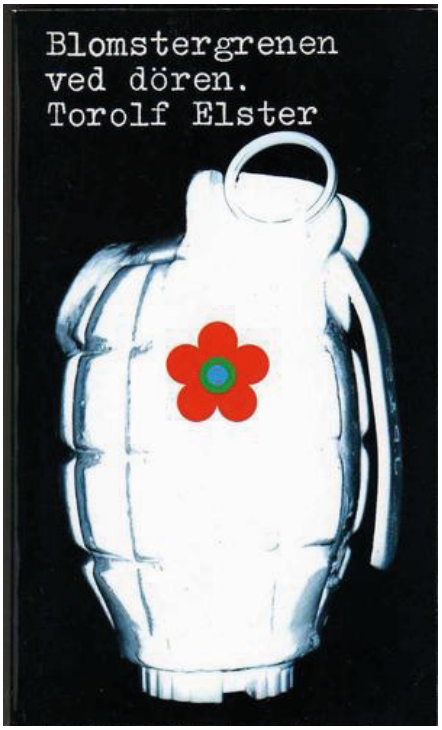

Torolf Elster, Blomstergrenen ved døren (1951).

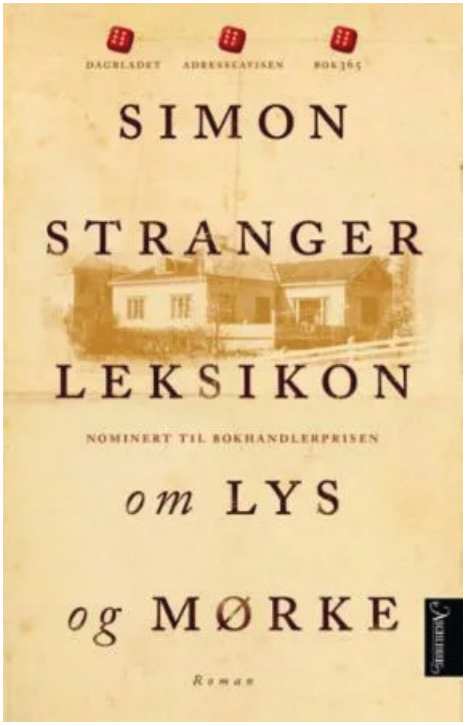

Simon Stranger, Leksikon om lys og møre (2018).

ranet av grenselosene, som da ble trukket for retten). Jødenes skjebne har hele tiden hvilt tungt - i hvert fall over noen av oss. Jeg husker selv hvordan vi i Dagbladet fikk dokumenter fra Riksarkivet for å belyse det norske Holocaust, i forbindelse med den berømte TV-serien i 1979. «Ti jøder i hver konvolutt» lød statspolitiets ordre den gang - huff. Vi kan vel trygt si at debatten om dette har gått innenfor avisene fremfor alt. Skriftlige ord egner seg til å gjengi moral. Mediemessig må vi dessuten innse at pressen har kunnet behandle dette innenfor sjangeren *nyheter,* fordi moralske spørsmål alltid kan stilles på nye måter og med nytt materiale. I dag er det saken om Finanstilsynets taushetsplikt vis-a-vis Valdres Sparebank som fører til store avisoppslag, fordi finansinstitusjonenes rolle i jøde-konfiskasjonen 1942-43 er aldri tidligere er blitt belyst (Klassekampen 10.og 11. febr. 2022).

Men la oss se på andre medier også. *Fag-, debatt- og saklitteraturen* har alltid hatt en undertone av moralske spørsmål, Per Ole Johansens «Oss selv nærmest» (1984) ikke minst. De to store bøkene om jødene fra 1990-årene er begge preget av moral: Kr Ottosens «I slik en natt» (1994) viser eksplisitt til Wergeland-posisjonen både i tittel og oppslag, altså til det moralske ansvar («I slig en Nat da får du Bønner, Gud»). Ragnar Ulsteins «Jødar på flukt» (1995) hevder på sin side følgende: «Det er blitt hevda at Heimefronten svikta jødane. Dei foregående kapitla har vist at det ikkje var tilfelle.»(s. 64) Ja, i de snart åtti årene som er gått siden frigjøringen, den gang jødene bare ble omtalt som «en detalj» i verket om Norges krig, har deres sak rykket langt fram. Deres skjebne er blitt diskutert av mange. Men det var kanskje først med Marte Michelets bok «Den største forbrytelsen» fra 2016 at jødeaksjonen rykket opp som krigens aller verste hending. Og det synes å være den alminnelige mening nå.

De *faghistorisk avhandlingene* har hatt en rolle i dette. Det skulle forresten bare mangle, historikerne er jo ikke akkurat glemsomme. Fra Magne Skodvins

første krigshistorie (1966) til Ole Kristian Grimnes nye «Norge under andre verdenskrig»' (2018) har jødeaksjonen en klart stigende plass - den siste med «Holocaust i Norge» som et eget kapittel. Men historien er også utvidet. Bjarte Brulands svære Holocaust-historie («Holocaust i Norge» 2017) må regnes som grunnbok nå. Ingen kan uttale seg om krigen uten å ha lest den. Det samme gjelder Synne Corells ferske «Likvidasjonen» (2021). Den går forresten i rette med norske historikere (meg selv inklusive): De har etter hennes mening ment at NS-staten søkte å hindre at de jødiske verdiene falt på tyske versus norske hender - altså en slags nasjonal unnskyldning. I realiteten, sier Corell, var et et felles prosjekt for NS og SS å tilintetgjøre alt jødisk én gang for alle. Og dette hadde en viss klangbunn i Norge. Det krevdes en grundig avhandling som hennes for å dokumentere dette.

Så til *debattbøkene*. Her bør vel særlig Marte Michelets nå så berømte bok regnes, med svar og tilsvar i form av «Rapport» (av Elise Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen, 2020), "Hva vet historikerne?» av Espen Søbye (2021) og Michelets eget «Tilsvar» (2022). Det er vel sjelden at en debattbok, som egentlig som sjanger har til hensikt å reise diskusjon, saklig eller ikke, er blitt saumfart i detalj som om den var en doktorgrad. Man kan mene litt forskjellig om dette - men det sier i alle fall sitt om det moralske engasjement i saken.

Til slutt *memoarene*. I den rike memoar-litteratur om krigen i Norge har vi ikke mange jødiske forfattere - de fleste døde jo i Auschwitz. Nevnes bør da Herman Sachnowitz «Det angår også deg» fra 1976, en enormt innflytelsesrik bok, kanskje den viktigste noensinne. Bare fra de senere år kan flere nevnes: Berit Reisel nye «Hvor ble det av alt sammen?»(2021), som også gir noe så sjelden som en innside-beretninger fra et statlig utvalg, Skarpenes-utvalget som skulle greie ut om inndragningen av jødisk eiendom i Norge (NOU 1997:22).´»Vi snakket ikke om Holocaust» er på sin side tittelen på Irene Levins erindringer (2020), mens Lill Fanny Sæther forteller om «Hvordan min mor overlevde holocaust» (2021).

Denne moralske diskusjon i presse og fagbøker har funnet støtte i andre medier. La meg kort minne om dem. *Fotografisk* er det kjente bildet av Donau på

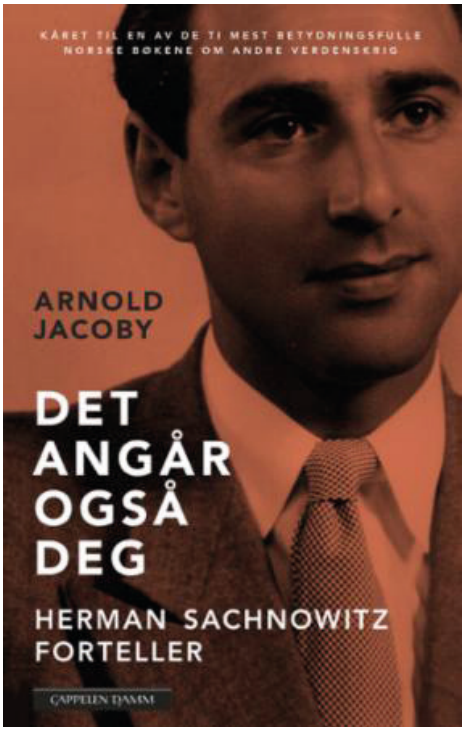

Herman Sachnowitz, Det angår også deg (1976).

vei ut av Oslo havn 26.november 1942 den eneste fotografiske representasjon vi kjenner av hendelsen. Dette bildet har nå fått ikonisk status og er kjent av alle som det mest berømte bildet fra Annen verdenskrig i Norge. De få fotografier av Sverige-flukten som finnes, er derimot etterkrigs-rekonstruksjoner og ikke autentiske. Men jødiske familier i eksil i Sverige er ofte fotografert i de memoar-bøkene som her er nevnt.

Av *spillefilmer* satte Bente Erichsens «Over grensen» (1987) lys på Feldmann-saken - den viste seg fortsatt svært kontroversiell - og den helt nye filmen «Den største forbrytelsen» (regi: Eirik Svensson) har opptatt mange, selv om pandemien la en demper på kinobesøket. Hvorvidt de klassiske norske krigsfilmene fra 1950/60-årene i det hele tatt handler om jødene, overlates til andre å avgjøre.

Dokumentarfilmen har ikke gitt mye. Filmavisen etter krigen dekket én gang jødene - ved avdukingen av minnesmerket på Helsfyr i 1948 (Flo «'Et ugjendrivelig bevis'» 2016:214). Men Filmavisens kommen-

Bente Erichsen, Over grensen (1987). Foto: Marcusfilm A/S.

tator den gang sa ikke noe om *hvorfor,* eller av hvem, de jødene som «mistet livet» under okkupasjonen var drept eller deportert - litt påfallende, etter som Filmavisen var svært nøye med å opplyse om slikt ellers. Her ville man åpenbart si minst mulig. NRK-Fjernsynet, som tok over som dokumentar-instans etter at Filmavisen var nedlagt, holdt seg lenge taust om jødene. Men i de senere år har vi sett Elsa Kvammes «Trikken til Auschwitz» og hennes dokumentar om Ruth Maier «Ingen hverdag mer» - arbeider som her blir behandlet særskilt.

I vurderingen av fjernsynets rolle i krigshistorien, må man i det hele tatt si at NRK stort sett har holdt seg på den heroiske siden og dvelt ved de mange heltehistoriene. Men våren 1981 kom unntaket – serien «I solkorsets tegn», som ga de landssvikdømte NS-folk ordet til *sin* versjon. Dette var langt fra vanlig. Da Anders Buraas så sent som i 1972 overtalte NS' generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang til å la seg intervjue for fjernsyn, sa kringkastingssjef Torolf Elster nei til å la opptaket sende, og båndet er blitt liggende i NRK.

Tidligere landssvikdømte slapp for første gang til i fjernsynet da Per Øyvind Haradstveit presenterte Johs. Andenæs' bok *Det vanskelige oppgjøret* (1979) og lot NS-mannen Eivind Saxlund få si sin mening om rettssakene. De to andre som ble intervjuet i samme anledning, satt bak forheng i studio og ville ikke røpe sin identitet. Temaet jøder ble ikke berørt.

Men i serien *I solkorsets tegn* kom en flik av debatten fram. Serien besto av fire 50 minutter lange programmer der programlederen Haagen Ringnes kommenterte off-screen faktiske hendelser og historiske sammenhenger, hvorpå intervjuer med tidligere medlemmer av Nasjonal Samling fortalte om deres egne motiver og erfaringer, før man fikk spesialistkommentarer av størrelser som Haaon Lie, Trygve Bull og Johs. Andenæs.

Åpenhjertige TV-intervjuer med de tidligere frontkjempere, politikere, tyskerarbeidere, NS-ungdom-

mer i fylking og jentehird virket sterkt. Mange jøder hadde forstått faresignalene og kommet seg over til Sverige, fortalte Ringnes, men om lag halvparten ble igjen her, og i alt ble 759 norske jøder deportert til Auschwitz og drept, i følge programlederen.(De vanligste tallene idag er at 773 ble deportert og 38 av disse overlevde). Robert Savosnick, en av de få overlevende, trodde at vanlige NS-folk visste om deportasjonen av jødene, men han tvilte på om de var klar over hvilken *skjebne* jødene gikk i møte. En av de intervjuede sluttet sitt vitnesbyrd med denne kraftsats. «Jeg gjør Quislings ord til mine: Vi styrte Norge i fem år, like lenge som Olav Tryggvason, og vi har styrt det godt'».

Ordene utløste en eksplosjon, med aviskommentarer fra lederartikler til inserater, debatter i Stortinget og Kringkastingsrådet, og med en sann brevflom til NRK så vel som til programdeltakere. Det som utløste opinionsbølgen, var at de landssvikdømte i det hele tatt fikk komme til orde - mer enn hva som ble sagt. Noen debatt om jødenes skjebne og Norges skam i den anledning, fikk vi i alle fall ikke.

Hvis vi, som i en senere hovedoppgave av Karen-Margrethe Baltzrud («I lys av solkorset» 2004), deler de mange tusen opinionsytringer inn i de grove kategoriene «opinionsledere» og «folk flest», ser vi en tydelig tendens i retning av at de som talte *for* at serien skulle lages og sendes i NRK, kom fra den siste gruppen. Opinionslederne stilte seg mer tvilende. Redaktører, tillitsmenn og kjentfolk advarte mot sending. Også fra øvrighetspersoner kom det kraftuttrykk. «Eg spyr», sa en stortingsrepresentant fra talerstolen.

Den moralske Holocaust-debatten har altså foregått hovedsakelig i tekstmedier – aviser, tidsskrift, i krigsdokumentarer, debattbøker og faglige avhandlinger. Man kan spørre om disse mediene har spilt en rolle for hvordan *argumentene* i denne debatten framstår - og for troverdigheten av dem. Noen medier egner seg jo som kjent for raske og sterke utsagn - mens andre gir rom for ettertanke og detaljer, hvilket igjen influerer hvordan andres syn kommer fram.

Nettopp gjengivelsen av *andres syn* reiser et interessant mediespørsmål, også i denne sammenheng. Spørsmålet er selvfølgelig allment og gjelder all medievirksomhet, for å gjengi andres mening er en

Norsk presses historie, bind 1-4 (2010).

kunst som hører til journalistikkens kjerne. Men det angår også det tema som reises her – den norske Holocaust-debatten.

I annet bind av Norsk presses historie (2010) blir sosiologen Arvid Brodersen (som døde i 1996) berømmet for en artikkelserie fra mai-juni 1933 om hva nasjonalsosialismen i Tyskland egentlig var, og hva man kunne vente seg av en mann som Hitler. Forbilledlig orientering, sies det i Pressehistorien; man skulle ønske seg *mer* av slikt i norske aviser den gang. (Som hovedredaktør er jeg selv ansvarlig for denne vurdering).

Men i en bok han skrev til forsvar av Marte Michelets kritikk av hjemmefronten ("Hva vet historikerne?» 2021) sier Espen Søbye at den samme artikkelserien representerer en sammenhengende *tilslutning* til Hitler og antisemittismen. Artikkelforfatteren Brodersen fremstår her som nazist og jødehater - eller i hvert fall som sympatisør av NSDAPs venstrefløy.

Hvordan kan én og samme artikkelserie fra 1933 bli dømt så ulikt? Svaret er selvfølgelig konteksten. Og konteksten gjelder i dette tilfellet den store debatten om Holocaust. Den viser seg mangfoldig - også på denne måten:

I Pressehistorien blir Brodersen-kronikkene vurdert i konteksten av *norsk presse anno 1933* - en presse som den gang stilte seg nokså uvitende til Hitler og som stilltiende aksepterte Tysklands «jødeproblem». I det hele tatt var man unnfallende til nazismen i Tyskland den gang. I denne sammenheng står Brodersen-artiklene ut med klar tale og inngående forståelse

Marte Michelet, Hva visste hjemmefronten? (2018).

- forbilledlig i forhold til hva som var vanlig.

Som *Holocaust-varsel* kan imidlertid de samme tekster vurderes helt annerledes. Søbye leser Brodersens 1933-artikler som en kilde til hjemmefrontens senere *unnfallenhet* overfor jødene i 1942. Artiklenes forfatter Brodersen er nemlig i mellomtiden blitt sentral motstandsleder, enda han etter Søbyes syn hadde fremstått som nærmest tilhenger av jødeforfølgelser noen år før! Konteksten var nå å forsvare Marte Michelets bok «Hva visste hjemmefronten?» ved å leter etter kilder som hennes kritikere hadde oversett. Søbye leste artiklene og mente å ha funnet en glemt kilde her. En som i 1942 hjalp til med Sverige-flukten (og som senere beklaget at ikke flere var hjulpet) hadde noen år før forklart for norske lesere hva Hitler ville.

Hva skal man si - var disse artiklene fra 1933 berettiget som parafrase av Hitlers program, eller forsvarte de nazismen gjennom apologi? Parafrase eller apologi? Man kan nok ha forskjellige meninger om dette. Men som generelt problem gjelder det allmenne: hvordan lese og forstå en medietekst - som gjengivelse eller tilslutning av sitt tema?

Et moralsk spørsmål som reiser sine egne dilemmaer, innen rammen av den store debatten om Holocaust i Norge.

Litteratur

Torleiv Austad, Ottar Berge og Jan Ove Ulsten, m fl red, Dømmekraft i krise? Holdninger i kirken til jøder, telologi og NS under okkupasjonen. Trondheim: 2014

Karen-Margrethe Baltzrud, I lys av solkorset. Hovedoppg. historie UiO 2004

Odd Bang-Hansen, Ringen rundt brønnen. Oslo: Tiden 1946

Elise Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen, Rapport frå ein gjennomgang av «Hva visste Hjemmefronten». Oslo: Dreyer 2020

Jens Bjørneboe, Under en hårdere himmel. Oslo: Cappelen 1957

Bjarte Bruland, Holocaust i Norge. Oslo: Dreyer 2017

Synne Corell, Likvidasjonen. Oslo: Gyldendal 2021

Hans F. Dahl, Quisling 1-2, Oslo: Aschehoug 1991-92

De store ideologienes tid. Norsk idéhistorie bind 5. Oslo: Aschehoug 2001

Torolf Elster, Blomstergrenen ved døren. Oslo: Tiden 1951

Terje Emberland, Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945. Oslo: Humanist forlag 2003.

Da fascismen kom til Norge. Oslo: Dreyer 2015

Karl Evang, Rasepolitikk og reaksjon. Oslo: Fram forlag 1934

Erling Falk, Racerne. Oslo 1925

Idar Flo, 'Et ugjendrivelig bevis' .Filmavisen og rettsoppgjæret etter 1945.Dr.avh. UiO 2016

Ole Kristian Grimnes, Norge under andre verdenskrig. Oslo: Aschehoug 2018

Håkon Harket: Paragrafen. Eidsvoll, 1814. Oslo: Dreyer 2014

Gunnar Heiene, Eivind Berggrav. En biografi. Oslo: Universitetsforlaget 1992

Sigurd Hoel, Møtte ved milepelen. Oslo: Gyldendal 1947
Per Ole Johansen, Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914-1943. Oslo: Gyldendal 1984
Jon Røyne Kyllingstad, Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket. Oslo: Universitetsforlaget 2004
Stein U. Larsen, Beatrice Sandberg und Volker Dahm, eds. Meldungen aus Norwegen 1940-45. Die geheimen Lagerberichte des BdSSudSD in Norwegen I-III. München 2008
Irene Levin, Vi snakket ikke om Holocaust. Oslo: Gyldendal 2020
Das grosse Lexikon des Dritten Reiches, red Zentner u Bedürftig, München:Südwest Verlag, 1993
Oskar Mendelsohn,: Jødenes historie i Norge gjennom 300 år. I. Oslo: Universitetsforlaget 1969
Jødenes historie i Norge Oslo: Press 2019
Marte Michelet, Hva visste hjemmefronten? Oslo: Gyldendal 2018
Tilsvar. Oslo: Gyldendal 2022
Olav Njølstad, Jens Chr Hauge – fullt og helt. Oslo: Aschehoug 2008
Kristian Ottosens, I slik en natt. Oslo: Universitetsforlaget 1994
Léon Poliakov, The History of Anti-Semittism. Vol III London: Routledge & Kegan Paul 1975
Vidkun Quisling, tale i Frankfurt 28. 3.1941.For Norges frihet og selvstendighet. Oslo: Stenersen 1942
Universismen. Red. Ann-Kristin Strøm og Arve Juritzen. Oslo: Juritzen 2006
Berit Reisel, Hvor ble det av alt sammen? Oslo: Press 2021
Herman Sachnowitz, Det angår også deg. Oslo: Cappelen 1976
Ludwig Schübeler, Kirkekampen slik jeg så den. Oslo: Luthertiftelsen 1945
Sigurd Senje, Ekko fra Skriktjern. Oslo: Pax 1982
Magne Skodvin, kap. i Johs.Andenæs m.fl.red, Norway and the Second World War Oslo: Aschehoug 1996
Arne Skouen, En journalists erindringer. Oslo: Aschehoug 1996
Ingeborg Solbrekken, Kors og kårde. En biografi om Marta Steinsvik. Oslo: Vidarforlaget 2011
Simon Stranger, Leksikon om lys og mørke. Oslo: Aschehoug 2019
Lill Fanny Sæther, Hvordan min mor overlevde holocaust. Rånåsfoss: Sandnes 2021
Espen Søbye, Hva vet historikerne? Oslo: Press 2021
Øystein Sørensen: Kampen om Norges sjel. Norsk idehistorie bind 3. Oslo: Aschehoug 2001
m fl red, Demokratisk beredskap. Intellektuell motstand mot totalitære fristelser. Oslo: Dreyer 2015
Håvard Hauge Thorsen, Den «norske Nürnberg-lovgivningen». Masteroppg hist UiO 2020
Ragnar Ulstein, Jødar på flukt. Oslo: Samlaget 1995
Jan Ove Ulsten, red, «Kyrkja under krigen» Volda: Møreforskning 1995
Tarjei Vesaas, Huset i mørkret. Oslo: Gyldendal 1945

Avisarkiver er en viktig kilde til å forstå samfunnet, fordi avisene den gang betydde langt mer som informasjonskanal enn i vår tid.

Fagfellevurdert

Aftenpostens brutale mellomkrigshistorie

Sammendrag: *Aftenposten som var Norges største og viktigste avis på 1930-tallet var en viktig bidragsyter til de antijødiske holdningene som spredde seg i norsk offentlighet Norge på denne tiden. Det paradoksale var at den antijødiske politikken i Tyskland blottstilte slike oppfatninger på en ny måte når Aftenposten og andre deler av det norske samfunnet forholdt seg til denne utviklingen. Dette var holdninger som ikke nødvendigvis var nazistisk begrunnet, men som blant annet ble forklart med at man ikke ønsket et såkalt «jødeproblem» i Norge.*

Emneord: *Aftenposten, antisemittisme, mellomkrigstid, pressehistorie, Niels Jørgen Mürer, Johs. Nesse*

Bjørn Westlie
Historiker, PhD og tidligere journalist
bjornwe@oslomet.no

Det sentrale i denne artikkelen er hvordan Aftenpostens forholdt seg til utviklingen av de antijødiske tiltakene i Tyskland på 1930-tallet og hva avisens egne medarbeidere skrev om dette.[1] En rekke av Aftenpostens journalister og kommentatorer skrev artikler med brodd mot jøder og spesielt de tyske jødene. Men en enhver negativ betraktning om disse jødene må også ha rammet jøder i Norge.

Fra 1920 til 1940 skrev Aftenpostens medarbeidere en rekke negative artikler om jøder. Dette ble videreført på 1930-tallet da avisen hadde stor forståelse for de tyske nazistenes aggressive politikk overfor de tyske jødene. Aftenpostens sjefredaktør Johs. Nesse aksepterte at nazistene som overtok makten i Tyskland i 1933 betraktet de tyske jødene som et samfunnsproblem. Nesse advarte sine lesere om at Norge kunne få det han kalte et «jødeproblem» om det kom flere jøder til Norge. Så sent som våren 1939 argumenterte avisen kraftfullt mot at 10 jødiske leger hadde flyktet fra nazistisk vold skulle få visum til Norge. Denne artikkelen vil derfor forsøke å vise at Aftenposten kan ha vært den antijødiske stemmen med størst innflytelse og påvirkningskraft i det offentlige rom i årene før 1940.

I særlig grad har jeg konsentrert meg om sjefredaktør Johs. Nesse og utenriksreporter Niels Jørgen Mürer og hans tekster på 1930-tallet i Aftenposten inkludert noe av det Mürer også skrev om jøder sin bok fra 1935 «Det nye Tyskland.» [2] Den boken skrev han parallelt med at han arbeidet som journalist og det er i den konteksten jeg har brukt hans bok som kilde. Her er det riktig nok bare noen få eksempler fra Nesses og Mürers tekster En betydelig mer omfattende gjennomgang av Nesse og Mürer inngår i min bok «Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet.» [3] Ett viktig poeng i denne sammenhengen er at Aftenposten støttet den tyske militære opprustningen etter at Adolf Hitler kom til makten fordi Tyskland da kunne være et bolverk mot Sovjetunionen. Det innebar også at avisen gikk imot den såkalte Versailles-traktaten fra 1919 etter 1. verdenskrig som begrenset Tysklands muligheter til igjen å bli en militær stormakt.[4] Alt som kunne svekke Tyskland ble ansett å være et problem – og i den sammenhengen ble det oppfattet at jødene i Tyskland var et hinder med for at Tyskland skulle gjenreises som en stormakt og med det frigjøre seg fra fredsavtalen etter 1. verdenskrig. Det ble antatt at jødene hadde en betydelig negativ innflytelse på deler av det tyske samfunn.[5] Vel og merke var det knapt en prosent av befolkningen som var jøder i Tyskland.

Aviser og «den offentlige mening»

Aviser er en viktig kilde til å forstå samfunnet ikke minst på 1930-tallet fordi avisene den gang betydde langt mer som informasjonskanal enn i vår tid. I dag

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Westlie-IDO.pdf

kan vi søke informasjon langt friere og enklere. Historikeren Edvard Bull slo derfor fast i 1929 at «pressen i det moderne samfunn er det viktigste organ til å gi uttrykk for den offentlige mening».[6] Derfor er en studie av aviser, i dette tilfellet Aftenposten en god kilde til å forstå holdninger i denne perioden.

Det var stor oppmerksomhet om det som skjedde med jødene i Tyskland på 1930-tallet. Den økende volden mot jøder i Tyskland fra 1933 blottstilte antijødiske oppfatninger i en rekke norske avisers nyhetsdekning og kommentarer om det som skjedde med jødene i Tyskland. De avisene som var mest tyskvennlige støttet ikke bare Tyskland nye utenrikspolitikk og opprustning, men hadde også forståelse for de tyske myndighetenes tiltak overfor jødene. Aftenposten, Norges Handels- og Sjøfartstidende (NHST) og Nationen var blant de avisene som hadde forståelse for Tysklands tiltak for å dempe jødenes antatte makt.[7]

Ett blikk tilbake i tid

Dette skal handle om Aftenposten på 1930-tallet, men for å vise at det var en antijødisk kontinuitet fra 1920-tallet og inn i 1930-tallet går jeg først til 1923. Det var særlig den russiske revolusjon og den antatte koblingen mellom bolsjeviker og jøder som fikk temperaturen i Aftenpostens redaksjon til å stige den gang.[8] I forbindelse med den ulovlige jernstreiken fra oktober 1923 til mai 1924 reagerte Aftenposten pa at de streikende hadde mottatt 100 000 kroner fra «Den røde faglige internationales forretningsutvalg». Sjefredaktør Thorstein Diesen skrev to lederartikler om denne pengestøtten. Diesen hevdet at «Moskvajødene» kun støttet ulovlige streiker, fordi de ønsket å destabilisere det norske samfunnet. «Disse folk pleier ikke å være sliphændte» altså med penger konstaterte Diesen. Med dette ville han understreke sitt poeng om forholdet mellom bolsjevisme og jødedom. Han hevdet at «Det smaker litt revolution av de norske metalarbeideres ulovlige streik og da aapner Moskvajødene sine guldkister».[9]

Et jødisk «snyltedyr»

I februar 1925 gikk Thorstein Diesen ett hakk videre i sine antijødiske betraktninger. Med overskriften «Ut med den blodtørstige jøde!» konstatere han at «Chaim Mosei Clas» var blitt løslatt fra fengsel. Diesen argumenterte sterkt for denne Clas måtte vises ut av landet og la til at kontrollen over innvandringen måtte forsterkes.

Vi haaber, at han vil bli utvist. I alle land føres der nu streng kontrol med indvandringen. Man vil ikke ha hvadsomhelst i landet. (..) Den beryktede jøde Clas har riktignok opholdt sig her i landet i flere aar. Men han kan ikke derved tænkes at ha erhvervet ret til at bli her. Hans eneste beskjeftigelse er at drive kommunistisk propaganda og ulovlig handelsvirksomhet. Altsaa en høist unyttig plante. Et fremmed snyltedyr, som vi bør bli kvit.[10]

Flere av Aftenpostens sentrale skribenter som blant andre Haakon Øverland, som var utenriksredaktør fra 1936 til 1943, videreførte jødekritiske holdninger og artikler fra 1920-tallet inn i 1930-tallet og representerte dermed en kontinuitet i Aftenpostens redaksjonelle linje i synet på Sovjetunionen, sosialister og jøder. Artikler av denne typen og med brodd mot jøder og som ikke minst koblet jøder med bolsjevisme var det mange av i dette tiåret.

I overgangen mellom 1920- og 1930-tallet kom det på plass nye medarbeidere. Johs Nesse ble ansatt som avisens nye sjefredaktør i 1930 etter først å ha vært Aftenpostens politiske redaktør en kort periode. Niels J. Mürer ble ansatt som utenriksjournalist i 1927. Raskt viste det seg at Nesse og Mürer ikke bare delte avisen syn på jøder, men de videreførte og tilpasset seg de politiske endringene etter at nazistene kom til makten i Tyskland. Hverken Nesse eller Mürer var nazister og ble heller ikke medlem av Nasjonal Samling (NS). Nesse var en tydelig motstander av NS. Sjefredaktør Johs Nesse som var Høyrepolitiker og offiser var av den oppfatning at Tyskland måtte være så sterkt som mulig for å kunne stå imot Sovjetunionen. Nesse var forsvarsvenn og nasjonalist, men samtidig tydelig tyskvennlig i den forstand at han så Hitlers nye Tyskland som en motvekt overfor Sovjetunionen – som han oppfattet som den største trusselen. Når noe som hadde skjedd i Tyskland ble kritisert i Norge, så trakk Nesse Sovjetunionen opp av hatten for å vise at Sovjetunionen truet Norge.[11]

De to avgjørende politiske valgene

I mars 1933 markerte Johs. Nesse hvordan han og Aftenposten kom til å forholde seg til Tyskland under Adolf Hitlers ledelse. Det avgjørende var de to svært viktige politiske valgene Nesse tok i form av to redaksjonelle kommentarer i 1933. I det første valget la han ansvaret på Hitlers valgsuksess på sosialistene og i den andre hevdet han at tyskernes lidelser skyldtes jødenes metoder og mentalitet. Disse valgene var noe Nesse fulgte til 1940 med en mindre korreksjon i 1938 da volden mot jødene steg til nye høyder under den såkalte Novemberpogromen.[12] Men så sent som våren 1939 drev sjefredaktør Nesse en kampanje i Aftenposten for å hindre at Norge skulle ta imot 10 leger med jødisk bakgrunn som hadde flyktet fra nazistisk terror.

Veivalg 1:

Kommentaren Johs. Nesse skrev etter at Adolf Hitler 5. mars 1933 fikk vedtatt en såkalt fullmaktslov gikk langt i sitt forsvar av den nazistiske maktovertagelsen. Den hadde overskriften «Veien til diktaturet»: Det er bare en bevegelse av betydning som kjemper for diktatur og det er den socialistiske bevegelse. Vi andre foretrekker en fri forfatning, folkestyret. […] Grunnen til at flere stater – nu sist Tyskland – til slutt ser sig stilt overfor dette bedrøvelige valg, er resultatet av den socialradikale venstrepolitikks stykkevise imøtekommenhet overfor den demagogiske agitasjon fra socialistenes side.[13]

Med dette tok Johs. Nesse et politisk valg der han la ansvaret for det nazistiske diktaturet på sosialistene og hevdet at de var de eneste som ønsket diktatur i Tyskland. I 1935 forsterket denne holdningen til nazismen seg da Nesse hevdet at «vi uten betenkeligheter» ville velge «Hitler som det minste av to onder» om Norge hadde blitt stilt overfor er valg mellom fascisme og nazisme eller kommunisme.[14] Også Tysklands ønske om å utvide sitt såkalte «Lebensraum» ble møtt med forståelse i redaksjonen. Redselen for Sovjetunionen ble styrende for hvordan Aftenposten forholdt seg til utviklingen i Tyskland helt til landet høsten 1939 angrep Polen og utløste 2. verdenskrig.

Veivalg 2:

En måned etter at Johs. Nesse hadde lagt skylden på sosialistene for nazistenes maktovertagelse i1933 tok han og Aftenpostens redaksjon et nytt politisk veivalg. Denne gang handlet det i økende grad om hvordan avisen skulle forholde seg til det faktum at jødene i Tyskland nå ble utsatt for ytterligere vold og trakassering. 1. april 1933 hadde det gått ut en ordre til det tyske folk om at jødiske forretninger, jødiske leger og advokater skulle boikottes. Boikotten ble til noe langt mer enn at færre tyskere handlet i de jødiskeide butikkene. Boikottoppfordringen ble et signal om at det var lov å angripe jøder og deres eiendommer. Svært mange butikker ble derfor plyndret og ødelagt. Boikottaksjonen var et startskudd for økt forfølgelse av jøder.[15]

Aftenpostens korrespondent i Berlin, Axel Thorstad hevdet 3. april at:

> I går ga tyskerne atter et fullgyldig bevis på sin enestående disiplin. [...] I Berlin ble ikke et utstillingsvindu knust, ikke en jøde personlig forulempet. Gårsdagen har derfor levert et ubestridelig bevis for at SA-mennenes jernhårde disiplin og selvbeherskelse.[16]

Dette er en tekst som rett og slett var helt i tråd med den nazistiske propagandaen. Dagen etter fulgte Nesse opp det som hadde skjedd i Tyskland med en tekst han kalte «Jødehat». Det skulle vise seg at den var mer enn en vanlig redaksjonell kommentar i Norges viktigste avis. I «Jødehat» formulerte Johs. Nesse den redaksjonelle linjen Aftenposten kom til å følge i dekningen av alt som handlet om jøder i de følgende år.[17] Sjefredaktør Nesse gikk langt i sin antijødiske retorikk og hevdet:

Det kan ikke være tvil om at tyskernes aksjon mot jødene i disse dager skaper en forsterket jødesympati ute i verden som disse Israels sønner neppe fortjener. Imidlertid mangler vi her i landet forutsetninger for å kunne dømme rettferdig om aksjonen mot jødene. Vi vet ikke noget om i hvilken utstrekning det tyske folks lidelser skyldes jødenes metoder og mentalitet.[18]

Jøder skulle møtes med «germansk dyktighet»

Gjennomtenkt og sinnrikt forklarte sjefredaktør Johs. Nesse setning for setning sine lesere at det ikke var noen grunn til å sympatisere med jødene. Han mer enn antydet at jøder var skyldige i det tyske folks store lidelser på grunn av den jødiske mentalitet. Han hevdet at tiltakene overfor jødene var basert på «reelle årsaker» og ikke «misunnelse».[19] Nesse foreslo at dette burde møtes med «solide lover, med germansk dyktighet og med forsterket årvåkenhet».[20] Historiker og Arbeiderpartipolitiker Arne Kokkvoll hevdet i sin bok fra 1965 om Johs Nesse at det ikke er så lett å forstå hva Nesse mente med «germansk dyktighet». Men Kokkvoll la så til at «Nesse ser en viss fare knyttet til jødene, ikke minst på grunn av deres sterkt utviklede solidaritetsfølelse som kan skade andre om den får fritt spillerom.»[21] Her gikk han svært langt i å forstå Nesses motiver for teksten «Jødehat». Mer problematisk er det at han faktisk går god for Nesses kritikk av jødene ved å antyde at jøder kan skade andre om de får muligheter og «spillerom» til det. Vel og merke skrev Kokkvoll dette i 1965 og han burde være godt kjent med jødenes skjebne.[22]

Slike holdninger som Johs. Nesse fremført blant annet i kommentaren «Jødehat» videreførte han i all hovedsak til 1940. [23] Med tanke på hvor viktig Aftenposten var i det offentlige rom må Nesses tekst «Jødehat» etter alt å dømme ha vært en svært viktig politisk tekst i dette aktuelle tiåret.

Den ordrike reporter

Niels J. Mürer arbeidet i Aftenposten i 41 år som utenriksjournalist og var også en periode utenriksredaktør på 1960-tallet. Mürer hadde svært gode tyskkunnskaper og oversatte en rekke bøker fra tysk i hele sin karriere. Mürer var ingen typisk nyhetsjournalist, men skrev ordrike og kommenterende tekster med tydelig politisk vinkling. Mürer var en svært aktiv skribent med stor reise- og skrivelyst, men tekstene hans på 1930-tallet var ofte arrogante og i omtalen av jøder antydningsvis harselerende. Mürers antijødiske holdninger ble tydeligere og mer direkte enn Nesses fordi Mürer var en reisende reporter i sporene etter Tysklands overgrep mot jøder både i Tyskland og i okkuperte områder. Han skrev i det hele tatt svært nedsettende om jøder i den perioden der angrepene på jødene økte på i Tyskland og i de land Tyskland etter hvert okkuperte.[24] I hans tekster var det aldri noe forsonende trekk ved de jøder han forholdt seg til.

Støttet Tysklands overfall

I likhet med sin avis, støttet Niels J. Mürer også alle Tyskland territoriale krav inkludert overtagelsen av Østerrike og Tsjekkoslovakia helt opp til angrepet på Polen i 1939. Han beskrev jøder «som det nasjonale samfunds undergravere fra to fronter. Fra den internasjonale bankiers kontor, hva enten dette er i Wall Street eller City».[25] Ifølge Mürer reiste tyskerne «sig i sterk uvilje» mot jødene fordi de etter hans mening befant seg en «forpinte stilling». Dette skyldtes at «et fremmedfolk i folket, som ikke engang utgjorde 1pct besatte nøkkelstillinger ved alle institusjoner som gav Tysklands dets ansikt mot utenverden.» [26] Mürer var tydeligvis i stor grad fanget av påstander om at jødene hadde skaffet seg makt og posisjoner uberettiget. Det var nettopp slike påstander som Adolf Hitler og andre hadde hamret inn i det tyske folk fra begynnelsen av 1930-tallet.

«Hese rop fra basarjøder»

Den første artikkelen jeg festet meg ved i gjennomgangen av artikler fra Niels J. Mürer er en reise han foretok til Sovjetunionen i juli 1932. Fra Leningrad, nå St. Petersburg, skrev han et såkalt reisebrev til Aftenposten som fylte opp hele forsiden og halve side to i en lørdagsutgave av Aftenposten. Mürer kalte teksten for en «En studie i rødt og grått.» Han befant seg i et reiseføIge med hele 150 norske turister som kom til Leningrad med turistskipet «Meteor». Mürer klarte å få inn noen få, men stereotype og negative stikk mot jøder i sin lange tekst fra Leningrad.[27] På en sightseeingtur la han eksempelvis merke til at det ikke var «hese rop fra basarjøder» da turistene gikk forbi. Det var vel det han hadde ventet seg. På Hotell Europa ble det servert lunsj og Mürer forteller at han og de andre i følget gaflet i seg «kaviar og russisk laks.» Så viste det seg at de norske turistene ble iakttatt. I kaffesalen satt det «fire jøder i sorte skjorter og frøtser i turistenes mange damer.»[28]

De fire sortkledde kunne like gjerne være fra sikkerhetspolitiet GPU. Men Mürer ville ha det til at de måtte være jøder ettersom de oppførte seg som de gjorde. Mürer slo også fast i sin bok Tyskland i 1935 at bak den «nasjonale antisemittismen, slik den er uttrykt i partiprogrammet og ubarmhjertig gjennomført» ligger det en «nasjonal selvbevarelsestanke, som vi bør forsøke å forstå litt av og i alle fall ikke bare avferdige som det rene barbari». [29]

Jøder i luksusbiler

Jeg gjør så et hopp i tid. I juni 1936 tok Mürer sine lesere med på en reise til Østerrikes hovedstad Wien og han rapporterte i Aftenposten at:

> Nu dominerer jøder over hele byen, og da de på grunn av sitt utseende ikke kan undgås å bli bemerket i luksusbiler, orkesterplass og på de dyreste restauranter florerer selvfølgelig uviljen mot jøder.[30]

Tonen i tekstene hans er alltid, når det gjelder jøder han skildrer merket med tydelige negative karakteristikker. 8. april 1939 befant Mürer seg igjen i Wien ett år etter at Østerrike hadde blitt innlemmet i det nye tyske storriket. Under den svært så prangende overskriften «Wiener mennesker – og hvor vanskelig det er å komme i takt med nazi» presenterte Mürer sine opplevelser. Artikkelen var en del av Mürers serie «Streiftog i Imperium Germanica». Han og Aftenpostens redaktører må ha ment at «Imperium Germanica» var en prangende og passende logo for en slik serie som om Tyskland var blitt det nye Romerriket. Mürers tekst fra Wien var en svært ordrik og lang tekst om det som foregikk i Rotschild-paleet i Wien. Etter at Mürer hadde banket på døren til paleet ble den åpnet opp av «en ung vaskeekte praktarisk mann i SS-uniform, men kommer man inn i huset vil man snart oppdage at det er fylt med jøder». [31]

Alle jødene står i kø for hele den flotte svungne marmor trapp er fylt av tålmodig ventende Juda og Levis sønner og døtre og midt i trappen troner en seksfots SS-mann laget etter raseforsker Günthers kokebok. [32]

Her er Mürers ironisk og nedlatende tone tydelig og uten den konteksten som jødene i Wien på dette tidspunktet befant seg i. Jødene forsøkte å flykte fra Østerrike fordi alt det de eide ble konfiskert. Det skriver Mürer ingenting om. Han nedtonet konsekvensene av det nazistiske diktaturet slik det artet seg overfor jødene og alle de som ikke fulgte Hitlers vei.

Jøder som hadde klart å flykte fra Tyskland til Skandinavia hadde Mürer også svært lite til overs for og la derfor ansvaret for den problematiske valutasituasjonen i Tyskland på jødene. De var «rike emigranter som har fått ut sine formuer i god tid».[33]

«Kosmopolitiske folkeforførere»

Niels J. Mürers forklaring på angrepene på jødene i første omgang i Tyskland var at de ifølge ham hadde utnyttet «nederlagsstemningen» i Tyskland og lokket «et fortvilet folk ut på et meget skjebnesvangert skråplan» etter 1. verdenskrig. De ansvarlige bak forsøket på revolusjon i Tyskland i den perioden var etter Mürers oppfatning alle jøder. Blant dem Rosa Luxemburg og «halvjøden» Karl Liebknecht. På bakgrunn av dette konkluderte Mürer at «det nye Tyskland nekter å tro på at jødene nogen gang vil komme til å bli noget annet enn et opposisjonelt fremmedlegeme, som stadig undergraver og utbytter det samfund så villig har gitt spillerom for deres åndelige kameleontalent».[34] Ifølge ham var jødene «kosmopolitiske folkeforførere i stor stil».[35] Han var derfor bekymret for jødenes posisjoner innen «presse, teater, videnskap, litteratur, bildende kunst, musikk».[36] Påstandene hans om at jødene hadde en slik dominerende rolle bygget han på nazistisk propaganda. I virkeligheten var kun 2,5 prosent av de viktigste skikkelsene innen teater, musikk og blant forfattere jøder.[37] Mürers karakteristikker av jøder baserte seg etter alt å dømme på et nazistisk tankegods. At en utenriksjournalist i landet største avis hadde slike forestillinger om jøder sier vel mye om holdninger som den gang var i Aftenposten.

Det gikk bare fire måneder og en uke fra Norge hadde forlatt 1930-tallet til Tyskland okkuperte Norge. Hva slags meningsbærende klima fra 1930-tallet nazistene overtok er derfor ikke bare interessant i seg selv, men er også politisk og historisk viktig med tanke på det som fulgte.

Fra selvros til selvkritikk

Aftenpostens skribenter har langt på vei sluppet unna kritikk for hva de skrev om jøder før 1940. I ettertid har dette blitt glemt eller blitt forskjønnet slik det eksempelvis var da Niels J. Mürer fylte 70 år 21. august 1966. Han fikk svært rosende omtale av Henning Sinding Larsen som var kulturjournalist i Aftenposten. Sinding-Larsen viste til Mürers mange artikler blant annet på 1930-tallet. Sinding-Larsen begynte selv i avisen i 1933 og kjente godt til hva Mürer skrev i den perioden. Men Sinding-Larsens tekst var gjennomført rosenrød - og rosende. Noe annet kunne man vel heller ikke forvente seg når nettopp han fått denne oppgaven.

Tidlig la man merke til Mürers evne til å skape atmosfærer i reportasjene. I den fra Sudet-krisen i 1938 følte lederne både trykket og temperaturen som om de var til stede skjebnedagen da spenningen utløstes og tsjekkerne stod gråtende på gaten. (..) Gjaldt det reportasjer i inn- og utland, samlet Mürer inntrykk som en svamp suger vann. (..) I skrivende stund satte han dem ned på papiret med observasjonsblikkets frisket. I sin vurdering støttes han av historiekunnskapene, og evnen til å oppdage sammenheng i tid og rom. Mürers engasjement i utenriksstoffet er lidenskapelig i en grad man ellers bare finner det i store scenekunstneres forhold til skjebnedramaer.[38]

Her skal det legges inn at Niels J. Mürer støttet Tysklands anneksjon av Sudetenland og senere Tsjekkoslovakia, og Mürer kan derfor neppe ha brydd seg om tsjekkerne som sto «gråtende på gaten». Mürers artikler om Sudetenland som Tyskland annekterte var så tyskvennlige at naziforlaget Verlag Dr. Friedrich Osmer i Berlin samlet dem til en bok som ble utgitt på tysk under den prangende tittelen «Prager – «Demokratie» Die deutsch-tschechische Frage».[39]

Henning Sinding-Larsens tekst var i tråd med hvordan Aftenposten forholdt seg til sin egen historie. Redaksjonen, avisens ledere og Schibstedfamilien må åpenbart manglet vilje eller evne til selvransakelse og ettertanke etter 1945. I 2003 markerte Trygve Ramberg og Einar Diesen Aftenpostens 125 års jubileum. Der oppsummerte de Johs. Nesses virke på 1930-tallet og hevdet at hans «hovedsak gjennom siste del av tredveårene var fronten mot diktaturene uansett hvilken farve de hadde».[40] Det er vel en overdrivelse.

Dagbladets Ragnar Vold var en kraftig stemme mot nazismen på 1930-tallet. Historiker Hans Fr. Dahl har derfor påpekt at det var «lite aktuelt» for «de tyskvennlige i Nationens eller Aftenpostens leserkrets» å la seg «påvirke enn si omvende av en mann som Ragnar Vold som ble oppfattet som ytterliggående tyskfiendtlig nærmest hatefullt ensidig».[41] Dessverre fikk ikke leserne av Aftenposten eller andre aviser den motgiften Ragnar Vold kunne ha gitt dem. Men så var heller ikke Aftenpostens ledelse på 1930-tallet interessert i journalistikk og meninger som var kritisk til den tyske nazismens politikk på 1930-tallet.

Ettersom Aftenposten var landets største avis med et daglig opplag med sine to daglige utgaver med et opplag på 165 000 i 1938 er det grunn til å tro at de negative artikler og kommentarer om jøder på 1930-tallet som avisenes medarbeidere skrev kan ha hatt stor påvirkningskraft på avisens mange lesere. Blant dem var det ikke minst mange av landets politikere, beslutningsfattere og samfunnstopper. [42] Det er grunn til å tro at Aftenposten og andre aviser som publiserte antijødiske tekster kan ha hatt enn større effekt på norsk offentlighet enn den grove antisemittiske retorikken som norske nazister forsøkte å overbevise det norske folk med.

Det var først i 2019 at Aftenpostens ved daværende sjefredaktør Espen Egil Hansen tok et virkelig oppgjør med det avisen hadde skrevet om jøder. «I redselen for kommunismen gikk Aftenposten på 30-tallet langt i å forstå, forsvare og bortforklare det som skjedde i Adolf Hitlers Tyskland, skrev han».[43] Han hevdet også at avisen heller ikke var «fremmed for å dyrke fordommer, konspirasjonsanklager – ja, jødehat».[44]

Noter:

1 Aftenposten trykket også artikler som ikke var skrevet avisens egne medarbeidere, men av nyhetsbyråer som eksempelvis NTB og AP. Nyhetsbyråenes artikler var mer nøytrale enn Aftenpostens egne artikler. Odd Bjarne Brekke, Aftenposten og jødene En undersøkelse av antisemittiske holdninger i Aftenposten fra 1930 frem til og med 1948, masteroppgave i History of Religions, MF Vitenskaplige høyskole for teologi, religion og samfunn, våren 2019, s. 109.

2 Niels J. Mürer, Det nye Tyskland, Aschehoug, 1935

3 Bjørn Westlie, Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet, Res Publica, 2022. Deler av denne fremstillingen bygger også på «Mørke år».
4 https://snl.no/Versailles-traktaten
5 I de fem årene Norge var okkupert av Tyskland forsterket den antijødiske tonen i Aftenposten seg ytterligere med hjelp av redaksjonens egne nazistiske medarbeidere og kommentarer fra Norsk Artikkeltjeneste (NAT) som Nasjonal Samling produserte. Bjørn Westlie, Det norske jødehatet. Presse og propaganda under okkupasjonen, Res Publica, 2019
6 Hans Fr. Dahl, Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget, Damm forlag, 2004, s. 62
7 Bjørn Westlie, Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet, Res Publica, 2022, s. 91-130
8 Dette temaet er svært godt gjennomgått i Lars Lyngstad Sunds masteroppgave i historie, Aftenposten og «jødene». En undersøkelse av holdninger til jøder i Aftenposten 1920- 1925, Masteroppgave i historie, IAKH, UiO, 2014
9 Thorstein Diesen: «Russisk guld og norske arbeidere.» i Aftenposten 7. 1-1923. Thorstein Diesens sønn Einar Diesen ble senere journalist i Aftenposten fra 1928 og var Aftenpostens sjefredaktør fra 1948 til 1968
10 Thorstein Diesen: «Ut med den blodtørstige jøde!», i Aftenposten 10. 2-1925.
11 Tormod Valaker, Litt fascisme, hr. statsminister, Forum Aschehoug, 1999, s. 18.
12 https://snl.no/Novemberpogromen
13 Aftenposten 7. mars 1933.
14 Aftenposten 28. januar 1935, i Kokkvoll, 1965, s. 52.
15 https://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/tyskland-1933-1939/jodeforfolgelsene-i-tyskland-1933-1939.html.
16 Aftenposten 3. april 1933.
17 Jødehat. Aftenposten 4. april 1933
18 Aftenpostens 4. april 1933.
19 Ibid.
20 Ibid.
21 Kokkvoll, 1965, s. 52. Boken er utgitt på forlaget til Aftenpostens eiere. https://no.wikipedia.org/wiki/Arne_Kokkvoll
22 Kokkvoll, 1965, s. 52
23 Bjørn Westlie, Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet, Res Publica, 2022, s. 169- 170,
24 Jonas Hansen. Talsmenn for det nye Tyskland. Fire norske høyreintellektuelles holdninger til Nazi-Tyskland i perioden 1933-1940, Masteroppgave ved IAKH, UiO. Våren 2019
25 Mürer, Niels J., Det nye Tyskland, Aschehoug, 1935, s. 153-154
26 Mürer, 1935, s. 152
27 Leningrad heter nå St. Petersburg.
28 Aftenposten 2. juli 1932
29 Ibid.
30 Aftenposten 30. juni 1936
31 Aftenposten 8. april 1939
32 Hans Günther var en ledende tysk arv- og raseforsker og han brukte sine teorier politisk i Nazi-Tyskland.
33 Mürer, s. 104
34 Mürer, s. 153
35 Mürer, s. 154
36 Ibid.
37 Einhart Lorenz, Jødenes historie i Europa. Fra den spanske inkvisisjonen til mellomkrigstiden, Dreyers Forlag, 2020, s. 346
38 Journalist Henning Sinding-Larsen, Aftenposten 21. august 1966.
39 Guri Hjeltnes, Avisoppgjøret etter 1945, Aschehoug, 1990, s. 280.
40 Aftenposten 23. april 2003
41 Hans Fr. Dahl, Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget,, Aschehoug forlag, 2001, s. 236.
42 I september 1938 var opplaget på Aftenpostens morgenutgave på 89.030, aftenutgaven 75.183 og lørdagsutgaven var på hele 107. 648. Annonse i Aftenposten september 1938.
43 Aftenposten 4. oktober 2019
44 Ibid.

Litteratur:

Brekke, Odd Bjarne, *Aftenposten og jødene. En undersøkelse av antisemittiske holdninger i Aftenposten fra 1930 frem til og med 1948,* Masteroppgave i History of Religions, MF, vitenskapelige høyskole for teologi, religion og samfunn, 2019

Dahl, Hans Fr., *Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget*, Aschehoug, 2001

Hansen, Jonas, *Talsmenn for det nye Tyskland. Fire norske høyreintellektuelles holdninger til Nazi-Tyskland i perioden 1933-1940*, Masteroppgave ved IAKH, UiO. Våren 2019

Kokkvoll, Arne, *Johs. Nesse en konservativ pressemann i 1930-årene. Aftenposten og totalitære tendenser i tredveårerne studert på grunnlag av redaktør Johs. Nesses lederartikler,* Chr. Schibsted Forlag, 1965

Mürer, Niels J., *Det nye Tyskland,* Aschehoug, 1935

Sagstad, Morten, *Med antisemittisme som politisk virkemiddel. En komparativ studie av holdninger av i Aftenposten, Arbeiderbladet, Dagbladet, Nationen og Tidens Tegn på 1930-tallet,* Masteroppgave i historie, Universitet i Agder, 2020

Sund, Lars Lyngstad, *Aftenposten og «jødene». En undersøkelse av holdninger til jøder i Aftenposten 1920- 1925,* Masteroppgave i historie, IAKH, UiO, 2014

Valaker, Tormod, *Litt fascisme, hr. statsminister*, Forlaget Forum, Aschehoug, 1999

Westlie, Bjørn, *Det norske jødehatet. Presse og propaganda under okkupasjonen*, Res Publica, 2019

Westlie, Bjørn, *Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet*, Res Publica, 2022

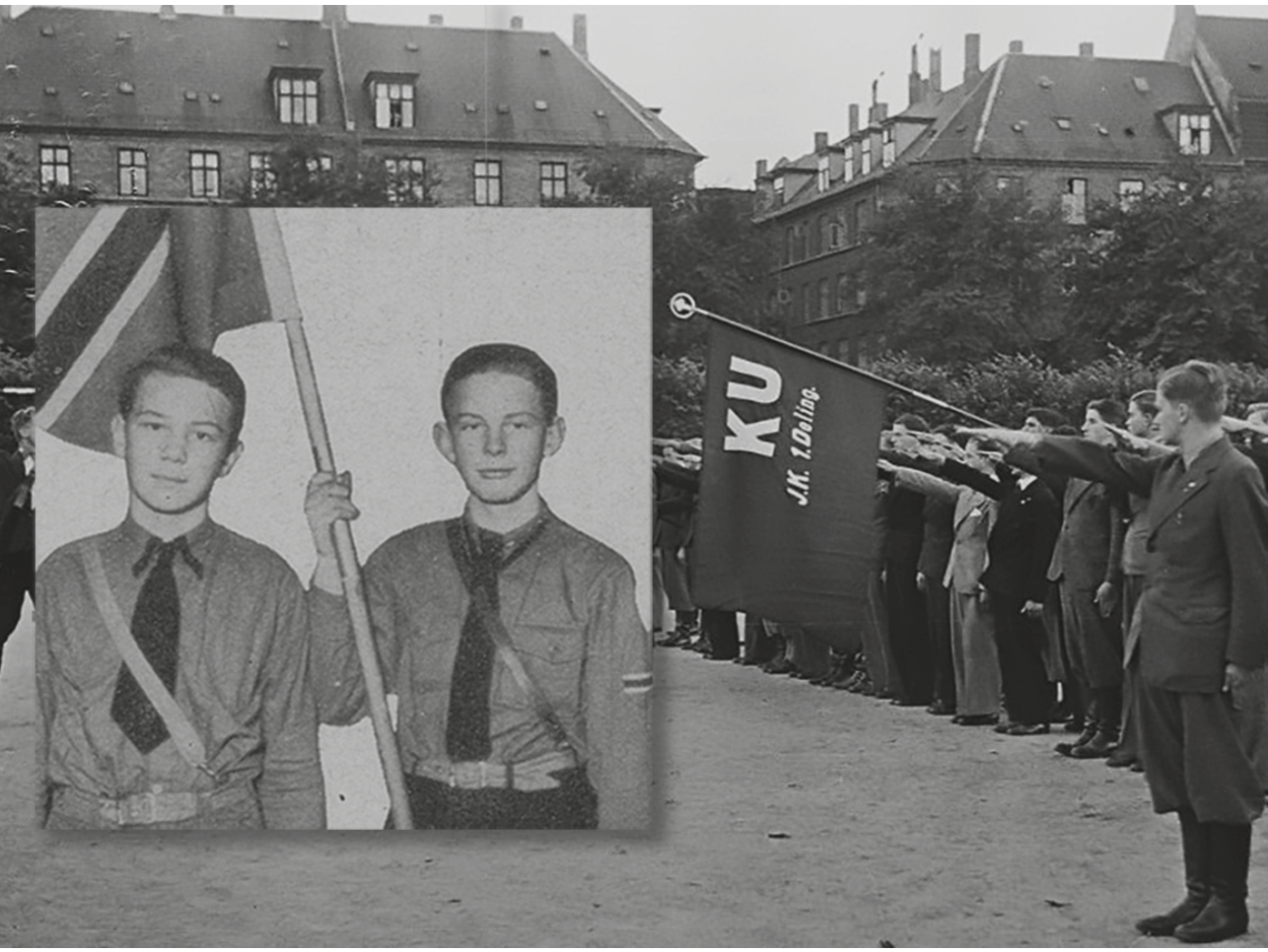

Som Konservativ Ungdom i Danmark, trakk også Fedrelandslagets Ungdom i Uniform og antok «den nordiske hilsen».

Fagfellevurdert

Norsk ungkonservatisme, nasjonalsosialismen og jødeforfølgelsene i Tyskland

En lesning av tidsskriftene Minerva og Unge Høire, 1932 – 1939

Sammendrag: *«Driver det mot fascisme i Norge?» spør dagbladjournalisten Ragnar Vold i januar 1933. Ja, mente han. «Typisk er det at de unge konservative studentene har luktet en lunte. De hakekorser seg over demokratiet, skyter kjeven frem sånn som Quisling og ser fryktelig fryktelige ut.» Det Vold hadde observert var en tiltagende tendens blant unge norske konservative til å søke inspirasjon i fascismen og nasjonalsosialismen for å skape en konservatisme «bedre tilpasset tidens krav». Denne tendensen kjennetegnet også de konservative partienes ungdomsorganisasjoner i våre skandinaviske naboland som de norske ungkonservative hentet mye inspirasjon fra. Denne «ungkonservative» eller «nykonservative» orienteringen førte til hyllester av Hitler-regimet og nasjonalsosialismen i både Minerva, organ for den Konservative Studentforening (DKSF), og Unge Høire, organ for Unge Høires landsforbund, gjennom hele tredvetallet, og samtidig til en sterkt apologetisk omtale av regimets jødeforfølgelser, hvor man i stor grad aksepterte den nasjonalsosialistiske antisemittiske propagandaens begrunnelse for disse.*

Emneord: *Ungkonservatisme/nykonservatisme, Minerva, Unge Høyre/Unge Høire, Antisemittisme/Jødehat, Nazisme/nasjonalsosialisme, Fedrelandslaget*

Terje Emberland
Forsker 1
Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter, (HL-senteret)
Terje.emberland@hlsenteret.no

Denne artikkelen tar for seg *Minerva* og *Unge Høire*, henholdsvis organ for Den Konservative Studenterforening (DKSF) og Unge Høires landsforbund, i perioden fra 1932 til 1939 og tidsskriftenes holdning til Hitler-regimet, herunder dets antisemittiske politikk. For å forstå den positive holdning til regimet og apologetiske beskrivelser av dets jødeforfølgelser man finner her, blir dette satt i kontekst med den ideologiske nyorientering som preget de unge konservative miljøene i Norge, Sverige og Danmark, særlig i første halvdel av tiåret, den såkalte «nykonservatismen» eller «ungkonservatismen».

Den positive holdningen blant unge konservative til Det nye Tyskland er tidligere omtalt i en artikkel av historiker Ida Blom, som i all hovedsak konsentrer seg om Unge Høires forhold til Nasjonal Samling gjennom tredveårene.[1] En mer inngående presentasjon av den norske ungkonservatismens fanebærere leveres i Andreas Norlands bok om Fedrelandslaget.[2] Utover dette blir ungkonservatismen nevnt i historiker Rolf Danielsens bind av Høyres historie, men bare viet én knapp side.[3] Den bredere ungkonservative strømningen i Skandinavia og den betydelige innflytelse søsterorganisasjoner i Danmark og Sverige øvet på Unge Høire i denne perioden, er ikke omtalt. Danielsen synes å begrunne dette med at denne tendensen her i landet i hovedsak ble kanalisert inn i Fedrelandslaget. Selv om observasjonen nok er riktig, viser gjennomgangen av *Minerva* og *Unge Høire* imidlertid at ungkonservatismen og dens begeistring for Hitler-regimet også dominerte spaltene i disse tidsskriftene.

Mens det i *Minerva* og *Unge Høire* ikke mangler hyllester av Hitlers «nasjonale revolusjon» og hans oppgjør med den liberale Weimar-republikkens «dekadente» kultur og den radikale arbeiderbevegelsen, er det svært få omtaler av situasjonen for landets

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Emberland-IDO.pdf

jøder. Tatt i betraktning den oppmerksomhet jødeforfølgelsene ellers fikk i pressen, er tausheten nesten rungende. De få kommentarene som trykkes preges av forbehold mot de drastiske metodene, men synes langt på vei å akseptere naziregimets antisemittiske og konspirasjonsteoretiske begrunnelser for sine repressive tiltak mot minoriteten.

Minerva

I det konservative tidsskriftet *Minerva*, leverer stud. jur. Ivar Lunde høsten 1932 en skarp kritikk av den fremadstormende tyske nazibevegelsens raseideologi: «Ført ut i de ytterste konsekvenser vilde disse prinsipper bety at nasjonalsocialistene har til hensikt, når de kommer til makten, å bygge op en sann stammestat i Tyskland,» konkluderer han. Konsekvensen vil blant annet være at de tyske jøder «simpelt hen må fordrives eller utryddes». «Hvis Hitler efter å være kommet til makten for alvor forsøker å innfri sine visstnok utydelige løfter, kan han lett komme til å antende en ny verdensbrand,» avslutter Lunde profetisk.[4] Han satt på denne tiden i styret til Den Konservative Studenterforening som hadde *Minerva* som sitt organ. Når foreningen og *Minervas* historie senere skrives, trekkes hans artikkel frem og gjengis i sin helhet, noe som gir inntrykket av at den var representativ for både tidsskriftet og de konservative studentenes holdning til nasjonalsosialismen og Hitler-Tyskland.[5]

Tonen er imidlertid en helt annen i en redaksjonell artikkel i *Minerva* bare noen måneder senere, altså etter Hitlers maktovertagelse. Her heter det at den politiske utviklingen i Tyskland er en konsekvens av at «hel- og halvsosialistene» har bragt landet til ruin. Hvorvidt Hitlers nye regjering vil lykkes i å gjenreise det, gjenstår å se, men «med sin nuværende sammensetning skulde den ha alle betingelser for å klare det». «Vi tror den nasjonale seir i Tyskland betyr en lysere fremtid for dette så hjemsøkte folk!» avslutter artikkelen optimistisk.[6]

«Det har sikkert forekommet en del overgrep også under den tyske revolusjon,» heter det i en annen artikkel i samme nummer. «Vi tenker særlig på jødeforfølgelsene.» Signaturen «A. K.» utbalanserer imidlertid straks dette ved å peke på kommunistenes drap på nazister. De fleste av skrekkhistoriene er dessuten kommunistisk propaganda som også en del av den borgerlige pressen i Norge har latt seg lure av, synes han å mene. At man i Tyskland klager over «den utenlandske løgnkampagne» er derfor helt forståelig. I det hele har den tyske nasjonale revolusjon «blitt såpass pent gjennomført at kommunistene i sine rottereder har vært nødt til å skape falske illustrasjoner til sine mindre troverdige kommentarer til begivenhetene der nede», konkluderer «A. K.».

Noen sider senere bringer tidsskriftet en vits hvor en jøde i Budapest beklager seg over at politiet bruker vannslanger mot demonstranter. Han vil mye heller skytes enn å ta et bad. Dette etterfølges av redaksjonens «vittige» kommentar:

> Selv i *Dagbladet* har vi ennu ikke lest at Hitler har innført obligatorisk bading av jødene. Avisene bragte tvert imot for noen dager siden den meddelelse om at de kommunale bad i Nürnberg ikke kan benyttes av Jacobs sønner. Senere het det sig at også Donau er blitt forbudt for jødene… Merkverdig nok mener *Dagbladet* at det er «jødeforfølgelsene» som ytrer sig på denne måte.

Ifølge *Minerva* er jødene altså skitne, og foretrekker det slik. Sympatien med dem stikker altså ikke videre dypt. Nazistenes syn på jødene gis også spalteplass senere i nummeret i et intervju med den tyske stud. jur. Edgar von Schmidt-Pauli som oppholder seg på universitetet i Oslo: «De tyske jøder utgjorde bare 1 – en – procent av den tyske befolkning, men hadde en overveldende makt i rettsvesen, sunnhetsvesen og innen kunst og litteratur. Videre behersket jødene pressen, og når man kjenner dens uhyre betydning i våre dager, vil man forstå hvad vil dette si,» forklarer han. «At den oprensning som måtte finne sted, fikk et noe hårdhendt forløp, skyldes jødene selv,» konkluderer han, uten at redaksjonen føler behov for å kommentere hans påstander.[7]

Selv om de fleste konservative studenter nok var enig med Lunde i at raseideologien var for dominerende i den tyske nasjonalsosialismen, vakte de grunnforestillinger den bygget på ikke videre anstøt. I 1933 applauderer man således raseforskeren Jon Alfred Mjøens «meget interessante og lærerike» foredrag i

Den konservative studentforening om «den nye stat på rasebiologisk grunn».[8] I 1934 argumenterer tidsskriftet også på forsiden mot *abortus provocatus* ved hjelp av rasistiske argumenter: «Den hvite rases hegemoni er allerede truet, og skal stagnasjonen i fødselsantallet fortsette, vil den gå til grunne på mangel av fornyelse. Og den dag blir ikke fjern da vi kan opleve å se invasjoner innover Europa for å erobre den hvite rases verdensdel.»[9] Nettopp slike raseapokalyptiske forestillinger kjennetegnet nasjonalsosialismen. Den konspirasjonsteoretiske angstklisjeen om «jødebolsjeviken» hadde tidsskriftet tidligere tatt i bruk for å karakterisere den russiske revolusjonslederen Lev Trotskij.[10] Tidsskriftet bringer i 1933 også følgende fyndord. «I Moskva defineres den russiske kommunisme på følgende måte: Bolsjevismens vesen er en jødisk fantasi, i georgisk utførelse på bekostning av den russiske tålmodighet.»[11] Samme år blir forestillingen brukt for å karakterisere tilhørerne til et foredrag av «den jødisk-bolsjevikiske forfatter» Ilja Ehrenburg, hvor *Minervas* referent observerer «et meget sterkt innslag av semittisk utseende tilhørere».[12]

Utover Ivar Lunde skarpe advarsel i 1932, er tidsskriftet preget av en øredøvende stillhet omkring de nazistiske jødeforfølgelsene i Tyskland, også etter novemberpogromene i 1938 som vakte almen bestyrtelse langt inn i den konservative pressen.

Unge Høire

Også *Unge Høire*, organ for Unge Høires landsforbund, bringer høsten 1932 Ivar Lundes skarpe kritikk av den tyske nasjonalsosialismen. Også her er den imidlertid et unntak. Noen måneder før, i juni, skriver bladet om utviklingen i Tyskland at «det tyske folks renslighetssans» har reagert på Weimarrepubikkens dekadanse. Man spår at «keiserdømmet vil hæve sig som en Fugl Fønix av asken til fornyet glans og herlighet.», altså at nasjonalsosialismen vil bidra til en konservativ revolusjon i landet.[13]

Da Hitlers maktovertagelse var et faktum i januar 1933, ble begeistringen i *Unge Høires* spalter ikke mindre:

> Det er i første rekke en kulturkamp Hitler fører. Og fordi det er Tysklands frigjøring fra marxismens kvelertak det gjelder, har han rett når han sier at hele Europa bør være ham takknemlig for hva han gjør. Makter han å rense sitt land for den kommunistiske farsott, å utrydde lusene i det røde flaggs folder [...] har han sannelig gjort sig fortjent til navnet: den europeiske civilisasjons redningsmann.[14]

Det er imidlertid ikke bare antikommunismen som forener konservatismen og nasjonalsosialismen. Den tyske nasjonalsosialismen «er beslektet med sunn og ekte konservatisme» ikke minst gjennom kravet om «en sterk og autoritativ stat ved og for folket», heter det en måned senere.[15] At en slik «autoritativ stat» kan innebære innføring av diktatur, er også forenlig med konservatismen, skriver bladet i mai 1933: «Diktatur og enevoldsmakt kan være like meget folkestyre som parlamentarismen er det. De er begge kun former, systemer for statsmaktens utøvelse. Demokratiske og antidemokratiske kan de begge være når man bedømmer dem riktig, det vil si ikke etter de ytre former, men efter indre gehalt.»[16] Man omfatter nasjonalsosialismen med sympati fordi «vi hos den har møtt tanker og ideer som er i full overensstemmelse med våre konservative synsmåter. «Forstår man ikke at Hitlers kamp er en kamp for hele den vesteuropeiske kultur og civilisasjon? Fordi vi forstår det er det vi følger ham med beundring og sympati. Vi vet at hans kamp er en del av vår kamp, og derfor kan vi ikke annet enn føle takknemmelighet for det store han har utført,» konkluderes det.[17]

Under den nasjonale revolusjon i Tyskland har det selvsagt foregått «ting som er å beklage», legger man til, og trekker frem jødeforfølgelsene. Disse kan man likevel «til en viss grad forstå», selv om man undrer seg over nødvendigheten av omfanget. «Men vi skal villig innrømme at vi ikke er i besittelse av de nødvendige forutsetninger til å bedømme spørsmålet».

Slike forutsetninger har imidlertid tidsskriftets redaksjon skaffet seg i august samme år fra den svenske litteraturhistoriker professor Fredrik Böök. I artikkelen fremstilles han som «en nøitral mann», noe som neppe kan forsvares da han i sin bok *Hitlers Tyskland* (1933) legitimerer forfølgelsene som et nasjonalt selvforsvar mot en jødisk sammensvergelse. De tyske jødene har vært «bitre motstandere av alle former for tysk stolthet og hederlighet,» slår Böök fast i et utdrag bladet siterer,

> […] hundeaktig krypende mot fremmede voldsmenn og samtidig fylt av et perverst og glødende hat til de nasjonale skikkelser i Tysklands historie. Offisielt kalte de seg pacifister, antimilitarister, socialdemokrater og kommunister; noen av dem stod opført som radikale og liberale demokrater, men det hemmelige ordenstegn innen alle disse kretser var rett og slett antigermanismen.[18]

Med Böös påstander som utgangspunkt, kritiserer artikkelen den liberale norske pressens «løgnpropaganda» om Det nye Tyskland.

Denne konspirasjonsteoretiske begrunnelsen for de nazistiske jødeforfølgelsene få en noe nær offisiell status i bladet gjennom journalist Reidar A. Lorentzens omfattende artikkelserie om nye politiske strømninger i Europa som tidsskriftet bringer i 1933 og 1934:

> For å forstå hvorledes den hatfylte antisemittisme kunde få slik makt og intensitet, må man være opmerksom på den rolle jødene spilte i Tyskland. Hitler har i «Min kamp» skildret hvorledes han i Wien blev klar over jødenes unasjonale og ødeleggende virksomhet i samfundet. Han fant påfallende mange av dem som klassekampledere fra øverst til nederst. Han opdaget dem bak den presse som fant sig i Tysklands nasjonale fornedrelse. Den «internasjonalistiske» litteratur skyldtes størstedelen jøder. De tvilsomme og dekadente teaterstykker blev skrevet og fremført av jøder. Det samme gjaldt filmen. Og den rene pornografi var næsten fullstendig av jødisk herkomst. Disse opdagelser vakte Hitlers jødehat, og efter hvert fant man ut mer om jødenes plass og rolle i folk og samfund. De var uforholdsmessig representert blant storkapitalismens folk, og da krakkene begynte, fant man som regel at en jøde hadde en ulykkelig finger med i spillet. I politikken spilte de en stor rolle, og praktiserte et gjennemført favoriseringssystem.[19]

Lorentzen aksepterer altså fullstendig påstandene i den nazistiske antisemittiske propaganda, hvor jødene knyttes til alle modernitetens undergravende, normoppløsende og «unasjonale» trekk. Om det er Hitler eller *Unge Høires* skribent som taler, er det umulig å avgjøre. Samtidig beklager han brutaliteten som preget regimets jødeforfølgelser, vel å merke fordi «det nye styre tapte i verdens øine meget på *måten* jødeutrenskningen blev foretatt på». At en utrenskning var nødvendig, tviler artikkelforfatteren imidlertid ikke på. Han avslutter sin gjennomgang av nasjonalsosialismens ideologi og politiske program med følgende hyllest:

> I sin moral, slektsfølelse og nasjonalfølelse er nasjonalsocialismen konservativ i ordets beste mening. Den søker tilbake til de dype og sunne kilder i det enkelte menneske og folket, og bygger på de naturgitte krefter og instinkter som under moderne intellektualisme og andre -ismer er søkt fornektet. Den har funnet tilbake til verdier for individet og samfundet, som de borgerlige alltid har hevdet, men ofte bare skrøpelig har kjempet for og trodd på. Her har vi meget å lære![20]

Skal vi sammenholde inntrykket som fremkommer i *Minerva og Unge Høire*, er Hitlers maktovertagelse å betrakte som noe positivt og etterlengtet, og de utskeielser som har funnet sted i denne forbindelse er mest den «dekadente» Weimar-republikken, kommunistene og jødenes egen skyld. Dermed er det ikke sagt at man underskriver på alt tyske nasjonalsosialister hevder. Man anlegger gjerne rollen som velvillig observatør og understreker viktigheten av at «skal standpunkt tas i en sak, må begge parter høres».[21] Ikke minst synes det viktig å utbalansere all «løgnpropagandaen» i arbeiderpressen og i borgerlig-liberale aviser som *Dagbladet*.

Holdningen til det nye regimet i Tyskland er altså preget av positive forventninger, men også en porsjon ambivalens. Alliansen mellom de konservative og nasjonalsosialistene som førte Hiter til makten var helt nødvendig for å bekjempe kommunisme og samfunnsoppløsning, og mange av nasjonalsosialismens grunnideer er inspirerende og etterfølgelsesverdige. Samtidig vil man distansere seg fra regimets mest brutale sider.

Den nasjonale front

Denne holdningen fikk også konsekvenser i den norske studentpolitikken, hvor det resulterte i et politisk samarbeid mellom konservative og nasjonalsosia-

Selv under valgkampen i 1936 spilte Høire på «jødebolsjevik»-myten, her representert ved Lev Trotskij, i kampanjen mot Arbeiderpartiet.

lister. Høsten 1933 støttet Ivar Lunde, som nyvalgt formann i DKSF, en «nasjonal front» rettet mot den marxistiske dominans i Studentersamfundet sammen med studenter fra Fedrelandslaget og det nystiftede Nasjonal Samling. «De større eller mindre meningsforskjelligheter som er tilstede innen de nasjonale studenters rekker skal ikke fremkalle tvil om hvem fienden er», heter det i *Minerva* i september 1933.[22] Denne fronten var også i begynnelsen støttet av mikropartiet Norges Nasjonalsosialistiske Parti (NNSP, senere Norges Nasjonalsosialistiske Arbeiderparti, NNSAP) som stod særlig sterkt blant Oslos gymnasiaster.[23] Fronten forlangte med tidens ordbruk «en gjennomgripende nyordning» av Studentersamfun-

det slik at det ikke lengre kunne være en «åndsfattig bohemhule» for Mot Dag. Riktig nok fantes det politiske uenigheter mellom alliansepartnerne, men disse var ikke så fundamentale at det umuliggjorde et samarbeid, tvert imot har samarbeidet «gitt aksjonen den fornødne bredde og berettigelse».[24]

I *Minervas* egen historieskriving etter krigen blir denne alliansen beskrevet som et feilskjær: «Hitlerregimet i Tyskland hadde allerede begynt å kaste sine skygger over Europa, og det fortonte seg som direkte foruroligende å ta risikoen på å bli beskyldt for idémessig sammenblanding med diktaturets utløpere i Norge».[25] Man får her inntrykket av at «den nasjonale front» var et beklagelig, men kortvarig blaff. Så er ikke tilfelle. Under flere valg til Studentersamfundet gjorde DKSF felles front med nasjonalsosialistene.[26] «Aksjonen vi selvsagt bli fortsatt. Likeledes samarbeidet i Studentersamfundet med Fedrelandslagets Studentergruppe og N.S.s studenter», bedyrer DKSFs formann Reidar A. Marum i *Minerva* i 1934.[27]

Dette førte til en skarp polarisering i studentpolitikken. Studentverdenen adskiller seg markant fra det politiske spektrum som preger stortingsvalgene, skriver *Dagbladet* våren 1934.[28] Her er det nemlig bare tre posisjoner å velge mellom, kommunistisk, venstreliberalt og fascistisk-nazistisk. At en liberal posisjon overhodet blir nevnt, må nok mest tilskrives *Dagbladets* egen politiske orientering. I Studentersamfundet stod nemlig valget mellom Mot Dag på den ene siden og den «nasjonale front» på den andre. Og her aksepterte de konservative langt på vei sine høyrøstede og militante nazistiske våpenbrødre så lenge fronten mot «de røde» holdt.

Samtidig var det selvsagt gnisninger internt blant de «nasjonale». Fedrelandslagets sympatisører klaget over Høires unnfallenhet, samtidig som DKFSFerne kritiserte nazistenes ensporede interesse for rasespørsmålet og skumle sosialistiske tendens. Nazistene i NS og NNSP søkte på sin side å fremstille seg som arbeidervennlige ved å markere avstand fra de andres borgerlige og «arbeiderfiendtlige» politikk. Likevel førte samarbeidet til at de konservative studentenes retorikk ble såpass sammenfallende med nazistenes at NNSPs partiformann Adolf Egeberg jr. ved nyttår 1933 skriver at DKSF nå hadde brutt med Høire og at flere konservative hadde meldt overgang til «den nasjonalsosialistiske frihetsbevegelse».[29] I *Minerva* dementerer man dette og håper at de nazistiske studentene vil gi seg med slik ryktespredning, «fordi de og vi hittil har ført et utmerket samarbeide på den felles kampfront i Studentersamfundet». Slikt ville bare tjene Mot Dag, konkluderer man.[30]

Skandinavisk ungkonservatisme

At det ikke skulle ha eksistert en «idémessig sammenblanding» mellom nasjonalsosialismen og konservatismen, som *Minervas* kronikør i ettertid hevder, er heller ikke riktig. Generelt sett var det elementer i nasjonalsosialismen som appellerte til et konservativt sinn, som vektleggingen av autoritet, hierarki og tradisjonelle familieverdier og, ikke minst, antikommunismen. På den andre siden tok man anstøt av nasjonalsosialismens vulgære og plebeiiske stil og, for de mer tradisjonelt konservatives del, diktaturet og dets brutale tilsidesetting av rettsstatlige prinsipper.

«Det centrale begrep i den konservative livsanskuelse danner nasjonen – fellesskapet som forener hele folket,» skriver Gunnar B. Kielland i *Minerva*.[31] «Nu vil man kanskje tro at i og med arbeiderpartiets overtagelse av regjeringsmakten har konservatismen tapt sin mening, tvert om – nu har den fått sin chanse. Nu vil man i opposisjon til makthaverne kunne skape en ny konservativ bevegelse som kan fylle sin opgave i en nasjonal reisning – å verne om de evige konservative ideer.» Spørsmålet var imidlertid hva disse ideer var? Innenfor konservatismen fantes det nemlig ulike oppfatninger om hvordan nasjonen skulle forstås. Blant dem preget av en liberal, statsborgerlig oppfatning, hadde man en mer inkluderende forståelse av nasjonalstat og folkefellesskap. For andre, som forfektet idéen om at alle folk er unike, sammenbundet av etnisk opphav, historie og kultur, var det viktig at nasjonalstaten utgjorde et etnisk homogent folkefellesskap. En slik «etnonasjonalisme» innebærer implisitt en form for rasisme, siden den ekskluderer grupper som ikke blir ansett å tilhøre territoriets folk. Både i Norge og ellers i Europa ble jødene ofte utpek som den største trusselen mot denne forestilte homogene og harmoniske nasjonalstaten.

«Driver det mot fascisme i Norge?» spør dagblad-

journalisten Ragnar Vold i et foredrag for Studentvenstrelaget i januar 1933. Ja, mente han. «Typisk er det at de unge konservative studentene har luktet en lunte. De hakekorser seg over demokratiet, skyter kjeven frem sånn som Quisling og ser fryktelig fryktelige ut.»[32] Det Vold hadde observert var en tiltagende tendens blant unge konservative til å søke inspirasjon fra fascismen og nasjonalsosialismen for å skape en konservatisme «bedre tilpasset tidens krav». Avstanden mellom disse ideologiene var nemlig ikke så stor, mente man. I den konservative studentverden og i *Minervas* og *Unge Høires* spalter dominerte på denne tiden en tolkning av konservatismen som gjorde en slik allianse langt mer friksjonsfri enn for de mer moderate kreftene innen moderpartiet Høire.

Denne oppfatningen var typisk for den strømningen som mot slutten av tyvetallet og i første halvdel av tredvetallet gjorde seg gjeldende i de konservative partienes ungdomsorganisasjoner i Skandinavia. Også Ida Blom skriver at det i ungkonservative kretser hersket en utbredt sympati for de fascistiske og nazistiske ideene. «Dette inntrykket bestyrkes også når man ser med hvilken beundring norsk konservativ ungdoms tidsskrifter omtalte det danske KU (Konservativ Ungdom) og Sveriges Nationella Ungdomsförbund.»[33] Hun beskriver imidlertid ikke denne skandinaviske ungkonservatismen nærmere. Gjør man det, vil Hitler-hyllesten, og apologien for regimets jødeforfølgelser, fremstå som en naturlig konsekvens av tenkningen.

Denne tankeretningen sprang ut av de unge konservatives oppfatning av samfunnet som preget av en dyptgripende krise som krevde både ideologisk nytenkning og resolutt handling. «Verden over velter nye tanker og begreper frem. Forskjellige livsopfatninger og samfundssyn tørner sammen i bitter strid. Og kampgnyet brer sig fra stat til stat. Det nye tideverv fødes under tunge veer.» Slik lyder det patosfylt på lederplass i *Minerva* i desember 1933.[34] Man mente å befinne seg i en situasjon der marxisme og nasjonalisme marsjerte mot hverandre. I denne avgjørende kampen var bare to utfall mulige. Den borgerlige liberalisme hadde imidlertid spilt fallitt og stod nå maktesløs. Tross politiske uenigheter, stod de konservative og nasjonalsosialistene her på samme side. Sammen måtte de skape en slagkraftig front for å redde nasjonen, slik de konservative og nasjonalsosialistene hadde lykkes med i Tyskland.

I 1933 gjengir *Unge Høire* en lengre artikkel av den svenske ungkonservative ideologen Elmo Lindholm om konservativ fornyelse hvor han hevder at man må la seg inspirere av fascismen og nasjonalsosialismens bærende elementer som «nasjonalt patos, offervilje og samfunnssolidaritet, arbeidets ære, planmessig samfunnsmessig og økonomisk organisasjon, moralsk opprustning mot åndelig dekadanse og løshet». Intet av dette strider mot en «byggende nasjonal konservatisme», konkluderer han.[35]

«Jeg tror at vår konservatisme vil gjøre for danskene på dansk måte hva nazismen og fascismen har gjort for Tyskland og Italia,» skriver den dynamiske og kontroversielle lederen for Konservativ Ungdom (KU) i Danmark Jack G. Westergaard i 1934.[36] I det hele snakket Westergaard mindre om konservatisme enn det han kalte en «sosial nasjonalisme» som skulle erstatte både det parlamentariske demokrati, liberalismen, marxismen og den tradisjonelle konservatismen.[37] Han krevde en «fullstendig omstøpning av samfunnet», noe som skulle skje gjennom «en reisning som forener fortidens verdier med fremtidens banebrytende tanker».[38] Den ungkonservatismen Westergaard var en viktig propagandist for i hele Skandinavia delte dermed fascismens drøm om en nasjonal gjenfødelse for å stanse tidens påståtte moralske, kulturelle og politiske forfall. Også fascismens korporative ideer ble delvis adoptert, noe som nådde sitt høydepunkt da KU i 1934 vedtok et selvstendig program hvor den ble organisasjonens offisielle politikk. Her ble det også tatt til orde for en «forenklet og konsentrert regjeringsmakt» etter «tidens behov». Også den nasjonalsosialistiske antisemittismen lot man seg prege av. I 1935 konstaterte for eksempel det danske Justisministeriet, at det eksisterte en «antisemittisk fraksjon» innenfor Konservativ Ungdom.[39] I de danske ungkonservative tidsskriftene gjenfinner man også den apologetiske tone som også *Minerva* og *Unge Høire* beskriver de tyske jødeforfølgelsene i.

Inspirert både av Italia og Tyskland, men også av fiendene på venstresiden, innførte KU en militant og aktivistisk politisk stil, skriver historiker Charlie Kraut-

wald.[40] Man rykket ut på gatene med løpesedler, plakater og høytalervogner og det ble opprettet et eget korps av valgagitatorer, utstyrt med ridebukser, skaftestøvler, grønne armbind og kryssbandolær, som fikk det talende navnet Stormtroppene. Samtidig antok KU den «gamle nordiske hilsen» med utstrakt hånd. Selv om man ikke dermed kan karakterisere KU som en rent fascistisk organisasjon, er det kanskje ikke så merkelig at denne stilen førte til gjentatte voldelige konfrontasjoner med venstresidens uniformerte antifascistiske kampgrupper.[41]

Flørten med fascismen førte til en vitalisering av Konservativ Ungdom, som på bare tre år økte sitt medlemstall fra omkring seksten til nesten tredve tusen. Samtidig skapte det en økende konflikt med de mere moderate kreftene i ungdomsorganisasjonen og partiledelsen. KUs medvind fikk i begynnelsen partileder Christmas Møller til at tolerere den ideologiske radikaliseringen, men grensen ble etter hvert nådd. I 1936 truet det konservative partis ledelse med å stanse det økonomiske tilskuddet til KU, noe som førte til at Westergaard på landsmøtet samme år måtte trekke seg som formann. Dette innledet et gradvis oppgjør med den fascistiske tendens innen det danske konservative parti.

Sine ideer hadde Westergaard ikke suget av eget bryst. Han hentet nok noe inspirasjon fra de «konservative revolusjonære» forfatterne i Tyskland, men særlig fra de ungkonservative i nabolandet Sverige. Den sentrale ideologen her var dosent Elmo Lindholm, som var sterkt inspirert av den antiliberale, antiparlamentariske og korporativt inspirerte Lundkonservatismen. Sammen med andre lederskikkelser i Sveriges Nationella Ungdomsförbund (SNU) klarte han i første halvdel av tredvetallet å drive organisasjonen i denne retningen. Akkurat som i Danmark, hentet man inspirasjon fra fascismen og nasjonalsosialismen og adopterte deres militante stil. I 1933 dannet SNU følgelig også en egen kamporganisasjon, utstyrt med stålgrå skjorte, blått slips og blått armbind. Denne radikaliseringen førte til konflikter med hovedstrømmen innen det konservative partiet. Mens man i Danmark gjennom Westergaards avgang hadde unngått et brudd, ledet dette i Sverige til splittelse. I 1934 brøt SNU med høyrepartiet og dannet Sveriges Nationella Förbund (SNF). Dette programfestet «beskyttelse av den svenske folkestammen» mot «innvandring av mindreverdige raseelementer» og antisemittismen fikk en prominent plass i propagandaen. I Sveriges Nationella Förbunds publikasjoner, som hovedorganet *Nationell Tidning*, ble de nazistiske jødeforfølgelsene i Tyskland blant annet forklart som en tysk selvforsvarskamp mot jødenes uforholdsmessig store og nasjonalt undergravende makt i landet.[42]

Norsk ungkonservatisme

Senhøsten 1934 besøkte Jack G. Westergaard Norge for å presentere Konservativ Ungdoms radikale og tidsriktige ideer.[43] Her i landet møtte han sentrale medlemmer av Unge Høire, DKSF og Fedrelandslaget. I et intervju forklarer Westergaard at formålet med reisen er å innlede et nærmere samarbeide mellom konservative ungdomsforeninger i Skandinavia.[44] Et konkret skritt i denne retningen var fellesmøtet for «nasjonale ungdomsforeninger» som ble avholdt i Oslo januar 1935 hvor både Elmo Lindholm og Jack Westergaard var til stede. Her ble det drøftet å innlede et skandinavisk samarbeid på ungkonservativt grunnlag.[45] Noen måneder senere møttes man igjen til en stor konferanse i København hvor det ble oppnådd enighet om et slikt samarbeid.[46]

I Norge var noen av de sentrale aktørene bak denne ungkonservative dreiningen jusstudentene Realph Norland, Holger Ursin og Ranik Halle, som i 1924 hadde opprettet studentavisen *Minerva* for å skape en motvekt til Mot Dags dominans i studentpolitikken. Sverre Kildahl trykket tidsskriftet, og han hadde samme år etablert det nasjonalistiske ungdomsbladet *Norges Fremtid*, som snart ble organ for Fedrelandslaget. Kontakten med Kildahl førte trekløveret inn i Fedrelandslaget, hvor de snart fikk sentrale roller.[47] Fra sine posisjoner, både i DKSF, *Minervas* redaksjon, Fedrelandslaget og i Høire klarte de å dreie den konservative ungdom i desidert fascistoid retning. Ved denne maktovertagelsen «flyttet Den Konservative Studenterforening over fra partiets venstre til dets ytterste høyre fløy», konkluderer partihistoriker Rolf Danielsen.[48]

I 1930 heter det i en artikkel i *Minerva* at hvis «hjem-

Jack G. Westergaard gjorde Konservativ Ungdom til Danmarks største ungdomsparti i mellomkrigstiden. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

Valgplakat for Fedrelandslaget, 1933. Foto: Wikipedia/Ukjent.

lige konservatisme vil følge med i den utvikling som skjer utenfor stuedøren, må den bryte med den fortid, hvor den i prinsippet aksepterte det absolutte demokrati og klart hevde en positiv samfundsopfatning i motsetning til socialradikalismen.»[49]

Sympatien med Hitler-Tyskland og alliansen med nasjonalsosialistene i studentpolitikken var altså en naturlig konsekvens av denne ungkonservative glideflukt i retning fascismen. Symptomatisk for hvor langt denne gikk, er stud. jur. og tidligere *Minerva*-redaktør Vebjørn Gudem Larsens analyse av nasjonalsosialismen høsten 1933:

> Denne grunnidé har fått sin nasjonale utforming: Fellesnytte fremfor egennytte. Én for alle, alle for én. Denne idé er konservativ. Den vil opheve klassekamp og klasseforskjell ved et økonomisk og forfatningsmessig system som allerede har omskapt to av Europas største nasjoner. Norsk konservatisme får nu velge. Velger den å bli hvor den nu for en stor del er, i liberalisme og bigotteri, i økonomisk planløshet, i åndelig goldhet, i hatsk motstand mot det sunde og rettferdige som vokser frem av en nasjon i uro, da er den ikke lenger konservatisme, da er den reaksjon. Sund konservatisme er først og fremst bevarelse av verdier, ikke av former. Sund konservatisme er dessuten ungdom, dristighet, mot til å binde an med opgaver som peker ut over individet og nuet.[50]

Denne tendensen bare forsterket seg gjennom første halvdel av tredvetallet under innflytelse av de sentrale ungkonservative ideologene i Danmark og Sverige. «En autoritativ statsmakt for hvilken alt må bøie sig, utøvet av en kraftig regjering der ikke kan hemmes hverken av andre statsorganer eller lokal selvbestemmelsesrett, er hvad vi trenger», slår DKSFs formann Carl Chr. Lous fast i *Minerva* i 1934. «Hvad vi trenger er altså det fascistiske system.»[51]

Måneden etter det skandinaviske fellesmøte i Oslo

i 1935 gikk også *Minerva* i strupen på *Aftenposten,* som i en lederartikkel hadde identifisert konservatismen med liberalistisk økonomisk politikk. I et forsideopprop siterer man Konservativ Ungdoms korporativt pregede program og Elmo Lindholm, som tar til orde for «en over særinteressene stående sterk regjeringsmakt som kan lede en planmessig nasjonal husholdning». Avslutningsvis krever de konservative studentene å få «korporasjonstanken bragt inn i forfatningsspørsmålet», en formulering direkte hentet fra Jack G. Westergaard. Høire er ikke et klasseparti, men et «nasjonalt folkeparti» som må styres av «solidaritetsfølelsen og tanken om at vi alle tilhører en nasjon og ett folk», heter det videre. Det er dette som har bragt «den danske konservatisme frem til dens sterkeste stilling siden århundreskiftet».[52]

Ved siden av DKSFs *Minerva* og landsforbundets *Unge Høire*, var den ungkonservative strømningen aller tydeligst i Fedrelandslaget. Her hyllet man Mussolini og Hitler og antok i 1933 «et norsk program» hvor det ble tatt til orde for at både arbeidsgiver- og arbeiderorganisasjonene skulle innordnes staten «på korporativ og nasjonalsolidarisk grunn».[53] Sommeren 1933 bestemte Fedrelandslagets Ungdomsfylking, som sine danske og svenske allierte, også å trekke i uniform. Grå skjorte, kryssbandolær, sort slips og armbind skulle heretter bæres for å «styrke samholdet mellom medlemmene».[54] Nazifiseringen i Fedrelandslaget er langt fremskreden, skriver *Dagbladet*, i alle fall blant de yngre. «I lagets ungdomsfylking spiller man Horst-Wessel-sangen før møtet mens foredragsholderen møtes med nazi-hilsen når han kommer frem».[55] Under riksmøte i Fevik i 1934, ledet av Anders Lange, innførte organisasjonen også førerprinsippet.[56] Samme år gjorde lagets avis *ABC* Elmo Lindholms ord til sine: «Erfaringene fra det liberal-marxistiske samfunn gjør at konservatismen nå må være radikal og kreve dyptgående reformer.»[57] Etter et besøk i Sverige på SNFs landsmøte noen år senere karakteriserer Terje Baalsrud organisasjonens program som «så nær opp til Fedrelandslagets som med de nasjonale forskjelligheter var mulig».[58]

I Norge førte ikke denne fascistoide strømningen til internt opprør og splittelse, slik den gjorde i det danske og svenske konservative parti. Hovedårsaken var, som historiker Rolf Danielsen poengterer, at denne fløyen prioriterte virksomheten innenfor Fedrelandslaget. Prisen Unge Høire måtte betale for ikke å marsjere uniformert i gatene var stagnasjon i oppslutningen, konkluderer han.[59]

Foran stortingsvalget i 1936, hvor både NS og Fedrelandslaget opptrådte som konkurrerende partier til Høire på den borgerlige side, ble tonen langt mindre forsonlig. Dette splittet den borgerlige fronten mot «den røde fare» heter det på *Minervas* forside i april. Nå justeres også vurderingen av de tidligere så tette samarbeidspartnerne i studentpolitikken i tråd med mer liberal-konservative vurderinger: Fedrelandslaget må bekjempes siden «det program det har fremlagt med det sterke socialistiske islett, tvangsorganisering, sterk centralisert styre, nærmest diktatur og fraternisering med N.S., danner et avskrekkende bevis for dette».[60] Den konservative linje helt siden 1933 blir her fremstilt som en kontinuerlig tofrontskrig mot både marxismen og fascismen. Like fullt allierte man seg fortsatt i kampen mot den sosialistiske dominans i Studentersamfundet, selv om DKSFs daværende formann Leif B. Røsholdt nå understreket at samarbeidet med Nasjonal Samlings studentgruppe ikke på noen måte medførte en ideologisk tilnærming. I en tale til nye studenter sa han:

> Både mot marxistene og de liberale har DKSF ført en bitter kamp. Vi har holdt frem det samlende solidaritetssynet – vi har pekt på at samarbeidet må settes i klassekampens sted. Nasjonens fremgang og trivsel avhenger av at folket står sammen i fordragelighetens tegn. Vi har pekt på hvordan et moderne folkestyre bør være, og vi har sagt kraftig fra at noen importering av utenlandske diktaturformer, det vil vi ikke ha.[61]

Den ungkonservative bølge var altså nå definitivt ved å ebbe ut. «Interessen for radikale alternativer til moderpartiets kurs begynte å dabbe av i Unge Høire i 1935,» konkluderer Pål Mykkeltveit i sin bok om Oslo Unge Høyres historie.[62] Han forklarer dette med at revolusjonsfrykten fortapte seg etter hvert som Arbeiderpartiet antok en stadig mer reformistisk linje. Det blir også forklart med at en hjemlig nasjonal-

sosialisme i Nasjonal Samlings versjon viste seg å ha svært liten appell til velgerne. «Noe oppgjør med den velvillige omtalen nazistene hadde fått i medlemsavisen kom imidlertid aldri,» avslutter han. Hertil kan man tillegge: Og heller ikke med den apologetiske omtale av Hitler-regimets jødeforfølgelser. Som allerede nevnt, viser *Minervas* kronikør lite av Mykkeltveits vilje til kritisk selvransakelse.

Avslutning

Ifølge sosiologen Michael Mann finnes det to motstridende samfunnsmessige analysemodeller, en med utgangspunkt i klassebegrepet og en med utgangspunkt i nasjonsbegrepet. Hver modell skaper grunnlag for politiske alliansedannelser.[63] Det er dette som dypest sett ligger til grunn for *Minerva* og *Unge Høires* velvillige fremstilling av utviklingen i Hitlers Tyskland, herunder deres apologi for jødeforfølgelsene, og alliansen mellom de konservative og nasjonalsosialistiske studentene. Dertil la ungkonservatismens oppgjør med liberalisme og parlamentarisme og den etnonasjonalistiske orientering grunnen for ikke bare en taktisk, men også en ideologisk tilnærming. Det eksisterer en affinitet mellom ungkonservatismen og fascismen som ikke gjør seg gjeldende i forhold til en mer tradisjonell eller borgerlig-liberal konservatisme, slår historiker Christan Egander Skov fast. Felles for fascismen og ungkonservatismen er myten om den revolusjonære nasjonale gjenfødelse: «Nykonservatismen kunne både spejle sig i fascismen og bruge den som indikation på frembruddet av *den nye tids* realitet.»[64]

Selv om de ungkonservative ville kvitte seg med parlamentarismen og innføre en sterk regjering over partiene, vek man imidlertid tilbake for nasjonalsosialismens førerprinsipp, påpeker Ida Blom. Tvert imot skulle den sterke stat brukes til å verne det man kalte «et sundt demokrati». For å få dette til, måtte det skje forfatningsendringer, men disse måtte skje innenfor rammene av grunnloven.[65]

«I tillegg til uviljen mot førerprinsippet og diktaturet, vakte også jødeforfølgelsene i Tyskland motforestillinger hos den konservative ungdommen», skriver Blom.[66] Påstanden hviler på antagelsen av at NS' antisemittisme fra 1936 ble mer intens samtidig som den ungkonservative bølgen ebbet ut og mer moderate krefter igjen fikk prege også den konservative studentpolitikken.[67] I motsetning til de to andre årsakene hun trekker frem, synes antagelsen mindre kildebelagt. Noen avgjørende holdningsendring når det gjelder jødene er det vanskelig å spore. Så sent som i 1936 heter det i *Minerva*: «Vet De at Arbeiderbladet driver en intens agitasjon for at Norge skal motta flest mulig av de jødiske flyktninger fra Tyskland? At en slik strøm av marxistiske jøder ytterligere vil øke arbeidsledigheten og stille mange nordmenn uten eksistensmidler?»[68] Her knyttes altså jødene og marxismen sammen, helt i tråd med den klassiske konspirasjonsteoretiske myten om den samfunnsundergravende «jødebolsjeviken».

Først i 1938, etter novemberpogromene, reagerer *Unge Høire*. Under overskriften «barbariske jødeforfølgelser i Tyskland», heter det «at hvis Det tredje rike fortsetter på den vei, det her har slått inn på, vil det snart nok miste den sympati, det hittil måtte ha i behold hos alle dem, som har vokset op i det nittende århundredes liberale anskuelser».[69] Heller ikke her ser man antydninger til noen prinsipiell avvisning av antisemittismen som sådan eller berettigelsen av tiltak mot jødenes angivelige undergravende makt i landet. I tråd med Lorentzens tidligere analyser, er det den «barbariske» *måten* denne utrenskningen foretas på som vekker anstøt og som fremmedgjør Det nye Tyskland fra verdenssamfunnet. Svermingen for diktaturet hadde nok fortapt seg, men etnonasjonalismen stod antagelig fortsatt så sterkt hos disse unge konservative at det var vanskelig å oppfatte jødene som noe annet enn et fremmedelement som åpenbart var til skade for den tyske nasjon.

Inspirert av det som foregikk i Tyskland, antok skandinaviske ungkonservative mange av nasjonalsosialismens ytre former og lot seg også inspirere av dens militante etnonasjonalisme og antidemokratiske og korporative ideer. Like fullt var det noen helt avgjørende oppfatninger som skilte dem ad. Forestillingen om en nasjonal gjenfødelse, et av den generiske fascismens viktigste kjennetegn, forutsetter her en revolusjonær samfunnsomveltning.[70] Denne visjonen handler ikke om en tilbakevending til en myndig, autoritær statsledelse og det som oppfat-

tes som tradisjonelle nasjonale verdier, men om en radikal transformasjon av samfunnet, etableringen av et totalitært regime og skapelsen av et nytt menneske. At de ungkonservative delte dens antiparlamentarisme, etnonasjonalisme, herunder en del av de rasistiske og antisemittiske holdninger, er derfor ikke tilstrekkelig for å kalle dem fascister. Ungkonservatismens viktigste førerskikkelse i Skandinavia Jack G. Westergaard kaller sin politiske visjon en «halvfascistisk konservatisme».[71] Begrepet er dekkende, siden man bare løp halve linen ut. Man delte drømmen om en nasjonal gjenfødelse, men samtidig vek man unna for en revolusjonær omstyrting av hele den borgerlige samfunnsorden. Westergaard og hans norske trosfeller i *Minerva* og *Unge Høire* kombinerte en statskonservativisme med fascistiske elementer. Deres tenkning var entnonasjonalistisk, antidemokratisk, og kanskje «fascistoid», men ikke rent fascistisk.

Noter

1 Blom, I. (1976) «Unge Høire – mellom konservatisme og fascisme. Forholdet mellom Nasjonal Samling og Unge Høire 1933 – 1938». I Danielsen, R. og Ugelvik Larsen, S. (red.), Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling. Oslo: Universitetsforlaget.
2 Norland, A. (1973). Hårde tider. Fedrelandslaget i norsk politikk. Oslo: Dreyer.
3 Danielsen, R. (1984) Borgerlig oppdemmingspolitikk. Oslo: Cappelen, 80.
4 Minerva, nr. 6, mai 1932 og Unge Høire, nr. 5, mai 1932.
5 Elden, J., Dahlø R., og Lindebrekke, T. (red.) (1966). Den Konservative Studenterforening 1891-1966. Oslo: Den Konservative Studenterforening, 46. Avslutningsvis i boken gjengis hele denne artikkelen.
6 Minerva, nr. 4, mars 1933.
7 At den tyske studenten samme år hadde sluttet seg til Himmlers SS, er noe Minerva-redaksjonen tilsynelatende er uvitende om. Etter dette gjorde Schmidt-Pauli en karriere som jurist i Det tredje rike, og ble i 1957 ble akkreditert som legasjonsråd ved den tyske ambassaden i Oslo. Isphording, B., Gerhard Keiper, G. og Kröger, M. (red.) (2021), Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945. Band 4: S. Schöningh: Paderborn.
8 Minerva, nr. 9, oktober 1933.
9 Minerva, nr. 10, desember 1934.
10 Minerva, nr. 1, januar 1931.
11 Minerva, nr. 4, mars, 1933.
12 Minerva, nr. 7, september 1933.
13 Unge Høire, nr. 6, juni 1932.
14 Unge Høire, nr. 3, mars, 1933.
15 Sitert etter Blom, I. (1976) Unge Høire – mellom konservatisme og fascisme. Forholdet mellom Nasjonal Samling og Unge Høire 1933 – 1938». I Danielsen, R. og Ugelvik Larsen, S. (red.), Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling. Oslo: Universitetsforlaget, 51.
16 Unge Høire, nr. 5, mai, 1933.
17 Unge Høire, nr. 5, mai, 1933.
18 Unge Høire, nr. 8, august, 1933.
19 Unge Høire, nr. 5, mars 1934.
20 Unge Høire, nr. 10, mai 1934.
21 Minerva, nr. 10, oktober 1933.
22 Minerva, nr. 7, september 1933.
23 Se Emberland, T. (2022). Fra gutterommet til Gestapo. En historie om radikalisering. (Oslo: Dreyer).
24 Minerva, nr. 12, desember 1933..
25 Røsholdt, L. B. (1976). De harde 30-åra. I Groth, L. (red.) Minerviana gjennom 50 år. Oslo: Den konservative studentforening, 40
26 Anker- Ording, Aa, et al. (red.) (1963). Det Norske Studentersamfund gjennom 150 år. Oslo: Aschehoug, 316 – 323. Se også Norland, A. (19729. Hårde tider. Fedrelandslaget i norsk poltikk. Oslo: Dreyer, 272f.
27 Minerva, nr. 1, januar 1934.
28 Dagbladet, 18.04.1934.
29 Fronten, nr. 2, februar 1933. Se også Emberland, T. (2022). Fra Gutterommet til Gestapo. En bok om radikalisering. Den nasjonalsosialistiske subkulturen i Norge 1932 – 1940. Oslo: Dreyer, 181ff.
30 Minerva, nr. 2, februar 1933.
31 Minerva, nr. 10, november 1935.
32 Dagbladet, 13.01.1933.
33 Blom, I (1976), s. 53.
34 Minerva, nr. 12, desember 1933.
35 Gudbrandsdølen, 27.11.1933.
36 Artikkel i Det nye Danmark, 1934, gjengitt i Holm, Adan (2002), «'Opposing the past': Danish Radical Conservatism and Right-Wing Authoritarianism in the Inter-War Years", I: Sørensen, Gert og Robert mallet (red.), International Fascism. London: Routledge, 18.
37 Skov, Christian Egander (2016), Konservatisme i mellemkrigstiden. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 227.
38 Krautwald, Charlie E. (2019), Drømmen om den nationale genfødsel, Politiken Historie.
39 Justitsministeriets 3. kontor, j.nr. 1935/98, Rigsarkivet, København. Se også Bak, S. and Emberland, T. (with contributions from Lööw, L. and Silvennoinen, O. (2022). Early Nordic Fascism and Antisemitic Conspiracism. I Karcher, N. and Lundström, M. Nordic Fascism. Fragments of an entangled History. London: Routledge, 29.
40 Krautwald, C. E. (2019). Drømmen om den nationale genfødsel. Politiken Historie.
41 Se Krautwald, C. E. (2020), Kampklar! Venstrefløjen og den militante antifascisme i Danmark 1930-39. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

42 Se f.eks. Wärenstam, E. (1965). Sveriges Nationella Ungdomsförbund och Högern 1928–1934. Uppsala: Studia Historica Upsaliensa. Se også Wärenstam, E. (1970). Fascismen och nazismen i Sverige 1920 – 1940, Stockholm: Almquist & Wiksell, 134ff.
43 Adresseavisen, 06.11.1934.
44 Dagsposten, 05.11.1934.
45 Aftenposten, 18.01.1935.
46 Morgenbladet, 03.04.1935.
47 Norland, A. (1973), 34.
48 Danielsen, R. (1984) Borgerlig oppdemmingspolitikk. Oslo: Cappelen, 80.
49 Minerva, 1930.
50 Minerva, nr. 8, september 1933
51 Minerva, nr. 3, 17. mars,1934.
52 Minerva, nr. 5, mai 1935..
53 Et norsk program, https://nsd.no/polsys/data/parti/partidokumentarkivet/
54 Norland, A. (1973), 216f.
55 Dagbladet, 25.11.1933.
56 Norland, A. (1973), 271.
57 ABC, 26.04.1934.
58 ABC, 23.06.1938.
59 Danielsen, R. (1984), 80.
60 Minerva, nr. 4, april 1936.
61 Elden, J., Dahlø R., og Lindebrekke, T. (red.) (1966), 74.
62 Mykkeltveit, P. (2019) Høyreungdom på frifot, Oslo: Frekk Forlag, 38
63 Mann, M. (1977), The Contradictions of Continuous Revolution. I Kershaw, I., og Lewin M. (ed.) Stalinism and Nazism. Cambridge: Cambridge University Press, 140
64 Egander Skov, C. (2014). Fascismens fascination. I Sørensen, Ø. et al. Intellektuelle og det totalitære. Pervertert idealisme? Oslo: Dreyer, 37.
65 Se Blom (1976), 61.
66 Blom, I. (1976), 63.
67 Blom, I (1976), s. 61.
68 Minerva, nr. 4, april 1936.
69 Unge Høire, nr. 22, desember, 1938.
70 Se Griffin, R. (1991), The Nature of Fascism. London: Routledge.
71 Se Bøgh, Nikolaj (2007), Brødrene Møller. Historien om et konservativt dynasti. København: Aschehoug.

Litteratur

Anker- Ording, Aa., et al. (red.) (1963). *Det Norske Studentersamfund gjennom 150 år*. Oslo: Aschehoug.

Bak, S. og Emberland, T. (med bidrag fra Lööw, L. and Silvennoinen, O. (2022). Early Nordic Fascism and Antisemitic Conspiracism. I Karcher, N. and Lundström, M. *Nordic Fascism. Fragments of an entangled History*. London: Routledge.

Blom, Ida. (1976) «Unge Høire – mellom konservatisme og fascisme. Forholdet mellom Nasjonal Samling og Unge Høire 1933 – 1938». I Danielsen, R. og Ugelvik Larsen, S. (red.), Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling. Oslo: Universitetsforlaget.

Bøgh, Nikolaj (2007), *Brødrene Møller. Historien om et konservativt dynasti*. København: Aschehoug.

Danielsen, R. (1984) *Borgerlig oppdemmingspolitikk*. Oslo: Cappelen.

Egander Skov, C. (2014). Fascismens fascination. I Sørensen, Ø. et al. *Intellektuelle og det totalitære. Pervertert idealisme?* Oslo: Dreyer.

Egander Skov, C. (2016), *Konservatisme i mellemkrigstiden*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Elden, J., Dahlø R., og Lindebrekke, T. (red.) (1966). *Den Konservative Studenterforening 1891-1966*. Oslo: Den Konservative Studenterforening.

Emberland, T. (2022). *Fra gutterommet til Gestapo. En historie om radikalisering*. Oslo: Dreyer.

Griffin, R. (1991), *The Nature of Fascism*. London: Routledge.

Holm, A. (2002), «'Opposing the past': Danish Radical Conservatism and Right-Wing Authoritarianism in the Inter-War Years", I: Sørensen, Gert og Robert mallet (red.), *International Fascism*. London: Routledge.

Isphording, B., Keiper, G. og Kröger, M. (red.) (2021), *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945*. Band 4: S. Schöningh: Paderborn.

Krautwald, C. (2019), Drømmen om den nationale genfødsel, *Politiken Historie*.

Krautwald, C. E. (2020), *Kampklar! Venstrefløjen og den militante antifascisme i Danmark 1930-39*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
Mann, M. (1977), The Contradictions of Continuous Revolution i Kershaw, I., og Lewin M. (ed.) *Stalinism and Nazism*. Cambridge: Cambridge University Press, 140
Mykkeltveit, P. (2019) *Høyreungdom på frifot*, Oslo: Frekk Forlag.
Norland, A. (1973). *Hårde tider. Fedrelandslaget i norsk politikk*. Oslo: Dreyer.
Røsholdt, L. B. (1976). De harde 30-åra. I Groth, L. (red.) *Minerviana gjennom 50 år*. Oslo: Den konservative studentforening.
Wärenstam, E. (1965). *Sveriges Nationella Ungdomsförbund och Högern 1928–1934*. Uppsala: Studia Historica Upsaliensa.
Wärenstam, E. (1970). *Fascismen och nazismen i Sverige 1920 – 1940*, Stockholm: Almquist & Wiksell.

HIRDMANNEN

2. årgang. – Nr. 32. Kamporgan for Rikshirden og Norges SS Oslo, lørdag 26. juli 1941.

Bolsjevisme er jødedom.

Bolsjevismen er et av de redskaper som jødedommen har skapt og tatt i bruk i sin fanatiske og hensynsløse kamp for å tilvive sig verdensmakten, for å bli «verdens herrer», som deres gud Jahve angivelig skal ha lovet dem å bli.

Gjennem århundrer har den internasjonale jødedom sulkhevisst arbeidet mot dette mål, og midlene har været og er like mangfoldige som hensynsløse. Intet middel har været for gemeent, ingen forbrytelse for stor, når det gjaldt jødenes kamp for verdensherredømmet.

Et av de vårigste maktmidler i denne kampen var gullet. Jødene satte alt inn på å få herredømmet over pengene, over den internasjonale storfinans, for derigjennem å få avgjørende innflytelse over storindustrien og de spesielt rustningsindustrien. Gjennem en planmessig hetsagitasjon i verdensprossen, som også var kjøpt og delvis skapt av det jødiske gull, lykkedes det da jødene å hisse det ene land op mot det annet med det resultat at landene rustet mer og mer. Dette førte igjen til at jødene søpte inn nye kjempeformuer på sin rustningsindustri.

Ved sin innflytelse over verdensprossen fikk jødene videre anledning til å påvirke «den offentlige mening» i den retning som best passet deres planer. Pressen tjente ikke lenger sannheten og den pålitelige reportasje blev avlæst av sensasjonshevstaingar laget av og sendt ut fra de jødiske pressebyvåer som f. eks. Agence Havas, Reuter og United Press, for å nevne nogen av de mest kjente.

Et annet maktmiddel som jødedommen forstod å utnytte i høi grad var Frimureriet, denne hemmelighetsfulle, men nu avslørede internasjonale «voldelighetsorganisasjon» som utelukkende var et redskap i jødenes hender. I Frimureriet, med dets rene jødiske ritualer, symboler og eder, forstod jødedommen å samle mann med posisjon og innflytelse i de forskjellige land verden over. De høie offiserer, diplomater, forretningsmenn, politikere og andre fremstående menn som hadde lagt sig lokke inn i Frimurerordenen blev, med eller mot sin vilje, under tvangen av de fryktaligste trusler, intet annet enn lydige slaver for sine herrer, jødene.

Men jødene gikk videre. Også det arbeidende folk, arbeiderklassen i alle land, skulde inn under den jødiske pisk. Den dårlig stillede og undertrykte arbeiderbefolkninga kamp for å bedre sine kår blev hensynsløst utnyttet av jødene for å tjene deres verdensplaner. Jøder som Karl Marx, Engels og Adler, og senere Lenin, Trotzky, Litvinov og mange andre, blev arbeidernes «lærere». Fra å være en sosialistisk kamp for det arbeidende folk i de forskjellige land blev arbeiderbevegelsen til en internasjonal jødisk-bolsjevikisk kamp for jødedommen, eftersom jødene tilkov sig alle leder- og sekkestillinger innen bevegelsen og fikk denne preget av sitt kyniske, orientalske og folkefiendtlige vesen.

Arbeidermassene blev «proletarer» og blev gjennemsynet av klassehat, misundelse, umoral og godsøket. Jødedommen hadde i det internasjonale bolsjevikiske proletariat fått et «praktfullt» redskap.

Efter den russiske revolusjon fikk bolsjevikene («bolsjevik» betyr ogsaa «flertallsmennene» og var navnet på den mest ytterliggående revolusjonære gruppe av de russiske marxister) makten i Russland.

Det utrolige redselsherredømme som nu i 23 år har herskret i Russland, med forfølgelse, mishandling, tortur, massehenrettelser og hungermord, som har kostet mer enn 30 millioner mennesker livet, — det er bolsjevismen i praksis. Det er «arbeiderklassens frigjørelse»!

Det er i virkeligheten jødedommens herredømme over et folk på nærmer 200 millioner ikke-jøder, som av en hårdfull jødiske ledere utsages og utnyttes til det ytterste mens uhyre summer hvert år brukes til stadig mer intens agitasjon og propaganda for at også andre land engang skal få nyte godt av et bolsjevikisk sovjetparadis.

Likesom den internasjonale storkapital og det internasjonale Frimureri er også den internasjonale bolsjevisme et redskap for den internasjonale jødedom!

Og når bolsjevismen, kommunismen og marxismen i sin propaganda maser mot «kapitalen» er dette kun langsiktige fraser for å kaste det arbeidende folk blår i øinene.

Bolsjevismen er jødedom, intet annet.

«FOR FOLKENES FRIHET.»
Jøder: «Dere kan fremstille det som dere vil i deres taler og propaganda, men dette er min krig, som dere skal vinne for mig!

„Hollandske" bolsjevik-jøder.

Vi bringer her en vakker bukett «hollandske» arbeiderlærere og fagforeningsledere. De er alle jøder og er nu på grunn av sine mange forbrytelser plasert i en fangeleir, hvor de for første gang i sitt liv får anledning til å utføre ordentlig arbeide.

Hirdmannen 26. juli 1941.

Fagfellevurdert

En apokalyptisk antisemittisme

Nasjonal Samling og jødene, belyst ved invasjonen i Sovjetunionen.

Sammendrag: *Artikkelen analyserer Nasjonal Samlings retorikk og propaganda i de innledende fasene av felttoget mot Sovjetunionen sommeren 1941, med særlig fokus på antisemittismens rolle. I hvilken grad og hvordan preget de antijødiske forestillingene partiets forståelse av den pågående verdenskrigen, og hvordan kommuniserte partiet sitt budskap til offentligheten? Kildegrunnlaget er taler fra Quisling og andre sentrale lederskikkelser i NS, samt innholdet i et utvalg partipublikasjoner. Videre gjør artikkelen en lokal casestudie av den sensurerte lokalpressen i Grenlandsdistriktet. Et viktig funn er at antisemittismen var et helt avgjørende ideologisk element i NS' propaganda sommeren 1941. Angrepet på Sovjetunionen ble tolket ut fra et konspirasjonsteoretisk verdensbilde, som en raseideologisk og apokalyptisk eksistenskamp rettet mot en mektig og truende fiende. Innenfor dette rammeverket skildret propagandaen også NS som en utvalg elite, som hadde gått foran i kampen mot såkalt jødisk innflytelse.*

Emneord: *Antisemittisme, konspirasjonstenkning, Nasjonal Samling, hatretorikk, propaganda.*

Kjetil Braut Simonsen
Forsker ved Jødisk museum
Jødisk museum, Oslo
kjetil@jodiskmuseumoslo.no

Takk: Forfatteren vil gjerne takke Madelen Brovold, Henrik Grue Bastiansen, Carl Emil Vogt, samt den anonyme fagfellen for verdifulle innspill.

Det tyske angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941 utgjør et vannskille i nasjonalsosialismens historie. Angrepet kan, med historikeren Peter Longerichs ord, betraktes som det andre eskaleringsstadiet i den nazistiske forfølgelses- og drapspolitikken etter at andre verdenskrig brøt ut i 1939.[1] Under den tyske invasjonen av Polen hadde nasjonalsosialistene etablert «massefordrivelser, segregering og ghettoisering og massemord som normalfenomener».[2] I løpet sommeren og høsten 1941 eskalerte Hitler-regimets «rasepolitikk» til å bli en folkemordpolitikk: «In looking for answers to the questions how, when, and why the Nazi persecution of the Jews evolved into the Final Solution», sammenfatter historikeren Jürgen Matthäus, «the importance of the war against the Soviet Union can hardly be overestimated.»[3]

Invasjonen av Sovjetunionen, også kjent som Operasjon Barbarossa, var helt fra starten av planlagt som en utslettelseskrig, rettet mot nasjonalsosialismens «rasemessige» og ideologiske fiender. Det overordnede målet, sammenfatter Longerich, var ikke bare å beseire Sovjetunionen militært, men også

> to eliminate its ruling class, decimate the nations living on its territory by the violent destruction of millions of people, and to exploit the survivors as slave labour for the construction of the new German 'living-space' (*Lebensraum).*[4]

En serie direktiver og bestemmelser i tiden forut for felttoget skulle sikre SS og SS' spesialenheter et stort handlingsrom i de erobrede områdene. Videre ble det her slått fast at krigen skulle føres med ytterst brutale virkemidler.[5] Etter at invasjonen var et faktum, ble planene raskt omsatt i praksis. Allerede i den første fasen av krigen iscenesatte eller begikk tyske enheter – særlig såkalte *Einsatzgruppen*, men også enheter under Waffen SS og det tyske Ordenspolitiet – massedrap på sivile bak fronten. I den første fasen var de jødiske ofrene fremfor alt menn. I Litauen, Latvia og i det vestlige Ukraina iverksatte lokale nasjonalistiske og antisemittiske krefter såkalte «opprenskningsaksjoner», som gjerne enten var ini-

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Braut-Simonsen-IDO.pdf

tiert eller understøttet av tyske styrker.[6] Samtidig utførte tyske enheter selv massehenrettelser av jødiske menn de første dagene og ukene etter krigsutbruddet.[7] I løpet av de tre månedene fra felttoget ble iverksatt til slutten av september 1941 hadde ikke bare drapshandlingene økt massivt i omfang; offergruppene omfattet nå også kvinner, barn og eldre.[8] Ved utgangen av 1941 var mellom 500 000 og 800 000 jøder blitt myrdet. I løpet av andre halvdel av 1941 og frem til våren 1942 hadde dessuten mer enn 2 millioner av de til sammen 3,5 millioner sovjetiske soldatene som befant seg i tysk fangenskap, mistet livet gjennom summariske henrettelser, så vel som av mishandling, sult og forsømmelse.[9]

Også i det okkuperte Norge representerer invasjonen av Sovjetunionen et vendepunkt som brakte den antijødiske politikken inn i en ny og mer radikal retning.[10] Sommeren 1941 ble flertallet av jødiske menn i Nord-Norge arrestert og brakt til Sydspissen fangeleir ved Tromsø.[11] 23. juni arresterte Gestapo 61 statsløse jødiske menn i alderen 18 til 60 år i Oslo. De arresterte ble sendt til Grini fangeleir. [12] De arresterte i Tromsø forble i fangenskap, mens fangene fra Oslo og Aker ble sluppet ut i etapper.[13] I Trondheim ble 12 statsløse jødiske menn arrestert og innsatt i Vollan fengsel.[14]

Historikerne har også påpekt at det tyske angrepet på Sovjetunionen utløste en intensivert antijødisk propaganda. I andre bind av sitt verk om de norske jødenes historie hevder Oskar Mendelsohn at de antisemittiske innslagene i den sensurerte og stadig mer ensrettede presseoffentligheten økte «i antall og intensitet, særlig etter at felttoget i Sovjetunionen var satt i gang».[15] Nyere studier støtter opp om denne beskrivelsen. Historikeren Sigurd Sørlie konkluderer med at «[den] raseideologiske og antisemittiske forståelsen av krigen ble enda tydeligere etter Tysklands innmarsj i Sovjetunionen» i sin undersøkelse av norske Waffen SS-frivillige mellom 1941 og 1945.[16] I en tidligere artikkel som analyserer Vidkun Quislings taler og skrifter i okkupasjonsårene har undertegnede påpekt at NS-førerens antisemittiske utfall ble tydeligere og skarpere etter det tyske angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941.[17]

Denne artikkelen analyserer Nasjonal Samlings retorikk og propaganda i de innledende fasene av felttoget mot Sovjetunionen; det vil si i den fasen hvor den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og drapspolitikken ble trappet opp. Hovedfokuset er på antisemittismens rolle i NS' agitasjon. I hvilken grad og hvordan preget de antijødiske forestillingene partiets forståelse av den samtidige verdenskrigen, og hvordan ble den antisemittiske konspirasjonstenkningen kommunisert i offentligheten? Den første delen belyser NS-ledelsens, og særlig Quislings, offentlige taler i dagene og ukene rett etter at Operasjon Barbarossa ble iverksatt. Den andre delen gjennomgår et utvalg partipublikasjoner i tidsrommet mellom 22. juni og 31. juli 1941. Hovedvekten er lagt på henholdsvis *Fritt Folk*, *Hirdmannen* og avisen *Kristen Samling*.[18] Mens *Fritt Folk* var hovedorgan for Nasjonal Samling og utkom som dagsavis, representerte *Hirdmannen* en radikal, aktivistisk fløy i partiet som gjennom okkupasjonstiden presset på for en mer ytterliggående antijødisk politikk.[19] *Kristen Samling* sprang i kontrast til dette ut av kristne strømninger i NS. Utvalget gir dermed innsyn i hovedstrømningene i partiet (gjennom *Fritt Folk*), samtidig som det åpner for at det fantes politisk og ideologisk spennvidde.[20]

Den tredje delen av artikkelen er et nærstudium av tre aviser i en avgrenset geografisk region, nærmere bestemt Grenlandsdistriktet. Artikkelen bygger her videre på – og supplerer – funnene fra en mindre oversiktsstudie av antisemittismen i Telemark før og under den tyske okkupasjonen.[21] Det urbane Grenlandsområdet er valgt ut ettersom NS i Telemark for en stor del var et byparti under okkupasjonstiden.[22] Forhåpentligvis kan perspektivene fungere som sammenlikningsgrunnlag i andre, fremtidige regionalstudier.[23]

Et viktig allment poeng knyttet til kildematerialet er at NS-organene og den sensurerte dagspressen ikke bare produserte egne meningsytringer i form av lederartikler, kronikker, kommentarer og leserinnlegg; de trykte også en lang rekke taleutdrag og referater fra offentlige arrangementer i regi av Nasjonal Samling. Avisene var dermed ikke bare meningsprodusenter, de er også en viktig kilde for å kunne analysere – og forstå – de politiske linjene NS-ledelsen presenterte for offentligheten.

På et mer overordnet plan knytter artikkelen seg dermed tematisk til diskusjonen om sammenhengen mellom hatefulle ytringer og handlinger, og nærmere bestemt ideologi og folkemord. Den viser også hvordan medier kan bli – og har blitt – (mis) brukt til å demonisere grupper. Historikeren Jeffrey Herf slår fast at Hitler-Tysklands antisemittiske propaganda nettopp sommeren og høsten 1941 «assumed its wartime role as a public justification for mass murder».[24] Nasjonalsosialismen er likevel langt fra det eneste eksemplet på at konspirasjonstenkning har gitt ideologisk næring til massedrap. Under folkemordet på armenerne i 1915 beskrev den tyrkiske nasjonalistiske propagandaen den armenske minoriteten som en truende femtekolonne i Det ottomanske riket.[25] Konspirasjonsteorier var også et viktig element i hatretorikken blant Hutu-ekstremister i forkant av folkemordet i Rwanda i 1994.[26] Psykologene Mikolaj Winiewski, Wiktor Soral og Michal Bilewicz har konkludert med at «in almost all cases of genocide the element of conspiracy and envious prejudice was present».[27]

Under den tyske okkupasjonen ble Norge åsted for en antijødisk politikk, som høsten 1942 kulminerte i arrestasjoner, deportasjoner og massedrap. Nasjonal Samling medvirket i denne politikken på flere plan. For det første tok NS-regimet selv initiativ til tiltak som skulle støte jødene ut av det norske samfunnet. For det andre brukte den tyske okkupasjonsmakten NS-regimet som et redskap for å gjennomføre antijødiske fremstøt.[28] I tillegg til dette deltok omtrent 4500 nordmenn i løpet av krigen som stridende på Hitler-Tysklands side. Det store flertallet av dem kom til å gjennomføre hele eller deler av krigstjenesten på Østfronten, i det som utviklet seg til å bli en «raseideologisk utbyttings-, slavebindings- og utryddelseskrig».[29] Særlig Divisjon Wiking, som deltok under selve innmarsjen i Sovjetunionen sommeren 1941, var en usedvanlig brutal enhet, og det er med dette som bakgrunn «all grunn til å anta at også norske frivillige ble deltakere i den ekstreme volden».[30] En analyse av Nasjonal Samlings forståelse av krigen sommeren 1941 kan bidra med økt innsikt i hvordan slike handlinger ble forstått og rettferdiggjort ideologisk.

Quisling og NS-ministerne

Forståelsen av krigen i Øst som en kamp mot jødene, ble kommunisert fra øverste hold i Nasjonal Samling umiddelbart etter 22. juni 1941. Ettersom Nasjonal Samling var et førerstyrt parti, kom de mest offisielle partistandpunktene, som Øystein Sørensen har påpekt det, til uttrykk i Vidkun Quislings taler og artikler.[31] Disse talene ble gjengitt i lange utdrag i pressen både på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå, og følgelig gjort grundig kjent både internt i NS-bevegelsen og i den bredere i offentligheten. På denne måten satte partiledelsen tonen for det ideologiske klimaet i partiet.

Her kan det selvfølgelig påpekes at antisemittismen langt ifra var noe nytt innen NS-ledelsen sommeren 1941. Utviklingen etter angrepet på Sovjetunionen dreier seg følgelig om en aktivering, intensivering og i noen grad ideologisk *reorientering* av et antisemittisk fiendebilde som allerede fantes der fra før. Allerede i «kamptiden» på 1930-tallet hadde Nasjonal Samling forfektet et tydelig antijødisk standpunkt – særlig fra 1935 og fremover.[32] Dette ble videreført og forsterket etter den tyske invasjonen våren 1940. Fra starten av okkupasjonstiden hevdet Quisling at jødene stod bak nasjonalsosialistenes motstandere i den pågående krigen.[33] Allerede 24. juni 1940 hevdet han i en tale i Kringkastingen at de gamle «partipolitiske klikker» hadde arbeidet direkte og indirekte for norsk deltakelse i en «jødenes hevnkrig mot Tyskland».[34] Etter det tyske angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941 ble de antisemittiske utfallene ytterligere forsterket. Formuleringer som «den jødiske verdensrevolusjon»,[35] «den internasjonale jødemakt»,[36] «det forjettede jødiske verdensherredømme»,[37]«den jødisk-kommunistiske verdenskonspirasjon»,[38] «internasjonal jødedom»,[39] og «den internasjonale jødedoms verdenserobringsplaner»[40] gikk igjen. Samtidig endret fokuset i disse talene seg i takt med krigsutviklingen. Forut for Operasjon Barbarossa angrep Quisling særlig England, som han oppfattet som et redskap for «den internasjonale jødedom». Disse utfallene fortsatte også etter 22. juni 1941, men fra nå av fikk forestillingen om «den jødiske bolsjevismen» – som hadde vært nedtonet før Operasjon Barbarossa – en særlig fremtredende plass.[41]

6 Tirsdag 24. juni 1941. Fritt Folk

Et midtsommerstevne på Bygdøy i nordisk og nasjonal ånd.

Føreren om den gigantiske kamp som nu er påbegynt mellem civilisasjon og barbari.

„Vi må slutte oss sammen innad og stå ferdige utad til å holde vår del av fronten i denne store verdenskamp"

Quisling på talerstolen.

Vi tilstår det gjerne: Under det store Jonsok-stevne på Bygdøy streifet en liten naiv tanke oss: Hvis disse gamle trær kunde tale! De eier, lønner og lind og bjerk som med sine mektige grønne kroner rammer inn Rodeløkken der ute — de er kanskje et par tre generasjo-

gammel følelse som sitter i vårt folks marg og blod. Tor, som var en av våre største guder i den hedenske tid, var i virkelighetens det stjernebilde som solen står i om våren. Det er stjernebilledet Tyven, og ut av dette laget de begrepet om Tor som tegnet på kraft. Dette var for 5000 år tilbake, og disse forestillinger må derfor ha været så gamle. Og vi forstår ut fra dette hvilken intim forbindelse våre forfedre hadde mod naturen når de kunde skape slike forestillinger.

Tenk på vårt folk idag, hvordan de går omkring og roter med nesen i mulden og ikke skjønner nogen verdens ting av det hele. Våre forfedres syn viser stor åndelig kraft og det var også ut fra dette at de skapte sine moralske begreper, om kampen mellem det onde og det gode, og at det i denne store kampen var menneskenes plikt ikke bare å være rettferdige og gode, men også tapre. Og det er mitt ønske at det norske folket igjen må ta dette op som den høieste dyd. Våre forfedre så kampen mellem det onde og det gode som en stadig kamp som tilslutt skulde løse sig ut i en verdenskamp, i Ragnarok. Det var da Fenrisulven og Midgarsormen skulde gå løs på de gode makter. Man tror kanskje at dette er latterlige påfunn. Nei, de står på himmelen, Ulven og slangen står der når høsten kommer. Ut av dette laget de disse forestillinger. Men kan vi det var mystikk. Vi trenger ikke det mystiske, men vi trenger symbolene som skal minne oss om dette. Og det er dette symbolet vi har gjenreist i merket vårt, det gule og røde. Det er solen det. Vi vil ikke gjenreise

Et billede som taler for sig selv.

Kst. statsråd Lundes Jonsoktale i Brandbu.

Sovjets nedbrytende og negative sosialisme passer ikke oss nordmenn.

Fritt Folk 24. juni 1941.

De første dagene og ukene etter 22. juni 1941 holdt Quisling tre offentlige taler som både hver for seg og samlet utvetydig viser hvor sterkt den antisemittiske konspirasjonstenkningen preget hans forståelse av verdenskrigen generelt og av felttoget i Sovjetunionen spesielt.[42] Den første ble fremført under Nasjonal Samlings Midtsommerstevne på Bygdøy kvelden 23. juni 1941. Quisling hevdet her at den såkalte nyordningen handlet om å finne tilbake til forfedrenes moralske forståelse av «kampen mellem det onde og det gode».[43] Derfra trakk han opp en linje fra den norrøne endetidsmytologien – fortellingen om Ragnarok – til det pågående felttoget i Sovjetunionen. «Midgardsormen» og «Fenrisulven» symboliserte for Quisling henholdsvis «den jødiske kapitalismen» og den russiske bolsjevismen. Samlet sett fremstilte han felttoget mot øst som en *frigjøringskamp* rettet mot destruktive, jødiske kaoskrefter:

> Våre forfedre så kampen mellom det onde og det gode som en stadig kamp som tilslutt skulde løse sig ut i en verdenskamp, i Ragnarok. Det var da Fenrisulven og Midgarsormen skulde gå løs på de gode makter. […] Vår slekt er kommet til å leve i Ragnarokk [sic] da Fenrisulven og Midgarsormen er sluppet løs. Midgarsormen er verdensslangen, den jødiske kapitalisme og det er Fenrisulven som gaper derborte i Russland. Er det ikke Lokes avkom som reiser seg mot vår slekt […] det er ikke folkenes krig dette. Nei, det er jødenes krig mot de folkene som kjemper for sin frigjørelse.[44]

Quisling hevdet også at det var jødene som regjerte Russland, og at bolsjevismens eneste målsetning var en jødisk verdensrevolusjon. «Den kommunistiske slavestat», sammenfattet han, «er ikke arbeidernes og bøndenes herredømme, det er jødenes».[45]

Den andre talen fant sted under et partistevne i Rakkestad 29. juni 1941. Quisling påpekte her at den pågående verdenskrigen var kommet inn i en avgjørende fase, og at det ikke dreide seg om en kamp mellom stater, men om en «gigantisk strid mellem

to vesensforskjellige livssyn».[46] Han rammet også dette budskapet inn i en konspirasjonsteoretisk forankret historieforståelse, som holdt jødene ansvarlige for moderne, «nedbrytende» samfunnskrefter. Disse synsmåtene inngikk i en langvarig antisemittisk tradisjon. Innenfor rammen av den moderne antisemittismen som vokste frem på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet ble nye fenomener, som kapitalisme, liberalisme, sosialisme, ateisme og kvinnefrigjøring, ofte hevdet å være planmessig orkestrert fra jødisk hold.[47] Ifølge Quisling hadde jødene vært drivkreftene i Den franske revolusjon, ettersom omveltningen hadde lagt til rette for den jødiske emansipasjonen; prosessen som førte til at de jødiske minoritetene i Europa (på ulikt tidspunkt i forskjellige regioner) ervervet seg borgerlig-juridiske rettigheter. Videre fastslo han at liberalismen hadde dannet «jødenes vei til makten», og at hele «det såkalte demokrati var underlagt den internasjonale jødedoms diktatur».[48] Også sosialismen hadde ifølge Quisling blitt til et redskap for jødene.

> Proletarer i alle land, forén dere! Røv tilbake det som er røvet fra dere! Bak alt dette stod jødene. I teorien het det sig at socialismen skulde virkeliggjøres ved hjelp av stemmeretten. Men så dukket kommunistene op og sa at det er bare borgerlig prat. Makten kunde arbeiderne bare ta ved revolusjon. Og når de liberalistiske stater kriget og mattet sig ut i disse kriger – da var tidspunktet inne for deres revolusjon.[49]

Når det gjaldt situasjonen i Russland, hevdet Quisling at det fantes en motsetning i det russiske samfunnet mellom et nordisk-germansk element og et asiatisk element. Bolsjevismen, konkluderte han, var dermed simpelthen «jødenes revolusjon mot nordisk ånd i Russland». Den var dermed også «den mest dødelige fare som de nordiske folk har stått ansikt til ansikt med».[50]

En tredje tale ble holdt på Universitetsplassen i Oslo 4. juli 1941. I denne talen skildret Quisling Den russiske revolusjon som en jødisk-kommunistisk verdensrevolusjon og hevdet at jødiske bankierer i USA var de egentlige drivkreftene bak bolsjevikenes maktovertakelse.[51] Til sammen ga de tre talene altså uttrykk for et verdensbilde der historien og politikken ble forstått som en eksistenskamp mellom gode og nedbrytende krefter.

Også andre aktører fra det øverste ledelsessjiktet i NS-styret fremstilte kampen mot bolsjevismen som en sluttkamp rettet mot «den internasjonale jødedom» i dagene og ukene etter at Operasjon Barbarossa ble igangsatt. 8. juli 1941 holdt for eksempel Sverre Riisnæs, kommissarisk statsråd for Justisdepartementet, en tale på torget i Trondheim, som ble gjengitt i avisen *Dagsposten* dagen etter. Riisnæs hevdet blant annet at kapitalismen og kommunismen «var skapt og dominert begge to av personer av en og samme rase, av jøder, en rase som i ånd og blod er oss nordiske mennesker fremmede».[52]

Referansene til jødene var riktignok ikke alltid uttrykt så eksplisitt. 23. juni 1941 publiserte for eksempel *Fritt Folk* en artikkel med tittelen «Oppmarsjen mot bolsjevismen», undertegnet Kultur- og Folkeopplysningsdepartementets kommissariske statsråd, Gulbrand Lunde. Også Lunde fremstilte krigen som en kamp «mellem den nordisk-germanske européiske kultur og den marxistiske bolsjevisme», men hevdet ikke eksplisitt at bolsjevismen var styrt av jødene.[53] Samme dag refererte *Dagbladet* et foredrag holdt av sjefen for det nazifiserte Kirke- og undervisningsdepartementet, Ragnar Skancke, under et jonsokstevne på Vågå. Foredraget omhandlet kampen mot kommunismen, som Skancke skildret i raseideologiske vendinger. Ifølge avisens referat hevdet han blant annet at

> vår fremtid ligger i å verne om det sterke og det rene i den nordiske rase, den nordiske ett [sic] og nasjonale kultur, de etiske og moralske verdier i folket. Mot bolsjevismens ødeleggelse.[54]

Dagbladets gjengivelse av foredraget inneholdt ingen direkte henvisninger til bolsjevismen som «jødisk». Sett i en større kontekst, kan likevel også slike fremstillinger hevdes å ha understøttet både et antijødisk og et bredere raseideologisk budskap. Forståelsen av felttoget mot Sovjetunionen som en «rasekamp» var et viktig element i den antisemittiske og antibolsjevi-

kiske retorikken sommeren 1941. I samme utgave av *Fritt Folk* som Lundes artikkel stod på trykk – på siden rett etter – publiserte for eksempel redaksjonen en usignert artikkel som slo fast at «de *jødisk-bolsjevikiske* makthavere i Kreml» mente at tiden var «moden for å falle Tyskland i ryggen, – i nøie forståelse med jøder, demokrater og bolsjeviker i England og U.S.A.».[55] Både Skancke og Lunde tok dessuten ved andre anledninger i bruk antisemittiske troper. I en tale holdt på Tynset, referert i avisen *Østerdølen* 9. juli 1941, hevdet Lunde for eksempel – ifølge avisens gjengivelse – at «[k]apitalismen og bolsjevismen er redskaper for samme krefter, nemlig jødenes arbeide for å kunne beherske begge poler og til slutt få alle verdens bønder og arbeidere til å danse etter deres pipe».[56]

Den konspirasjonsteoretiske begrunnede antisemittismen ble altså fremsatt fra øverste hold i NS-regimet, og brukt som ramme for å tolke den pågående verdenskrigen. Dette betyr selvsagt ikke at alle aktivister eller menige medlemmer i partiet var like opptatte av «jødespørsmålet» på det individuelle plan. Bak den offentlige fasaden varierte holdningene selv blant de kommissariske statsrådene. For eksempel finnes det forhold som tyder på at Lunde – selv om han tok i bruk antisemittiske motiver i offentlige sammenhenger – i praksis inntok en mer moderat posisjon i det såkalte jødespørsmålet enn Quisling og Riisnæs.[57] Likefullt signaliserte partiet en tydelig hovedlinje i sin offentlige propaganda: Bolsjevismen var av «jødisk karakter», og krigen på Østfronten var en sluttstrid for å verne den nordiske og germanske verden mot en mektig og truende sammensvergelse. Heller ikke Lundes offentlige uttalelser brøt på avgjørende vis med denne synsmåten.

NS-pressen

Også i sentrale NS-utgivelser ble angrepet på Sovjetunionen nesten umiddelbart tolket gjennom et antisemittisk og raseideologisk prisme. Et tydelig eksempel på dette er hovedorganet *Fritt Folk*. I de første dagene og ukene av felttoget hevdet avisen at kapitalismen og kommunismen i realiteten var to sider av samme sak, og at begge de to fenomenene fremmet jødiske ambisjoner om verdensmakt. Med dette som utgangspunkt presenterte avisen – helt i tråd med blant annet Quislings standpunkter – den pågående verdenskrigen som en «jødenes krig» mot Tyskland og nasjonalsosialismen.

Allerede 23. juni – dagen etter iverksettelsen av Operasjon Barbarossa – trykte avisen en usignert artikkel som omhandlet bakgrunnen for den tyske fremrykningen i øst. Artikkelen hevdet at Sovjetunionen ikke bare hadde forrådt ikkeangrepspakten mellom Moskva og Berlin, men at landet hele tiden hadde drevet et dobbeltspill for å ramme det nasjonalsosialistiske Tyskland.[58] 24. juni fulgte avisen opp med en lederartikkel som antydet at den norske befolkningens holdninger i kjølvannet av krigen mot Sovjetunionen var i ferd med å gjennomgå et skifte, og at mange begynte å få øynene opp for hva «kampen i virkeligheten gjelder». Redaksjonen slo også fast at Nasjonal Samling lenge og på klarsynt vis hadde avdekket hvordan verden hang sammen:

> Nu har de faktiske begivenheter avsløret det som Nasjonal Samling hele tiden har hevdet, at bolsjevismen og den jødiske kapitalisme i virkeligheten arbeider på samme front. […] Nu har de samarbeidende jødemakter tonet klart flagg. England er villig til å kaste både Norden og hele Kontinentet i gapet på det røde uhyre, og det er idag bare det tyske sverd som demmer op for bolsjeviseringen av Europa.[59]

28. juni trykket avisen en usignert artikkel som hevdet at «den internasjonale jødedom» opererte gjennom to fløyer. Venstrefløyen var representert av kommunismen, Sovjetunionen og Komintern, mens høyrefløyen bestod av storfinansen, som hadde base i New York og London. Artikkelen skildret også de gamle norske politikerne som landsforrædere, som hadde trukket «Norge inn i jødenes krig på Englands side».[60] En rekke nye antisemittiske artikler fulgte gjennom juli.[61]

En særlig energisk og aggressiv norsk stemme i den antisemittiske propagandaen gjennom hele okkupasjonstiden var avisen *Hirdmannen*. *Hirdmannen* utkom mellom 16. november 1940 og frigjøringen i 1945, og var som tittelen antyder et kamporgan for Hirden. Sommeren 1941 utkom avisen som et ukentlig

Hirdmannen, 26. juli 1941.

vedlegg i *Fritt Folk*, før den i senere faser av krigen ble distribuert selvstendig. I tillegg til å være Hirdens avis, var *Hirdmannen* i tidsrommet mellom 24. mai 1941 og 4. april 1942 også talerør for organisasjonen Norges SS.[62] Fra det utkom til det gikk inn var bladet preget av en særdeles aggressiv antisemittisk retorikk. Etter okkupasjonen karakteriserte daværende forstander i Det mosaiske trossamfund, Harry Koritzinsky, avisen som «'Der Stürmers' kopi i Norge».[63]

Avisens redaktør sommeren 1941 var Yngvar Fyhn. Fyhn hadde tidligere vært partifører i Norges Nasjonalsosialistiske parti (NNSAP),[64] en organisasjon som ble stiftet i 1932 og som ideologisk og stilmessig var tydelig påvirket av de «nasjonalrevolusjonære» strømningene i det tyske nazipartiet.[65] Våren 1933 var flere av de unge aktivistene i NNSAP involvert i dannelsen av NS, men det oppstod her raskt konflikter mellom de unge nasjonalsosialistene og borgerlig-autoritære krefter i partiet. Mens enkelte av de radikale nasjonalsosialistene trådte ut av Nasjonal Samlings rekker, søkte andre å påvirke partiet i en sterkere nasjonalsosialistisk, antisemittisk og antikapitalistisk retning fra innsiden.[66] Fyhn redigerte fra 1935 også stensilbladet *Ekko – Verdensspeilet*, som hovedsakelig bestod av materiale fra det antisemittiske nyhetsbyrået «Welt-Dienst».[67] Han hadde med andre ord en lang forhistorie som radikal nasjonalsosialistisk og antisemittisk aktivist. Under hans redaktørtid fikk *Hirdmannen* også et tydelig pangermansk preg.[68]

I den første utgaven av *Hirdmannen* etter felttoget mot Sovjetunionen ble tonen slått an med en forsideartikkel kalt «Kjemp bolsjevismen ned», skrevet av daværende stabssjef i Hirden, Orvar Sæther. Sæther beskrev bolsjevismen som en jødisk lære som hadde ligget som en tung skygge over Europa siden revolusjonen i Russland.[69] Forsidene i de påfølgende utgavene i juli fortsatte å hamre inn samme budskap. Verdenskrigen ble omtalt som et tidsskifte og «verdenshistoriens største opgjør»[70] og det ble hevdet at samtiden var et «Ragnarok».[71] 12. juli fastslo avisen at «[j]ødedommen verden over har bekjempet Tyskland lenge før det tyske folk blev antisemittisk», ettersom det «rasestolte, velorganiserte og militært og teknisk fremragende Tyskland alltid har været den avgjørende hindring for jødenes marsj mot verdensherredømmet». Avisen mente i tillegg at jødene styrte storkapitalen og bolsjevismen, samt at «Stalin, Churchill og Roosevelt tjener alle de samme herrer».[72] 26. juli fulgte avisen opp med å fastslå at det «utrolige redselsherredømme som nu i 23 år har hersket i Russland» i virkeligheten var et «jødedommens herredømme over et folk på næsten 200 millioner ikke-jøder».[73] Denne artikkelen var interessant nok også supplert med et fotografi av fem mennesker i fangedrakt, med overskriften «'Hollandske' bolsjevik-jøder». I bildeteksten het det at

> [v]i bringer her en vakker bunt «hollandske» arbeiderførere og fagforeningsledere. De er alle jøder og er nu på grunn av sine mange forbrytelser plasert i en fangeleir, hvor de for første gang i sitt liv får anledning til å utføre ordentlig arbeide.[74]

Rent deskriptivt fortalte *Hirdmannen* dermed leserne

at Hitler-Tyskland anvendte radikale virkemidler overfor jødene, uten å gi detaljerte, konkrete opplysninger om hva disse virkemidlene bestod i. Gjennom tittelen og underteksten ga avisen samtidig sin aktive tilslutning til radikale fremgangsmåter. Samlet sett må avisen sies å ha fungert som en pådriver for en mer radikal antijødisk politikk innad i NS allerede sommeren 1941. I innledningen til en artikkelserie om «jødespørsmålet» som startet 5. juli, het det at et stort antall nordmenn ikke forstod «jødespørsmålet». Samtidig fastslo artikkelen at nasjonalsosialismen ville ha vært «utenkelig uten kampen mot jødedommen».[75] Formuleringene må forstås som et forsøk befeste antisemittismens posisjon i Nasjonal Samling og gjennom dette oppnå en ideologisk homogenisering (og radikalisering) av partimedlemmene.

Hirdmannen representerte utvilsomt den mest radikale fløyen av NS-bevegelsen. Fortolkningen av krigen i Øst som en kamp mot «den jødiske bolsjevismen» kom imidlertid også til uttrykk innen organer som tilhørte andre strømninger i partiet.[76] Et tydelig eksempel er avisen *Kristen Samling*.[77] Bladet utkom i Skien mellom 17. mai 1941 og 1. mai 1945 og fungerte som et kontaktledd mellom NS-kristne.[78] Innholdsmessig fremstod det som et evangelisk-kristent blad, der førstesiden i høy grad var «viet andakter og markeringer av kirkelige høytider».[79] Ifølge Ivar Torgersen Mehren, som har studert publikasjonen i ulike faser av okkupasjonstiden, var uttrykk som «germanerne» – som stod sentralt i de mest radikale NS-publikasjonene – lite anvendt.[80]

Når det gjaldt det såkalte jødespørsmålet, trykte avisen både materiale som inneholdt tradisjonelle religiøse stereotypier og artikler som koplet sammen antijødiske og antimarxistiske temaer.[81] Det første nummeret av bladet etter iverksettelsen av det tyske felttoget mot Sovjetunionen 22. juni 1941 inneholdt flere lengre artikler som koplet jødene nettopp til bolsjevismen. I et bidrag kalt «Avsløringen» hevdet bladets redaktør Arne Rydland at han allerede i 1930-årene var blitt oppmerksom på at «marxismen og kommunismen var redskaper som jødene gjorde seg bruk av for å nå sine mål: *Kristendommens utryddelse og verdensherredømme*». Han slo samtidig fast at den pågående krigen ville avgjøre den kristne religionen og kulturens fremtidige stilling i verden.[82] I samme utgave av bladet fantes det også et bidrag som hevdet at jødenes Messias-forventninger var knyttet til målet om verdensmakt, og at de siden Jesu tid hadde vært kristendommens verste fiender. Forfatteren av teksten fortolket samfunnsutviklingen som en strid «mellom de to feltherrer, Kristus og Antikrist». Marxismen og kommunismen, skrev han, var redskaper jødene tok i bruk for å:

> vinne de store masser for sin sak. Under falske løfter om bedre økonomiske kår og sosial rettferd fører de store masser bak lyset. Samtidig arbeider de iherdig på [sic] å undergrave kristendommens fundamenter. Gjennom en strøm av smusslitteratur prøver de på å forgifte folkesjelen. Gjennom en «ny moral» og et nytt seksual-program, utformet av jøden Magnus Hirschfeld og overført til norsk jord bl.a. gjennom Max Hodann, Vilhelm Reich og Karl Evang, prøver de å undergrave hjemmene. Gjennom innskrenkning av kristendomsundervisningen i skolene og nye, moderne lærebøker i kristenlære prøver de på å undergrave den kristne tro.[83]

Verdenskrigen ble her forstått innenfor en kristen apokalyptisk ramme, med «den jødiske bolsjevismen» som påstått trussel mot kristendommens posisjon i samfunnet. Artikkelen reproduserte også forestillingen om «kulturbolsjevismen»: En kulturell erobringsteori som hadde versert i NS-kretser siden 1930-tallet og som gikk ut på at fenomener som kulturradikalisme, psykoanalyse og seksualopplysning sprang ut av et marxistisk komplott.[84] Eksemplene viser fremfor alt at den antisemittiske konspirasjonstenkningen internt i NS hadde en viss ideologisk fleksibilitet. Den kunne tilpasses et radikalt raseideologisk standpunkt, men også en mer tradisjonell autoritær-konservativ orientering som hadde vern av kristendommen som en av sine målsetninger.

Propagandaens lokale dimensjoner

Nasjonal Samlings antisemittiske propaganda fløt ikke bare ut i offentligheten via riksdekkende partiorganer, men ble også spredt lokalt. Den regulære dagspressen var i krigsårene på et allment plan underlagt streng

sensur og kontroll, både fra NS og den tyske okkupasjonsmakten.[85] I en studie som omhandler sensur- og meningstvang i norsk presse under den tyske okkupasjonen – med vekt på de daglige pressedirektivene som ble tilsendt avisene *Aftenposten*, *Morgenbladet* og *Møre* – poengterer Camilla Helena Wernersen at det riktignok fantes et visst rom for å begrense omfanget av propagandaen. Hun konkluderer likevel med at de tre avisene «langt på vei fulgte påleggene de fikk» og at «sensurmyndighetene gjennom direktivene var svært toneangivende for dagsorden i pressen».[86] Utover okkupasjonstiden ble store deler av pressen også nyordnet, i den forstand at myndighetene fjernet regimekritiske aktører og innsatte NS-redaktører og andre politisk lojale medarbeidere.[87] I juli 1942 utferdiget Pressedirektoratet i Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet en politisk oversikt over landets aviser. Direktoratet konkluderte med at det ved dette tidspunktet fantes 53 NS-aviser, 39 lojale aviser og 38 aviser som kunne betegnes som motstandsorienterte.[88]

Et av propagandaredskapene NS anvendte for å spre sine antisemittiske oppfatninger gjennom dagspressen var pressebyrået Norsk Artikkeltjeneste (NAT). NAT ble dannet i januar 1941, med det formål å produsere artikkelmateriale med nasjonalsosialistisk innhold for publisering i norsk dagspresse.[89] Som historikeren Bjørn Westlie har påvist, spilte byrået gjennom dette en fremtredende rolle i å spre antijødiske holdninger i den norske offentligheten i okkupasjonstiden.[90]

I hvilket omfang og hvordan kom det antisemittiske budskapet til uttrykk i den lokale og regionale pressen rett etter den tyske invasjonen av Sovjetunionen? Det totale omfanget er selvsagt ikke mulig å studere innenfor rammen av en enkeltstående artikkel. I det følgende vil jeg derfor rette søkelys på et avgrenset geografisk område, nærmere bestemt Grenlandsregionen i Telemark. Tre aviser er blitt valgt ut for nærlesning: *Grenmar* og *Porsgrunns Dagblad,* som begge ble utgitt i Porsgrunn, og avisen *Varden*, som utkom i Skiensdistriktet. Et interessant poeng er at de tre avisenes politiske situasjon sommeren 1941 var forskjellig. *Grenmar*, som på dette tidspunktet utkom som fellesutgivelse med *Fylkesavisen* og *Breviks Dagblad*, hadde siden januar 1941 hatt NS-mannen Johan Hansen Grim som redaktør.[91] I *Varden* satt derimot Roald Kristoffersen, som senere ble avsatt som redaktør og innsatt på Grini fangeleir, fremdeles som redaktør i juni–juli 1941.[92] I *Porsgrunns Dagblad* ble NS-mannen Bernhard Balsmo innsatt i sjefsstolen sommeren 1942.[93]

Hvordan kom NS' oppfatninger om jødene til uttrykk i de tre avisene? En nærlesning av utgivelsene i perioden 22. juni til 31. juli 1941 viser at samtlige av dem – enten de hadde et NS-medlem som redaktør eller ikke – publiserte en lang rekke nasjonalsosialistiske og antisemittiske propagandatekster. Dette er selvsagt ikke ensbetydende med at redaktørene, eller for den saks skyld de øvrige medarbeiderne i avisene, personlig støttet budskapet. I tilfellene *Porsgrunns Dagblad* og *Varden*, der redaktørene på et senere tidspunkt ble erstattet av NS-medlemmer, er det mer nærliggende å anta det motsatte, selv om vi mangler empirisk grunnlag for å vurdere hvordan de reagerte konkret på omtaler av jøder og «det jødiske». Som påpekt var pressen utsatt for et sterkt sensur- og meningstrykk, med krav om å trykke nasjonalsosialistisk propaganda.

På et allmentt plan viser dette at man som ikke-nazist i pressen under den tyske okkupasjonen ble stilt overfor en rekke dilemmaer. Det tyske okkupasjonsstyret satte, sammen med de ideologiske kollaboratørene på norsk side, mange av rammene for pressens virksomhet. Ved å fratre risikerte på den andre siden pressemedarbeiderne at de nazistiske makthaverne innsatte redaktører som gjorde forholdene enda verre, i tillegg til å miste levebrødet. Satt på spissen var spørsmålet dermed, som Westlie har oppsummert det, om de ansatte i pressen skulle

> tilpasse seg så godt det lot seg gjøre for å opprettholde virksomheten? Burde de heller forlate sine skrivebord og slutte? Var avisene best tjent med rett og slett å stoppe driften? Det ville føre til at mange journalister og andre som var ansatt i avishusene, ville miste levebrødet sitt, med de konsekvensene det ville få.[94]

NS-antisemittismen kom til uttrykk i de tre avisene på flere måter. Alle trykte lengre referater fra Quis-

lings taler.[95] I tillegg publiserte de antisemittiske tekster ført i pennen av sentrale lokale NS-aktivister. I midten av juli trykte for eksempel alle tre en artikkel med tittelen «Forhenget er trukket tilside», skrevet av Oscar Hæreid, som på dette tidspunktet var kretsfører for Vest-Telemark krets av Nasjonal Samling.[96] I artikkelen hevdet Hæreid at «germanernes korstog mot bolsjevismen» hadde avdekket hvordan verden egentlig hang sammen:

> Vi får her se at den engelske og amerikanske storfinans – altså verdens jødekapital står i intim forbindelse og samarbeid med bolsjevikene i Russland. Hensikten med dette samarbeid er tydelig: Det umelende russiske folk skulle nyttes som slavepisk, det skulle skape kaos og elendighet verden over for at jødene uhindret kunne fiske i rørt vann. Ved å knekke all nasjonalfølelse, ved å utrydde intelligens og privat initiativ og avskaffe den private eiendomsrett og kristne religion – slik det er blitt gjort i det ulykkelige Russland – ja da ville Europa være frie jaktmarker for den jødiske blodsuger, og han ville med letthet underkaste seg hele verden som sin slave, og det er jo det som er hans mål.[97]

Hæreid skildret også Quisling, Hitler og den nasjonalsosialistiske bevegelsen som en opplyst elite, som hadde skuet gjennom sløret av propaganda. «Germanernes fører Adolf Hitler», skrev han, hadde «for lengst gjennomskuet jødenes geniale plan og […] i 23 år arbeidet med å opplyse og samle germanerne til kamp mot denne pest».[98]

Lokalavisene publiserte også en rekke propagandatekster som enten var distribuert fra instanser som NAT eller sakset fra rene NS-organer. 8. juli trykte *Varden* en NAT-artikkel med hovedtittelen «Kapitalismen og bolsjevismen forenes» og undertittelen «Jødefinansen har kastet masken». Her ble Quisling omtalt som «Jødedommens og bolsjevismens første bekjemper i Norden.»[99] Fire dager senere publiserte avisen NAT-artikkelen «Jødekloens grep om Island».[100] 15. juli gjenopptrykte *Porsgrunns Dagblad* en artikkel fra *Hirdmannen* som reiste spørsmål om hvorfor nordmenn kjempet i Regiment Nordland, og som slo fast at verdenskrigen var en «germanernes frigjørelseskamp fra jødenes samfundsoppløsende og unordiske idéer».[101] 11. juli trykte *Grenmar* en NAT-artikkel skrevet av Steinar Klevar, telemarking og landsleder for Bondesambandet. Klevar hevdet her at Tysklands kamp mot bolsjevismen hadde synliggjort at det eksisterte en «internasjonal jødisk sammensvergelse».[102]

En viktig forskjell mellom de tre avisene var at *Grenmar* i tillegg til slikt propagandamateriale også publiserte lederartikler som støttet opp om Hitler-Tysklands krigføring i Øst. På denne måten markerte avisen en tydeligere redaksjonell tilslutning til dette budskapet enn de andre avisene. 12. juli 1941 publiserte for eksempel avisen en NAT-artikkel på lederplass som omhandlet bøndenes stilling til bolsjevismen. Artikkelen hevdet at samfunnsutviklingen hadde gått i retning av at «storfinansen, som representeres av jødene» i stadig større grad hadde «erobret makten i verden».[103]

På et overordnet plan var likefullt den antisemittiske propagandaen markant og tydelig til stede i alle de tre avisene. Dette understøtter et poeng som er blitt fremsatt av medieviteren Henrik Bastiansen og historikeren Hans Fredrik Dahl. Som et resultat av de ulike formene for sensur og meningskontroll pressen var utsatt for, oppsummerer Bastiansen og Dahl, ble pressen «tilstrekkelig effektivt fjerndirigert til å tjene både Rikskommissariatets og NS-regimets politiske formål».[104] Et like viktig poeng i denne sammenheng er imidlertid at de lokale eksemplene tydeliggjør det massive omfanget Nasjonal Samlings antisemittiske propaganda fikk i okkupasjonstiden. Sommeren 1941 kom påstandene om at krigen i Øst var en krig mot jødene ikke bare til uttrykk gjennom NS-bevegelsens egne publikasjoner; slike forestillinger ble også spredt i et stort omfang i pressen på lokalt og regionalt plan. Hvordan dette påvirket den brede opinionen i det norske samfunnet, vet vi ikke. Å vurdere brede politiske og ideologiske oppfatninger i et samfunn preget av ensretting og sensur er vanskelig. Blant radikale NS-aktivister ble det klaget over at nordmenn ikke forstod «jødeproblemet, uten at vi ut ifra dette kan trekke generelle konklusjoner.[105] Det er derimot nærliggende å slutte at propagandaen bidro til å befeste og styrke NS-bevegelsens fiendebilder på

lavere nivåer i partiet. Også på lokalt plan satte den tonen for hva NS skulle være.

Et konspirasjonsteoretisk verdensbilde

Hvordan kan vi – på et mer overordnet plan – forstå sammenfiltringen av antibolsjevisme og antisemittisme i Nasjonal Samlings ideologi og propaganda sommeren 1941? Hvilke kjerneelementer bestod denne retorikken av?

Innen den internasjonale forskningen er det blitt slått fast at konspirasjonstenkningen hadde en avgjørende funksjon i det nasjonalsosialistiske verdensbildet[106] Dette var også tilfellet for NS-regimet i Norge. I en tidligere analyse av antisemittismens betydning i Quislings taler og skrifter, har jeg argumentert for at Quislings utfall mot jødene bør analyseres som en form for konspirasjonstenkning; det samfunnsviteren Richard Hofstadter har omtalt som *den paranoide stil i politikken*.[107] Begrepet «den paranoide stil» sikter i Hofstadters analyse ikke til en klinisk diagnose. Snarere betegner det en bestemt politisk stil der en gigantisk sammensvergelse utgjør *drivkraften* i politikken og historien.[108] Slike konspirasjonsteoretiske verdensbilder kjennetegnes av bestemte strukturelle mønstre. For det første bygger de på en dualistisk tenkemåte, som inndeler virkeligheten i gode og onde krefter.[109] For det andre er slike tenkemåter *intensjonalistisk*e. De skildrer negative hendelser og utviklingsforløp som *villet*, ved å hevde at de springer ut av en skjult, nedbrytende plan. Ifølge sosiologen Ted Goerzel er konspirasjonsforestillinger også monologiske trossystemer. De troende søker ikke faktiske beviser for sine teorier, men griper i stedet til den samme forklaringen på ethvert nytt fenomen eller problem – og blir dermed selvrefererende.[110]

Med dette som ramme kan Nasjonal Samlings antisemittiske retorikk under den tyske fremrykningen i Sovjetunionen sies å ha bestått av følgende fem overordnede trekk:[111]

1) Den antijødiske retorikken bygde på en *demonisering*. Jødene ble skildret som de destruktive kaoskreftene i fortiden og samtiden: De var Midgardsormen og Fenrisulven, som Quisling formulerte det. Dette samsvarte helt og fullt med den tyske nasjonalsosialistiske antisemittismen, som ikke bare antok en biologisk-medisinsk, men også en *demonologisk* karakter. Under holocaust, sammenfatter historikeren Alan Confino, søkte nasjonalsosialistene å identifisere ondskapens kilder. Alle negative forhold i historien og samtiden ble koplet til jødene, som ble oppfattet som «intrinsically evil».[112] I NS' konspirasjonsdiskurs opptrådte det samtidig også ikke-jødiske kollaboratører: personer og grupper som angivelig – bevisst eller ubevisst – hadde støttet opp om jødenes «nedbrytende planer». I Telemarkspressen skildret NS-kretsleder Hæreid Nasjonal Samlings motstandere som «kunstige jøder» og norske kommunister som «jødenes lakeier».[113] I *Fritt Folk* ble de gamle demokratiske politikerne skildret som landsforrædere, som hadde stilt seg på jødenes side.[114]

2) Det dualistiske synet på virkeligheten ble koplet til en apokalyptisk forståelseshorisont. Den pågående verdenskrigen – og særlig felttoget i Sovjetunionen – ble forstått som en rasemessig eksistenskamp og som et avgjørende historisk vendepunkt. Utfallet av striden var enten seier eller undergang, og det fantes ingen muligheter for kompromisser. Kun «det tyske sverd» kunne demme opp for «bolsjeviseringen av Europa».[115] Den apokalyptiske dimensjonen i propagandaen kom også helt eksplisitt til uttrykk gjennom beskrivelser av krigen som et «verdenshistoriens største opgjør»[116] og som et «Ragnarok».[117]

3) For det tredje var NS-antisemittismen *intensjonalistisk* og *totaliserende.* Omfattende konspirasjonsforestillinger oppfatter ikke bare negative hendelser og utviklingsforløp som *villet,* de bygger også på en oppfatning om at alt henger sammen. Ulike og motstridende fenomener hevdes blant de troende å være et ledd i samme (nedbrytende) plan.[118] I NS-propagandaen ble bolsjevismen, kapitalismen, liberalismen, demokratiet og andre fenomener partiet mislikte hevdet å være styrt av jødene. Et særlig viktig trekk ved krigspropagandaen var også påstanden om at nasjonalsosialistenes motstandere var styrt av en skjult sammensvergelse. Det konspirasjonsteoretiske fiendebildet fungerte dermed som en

universalforklaring på negative fenomener i fortiden og samtiden, samtidig som den utrustet de troende med sammenheng og mening.[119]

4) Den antisemittiske konspirasjonsretorikken fremstilte ikke bare «jøden» som en demonisk fiende, den bidro også til å konstruere og befeste den nasjonalsosialistiske bevegelsen som et sluttet tro- og kampfellesskap. I en anerkjent studie av politisk ekstremisme trekker J. M. Berger et skille mellom det han betegner som den ekstremistiske inn-gruppen og det større kollektivet ekstremistiske organisasjoner hevder at de forsvarer og/eller representerer.[120] En tilsvarende forståelseshorisont preget NS-propagandaen både under startfasen av Operasjon Barbarossa og gjennom andre faser av okkupasjonstiden. Det store vi-fellesskapet – enten det var definert ut fra nasjonale eller «rasemessige» kategorier (eller begge deler) – ble skildret som konspirasjonens *ofre*. Det lille vi-fellesskapet – de nasjonalsosialistiske bevegelsene i Europa og Nasjonal Samling i Norge – var en antatt klarsynt og utvalgt elite innenfor det større vi-fellesskapet, som hadde avdekket hvordan verden «egentlig» hang sammen. Bruken av begreper med assosiasjoner til opplysning og vekkelse forsterket dette budskapet. Ifølge propagandaen hadde for eksempel Quisling forut for NS' maktovertakelse arbeidet for å «vekke sitt folk til kamp og selvhevdelse overfor den lumske bolsjevisme».[121] En særegen status ble gitt dem som motsatte seg NS og nasjonalsosialismen. Disse ble beskrevet som «kunstige jøder» og kollaboratører, og følgelig støtt ut av vi-gruppen.

5) Antisemittismen var nært forbundet med en fascistisk gjenfødelsesmyte.[122] Et sentralt premiss i det nasjonalsosialistiske revolusjonsprosjektet var at Norge – og det øvrige Europa – skulle renskes for jøder og såkalt jødisk innflytelse. Selv om forholdet mellom ideologi og (voldelig) praksis aldri er rettlinjet, lå bruken av voldelige virkemidler latent i selve tenkemåten. I norsk sammenheng ble forbindelsen mellom tanke og handling særlig tydelig under arrestasjonene og massedeportasjonene av jøder høsten 1942 og vinteren 1943. NS-propagandaen fremstilte ikke bare jødene som en dødelig trussel i forkant av de antijødiske tiltakene; sentrale representanter for partiet beskrev også deportasjonene som en nødvendig eksistenskamp etter at de var blitt gjennomført.[123] Et viktig historisk bakteppe for dette var nettopp intensiveringen av antisemittismen etter angrepet mot Sovjetunionen. De mest sentrale kjerneelementene i diskursen var tilstede allerede på dette tidspunktet.

Nasjonal Samlings oppfatninger lå på dette området svært tett opp til nasjonalsosialismen i Tyskland. Den tyske nazismen fremstilte ikke bare «jøden» som en «demonisk-destruktiv kraft»: Den anså også kampen mot den såkalte verdensjødedommen som en apokalyptisk endetidskamp, som ville ha en «forløsende effekt på den nordiske rase».[124] Et grunnleggende premiss var påstanden om at det fantes en jødisk sammensvergelse trakk i trådene bak alle Hitler-Tysklands krigsmotstandere.[125] Videre oppfattet NSDAP seg selv som et opplyst tros- og kampfellesskap som gikk foran i kampen mot de ondskapsfulle krefter.[126] Et særtrekk ved NS-propagandaen var at antisemittismen ble anvendt for å rettferdiggjøre partiets kollaborasjonslinje etter 9. april 1940. Nasjonal Samling hevdet at de gamle politikerne hadde åpnet Norge for «jødisk innflytelse», og at det var dem – ikke NS selv – som hadde forrådt landet.

I et større bilde har Nasjonal Samlings propaganda sommeren 1941 også implikasjoner for forståelsen og tolkningen av handlinger og handlingsvalg under den tyske okkupasjonen, ikke minst nordmenns deltakelse på tysk side under felttoget i Øst. I debatten om dokumentarserien *Frontkjempere*, som ble lansert i 2021, ble det reist spørsmål om de Waffen SS-frivilliges politiske motiver. I intervjuseksjonene i filmen oppga de flere tidlige frivillige å ha vervet seg for å slåss for Norge, mot bolsjevismen. I ettertid ble fremstillingen møtt med kritikk fra faghistorikere, som hevdet at den i for stor grad nedtonet den nasjonalsosialistiske ideologiens – herav også antisemittismens – betydning.[127]

I dette perspektivet er det avgjørende å se nærmere på *hvordan* bolsjevismen og den samtidige verdenskrigen ble tolket og beskrevet i NS-propagandaen.[128] Selv om antisemittismens betydning selvsagt varierte betydelig blant individuelle partimedlemmer

– også innen ledelsessjiktet i partiet[129] – talte den offisielle propagandaen sitt klare språk. Felttoget mot Sovjetunionen ble forstått som en verdensanskuelseskrig og som en apokalyptisk «raseideologisk» sluttstrid, rettet mot en demonisert imaginær fiende kalt «den internasjonale jødedom». Budskapet ble formidlet på massivt vis ikke bare i den rene partipressen, men også gjennom den sensurerte dagspressen på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå. Kort sagt var det tilgjengelig for den som ville se. Dette stiller uttrykket om å «kjempe mot bolsjevismen» i et spesielt lys. I den offisielle NS-propagandaen i okkupasjonstiden var nemlig «kampen mot bolsjevismen» mer eller mindre synonymt med «kampen mot jødedommen». På et allment plan styrker artikkelen dermed også hypotesen om at det i den antijødiske politikken rådet en forholdsvis sterk samforstand mellom NS-ledelsen og den tyske okkupasjonsmakten.[130]

Noter

1 Longerich 2010: 425.
2 Fure 2002: 114.
3 Matthäus 2005: 245.
4 Longerich 2012: 515.
5 Longerich 2010: 179-191.
6 Longerich 2010: 192–196.
7 Longerich 2010: 196–205.
8 Matthäus 2007: 219.
9 Matthäus 2005: 244.
10 Bruland 2017: 113.
11 Bruland 2017: 113-115.
12 Tall hentet fra Mendelsohn 1986: 58. Bjarte Bruland oppgir antallet til 64. Se Bruland 2017: 116. En database som nylig er blitt utviklet av phD- stipendiat Elise Barring Berggren ved NTNU tyder på at Mendelsohns tall er de riktige.
13 Corell 2021: 101.
14 Bruland 2017: 115–116.
15 Mendelsohn 1986: 36.
16 Sørlie 2015: 112.
17 Simonsen 2017a.: 454.
18 Bruun 2017: 70-72.
19 Erikstein 2017.
20 Jeg har imidlertid også sett på enkelte andre utgivelser, heriblant NS´ månedshefte. Innholdet her i juliutgaven av 1941 styrker denne artikkelens hovedkonklusjoner, se note 76.
21 Simonsen 2017b: 80–98.
22 Se Skobba 2017: 40–41. Foruten byene stod partiet også forholdsvis sterkt i midtfylket.
23 Enkelte andre regionale studier finnes også. Se bl. a. Tronstad 2021: 149–167.
24 Herf 2006: 92. Sidetall i kindleutgave.
25 Winiewski, Soral og Bilewicz 2015: 32.
26 Hintjens 1999: 263.
27 Winiewski, Soral og Bilewicz 2015: 32.
28 Se bl.a. Høidal 1988: 468; Bruland 2017, 158–178; Thorsen 2019; Sørensen 2020; Corell 2021: 68–76, 168–177, 224–236, 264–269, 346–353.
29 Sørlie 2015: 7, 425, sitat 425.
30 Sørlie 2015: 426.
31 Sørensen 2020: 52.
32 Om NS og antisemittismen i 1930-årene, se bl.a. Bruknapp 1972 og 1976: 9–47; Dahl 1991: 377–385; Høidal 1988: 157; Figueiredo 1994: f. eks. 53–57, 133–135.
33 Det påfølgende avsnittet bygger på Simonsen 2017a.
34 Quisling 1940: 8, 9.
35 «Et Midtsommerstevne på Bygdøy i nordisk og nasjonal ånd», Fritt Folk 24. juni 1941, 1, 6, 9, sitat s. 6.
36 «Bolsjevismens seier vild betyr utslettelse av minst halve Norges befolkning», Fritt Folk 30. juni 1941, 1, 5, 6. sitat s. 5.
37 Quislings tale i Colosseum 5. september 1941, trykt i Østbye 1944 (a.): 24.
38 Quislings tale ved åpningen av utstillingen «Sovjetparadiset» 6. september 1942, trykt i Østbye 1944(a.): 115.
39 «Jødene må ut av Europa», Fritt Folk 7. desember 1942, 1, 4, 8, sitat 4.
40 Quislings tale i Klingenberg 22. februar 1943, trykt i i Østbye 1944 (a.): 210.
41 Se Simonsen 2017 (a). 464–465.
42 En kortfattet analyse av de tre talene foreligger også i Simonsen 2021.
43 «Et Midtsommerstevne på Bygdøy i nordisk og nasjonal ånd», Fritt Folk 24. juni 1941, 1, 6, 9, sitat s. 6.
44 «Et Midtsommerstevne på Bygdøy i nordisk og nasjonal ånd», Fritt Folk 24. juni 1941, 1, 6, 9, sitater s. 6.
45 «Et Midtsommerstevne på Bygdøy i nordisk og nasjonal ånd», Fritt Folk 24. juni 1941, 1, 6, 9, sitat s. 9
46 «Bolsjevismens seier vild betyr utslettelse av minst halve Norges befolkning», Fritt Folk 30. juni 1941, 1, 5, 6, sitat s. 1.
47 Om sammenhengene mellom modernitetskritikk og antisemittisme, se bl.a. Hoffmann 2001; Volkov 2006: 107–118 og Simonsen 2020, 359-362.
48 «Bolsjevismens seier vild betyr utslettelse av minst halve Norges befolkning», Fritt Folk 30. juni 1941, 1, 5, 6, sitater s. 5.
49 «Bolsjevismens seier vild betyr utslettelse av minst halve Norges befolkning», Fritt Folk 30. juni 1941, 1, 5, 6, sitat s. 5.
50 «Bolsjevismens seier vild betyr utslettelse av minst halve Norges befolkning», Fritt Folk 30. juni 1941. 1, 5, 6, sitater s. 5.
51 «De som iKKE er mot bolsjevismen I DAG, er for den», Fritt Folk 5. juli 1941, 1, 4.
52 «Innenfor skjorten er jødekapitalisten og jødekommunisten brødre», Dagsposten 9. juli 1941, 3.

53 «Oppmarsjen mot bolsjevismen», Fritt Folk 23. juni 1941. 1, 6, sitat s. 1.
54 «Statsråd Skancke om kommunismen og Norge», Dagbladet 23. juni 1941, 2.
55 «Moskva-Berlin-pakten forrådt av bolsjevikene», Fritt Folk 23. juni 1941, 2. Min utheving.
56 «Statsråd Lundes foredragsreise i Nord-Østerdal», Østerdølen 9. juli 1941, 3. For taler av Skancke, se «Stor og aktiv innsats for NS Sarpsborg i helgen», Fritt Folk 15. desember 1941, 4,9 og særlig «Nasjonal Samlings sak skjebnebestemt til å seire», Adresseavisen 30. juli 1943, 1–2.
57 Se Sørlie 2015: 545, fotnote 143.
58 «Samspillet mellem jødene i Moskva, i London og New York», lød det, «har i den hele tid været i full gang». Se «Moskva-Berlin-pakten forrådt av bolsjevikene», Fritt Folk 23. juni 1941, 2.
59 «Den røde fare», lederartikkel Fritt Folk 24. juni 1941, 3.
60 «Kapitalismen og kommunismen hånd i hånd», Fritt Folk 28. juni 1941, 4. En annen artikkel i samme utgave av avisen fokuserte på «den jødiske bolsjevismens» grusomheter. Her lød det i underoverskriften at «[…]de jødiske folkekommissærer systematisk utrydder folk de har makten over». Se «Turistseverdigheten i Moskva som ble bygget av den største slavedrift i historien. Hvorledes de jødiske folkekommissærer systematisk utrydder folk de har makten over», Fritt Folk 28. juni 1941, 1, 9, sitat s. 1.
61 For noen eksempler, se «Den aldri hvilende røde terror», Fritt Folk 1. juli 1941, 4; «En jøde lærer å arbeide», Fritt Folk 23. juli 1941, 3 (med fotografi); «Bolsjevikjødene ranet til sig makten i det russiske riket ved bondens hjelp», Fritt Folk 24. juli 1941, 9.; Øyulv Gran, «Den norske legion» (dikt), Fritt Folk 28. juli 1941, 3.
62 Erikstein 2017: 34.
63 Vitneforklaring Harry Koritzinsky 30. juli 1946, i RA: Oslo politikammer, landssvikarkivet, dnr. 2749, Wilhelm A. K. Wagner.
64 Sørensen 1989: 119.
65 Emberland 2003: 123.
66 Emberland 2003: 127.
67 Jf. Emberland 2022: 297.
68 Sørensen 1989: 119, 276.
69 «Kjemp bolsjevismen ned», Hirdmannen 28. juni 1941, 1.
70 «Skjebnefellesskap», Hirdmannen 5. juli 1941, 1.
71 «Europas frihetskamp», Hirdmannen 12. juli 1941, 1.
72 «Europas frihetskamp», Hirdmannen 12. juli 1941, 1.
73 «Bolsjevisme er jødedom», Hirdmannen 26. juli 1941, 1.
74 «Bolsjevisme er jødedom», Hirdmannen 26. juli 1941. Fotografi med tittelen «'Hollandske' bolsjevikjøder», 1.
75 «Jødespørsmålet», Hirdmannen 5. juli 1941, 2.
76 Også i det mer teoretisk og intellektuelt orienterte NS månedshefte ble bolsjevismen koplet til «jødedommen». 15. juli publiserte tidsskriftet en usignert artikkel med tittelen «Hvad er bolsjevismen?». Her het det at det etter bolsjevikenes maktovertakelse, med Russland som base, var blitt iverksatt en «uhørt krig mot de hvite folkeslags eksistens». Artikkelen konkluderte også med at bolsjeviken hadde stilt «seg utenfor ethvert fellesskap med den øvrige menneskehet». Videre het det at motsetningen mellom bolsjevismen og kapitalismen bare var tilsynelatende, og at det i realiteten fantes «aksjonsfellesskap mellom den røde og gullets internasjonale». Artikkelen slo dessuten fast at jødene hadde «*urgamle planer og drømmer om å vinne herredømmet over alle jordens riker og deres herligheter*». Se «Hvad er bolsjevismen», i NS månedshefte nr. 2, juli 1941, 35–37. Utheving i originalen.
77 Bruun 2017: 69-72.
78 Von Mehren 1995: 46-47.
79 Von Mehren 1995: 47.
80 Von Mehren 1995: 48–49.
81 Von Mehren 1995: 48–49.
82 «Avsløringen», Kristen Samling 1. juli 1941, 3. Utheving i originalen.
83 «Noen jøde-problemer», Kristen Samling 1. juli 1941, 2.
84 Østbye 1944 (b.) og Østbye 1941: 35–64.
85 Om sensuren. se Foss 1975: 29–50; Dahl og Bastiansen 2000: 134–140.
86 Wernersen 2006: 93.
87 Om omfanget av nyordningen av pressen, se Hjeltnes 1990: 51, 55.
88 Hjeltnes 1990: 55.
89 Westlie 2019: 10.
90 Westlie 2019: bl.a. 47–49, passim.
91 Grim oppga å ha meldt seg inn i partiet i oktober 1940. Se referat fra hans rettssak under landssvikoppgjøret, i Telemark Arbeiderblad, 21. juni 1945, 4.
92 Norby 1999, 114–115.
93 «NS-redaktøren Bernhard Balsmo for retten», Porsgrunns Dagblad, 11. desember 1946, 5.
94 Westlie 2019: 165.
95 Se «Norge må finne sin plass blant de germanske folk», Varden 25. juni 1941, 4; «Norge kan ikke sitte rolig når de nasjonale stater rydder opp», Varden 5. juli 1941, 1, 4; «Quislings tale på Jonsoksfesten på Bygdøy», Porsgrunns Dagblad, 26. juni 1941, 3; Det store folkemøtet i Oslo mot bolsjevismen, Porsgrunns Dagblad, 5. juli 1941, 1, 6; «Bukker Tyskland under idag er resultat for Norge bolsjevisme!», Grenmar 5. juli 1941, 1, 6.
96 Senere ble han partiets fylkesfører for Aust-Agder, Vest-Agder og Rogaland, før han fra sensommeren 1943 overtok samme verv i Aust-Viken. Se «'Fylkesfører'Oscar Hæreid for retten», Brevikposten 19. februar 1947, 4.

97 «Forhenget er trukket tilside», Porsgrunns Dagblad 12. juli 1941, 5. Artikkelen ble også publisert i Grenmar 10. juli 1941, 2 og i Varden 11. juli 1941, 3–4. Et annet eksempel er en artikkel skrevet av NS' fylkesfører i Telemark, Olav Dalen. Dalen hevdet her at verdenskrigen var en kamp mellom nasjonalsosialismen og jødene. Se «Den virkelige hensikt avslørt», Porsgrunns Dagblad 18. juli 1941, 4, også trykt i Grenmar 18. juli 1941, 4, 6.
98 «Forhenget er trukket tilside», Porsgrunns Dagblad 12. juli 1941, 5.
99 «Kapitalismen og bolsjevismen forenes. Jødefinansen har kastet masken», Varden 8. juli 1941, 6.
100 «Jødekloens grep om Island», Varden 12. juli 1941, 6.
101 «Hvorfor norsk ungdom kjemper i regiment Nordland», Porsgrunns Dagblad 15. juli 1941, 4.
102 «Dramaet bak piggtråd og bajonetter», Grenmar 11. juli 1941, 2, 4, sitat s. 4.
103 «Bøndenes stilling til bolsjevismen», Grenmar 12. juli 1941, 3. Samme artikkel ble publisert i Porsgrunns Dagblad 17. juli 1941, 4. Her var den merket som artikkel fra NAT.
104 Dahl og Bastiansen 2000: 139.
105 Se f.eks «Jødespørsmålet», Hirdmannen 5. juli 1941, 2; brev fra Østbye til Quisling, datert 7. oktober 1942. Brevet viser til hendelser etter denne datoen, og er etter alt å dømme feildatert. Antakelig er det fra 7. november 1942. https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/skole/8-10.trinn-ungdom/andre-verdenskrig/visste-ns-hva-som-skjedde-med-jodene#!#block-body-1
106 Zu Utrup 2003; Herf 2006.
107 Simonsen 2017a.: 450.
108 Hofstadter 1965: 3–40. Se også Dyrendal 2003.
109 Jf. Butter 2014: 20–22.
110 Goerzel 1994: 740–741; se også Emberland og Døving 2018: 183; Swami m. fl. 2011: 443–463.
111 Perspektivene bygger i noen grad på Simonsen 2022.
112 Confino 2014: 236–237. Sidetall i kindleutgave. Se også Zu Utrup 2003: 428. Om demoniseringen av jødene, se også f. eks. Burrin: 340. For en sammenlikning av nazistenes forestillinger om jødene med forestillingen om Antikrist, Bärsch 1988: 112-133.
113 «Forhenget er trukket til side», Porsgrunns Dagblad 12. juli 1941, 5.
114 «Kapitalismen og kommunismen hånd i hånd», Fritt Folk 28. juni 1941, 4.
115 «Den røde fare», lederartikkel Fritt Folk 24. juni 1941, 3.
116 «Skjebnefellesskap», Hirdmannen 5. juli 1941, 1.
117 Jf. f. eks. «Europas frihetskamp», Hirdmannen 12. juli 1941, 1; «Et Midtsommerstevne på Bygdøy i nordisk og nasjonal ånd», Fritt Folk 24. juni 1941, 1, 6, 9.
118 Barkun 2003: 4.
119 Dette påpekes også i studier av den nasjonalsosialistiske antisemittismen i Tyskland, jf. Zu Utrup 2003: 415.
120 Berger 2018: 52–53. Sidetall i kindleutgave.
121 «Forhenget er trukket tilside», Porsgrunns Dagblad 12. juli 1941, 5.
122 Den som tydeligst og med størst innflytelse har tatt til ordet for at en ultranasjonalistisk gjenfødelsesmyte utgjør et definerende element i ulike former for fascisme, er historikeren Roger Griffin. Griffin beskriver fascismen som «a genus of political ideology whose mythic core in its various permutations is a palingenetic form of populist ultranationalism». Se Griffin 1993: 26. Sidetall i kindleutgave.
123 Jf. Simonsen 2022.
124 Frøland 2018: 435.
125 Herf 2006.
126 Zu Utrup 2006: spes. 425–430.
127 Se f. eks. Sørlie, Borgersrud, Emberland og Moland 2021.
128 Dette poenget ble reist i en mer kortfattet form i Simonsen 2021.
129 Kontrasten mellom Lunde og Riisnæs/Quisling er nevnt. Et annet eksempel som viser at det fantes en spennvidde i holdninger også blant NS-statsrådene (fra 25. september 1941 titulert som ministere) er Kjeld Stub Irgens. Irgens, som fra 1940 ledet Sjøfartsdepartementet, fremstår til tross for sitt NS-medlemsskap som forholdsvis uinteressert i NS´ nyordningsprosjekt. I mai 1944 motsatte han seg faktisk et krav fra Quisling om å medvirke i NS-propagandaen. RA: L-sak, Stub, «skriv fra Stub til Quisling» 20. mai 1944 (s. 318 i den digitaliserte saken).
130 Bruland 2017: 657; Corell 2021: 477.

Litteratur

Barkun, M. (2003). *A Culture of Conspiracy. Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley.

Berger, J. M. (2018). *Extremism*. Cambridge, MA: The Mit Press. Kindleutgave.

Bruknapp, D. O. (1976). Ideene spiller partiet. I Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen (red.), *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*, s. 9–47. Bergen/Oslo/Tromsø.

Bruknapp, D. O. (1972). *Nasjonal Samling og rasespørsmålet 1933-1940*. Hovedoppgave, Universitetet i Bergen.

Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyers forlag.

Bruun, H. A (2017). *Nasjonalreligiøsitet i Norge mellom 1850 og 1950 En analyse av Oalvskulten [sic] og Kristen Samling som ulike uttrykk for nasjonalreligiøsitet*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo.

Burrin, P. (1997). Political Religion: The Relevance of a Concept. *History and Memory*, *9*(1/2), 321–349.

Butter, M. (2014). *Plots, Designs, and Schemes: American Conspiracy Theories from the Puritans to the Present*. Berlin: De Gruyter.

Bärsch, Claus-E. (1988). Antijudaismus, Apokalyptik und Satanologie: Die religiösen Elemente des nationalsozialistischen Antisemitismus. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte 40*(2), 112-133.

Corell, S. (2021). *Likvidasjonen. Historien om Holocaust i Norge og jakten på jødenes eiendom*. Oslo: Gyldendal.

Confino A. (2014). *A World Without Jews. The Nazi Imagination from Persecution to Genocide*. New Haven/London: Yale University Press. Kindleutgave.

Dahl, H. F. (1991). *Vidkun Quisling. En fører blir til*. Oslo: Aschehoug.

Dahl, H. F. og Bastiansen H. (red.). *Hvor fritt et land. Sensur og meningstvang i Norge i det 20. århundre*. Oslo: Cappelen, 2000.

Døving., A. og Emberland, T. (2018). Konspirasjonsteorier i det ytterliggående høyrelandskapet i Norge. I Bjørgo, T. (red): *Høyreekstremisme i Norge. Utviklingstrekk, konspirasjonsteorier og forebyggingsstrategier*, s. 179–232. Rapport PHS Forskning 2018:

Emberland, T. (2003). *Religion og rase - nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*. Oslo: Humanist forlag.

Emberland, T. (2022). *Fra gutterommet til Gestapo. En historie om radikalisering*. Oslo: Dreyers forlag.

Erikstein, I. Aa. (2017). «Antisemittismen er selvforsvar. Vi forfølger ikke jødene, men for-svarer oss mot jødenes forfølgelse av vår rase og kultur». Ei undersøking av antisemittismen i Hirdmannen. Masteroppgave, Universitetet i Oslo.

Figueiredo, I. (1994). *Nasjonal Samling 1937-1940. En analyse av partiets politiske og ideologiske utvikling fra juli 1937 til april 1940*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.

Foss, G. (1975). *Pressen og sensurapparatet 1940–45, med særlig vekt på Bergens Tidende*. Masteroppgave, Universitetet i Bergen.

Frøland, C.M. (2018). *Nazismens idéunivers*. Oslo: Vidarforlaget.

Fure, O.B (2002). Tilintetgjørelsen av de europeiske jødene. *Nytt norsk tidsskrift 19*(2), 111–140.

Goerzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology 15*(4), 731–742.

Griffin. R. (1993). *The Nature of Fascism*. London: Routledge. Kindleutgave.

Herf, J. (2006). *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda during the World War II and the Holocaust*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hintjens, H.M. (1999). Explaining the 1994 Genocide in Rwanda. I *The Journal of Modern African Studies 37*(2), 241–286.

Hjeltnes, G. (1990). *Avisoppgjøret etter 1945*. Oslo: Aschehoug.

Hoffmann, C. (2001) «The New» as a (Jewish) Threat. Anti-modernism and Antisemitism in Germany. I Ytrehus, L. A. (red.). *Forestillinger om «den andre»*, s. 99–114. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

Hofstadter, R. (1965). The Paranoid Style in American Politics. I R. Hofstadter, *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*, s. 3–40. Cambrigde; Harvard University Press.

Høidal, O. (1988). *Quisling. En studie i landssvik*. Oslo: Universitetsforlaget.

Longerich, P. (2010). *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jew*s. Oxford: Oxford University Press.

Longerich, P. (2012). *Heinrich Himmler. A Life*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Matthäus, J. (2005). Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust. I C. Browning (med bidrag fra J. Matthäus). *The Orgins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy 1939–1942*, s. 244–308. London, Arrow books.

Matthäus, J. (2007). Controlled Escalation: Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories. I *Holocaust and Genocide Studies 21*(2), 218–242.

Mendelsohn, O. (1986). *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*. Bind 2. 1940–1985. Oslo: Universitetsforlaget.

Norby, T. E. (1999). *Varden fra fjord til fjell gjennom 125 år. Avishistorie i Telemark fra 1874 til 1999*. Skien: Forlaget Grenland.

Quisling, V. (1940). *Quislings tale i Kringkastingen 24. juni 1940. NS Opplysningsskrift nr. 104*. Oslo: NS propagandakontor.

Simonsen, K.B. (2017a.). Vidkun Quisling, antisemittismen og den paranoide stil. I *Historisk tidsskrift* (4), 446–467.

Simonsen, K.B. (2017b.). Antisemittisme i Telemark i ord og gjerning. I *Telemarks historie* (38), 80–98.

Simonsen K.B. (2020). Antisemitism and Conspiracism. I Butter, M. og Knight, P. (red). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, s. 357–370. London: Routledge.

Simonsen, K.B. (2021). Hva sa Nasjonal Samling? I *Trønderdebatt* 20. april 2021: https://www.tronderdebatt.no/hva-sa-nasjonal-samling/o/5-122-21294

Simonsen, K.B. (2022). Threats and euphemisms: the antisemitic propaganda of Nasjonal Samling during the summer and autumn of 1942. I *Scandinavian Journal of History*. Foreløpig publisert digitalt: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03468755.2022.2097946. Vil senere legges inn i issue.

Skobba, I. (2017). NS i byer og bygder 1940–1945. I *Telemarks historie* (38), 32–72.

Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Rehim, S. & Voracek, M. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real-world and fictitious conspiracy theories. I *British Journal of Psychology* 102(3), 443–463.

Sørensen, Ø. (2020). NS-regimet og jødene. I Øystein Sørensen og Kjetil Braut Simonsen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og Hjemmefronten*, s. 51–90. Oslo: Dreyers forlag, 2020.

Sørensen, Ø. *Hitler eller Quisling? Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940–1945*. Oslo: Cappelen, 1989.

Sørlie, S. (2015). *Solkors eller hakekors. Nordmenn i Waffen-SS 1941–1945*. Oslo: Dreyers forlag.

Sørlie, S. Borgersrud L., Emberland, T. og Moland, A. (2021). Frontkjemperne var ikke «soldater som alle andre». I *VG*, 5. april: https://www.vg.no/nyheter/meninger/i/PRJx7J/frontkjemperne-var-ikke-soldater-som-alle-andre

Thorsen, H. (2019). *Den «norske Nürnberg-lovgivningen». Arbeidet med lov om visse bestemmelser om jøder under andre verdenskrig*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo.

Tronstad, R. (2021). *«Denne seige rase.» Antisemittismen på Agder inntil 1945*. Kristiansand: Stiftelsen Arkivet.

Volkov, S. (2006). *Germans, Jews and Antisemites. Trials in Emancipation*. New York: Cambrigde University Press.

Von Mehren, I. T. (1995). Kristen Samling – et fenomen. I J. O. Ulstein, (red.). *Kyrkja under krigen. Bokutgåve av Tidsskrift for Kirke, Religion og Samfunn*, s. 43–63. Volda, Høgskulen i Volda.
Wernersen, C. H. (2006). «*...Illojalitet vil bli bedømt og straffet deretter». Norsk presse under nazistisk sensur.* Masteroppgave, Universitetet i Oslo.
Westlie, B. (2019). *Det norske jødehatet. Propaganda og presse under okkupasjonen*. Oslo: Res Publica.
Winiewski M., W. Soral og M. Bilewicz. (2015). Conspiracy Theories on the Map of Stereotype Content. Survey and historical evidence. I M. Bilewicz, A. Cichocka og W. Soral (red.). *The Psychology of Conspiracy*, s. 23–41. London/New York, Routledge.
Zu Utrup, W. M. (2003). *Kampf gegen die «jüdische Weltwerschwörung». Propaganda und Antisemitismus der Nationalsozialisten 1919–1945*: Berlin: Metropol.
Østbye, H. N. (1941). *Jødenes krig*. Oslo: Kamban.
Østbye, H. N. (red.) (1944 a.) *Quisling har sagt. Bind 4. Mot nytt land. Artikler og taler av Vidkun Quisling*. Oslo: Blix forlag.
Østbye, H. E. (1944b.). *Kulturradikalismen – kulturbolsjevismen*. Utg. Ikke oppgitt.

Aviskilder

(Fullstendige referanser til de enkeltartiklene foreligger i noteapparatet.)

Adresseavisen 1943
Brevikposten 1947
Dagbladet 1941
Dagsposten 1941
Fritt Folk 1941, 1942
Grenmar 1941
Hirdmannen 1941
Kristen Samling 1941
NS månedshefte 1941
Porsgrunns Dagblad 1941, 1946
Telemark Arbeiderblad 1945
Varden 1941
Østerdølen 1941

Arkivkilder

Riksarkivet: Oslo politikammer, landssvikarkivet, dnr. 2749, Wilhelm A. K. Wagner.
Riksarkivet: Oslo politikammer, lands-svikarkivet, dnr. 445, Kjeld Stub Irgens.

Nettressurser

Arkivverket: Visste NS hva som skjedde med jødene? https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/skole/8-10.trinn-ungdom/andre-verdenskrig/visste-ns-hva-som-skjedde-med-jodene#!#block-body-1

Utryddelsesleir. Allerede på perrongen utenfor Auschwitz` porter ble jødene gjenstand for en utvelgelsesprosess, der syke, gamle, kvinner og barn ble sendt direkte til gasskamrene. Arbeidsføre og menn ble tatt ut for tvangsarbeide. (Foto: Ukjent).

Fagfellevurdert

Holocaust i norske og svenske aviser

En nærlesning av Aftenposten og Dagens Nyheter fra 26. november 1942

Sammendrag: *Denne artikkelen sammenligner dekningen av holocaust i Norge i den svenske avisen Dagens Nyheter og den tysk-kontrollerte norske avisen Aftenposten i uken etter uttransporteringen av norske jøder den 26. november 1942. Det undersøkes også hva illegale norske aviser skrev om hendelsen i den samme perioden. På tross av en sterk antisemittisk tradisjon både i Sverige og Norge, ser vi at de illegale avisene i Norge på linje med de selvsensurerte svenske avisene omtalte utsendelsene på en kritisk måte. Det er klare paralleller mellom de engasjerte reportasjene til den svenske TT-korrespondenten Bengt Jerneck og øyenvitneskildringene i den illegale avisen Friheten. Siden både de illegale avisene og de svenske avisene omtalte utsendelsen av de norske jødene, er det grunn til å tro at en stor gruppe nordmenn ble kjent med jødenes skjebne samtidig med at forbrytelsene fant sted.*

Emneord: *Holcaust i Norge, illegale aviser, svenske aviser, norske kontrollerte aviser, antisemittisme.*

Rune Ottosen
Professor emeritus
OsloMet – storbyuniversitetet
rune@oslomet.no

Innledning

I denne artikkelen vil jeg undersøke på hvilken måte norsk og svensk presse dekket utsendelsen av jødene og den senere tilintetgjørelsen av en stor del av den jødiske befolkningen i Norge i november 1942. Jeg har tidligere belyst dekningen av holocaust i svenske og norske aviser i en artikkel i *Norsk medietidsskrift*.[1] Dette er en oppfølgende studie og et case der jeg har valgt å foreta en nærlesning av *Aftenposten* og *Dagens Nyheter* en uke etter at DS Donau den 26. november 1942 fraktet ut 529 jøder ut fra Oslo havn. Den første skipslasten med 21 norske jøder ble sendt ut med MS Monte Rosa allerede 19. november. En problemstilling jeg ønsker å belyse er hva avisleserne i Norge og Sverige fikk vite om utsendelsen av jøder fra Norge. Ett bakteppe er hvilken rolle de ulike arbeidsvilkårene i den tysk-kontrollerte norske presse og den selvsensurerte svenske presse spilte for forskjellene i hva avisene i de to landene kunne skrive om holocaust. Jeg supplerer med hva de illegale norske avisene skrev, siden de i prinsippet kunne skrive hva de ville i motsetning til den tysk-kontrollerte pressen. Endelig belyser jeg hvor sentralt bakgrunnen med en sterk antisemittisk tradisjon i Norge og Sverige var for manglende vilje til å belyse jødeutryddelsen. Hypotesen er at antisemittismen som ble formidlet i forkant av holocaust i Norge, bidro til å legitimere deportasjonen av norske jøder. Nürnbergprosessen, det sentrale rettslige oppgjøret med de tyske nazistene i 1945–1946, slo fast at den antisemittiske propagandaen fra NS-publikasjoner var å betrakte som det Johan Galtung kaller kulturell vold.[2] Galtungs hovedpoeng er at det er en sammenheng mellom hatpropaganda og bruk av fysisk vold. Ved demonisering av «den andre» senkes terskelen for bruk av fysisk vold. Det ble i Nürnberg slått fast at det er en sammenheng mellom antisemittisk agitasjon og holocaust. De antisemittiske holdningene hadde solide historiske røtter i norske aviser alt før krigen, og ble forsterket etter okkupasjonen.[3] Kjetil Braut Simonsen har påvist at den antijødiske hatpropagandaen ble forsterket i NS-publikasjoner i tiden før 26. november.[4]

Jeg har i et tidligere arbeid beskrevet kontrollsystemet i det okkuperte Norge og «frie Sverige» og mener det er en sammenheng mellom pressens arbeidsforhold og hva som ble skrevet om jødefor-

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Ottosen-IDO.pdf

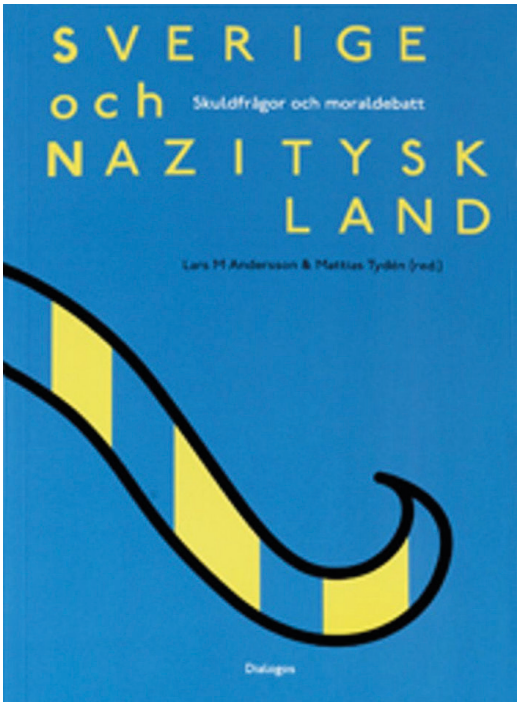

Sverige och Nazi-Tyskland. Skuldfrågor och moraldebatt, redigert av Lars M. Andersson og Mathias Tydén.

Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten, redigert av Øystein Sørensen og Kjetil Braut Simonsen.

følgelsen i svenske og norske aviser.[5] I den kontrollerte pressen i det okkuperte Norge bidro det tyske kontroll- og sensursystemet til at åpen rapportering om holocaust og forbrytelser mot jøder var umulig. Gjennom den NS-kontrollerte pressen kunne man indirekte få innblikk i jødeforfølgelsene gjennom anti-semittisk propaganda. De NS-kontrollerte avisene skrev ikke åpent om utryddelsen av jøder, men legitimerte det med propaganda om jødene som fremmede og mindreverdige.[6] I praksis fungerte dette som opptakten til kulturell vold.[7]

Bakgrunn

To bøker har vært sentrale som bakgrunn for denne analysen. Det er antologien *Sverige och Nazi-Tyskland. Skuldfrågor och moraldebatt,* redigert av Lars M. Andersson og Mathias Tydén, og boken *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten*, redigert av Øystein Sørensen og Kjetil Braut Simonsen. Den førstnevnte gir mange gode og innsiktsfulle bidrag i de mange dilemmaer og avveininger som Sverige som småstat foretok for å bevare sin nøytralitet. En underliggende antisemittisk grunnholdning som preget svenske aviser før og under krigen bidro også til at hele spørsmålet om holocaust ble underkommunisert i svensk offentlighet.[8]

Boken *Historie og moral* fanger godt opp de mange spørsmålene som har blitt diskutert etter Marte Michelets bok: *Hva visste hjemmefronten?* fra 2018. En omdiskutert konklusjon i hennes utgivelse er at flere sentrale personer i hjemmefrontens ledelse hadde informasjon om den planlagte deportasjonen av jøder høsten 1942, men at de på grunn av antisemittiske holdninger lot være å handle. Michelets bok er etterfulgt av flere bøker som kritiserer Michelet, blant annet *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?*[9] De mener at det ikke er grunnlag for de mest alvorlige anklagene mot hjemmefrontens ledelse.[10] Jeg har selv kommentert Michelets bok i et tidligere arbeid, der jeg berømmer Michelet for å ta

opp antisemittismen som preget norsk offentlighet, men jeg kritiserer henne også for ensidighet, dårlig kildebruk og mangel på intervjuer av fortsatt levende kilder, som burde ha krav på tilsvar.[11] De omtalte svenske og norske bøkene gir hver på sin måte en god historisk forståelse av hvilken betydning ulikheten i de nasjonale forhold hadde for hvordan jødenes situasjon ble behandlet i svensk og norsk presse.

Svensk presse under andre verdenskrig

«Småstatsrealisme» er et begrep som dukker opp i den svenske debatten om svensk presses rolle under den andre verdenskrig. Den rådende holdning i svensk historieskriving har vært å vise forståelse for den vanskelige balansegangen Sverige hadde, der det å dyrke et korrekt og balansert forhold til Tyskland, for å kunne holde seg utenfor krigen, var sentralt. Klas Åmarks bidrag i boken *Sverige och Nazi-Tyskland. Skuldfrågor och moraldebatt* er på mange måter et forsøk på å problematisere synet på svenske presse som ensidig medløper for nazismen. Han viser at det fantes en sympati for den norske motstandskampen generelt og jødenes utsatte stilling spesielt. Men det fantes utvilsomt også et bakteppe med fremmedfiendtlighet som rådde i førkrigstidens Sverige og som toppet seg i store demonstrasjoner på et antisemittisk grunnlag da spørsmål om Sverige skulle ta i mot 10 jødiske leger fra Tyskland dukket opp høsten 1939. Åmarks konklusjon er at når regnskapet skal gjøres opp sviktet Sveriges moralske pass i bestrebelsen for å kunne holde seg utenfor krigen. Sverker Ordenssons bidrag i samme bok er interessant fordi han gir godkjent karakter for utenrikspolitikk og handelspolitikk, men er kritisk til flyktningepolitikken generelt og motviljen til å ta imot jøder spesielt.[12] Når det gjelder hans første punkt henspeiler det på alle de restriksjonene, med sensur og selvsensur som svenske medier fant seg i. Disse har jeg diskutert mer i detalj i et tidligere arbeide, men kort fortalt ga Den svenske Tryckhfrihetsförordningen den svenske regjering myndighet ved Statens Informationsstyrelse til å inndra skrifter som ikke nødvendigvis stred mot svensk lov, men som likevel etter myndighetenes øyne var egnet til å skade forholdet til fremmed makt (les Tyskland).[13] Fram til slaget ved Stalingrad ble denne forordningen brukt til å stanse den kommunistiske presse, men også til å slå ned på påståtte «fornærmelser» mot den tyske stat i den øvrige presse.[14]

Den svenske pressehistorien har dokumentert de mange protyske og til dels nazivennlige publikasjoner i førkrigstiden. På den andre siden var det anti-nazister med Torgny Segersted og hans *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* i spissen. Segersteds skrev kritisk om nazismen på et humanistisk grunnlag, og uttrykte åpen sympati med den norske motstandskampen. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tiding* ble beslaglagt ved åtte anledninger etter beslutninger i det svenske tryckkfrihetsombudet. Segersted fikk aldri oppleve nazismens nederlag. Han døde 31. mars 1945.

Svensk presse og jødene

Det kanskje mest kritiske bidraget i boken *Sverige och Nazi-Tyskland. Skuldfrågor och moraldebatt* når det gjelder svensk presses behandling av jødene, er Göran Leths artikkel «Mediarnas svek i skuggan av Förintelsen». Leth setter sin analyse inn i en kontekst der han påviser at det fantes en antisemittisk tradisjon lenge før holocaust.

Med noen få hederlig unntak, som *Göteborg Handels- og Sjöfartstidning,* drev svenske medier en omfattende selvsensur og unnlot å kritisere Hitlerregimets antisemittiske tiltak helt fram til krigsutbruddet. En viktig kilde til selvsensuren var det svenske utenriksdepartementets påtrykk mot redaksjonene, for ikke å skade de tysk-svenske forbindelser med negativ omtale. Samlet sett beskriver Leth en samforståelse mellom svenske myndigheter og pressen om å unngå fokus på behandlingen av jødene. Spesielt er han kritisk til mangelen på reaksjoner da en gruppe polske jøder ble utvist til Tyskland i oktober-november 1938. Mediene kunne heller ikke skylde på uvitenhet, fordi det fantes tidsskrifter som *Jödiska Krönika* som faktisk fikk mye fakta om forfølgelse av svenske jøder på bordet. Samlet sett mener Leth at svensk presse viste mer hensyn til overgriperne enn ofrene og at deres stillhet fremmet antisemittismen. Ved å underslå nazismens sanne karakter bar mediene et medansvar for holocaust. Som jeg skal komme mer detaljert tilbake til, skjedde det faktisk et stemningsskifte da skjebnen til de norske jødene ble kjent.

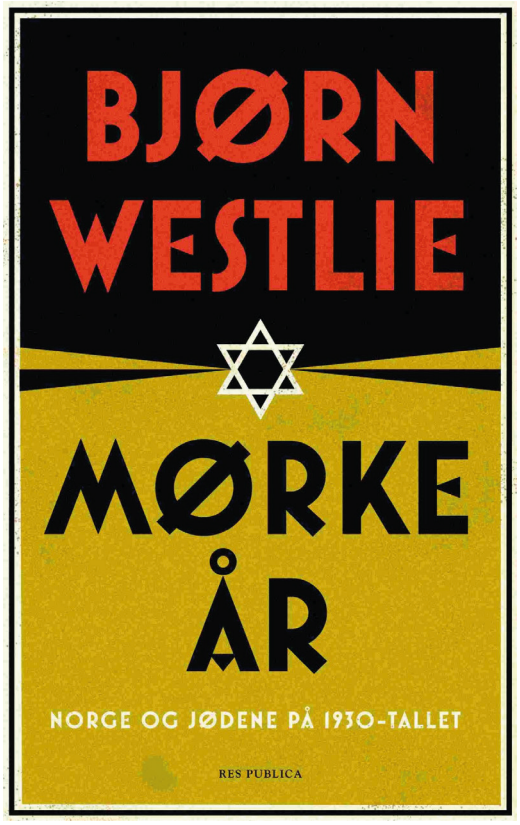

Mørke år, Bjørn Westlie, Res Publica 2022.

Det norske case

I boken *Historie og moral,* gir Kjetil Braut Simonsen en bakgrunn for den innarbeidede antisemittiske tradisjonen i Norge i kapittelet «Antisemittismen i Norge, ca 1918-1940. Former, funksjoner og virkning». Han skriver blant annet: «Et typisk trekk ved norsk offentlighet i 1920- og 30-årene er at antisemittiske stereotypier og forestillinger blir tatt i bruk, men da først og fremst som virkemiddel i den pågående polemikken mot politiske motstandere. Antisemittismen, kan det kanskje tilføyes, tok her likevel ikke form av å være en overordnet politisk-ideologisk kampsak eller et gjennomgripende verdensbilde». Det hører med til dette bildet at rasehygiene var et viktig bakteppe for den omfattende antisemittismen som var svært utbredt langt utover nazistenes rekker. Bjørn Westlie viser i sin bok *Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet* at antisemittismen sto sterkt i store deler av samfunnet. I vesentlige sektorer i samfunnet dokumenterer Westlie omfattende antisemittiske holdninger, også i religiøse miljøer som den katolske kirke og Israelmisjonen. I etablerte aviser som *Aftenposten og Nationen,* fantes antisemittiske holdninger i stort omfang. Det gjør spesielt inntrykk at sjefredaktør Johs Nesse og utenriksjournalist Niels Jørgen Mürer gjennom ledere, kommentarer og reportasjer gir uttrykk for antisemittiske holdninger og jødehat i stor skala.[15] En underliggende sterk rasehygienisk strømning i deler av samfunnslivet og det politiske miljøet er en del av dette bildet.

Et tankevekkende eksempel på hvor sterkt rasehygienisk tankegods stod, er Oliver H. Langeland, som endte opp i Milorgs ledelse. På 1930-tallet var han en rasehygienisk aktivist som fryktet den hvite rases undergang. Han uttrykte et ekteføld hat mot Arbeiderpartiet. Han holdt blant annet et rasehygienisk foredrag i NRK så sent som i 1940, etter at Norge var okkupert. Tyskerne fattet av den grunn interesse for Langeland og tilbød ham å bli okkupantmaktens talsmann i befolkningspolitiske spørsmål. Langeland takket nei med den begrunnelse at han var norsk offiser.[16]

Okkupasjonen ble et veiskille ved at den antisemittiske retorikken ble mer tydelig voldsfremmende. Pressebildet endret seg dramatisk under krigen. Mange aviser ble stanset, andre ble gjennom nyordningen underlagt NS ved å fjerne redaktører og sette inn NS-folk, ofte med begrenset presseerfaring. Jeg har i tidligere arbeider gjort detaljert rede for hvordan okkupantmaktens og NS-regimets kontrollsystem var bygd opp.[17]

Bjørn Westlie viser i boken *Det norsk jødehatet* hvordan Nasjonal Samlings Avdeling for presse og kringkasting fungerte som partiets pressekontor med sin egen «Norsk Artikkeltjeneste» (NA). Byrået distribuerte artikler til landets aviser. NA var mer enn en propagandasentral. Det ble også et inngripende kontrollorgan, siden landets redaktører var pålagt å trykke de utsendte artiklene. De som unnlot å trykke artiklene ble kritisert og i noen tilfeller fjernet og erstattet av mer NS-vennlige redaktører.[18] Ved Vidkun Quislings lov av 26. februar 1942 om utgivelsen

av trykt skrift, fikk Pressedirektoratet myndighet til å stanse utgivelsen av aviser og ukeblad. Pressabteilung under Reichskommisariat og det NS- kontrollerte Pressedirektoratet, ble instrumentelle i å kontrollere pressen.[19] NA var sterkt preget av antisemittisk retorikk og ble en motor i spredningen av antisemittisk propaganda. Fra 1942 og spesielt etter unntakstilstanden i Trøndelag i 1942, ble hetsen mot norske jøder stadig mer aggressiv.

Bjørn Westlie dokumenterer også i sin bok *Hitlers norske budbringere* at journalistene som dekket de norske frontkjempernes innsats på østfronten i tyskernes tjeneste, rendyrket sin antisemittiske journalistikk, mens soldatkameratene massakrerte jøder.[20]

Illegale aviser

Selv om den NS-kontrollerte pressen var gjennomsyret av antisemittisme var de illegale avisene et pustehull for ytringsfrihet og viktige instrumenter i motstandskampen. Totalt ble det utgitt ca. 300 illegale aviser i Norge under krigen, de fleste enkle publikasjoner produsert på kjøkkenbordet. Det innebar dødsstraff å bidra til utgivelse og distribusjon.[21] Ingjerd Veiden Brakstads masteroppgave i historie og hennes kapittel i boken *Historie og moral* er den viktigste kilden til illegale avisers omtale av holocaust. Brakstad har systematisk gjennomgått de illegale avisene *London-nytt*, *Håndslag* og *Friheten*. Hun skriver at jødeforfølgelsen var et ganske perifert tema fram til deportasjonen senhøstes 1942.[22] Men deportasjonen ble et vendepunkt. Brakstads konklusjon etter å ha analysert dekningen fra de første rapportene kom i juni 1942 og frem til at jødene ble sendt ut med Donau den 26. november 1942, er:

> «Jeg har i dette kapitlet vist at den illegale pressen var oppmerksom på jødeforfølgelsene, både i Europa og i Norge. De særjødiske erfaringene ble i stor grad formidlet, og jødeforfølgelsene ble omtalt som utryddelse.
>
> I de illegale avisene som er undersøkt, er hovedkonklusjonen at arrestasjonene og deportasjonene av norske jøder, så vel som jødeforfølgelsene i Europa, ble inkludert i den bredere dekningen av krigen og overgrep mot sivile. Arrestasjonene høsten 1942 ble omtalt som usedvanlig brutale, og betraktet som en del av jødeforfølgelsene på kontinentet. Den største massedeportasjonen 26. november 1942, ble i løpet av høsten 1942 og januar 1943 dekket av alle de tre avisene jeg har undersøkt».[23]

NKPs illegale avis *Friheten* var den illegale avisen med mest detaljer om utsendelser av jøder, rett etter at de hadde funnet sted. I nr. 39 for 1942 skrev *Friheten*: «Natt til 26. november herjet tysk og «norsk» Gestapo gjennom byen etter nye ulykkelige jøder, etter at de fleste mannlige jøder over 15 år hadde blitt arrestert og satt i konsentrasjonsleir tidligere.» *Friheten* har en lang detaljert reportasje som må være basert på øyenvitneskildringer eller andre førstehåndskilder. *Frihetens* skribent er sterkt berørt: «Hva redsler vi tidligere har opplevd, så har Oslo aldri opplevet de orgier som ble utspillet av det statsbærende partis gendarmer den natten. Det var scener som var sinnssyke i all sin redsel. Tilfeldige øyenvitner, prøvede hardbarkede menn, sto maktesløse med tårer i øynene».[24] Her er det klare paralleller med dekningen til TT´s Oslo-korrespondent Bengt Jerneck, som blir gjennomgått senere i artikkelen.

Det var også en kamp innad i motstandsmiljøet og i de illegale avisene om veivalg og forholdet til jødene. Beretningen om Kjell Staal Eggens innsats for skjebnen til den eneste kjente familie av jøder i Telemark er betegnende. Eggen forsøkte å redde brødrene David og Louis Becker og deres familier. Han møtte motstand fra uventet hold. Da Kjell Staal Eggen prøvde å få den jødiske familien ut av landet høsten 1942, hevder han i etterlatte papirer at han ble direkte motarbeidet av Milorg: «Sett ham på gaten, la tyskerne overta», var reaksjonen han fikk da søkte hjelp for å redde familien. Det var åpenbart antisemittiske holdninger som lå bak, slik han selv beskriver det.[25] På tross av motstand fra Milorg lyktes Eggen på spektakulært hvis å få den jødiske familie av gårde med båt til Sverige. Da han prøvde å få diskusjon om dette i Krigsinvalideforbundet, der han var aktiv etter krigen, møtte han igjen motstand. Han var også kritisk til samtidshistorikere, som etter

krigen motarbeidet hans forsøk på å formidle sin historie. Dette kan sees som en forløper av den mye omdiskuterte debatten som Marte Michelet reiste i boken *Hva visste Hjemmefronten*. Michelet ble som tidligere nevnt møtt med en motbok og inspirerte til flere andre bøker som nyanserte debatten, men som også støttet Michelets prosjekt om å gå dypere inn i hvordan antisemittismen preget synet på jøder helt inn i motstandsbevegelsen.[26] Eggens kompromissløse holdning var preget av en steil og uforsonlig retorikk i det han mente var svik mot jødene på alle plan. Dette er senere dokumentert av hans sønn Trym Staal Eggen, i boken *Krigens arvinger,* redigert av Nanna Segelcke. Kjell Staal Eggen dokumenterte masseutryddelsene av jøder i den illegale avisen *Nyhetene* som Staal Eggen holdt gående under hele krigen uten å bli rullet opp.[27] Dette viser at det fantes tilgjengelig informasjon om norsk holocaust for dem som hadde tilgang til illegale aviser.

Dekningen i Nyhetene

Den illegale avisen *Nyhetene* skrev under tittelen JØDEFORFØLGELSENE den 16. desember 1942: «De fleste nordmenn har antagelig hørt om de 1.000 norske jøder som ble avsendt fra Oslo den 26. november». Formuleringen viser at de som stod bak utgivelsen med egen erfaringsbakgrunn antar at dette er velkjent i det norske samfunn. I fortsettelsen utvides perspektivet til å gjelde andre land: «En lignende deportering av jøder foregår også fra de andre okkuperte land. Jødenes bestemmelsessted er Polen, hvor Himmler i en hatsk tale har uttalt at alle jøder i sindet skal utryddes innen utgangen av året». Med bakgrunn i debatten rundt Marte Michelets bok om hva hjemmefronten visste, er det verdt å merke seg at et illegalt miljø i en mellomstor by i Norge hadde skaffet seg denne informasjonen. Burde da ikke tilsvarende informasjon ha funnet veien til ledende i motstandsmiljøer og til Regjeringen i London? Den følgende redegjørelsen vitner om detaljert kunnskap om det som foregikk: «Massehenrettelser av jøder i Polen går etter en oppsatt plan, og de frykteligste metoder benyttes. I Balostock ble 1, 500 jøder stuet sammen i en synagoge og brent. Mange andre mere utspekulerte metoder benyttes også. Et sted er et stort elektrisk jernhus blitt oppført og innrettet som rettersted. Ofrene må ta av seg alle klær før de beordres inn i bygningen. Når det er stuet fullt, blir en kraftig strøm sluttet og de stakkars ofrene dør øyeblikkelig. Tusenvis av jøder, både voksne og barn ble kledt nakne og skutt på randen av en åpen fellesgrav.» Her beskrives ikke gasskamrene, muligens er det en misforståelse at det ble brukt strøm og ikke gass. At resultatet er massehenrettelser, er det ikke tvil om.

På selveste julaften 24. desember bringer *Nyhetene* en ny melding om massedrap på jøder i flere andre land: «Masseutryddelser av jøder er i full sving over hele det aksekontrollerte Europa. Av Jugoslavias 86.000 jøder er allerede 85.000 utryddet. I Tschekoslovakiet (sic.) er 387.000 jøder i fengsel. Av Hollands 180.000 jøder er nazistene i ferd med å utrydde 60.000. Landet skal være renset for jøder innen 1943. I Norge er som kjent alle jøder beordret arrestert. Endel av dem er kommet seg undav (sic.), så tyskerne regner med at det fremdeles befinner seg 200 jøder skjult i landet. Av de arresterte norske jøder er 1.000 på vei mot Polen, hvor det venter dem en fryktelig skjebne. Ellers sitter de spredt omkring i forskjellige konsentrasjonsleirer».

Det kan stilles spørsmålstegn ved nøyaktigheten i bruk av tall, og det var som kjent ikke så mange som 1000 jøder som ble uttransportert fra Norge. Det riktige tallet var 529. Men det kan ikke være tvil om at masseomfanget av det som skulle bli kjent som holocaust står klart for utgiverne av *Nyhetene*. I den videre beskrivelsen heter det: «Siden 1939 er 2 millioner jøder deportert eller avlivet i de forskjellige okkuperte land i Europa. 5 millioner andre er truet av den samme skjebne». Det dokumenteres også at det er i ferd med å reise seg en internasjonal mobilisering mot jødeutryddelsen: «Torsdag den 17/12 ble en erklæring offentliggjort samtidig i London, Moskva og Washington. Erklæringen er undertegnet av Belgia, Tschekoslovakiet, Hellas, Luksemburg, Holland (sic), Norge, den franske nasjonalkomite, Amerika, Storbritannia og Sovjetsamveldet. Erklæringen uttrykker en fordømmelse av den hensynsløse jødeforfølgelse og myrderiene av jøder i Polen. Det forsikres i erklæringen at de skyldige aldri skal gå fri for straff». Med denne dokumentasjonen

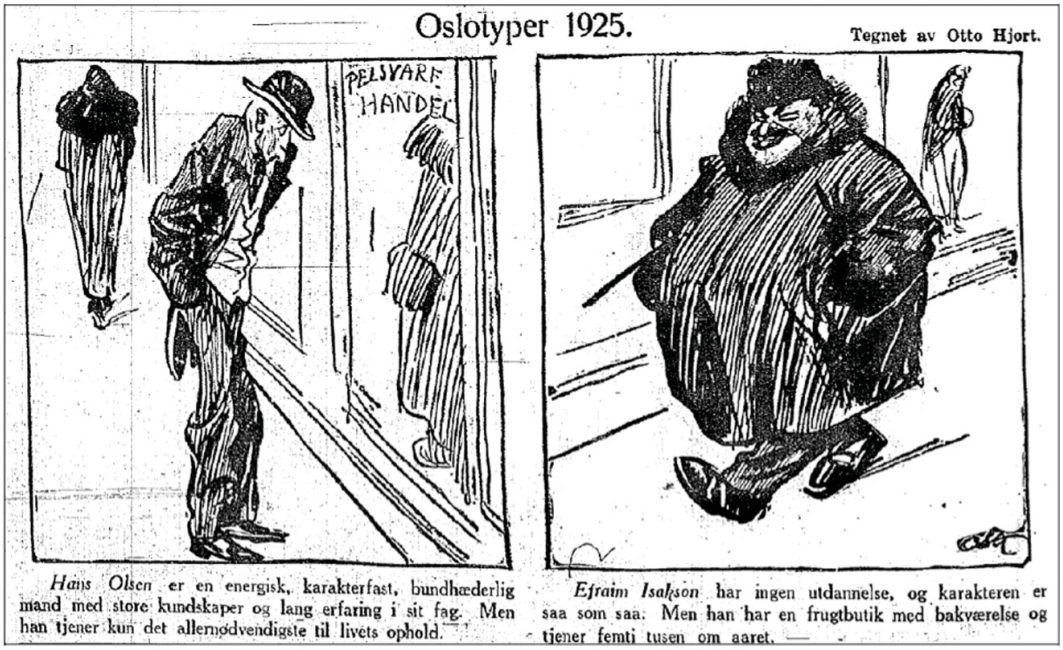

Eksempel på akseptert vitsetegning fra mellomkrigstidens Norge. Her fra bladet Hvepsen nr. 2 1925. (Tegning av Otto Hjort).

er det mulig å konkludere med at leserne av norske illegale aviser rundt juletider 1942, hadde informasjon nok til å fatte omfanget av holocaust.

Dekningen av det norske holocaust i Aftenposten og Dagens Nyheter

Jeg vil i det følgende foreta en komparativ analyse av *Aftenposten* og *Dagens Nyheter i* uken etter Donaus utskiping av norske jøder, den 26. november 1942. Situasjonen for de to avisene hva gjaldt kontroll, selvsensur og betingelser for utgivelse, er selvsagt ikke direkte sammenlignbare. Norge var okkupert av Tyskland og Sverige formelt nøytralt. Nettopp disse forskjellene kan likevel gjøre en sammenligning interessant, fordi det er omtalen av eller fortielsen om det norske holocaust som er det sentrale i undersøkelsen.

Aftenposten

Den 27. november, dagen etter Donaus avgang, stod det selvsagt ikke noe i *Aftenposten* om den brutale utsendelsen av norske jøder. Den type opplysninger ble sensurert, og det er utenkelig at det tyske og NS-kontrollerte sensurssystemet ville tillate omtale av slike hendelser. Hvordan dette apparatet fungerte har jeg beskrevet i mer detalj i tidligere arbeider.[28] Men når taushetens retorikk var bestemmende, hva stod det så i avisa? Forsiden var dominert av krigsnyheter fra ulike frontavsnitt. Det var mer innenriks inne i avisa, et par sportsider og bakerst selve gullgruven, 3-4 sider med rubrikkannonser. *Aftenposten* styrket utvilsom sin økonomi under krigen, en omstridt og viktig konkurransevridende faktor vis a vis arbeiderpressen, som skulle skape bitterhet og konflikt i etterkrigstiden.[29] Avisen var på de norske jødenes skjebnedag preget av propagandistiske artikler fra ulike frontavsnitt, alt gjennom tyskvennlige briller med brodd mot Sovjetunionen og kommunismen.

Aftenposten hadde daglige doser med antisemittisme, så også den 27. november, i forbindelse med en anmeldelse av Herman Harris Aalls siste bok *Nasjonalt livssyn og verdenspolitikk*. Aall var ingen hvilken som helst NS-ideolog, han hadde to doktorgrader,

Jødekarikaturer var akseptert i pressen i Norge i mellomkrigstiden, som her, i vittighetsbladet Vikingen fra 1924, hvor Norge fremstilles som et paradis for jøder. (Foto: Nasjonalbiblioteket).

av og til på kant med Quisling, men like fullt tett på det tyske naziregime og gjest på Hitlers 50-årsdag. Anmelderen var Finn Halvorsen, en av NS sine kulturtopper og leder av Nasjonal Samlings Kulturting. Anmelderen hyller boken som et nasjonalt kampskrift og advarer mot nasjonens undergang, hvis det ikke sikres oppslutning om det germanske prosjektet. Trusselen fra jødene er en av mange farer som truer.

Den 28. november trykket *Aftenposten* tiltredelsestalen til den nye ministeren, Rolf Jørgen Fuglesang, i Kultur- og folkeopplysningsdepartementet. Han erstattet Gulbrand Lunde som nettopp var omkommet da bilen han satt i kjørte utfor et ferjeleie på Vestlandet. Talen hadde et klassisk propagandapreg med et klart antisemittisk budskap. Det heter blant annet: «Utad foregår det veldigste oppgjør verden har opplevd, mellom det nordiske prinsipp på den ene side og det jødisk-storkapitalistiske og bolsjevikiske prinsipp på den andre side».

I en liten notis kommer det fram at det ikke bare var i Norge at jødene kjempet en kamp om liv og død. Under tittelen «Jødene søker å komme inn i Toulen», beskrives det nøkternt hvordan «de jødene som bor ved den franske Middelhavskyst utfører et rent kappløp mot byen». Det var da klart at tyskerne ikke skulle besette byen og at den således var trygg for jødene. *Aftenposten* kunne tilfreds konstatere at jødene som ikke var hjemmehørende i byen ble «straks nektet adgang.»

Den 2. desember står det et referat fra et møte i Bergen, som hyller frontkjemperne. Den antisemittiske grunnholdningen gjennomsyrer hele referatet. Rasismen tar også andre former. En liten notis med tittelen «Amerikanske negertropper i Egypt», lyder i sin helhet slik: «Svarte amerikanske negertropper er kommet til Egypt, hvor de vekker oppmerksomhet blant befolkningen».

Den 3. desember, mellom alle krigsnyhetene, er det trykt en stort oppslått anmeldelse av et nytt skriftstykke av Dr. Goebbles, skrevet av *Aftenpostens* Tysk-

lands-korrespondent Theo Findahl. Findahl mener dette er et viktig kampskrift «som former seg som en alvorlig appelle (sic.) til de europeiske nasjoner om å samle sine krefter mot de farer som truer nyordningen». Det hører med i denne sammenheng at Findahl drev et dobbeltspill. Flere kilder har senere knyttet Findahl til britisk etterretning. Findahl var onkel til Sverre Bergh, som var britisk agent i Tyskland. Formelt var Bergh student, men samarbeidet med den norske etterretningsorganisasjonen XU. Findahl hadde også kontakt med Paul Rosbaud, en av de viktigste allierte spionene i Tyskland. Findahl og Rosbaud møtte hverandre ikke personlig, men de hadde indirekte kontakt gjennom Sverre Bergh.[30] Selv om Findahl var antinazist, viser sitatet fra hans Aftenposten-artikkel over er at han likevel måtte formidle tysk propaganda.

Samme dag har ekspedisjonssjef Willy Klevenberg en interessant programmatisk artikkel under tittelen «Pressefrihet og presseansvar». Her avviser han de klassiske idealene om pressefrihet og tar til orde for sentralisering av hele pressen, med færre aviser som skal ledes av NS-autoriserte redaktører. Her heter det videre: «Det vil være riktigere å si at den lar den offentlige mening kommer til uttrykk på de baner som fører til den offentlige meningens mål. Den er uttrykk for folkeviljen og folkeviljens krav er et mål som er hele folkets. Det er ikke ethvert enkelt individ gitt å se vegen fram til dette mål. Derfor er det en av pressens oppgaver å føre denne folkeviljen, den offentlige mening inn på den rette veg». I vår sammenheng er det interessant at denne førerstyrte presseideologien skulle være et bolverk mot de falske internasjonale nyhetsmedier, som en del av en større jødisk konspirasjon: «Det har gjentatte ganger hendt at de jødiske byråer har diktet opp vennskapsforhold mellom to stater uten grunnlag». Den «løgnaktige jøden» sees i sammenheng med den «grådige» jøden: «Jødene fant tidlig ut at det var penger å hente på å være først underrettet om verdensbegivenhetene. Berømt er i så måte det verdenskjente «Coup de Rotschild», hvor baron Rotschild i London lot spre falske meldinger om forløpet av slaget ved Waterloo og benyttet det oppståtte krakk på London-børsen til å tjene seg en formue på engelske statspapirer». Den ledende presseideologen Klevenberg så en framtidig nasjonalsosialistisk presse som en oppdrager og et korrektiv mot datidens «fake news» fra krigens frontavsnitt. Norske aviser skulle spille rollen som et bolverk i kampen mot en jødisk konspirasjon, var budskapet.

Aftenposten hadde et rasende angrep på den svenske pressen den 4. desember under tittelen «Sverige i glasshuset». Her het det at den svenske pressens fortsatte «utskeielser» blir skarpt påtalt i tyske aviser. Artikkelen referer til en kritikk i den tyske avisen *Münchner Neueste Nachrichten,* som fnyser av Sveriges påståtte nøytralitet og konkluderer med at «No lukker svenskene øynene for kommunistenes framgang og for Moskvas betalte agenter». Det var nettopp frykten for denne type angrep som gjorde at svensk UD advarte mot for mye kritikk av Tyskland i svensk presse. Kanskje dette er et tegn på at de svenske avisene nå ble mer modige og kritiserer utsendelsene av de norske jødene.

Svensk øyenvitne

Før vi går gjennom dekningen av utsendelsen av norske jøder mer systematisk i *Dagens Nyheter,* må vi framheve betydningen av det svenske telegrambyrået TTs korrespondent, Bengt Jerneck. Bjarte Bruland er av dem som har uttrykt sin beundring for Jernecks innsats, og skriver at han kom «svært nær sannheten» om det som skjedde da Donau skipet ut norske jøder.[31] Som TT-korrespondent i Oslo fikk Jerneck formidlet nyheter fra Norge i sanntid. Siden en rekke aviser trykte TT-telegrammer, ble nyhetene fra Oslo godt spredt i Sverige. Illegale nettverk brakte disse nyhetene tilbake til Norge.[32] Carl Emil Vogt viser i sitt arbeide at NS-ledelsen hadde tilgang til svenske aviser.[33]

Bengt Jerneck var på plass i Oslo og var øyenvitne til Donaus avgang. Jerneck dokumenterer senere omfanget av det norske holocaust i sin bok *Folket utan frykt 1942-1943,* etter at han vendte tilbake til Stockholm våren 1943. Jerneck var da kommet på kant med Hans Moser i Pressabteilung og utvist fra Norge. Boken ble oversatt og gitt ut på norsk i 1945. I den norske utgaven heter det blant annet: «Den 11. november kom den første offisielle meddelelsen om at myndighetene hadde gått til aksjon mot

jødene. Innenriksdepartementet offentliggjorde en liste over 275 norske jøder, som hadde fått sin formue inndratt. I departementet var man uvillig til å uttale seg om forholdsreglene, men jeg fikk vite at departementet i hvert enkelt tilfelle avgjorde hvem som skulle betraktes som tilhørende den jødiske rase».[34] Jerneck gir en detaljert beskrivelse av arrestasjonene den 26. november. Her er hovedtrekkene i operasjonen korrekt gjengitt. Politiets rekvisisjon av drosjer, statspolitiets og hirdens medvirkning til dør-til-dør-aksjonen og transporten ned til Donau. Jerneck skriver: «De som ble rammet av aksjonen var for det meste konene og de mindreårige barna til mannlige jøder som var blitt arrestert på forhånd. I løpet av formiddagen kom det ekstratog fra forskjellige kanter av landet med de øvrige jøder som var blitt holdt internert etter den store arrestasjonsbølgen i oktober. Også de ble ført om bord i båten, hvor de ble gjenforent med sine familier. Sammen tiltrådte de reisen mot det ukjente mål. Klokken tre om ettermiddagen avgikk så den gråmalte nitusentonner «Donau» med et halvt tusen norske jøder – menn og kvinner, oldinger og spebarn – som nå skulle sendes til Tyskland for videretransport til Polen.» Jerneck har antagelig selv vært øyenvitne, eller så har han fått førstehåndsberetninger om dramatikken. Han skriver med innlevelse og medfølelse: «Nede ved bryggen utspiltes hjerteskjærende scener – en mor kastet seg ned med sitt barn ved brystet over skipets reling og omkom». Jerneck kontaktet norske myndigheter for å få vite mer: «I innenriksdepartementet fikk jeg den orakelmessige beskjed at de «i Polen skulle få begynne en helt ny tilværelse». Jerneck forstod alvoret og skrev også om de jødene som ikke ble fraktet ut: «De jøder som ikke klarte å flykte, unngikk ikke sin skjebne, men ble etter hvert ført til konsentrasjonsleiren Bredtvet, hvor de ble holdt innesperret noen måneder til det ble deres tur til å deporteres. En del av de internerte norske jøder er muligens fremdeles i Norge, men det dreier seg neppe om mer enn omkring 50 personer». Jerneck framhevet også Quislings personlige ansvar: «I Trondheim i begynnelsen av desember kommenterte Quisling forholdsreglene mot jødene. Disse hadde støttet den «kapitalistiske front» og måtte derfor uskadeliggjøres, erklærte han. Det som nå var gjort var rett og slett en forutsetning for at det norske folk skulle leve videre, og N.S. hadde gått fram «med den største mulig humanitet».[35]

Jeg har tidligere i artikkelen vist til den tysk-vennlige holdningen som preget deler av svensk presse. Som eksemplene over viser, synes den svenske befolkningen å være bedre informert enn den norske om den pågående forbrytelsen mot norske jøder. Basert på meningsmålinger i Sverige ved årsskiftet 1942-43, vet vi at den svenske befolkningen hadde fått med seg forfølgelsen av jødene i Norge og at dette bidro til et stemningsskifte med økt motstand mot nazistene.

Dagens Nyheter

Det må mer forskning til før vi kan si i hvor stor grad svenske aviser fulgte opp Jernecks varsling. Vi har eksempler på at nyhetene ble trykt umiddelbart i svensk presse. Allerede dagen etter Donaus avgang (27. november) hadde *Dagens Nyheter* et oppslag på forsiden, basert på Jernecks *TT-telegram* med tittelen: «1000 norske judar föres til Polen».[36] Selv om tallet var noe overdrevet, er det ikke tvil om at den svenske befolkningen fra dette tidspunkt var informert om holocaust i Norge.

Bylinen merket *TT Oslo* - viser at det var korrespondent Benkt Jerneck som skrev den. Ingressen lød slik: «Aktionen mot judarana i Norge nådde på torsdagen sin kulmen. En tysk 9.000 tonnare avgick nämligen på eftermiddagen från Oslo med bortemot 1.000 mannlige og kvinnliga judar i alle åldrar, vilka nu föras til Tyskland». Jerneck var tydeligvis godt informert og skrev at drosjer var rekvirert og at statspolitiet ved hjelp av hirden gjennomførte razziaer over hele byen.

Jerneck hadde også intervjuet øyenvitner som fortalte at jøder i alle aldre ble stuet inn i politibiler, bare utstyrt med en ryggsekk hver. Det ble rapport at det var satt opp ekstratog fra Tønsberg og at ytterligere en transport med 75 jøder var på vei fra Trondheim. Artikkelen slutter lakonisk med: «På officielt hold föreligger ingen som helst antydan om orsaken til åtgärden.»

Dagen etter, 28. november, følges saken opp i den faste klippspalten «Pressgrannar». Der refereres det til *Upsala Ny Tidning* (fp) som gir uttrykk for at den tyske aksjonen mot de norske jødene var en desperat handling: «Man är förtvilad därför att man inte ser

någon möjlighet att vinna den fred som Tyskland så väl behöver». Det refereres også til en adskillig krassere reaksjon fra Östgöten (s): «Både med vår tanke och våra känsler måste vi reagere mot det som skett och sker i Norge och de andra ockuperade länder. Och den sortens känslotänkar blygs vi sannerligen inte för. Hur skulle vi helt kallt kunna skylla på krigets hårda «lag», när våre fränder och grannar blöder och lider nöd». Det som i denne sammenheng er interessant er at avisen også problematiserer den svenske nøytralitetspolitikken: «Vår neutralitet får inte bli känslolös likgiltighet inför våldets framfart omkring oss. En sådan neutralitet motarbeter i längden sig själv: den som tiger kan let ge intryck av att samtykka». Den tredje avisen som siteres er Östergötlands Folkblad (s) som hyllet de norske prestene som protesterte overfor Quisling, og stiller spørsmålet: «Borde ikke den svenske kyrkan ligge närmast til att på ena eller andre sättet bringa de norske prästarna ett trofast handslag och därmed inför all värden vitna om att Sveriges prästeskap ock kyrkfolk med hele sin själ lever med i deras tapre kamp mot förvildning och brutalisering».

Vi ser altså at spesielt de sosialdemokratiske aviser hever sin røst og maner til solidaritet. Den samme dagen følger *Dagens Nyheter* opp med en nyhetssak med tittelen «Judarna i Norge en liten grupp. Endast ca. 800 kvar efter den tyske deportationen». Saken er et lite intervju med lektor Hugo Valentin som gir en kort historisk oversikt over jødenes historie i Norge, der det opplyses at de fleste har innvandret fra «Polen, Baltikum och Ryssland». Artikkelen nedtoner den betydningen som jødene har hatt i norsk samfunnsliv: «Någon nämnevärd roll har de ei heller spelat i det intellektuelle livet, och det finns relativt få akademikere eller officerar av judisk ras. Någon judefråga har heller aldri funnits i Norge». Hva det siste skal bety er vanskelig å tolke, men den nedlatende tonen er ikke til å ta feil av.

Den 30. november dukker det nok en melding fra klippspalten: «Pressgrannar». Denne gangen med et sitat fra *Social-Demokraten* som skriver: «Händelsarna kunne näppeligen medverka till att bland norske folkets stora mass skapa mer förtroende för regimet. Motsatsen blir i stället fallet. Vad som hänt judarna lägges til vad som förut skett i Norge och som strider mot nordisk rättskänsla och frihetskärlek».

Den 1. desember stod en interessant nyhetsnotis under tittelen «Quislinganhängare utträdar ur partiet». Meldingen er at et stort antall medlemmer har forlatt NS i protest mot utsendelse av de norske jødene. Til tross for forbudet i norsk presse mot å omtale hendelsen heter det at «er det som förekommet allmänt bekant i hela landet». Det vises enda til at det skal ha forekommet demonstrasjoner i Trondheim og Tønsberg. Det anslås at flere hundre har meldt seg ut: «Det er sannolikt att i hela landet bortåt 1000 Quislinganhängare nu föredragit at lämna partiet, även om de hotas med represalier». Artikkelen har ingen kildehenvisning og er åpenbart sterkt overdrevet.

Den 2. desember har *Tidningarnas Telegrambyrås* Oslokorespondent en oppfølgingssak under tittelen: «Ny deportation av norska judar». Her meldes det at 124 nye jøder mellom halvannet og 80 år er blitt arrestert, mange av dem lyktes det ikke å ta i den store aksjonen 26. november. De arresterte fra hele landet ble samlet på Bredtvedt fengsel. I en undersak med byline: «Från Dagens Nyheteres specielle korrespondent», gjengis øyenvitneskildringer fra den første arrestasjonsbølgen. Her heter det: «Inte blott de judiska privathusen utan också ålderdomshem, sjukhus och hospital ble oppsökt om morgonen den 26 november, för at hämta de norske judarna til deportationen»: Det meldes om hjerteskjærende scener: «På kajen utspelades nya upprörande scener då de judiska familjerne stuvades ombord. Kvinnor skildes från sina män och barn från sine föreldrar. Ögonvittnen förklara at händelserna den 26 november äro det hemskaste de upplat i hela sitt liv.»

I samme avis kommer det en oppfølging av oppfordringen til den svenske kirken om å reagere. En nyhetsnotis under tittelen «Svenska kyrkan underhandlar i judefragen». I teksten heter det blant annet: «Förföljesen mot judarna, særskilt såsom den tagit uttrykk på senaste tiden, behandlades vid Svenska ekumeniska nämdens sammanträde i Stockholm. Stort interesse finns inom kyrkens ledning för positiva åtgärder och praktiska hjälpsaktioner. - Men frågan är naturligvis ytterst delikat, säger nämdems sekreterare (...) Arnold Werner til Dagens Nyheter». Dagen etter følges saken opp med et oppslag på første side

«Protest mot rashatet från Sveriges biskopar». Uttalelsen gjengis i sin helhet på avisens bakside. Det påfallende er at ordet «jøde» ikke forekommer i teksten, men man skjønner likevel hva det dreier seg om ved formuleringen: «Vi svenska kyrkas biskoper, mana och uppfordra i Guds namn alla våra medkristne i Sveriges land att enskilt eller gemensamt inneslutta också dessa våra pinade brödre i Israels stam i trogna och iherdige forböner ...».

Det beste beviset på at skjebnen til de norske jødene vekker et bredt engasjement i Sverige ser vi i et opprop den 4. desember som trykkes på *DNs* forside, undertegnet av hele 21 kvinneorganisasjoner, med protest mot det som ble omtalt som: «rasehatet og Norgesdåden» Her heter det blant annet: «Med harm och indignation har svenske medborgare mottagit underrättelsen om den grymma behandling som vederfaras judarna i Norge». I en undersak meldes det også om «Sveriges judar i bön för Norges». I forbindelse med den jödiske festen Chasukka bön, hadde den Mosaiske forsamlingen en egen appell for de norske jødene og viser alvoret i situasjonen ved formuleringen «De olyckliga norska jödarne, som i ett ödeskepp drivas mot nöd och död». Det kommer fram at forsamlingen er innforstått med at dette er en del av en større plan: «Visserligen är det icke den förste deportationen av denna art. Sedan tio år pågår en hensynslös utrotningskamp mot jödar i de fleste europeiske länder, vilken redan krävt 2.000.000 offer».

Den 5. desember viser klippspalten «Pressgrannar» til *Göteborg-Posten* med henvisning til den finske socialminister Fagerholms avgang at det er motstand helt til topps i Finland mot å bistå tyskerne med å sende ut finske jøder. Det vises til de svenske biskopenes protest mot utsendelse av de norske jødene og det heter videre: «men även Finland har haft sin judefråga, uhuru i mindre omfattning än i Norge. Tyskland bägärde utlämnande av vissa judiske flyktningar, och utenriksminister Rolf Witting förde fram kraven och stödde dem». Den følgende delen av referatet vitner om en splittelse i den finske eliten om dette spørsmålet: «Hans politik går i fråga om tyskarnas önskmål, på det att de icke skola hinna framställe krav, som Finland kan bli nödsakat att gå med på. Det var säkerligen med starka ulustkänslor som den finlandske regjering tog opp frågan om de judiske flyktningarna, men hur olustig man än var, så biträdde man ändå förslaget. På ett undantag när. Hr. G. Fagerholm vägrade att rösta för förslaget och meddelade att han tänkte avgå, om de judiska flyktningarna utlämdas. Hur frågan ligger just nu är svårt att säga. Ryktet vil veta att fältmarsalk Mannerheim som Finland ser upp til, låtit förstå att en utlämnng av de judiska flyktnarna inte vara Finland värdigt.»

Avslutning

Det er klare felles trekk i design, layout og redigering av svenske og norske aviser. De to ledende avisene *Aftenposten* og *Dagens Nyheter* hadde forsider som var preget av krigens gang. Måten de ulike frontavsnittene ble behandlet på var farget av forholdet til Tyskland. *Aftenposten* som i praksis kom ut på okkupantmakten og NS´s nåde, var preget av den tyske virkelighetsforståelsen og mye antisemittisk retorikk. *Dagens Nyheter* var mer nøytral i sin tilnærming, men likevel preget av en viss selvsensur og gikk ikke åpent ut mot tyske interesser. Når det dreide seg om dekningen av et av de mest dramatiske øyeblikkene i norsk krigshistorie, utsendelsen av norske jøder til utryddelsesleirer, var det en vesensforskjell. I en tyskkontrollert avis som *Aftenposten,* var det, som ventet, ikke nevnt med et ord. En serie antisemittiske artikler i uken etter fungerte likevel som et slags forsvar for holocaust, og det som med Johan Galtungs begrep kan leses som kulturell vold. Som en kontrast til dette ble utsendelsen av norske jøder tematisert på en kritisk måte i *DN*. I løpet av den første uken var det tre forsidehenvisninger i DN om deportasjonen av de norske jødene. Dagen etter (27. november) i form av et lett synlig førstesideoppslag. Senere i uken etter i form av mindre nyhetssaker og eksponering med henvisning til hva andre svenske aviser skrev om sakene i spaltene. Helhetsbildet er at jødenes utsendelse gjorde åpenbart inntrykk i vårt naboland. I en sak om nyhetsåret 1942 rundt årsskiftet 1942-43, utropte Dagens Nyheter det norske Holocaust som året viktigste nyhet. Dette står i sterk kontrast til den talende tausheten i de sensurerte spaltene i *Aftenposten.* På tross av en sterk antisemittisk tradisjon i både Sverige og Norge, ser vi at de illegale

avisene i Norge på linje med de selvsensurerte svenske avisene omtalte utsendelsene på en kritisk måte. Det er klare paralleller mellom de engasjerte reportasjene til den svenske TT-korrespondenten Bengt Jerneck og øyenvitneskildringene i den illegale avisen Friheten. Siden både de illegale avisene og de svenske avisene omtalte utsendelsen av de norske jødene, er det grunn til å tro at en stor gruppe nordmenn ble kjent med jødenes skjebne samtidig som at forbrytelsene fant sted.

Noter

1 Ottosen 2019
2 Galtung 1990.
3 Bruland 2017.
4 Simonsen 2022.
5 Ottosen 1996, 2010.
6 Simonsen 2022.
7 Galtung, 1990.
8 Trydén 2007.
9 Berggren, Bruland & Tangstuen 2020.
10 Marte Michelet sa seg delvis enig i kritikken om ensidig og selektiv kildebruk i boken *Tilsvar: Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten* i 2021, men holdt fast ved sin hovedkonklusjon.
11 Ottosen 2016.
12 Ordensson 2007, s. 83
13 Aas, 1980, s. 24.
14 bid., s. 25, se også Engblom 2010.
15 Westlie 2022.
16 Saur 2015.
17 Ottosen 1996, 2010.
18 Westlie 2019.
19 Ottosen 2010.
20 Westlie, 2012, s. 108
21 Luihn 1999.
22 Brakstad 2020: 182.
23 Brakstad, 2006: 47-48, sitert fra Ottosen 2016.
24 sitert fra Brakstad 2020:174.
25 Eggen 2019.
26 Se Søbye 2021 og Corell 2021.
27 Se eksemplarer av Nyhetene 16 og 24. desember oppbevart i Brevik bymuseum.
28 Ottosen 1996, 2010.
29 Ottosen 1996.
30 Ottosen 2007.
31 Bruland 2017, s. 371.
32 Ottosen 1996, s. 181.
33 Vogt 2019.
34 Alle de følgende sitater fra Jerneck 1945, s. 30-31.
35 Alle sitater gjengitt fra Ottosen 2019.
36 Johansson 2017.

Referanser

Andersson, L. M. & Tydén, M. (red.) (2007). *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*. Stockholm: Dialogos förlag.

Brakstad, I. V. (2006). Jødeforfølgelsene i Norge. Omtale i årene 1942-1948. Framstilling og erindring av jødeforfølgelsene i Norge under andre verdenskrig, i et utvalg aviser og illegal presse (Masteroppgave i historie). Universitetet i Oslo.

Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge. Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyer forlag.

Correll, S.(2021) *Likvidasjonen. Historien om holocaustb i Norge og jakten på jødenes eiendom*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.

Engblom, L. Å. (2010). Den svenske pressen under andre världskrigen. *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 13, s. 1–36.

Galtung, J (1990) Cultural violence, *Journal of Peace Research* vol. 27 (3) s. 291-305.

Jerneck, B. (1945). *Folket uten frykt. Norge 1942–43*. Oslo: Johan Grundt Tanum.

Jerneck, B. (1943). *Folket utan fruktan. Norge 1942–43*. Stockholm: Norstedt.

Johansson, A. (2017). Svensk presse og Holcaust i Norge. Foredrag på konferansen Holocaust i Norge – Holcaust i Sverige, Voksenåsen 23. november 2017.

Leth, G. (2007) Mediernas svek i Förntelsen. *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*. Stockholm: Dialogos förlag s. 168-192.

Ordensson, S. (2007) tes – antites -syntes? Synet på den svenske politiken under andre värdskriget. *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*. Stockholm: Dialogos förlag. s. 66-83

Luihn, H. (1999) *Den frie hemmelige pressen*. Oslo: Nasjonalbibilioteket.

Mendelsohn, O. (1992). *Jødene i Norge. Historien om en minoritet*. Oslo: Universitetsforlaget.

Michelet, M. (2021) *Tilsvar. Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.

Michelet, M. (2018). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet.* Oslo: Gyldendal norsk forlag.

Ottosen, R. (2019) Et varslet folkemord. Dekningen av holocaust i norsk og svensk press. *Norsk medietidsskrift* nr 2 https://www.idunn.no/doi/full/10.18261/ISSN.0805-9535-2019-02-04

Ottosen, R. (2016). Legale og illegale avisers dekning av unntakstilstanden i Trøndelag i oktober 1942. *Mediehistorisk tidsskrift* nr. 24, s. 61–82 http://www.pressetidsskrift.no/content/uploads/pub/2016/09/norsk-mediehistorisk-tidsskrift-25-2015.pdf nedlastet 9. april 2019.

Ottosen, R. (red.) (2010) Norsk Presses Historie 1660-2010 bind 2. *Presse, parti og publikum*. Oslo: Universitetsforlaget.

Ottosen R. (2007) Theo Findahl. *Norsk biografisk leksikon.*

Ottosen, R. (1996). *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn.* Oslo: Aschehoug forlag.

Ottosen, R. (2010). Jernhælen inn i redaksjonen. Pressen i det okkuperte Norge. *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 13, s. 60–84.

Segelcke. N. (red.) (2019). Krigens arvinger. Motstandsheltenes etterkommere forteller om krigens pris. Oslo: Gloria forlag.

Simonsen, K (2022). Threats and euphemisms: the antisemitic propaganda of Nasjonal Samling during the summer and autumn of 1942, *Scandinavian Journal of History*, DOI: 10.1080/03468755.2022.2097946 nedlastet 20. Oktober 2022.

Simonsen, K. (2017). Antisemttismen i Telemark i ord og gjerning. I Schrumpf, Ellen & Agøy, Nils Ivar (red.), *NS i Telemark. Telemark historielags årbok*.s. 58-64. Bø: Telemark historielag.

Skjeseth, A. (2018). *Nordens Casablanca. Nordmenn i Stocholm* STOCKHOLM *under krigen*. Oslo: Spartacus forlag.

Store Norske Leksikon.

Staal Eggen, T. : Holocaust i Telemark i Segelcke. N. (red.) 2019. Krigens arvinger. Motstandsheltenes etterkommere forteller om krigens pris. Oslo: Gloria forlag

Søbye, E. (2021) *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjon av jødene*. Oslo: Forlaget Press.

Vogt, C.E. (2019) Hva visste Quisling om jødeutryddelsen, Nytt norsk Tidsskrift Side 175–191. https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2019-03-02 (nedlastet 15.oktober 2022).

Westlie, B. (2022) *Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet*. Oslo: Res publica.

Westlie, B. (2019) *Det norsk jødehatet,* Oslo: Res publica forlag

Westlie, B. (2012) *Hitlers norske budbringere*. Oslo: Aschehoug norsk forlag.

Aas, O. (1980). *Norske penneknekter i eksil*. Oslo: Tiden norsk forlag.

Åmark, K. (2007) Demokratin, neutraliteten och moralen i *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*. Stockholm: Dialogos förlag.

Abonnement :
1 mnd. 2 sh. 6 mnd. 10 sh.
3 mnd. 5 sh. 1 år 20 sh.

NORSK TIDEND

Løssalgspris 3 pence.
Price 3 pence.
Registered at the G.P.O. as a Newspaper.

Nr. 93 (228) Utgitt av Den kgl. norske regjerings informasjonskontor London, onsdag 2. desember 1942 Ansvarlig redaktør : J. Schanche Jonasen 3. årg.

Tegnet for Norsk Tidend av *Stephen*

En sadists etterkrigsproblem.

— Det er rent fælt å tenke på Fritz, at etter krigen blir vi nødt til å begynne et fredelig liv igjen.

Quisling begynner massedeportasjoner av jøder til Polen

Også kvinner og barn sendes for å vansmekte i ghettoene

Nazistene har gått til fornyet aksjon mot jødene i Norge, og de har denne gang ikke bare nøyet seg med mennene, men har arrestert også kvinner og menn og sendt dem til Tyskland for videretransport til Tyskland. Denne transporten omfatter over tusen personer.

Allerede forrige onsdag morgen ble omkring 100 drosjer rekvirert av politiet, og tidlig torsdag foretok politiet med hirdens assistanse en omfattende razzia i Oslo. Både menn, kvinner og barn i alle aldre ble arrestert ; mange steder hvor familieforsørgeren allerede var arrestert tidligere, tok politiet nå resten av familien. De arresterte fikk bare lov til å ta en sekk eller en bylt med seg og ble derpå straks ført ombord i en 9000-tonner som lå for anker ved Oslo. Senere på formiddagen kom det et ekstratog fra Tønsberg med ca. 500 jøder som tidligere hadde vært internert i Tønsberg. Også disse ble ført ombord, telegraferer Tidningarnas Telegrambyrå fra Oslo.

Det meldtes også at en ny kontingent på 75 jøder var underveis til Oslo fra Trondheim og at ytterligere 30 jøder for kort tid siden ble sendt til Tyskland fra Grini.

Tidningarnas Telegrambyrås korrespondent avslutter sin melding med disse megetsigende ord : *Det forlyder intet i offisielle kretser om årsaken til disse nye forholdsregler.*

Quislingene skaffer seg avløp for sine råeste instinkter

Jødedeportasjonene har vakt forferdelse i Sverige, og *Dagens Nyheter* skriver bl.a. at etter de tidligere meldinger om forholdene i ghettoene, kan man tenke seg til hva det venter de norske jøder i Polen. Bare på grunn av sin opprinnelse er disse mennesker uten videre blitt bortført til en tilværelse full av lidelser og savn, hvilket for så mange av dem vil bety det samme som døden.

(*Forts. på side 7, spalte* 1)

Over to år i krigssonen uten uhell, så torpedert tre ganger på en tur

I et brev til Norsk Tidend skildrer den norske presseattaché i Cape Town, Nils Urdal, de begivenheter en norsk skipsfører i sommer var ute for på Afrikas østkyst, hvor ubåtene da herjet fra stasjoner på Madagaskar. Den fare de franske havnene der frembød for skipsfarten, er nå borte etter den britiske okkupasjon av øya.

Cape Town, august, 1942.

Torpedert tre ganger på en en uke med tre forskjellige skip, hvor ialt over 100 menneskeliv gikk tapt, det er en del av en norsk kapteins opplevelser. At dette skjer etter 2½ års seilas uten uhell, tildels i det mest krigsfarlige farvann, er et annet eksempel på skipsfartens eiendommelige vilkår i denne tid.

Kaptein N.N. er fra Bergen. Han overtok ved krigsutbruddet 1939 en båt i det fjerne Østen. Den 9. april, 1940 om morgenen kom båten i havn og begynte å losse, den skulle der få ordrer fra rederiet. Om kvelden kom nyhetene om de tyske overfall på Norge.

Det var onde dager, ikke minst fordi de første meldingene om begivenhetene i Norge hadde en for nordmenn lite tilfredsstillende karakter.

Skipet fortsatte å seile der øst — på India, China og Australia, til det i januar 1941 ble satt inn i farten mellom India og Egypt med krigsmateriell. I denne farlige farten gikk det imidlertid godt. En gang skipet lå i Ismalia i Suezkanalen, ble byen bombardert av fly, men angrepet gjaldt, byen ikke havnen.

I januar 1942 begynte skipet kullfart fra Syd-Afrika til Egypt. På den siste turen nordover ble skipet angrepet av to tyske fly mens det var på vei fra Suez til Alexandria og igjen på tilbaketuren på samme strekningen. En bombe falt så nær at aktertanken ble skadet, ellers gikk det godt, og antakelig ble et av de tyske flyene skutt ned av skipets kanonskyttere.

På den siste turen gikk skipet fra Alexandria og var en sommerdag ved Afrikas vestkyst. Det var sydlig bris og en del sjø.

Den første torpedo

Ved 10-tiden om kvelden var kapteinen på brua sammen med tredjestyrmann. Plutselig skjedde det en voldsom eksplosjon så skipet rystet og alt som var løst, ble slengt omkring. På styrbord side av poppen steg en søyle av røyk og vann opp. Da den falt sammen, var den utsvingte livbåt nr. 3 forsvunnet. En torpedo hadde truffet akterpiggtanken og skadet kollisjonsskottet. Vannet begynte å stige i akterrommet. Propellen ble sannsynligvis blåst vekk, for maskinen løp til. Det var mørkt og noe fartøy var ikke å se.

— Jeg ga signal med dampfløyten til å gå i båtene, forteller kapteinen, og nødsignaler ble sendt ut gjennom radioen. Vi var 53 mann ombord, 7 norske — befalet — 3 engelske kanonerer og 43 kinesere. Det lyktes å få to båter på lesiden på vannet. I den første gikk annenstyrmann, de tre kanonerer og 26 kinesere. I den andre kom bare tredjestyrmann og to kinesere, så drev båten av på grunn av sjøen. Vi var altså 20 mann igjen ombord, 5 norske og 15 kinesere. Da den andre båten var drevet klar av akterenden, skiftet to mann fra den første over så de hadde fem mann. De forsøkte å ro opp til skipet, men så kom der plutselig en ny torpedo og passerte noen få fot fra skipet og båten, den eksploderte et stykke opp til luvart. Båten med de fem drev lenger og lenger vekk, og snart var begge båtene ute av sikte. Tredjemaskinisten hoppet i vannet og greide å komme seg opp i den andre båten.

De som kom i båtene, ble senere tatt opp av to forskjellige skip og landsatt i Cape Town. En av kanonerene, som hadde vakt på poppen, ble skadet ved eksplosjonen, men fikk ikke noe varig men.

18 timers svømmetur

Ombord var der enda igjen en lettbåt og en liten motorbåt. Det lyktes å få dem ut, men begge kappseiste og alle mann ble liggende å svømme. Alle hadde livbelter. Det var fire norske og femten kinesere. Noen forsvant, og kapteinen hadde om morgenen 8 mann omkring seg, deriblant de tre norske. De ti kinesere som forsvant straks, må være omkommet. Senere druknet tre til. De seks som da var igjen var kapteinen, annenmaskinisten og fire kinesere.

De ble liggende i vannet til ved 4-tiden om ettermiddagen altså i atten timer.

— Det var kaldt, sier kaptenien, så vi måtte svømme for å holde litt varme i oss. Verst var det med maven, jeg måtte gni, maven min stadig.

— Hva tenkte De på ? spør jeg.

Kapteinen smiler.

— Å, jeg tenkte på at dette var vel slutten. Men ellers snakket vi sammen og søkte å holde motet oppe. Jeg svømte lenge sammen med førstestyrmannen, men så drev han av. Vi tenkte oss muligheten av at strømmen kunne drive oss tillands. Kineserne holdt stadig på med å snakke om at snart skulle vi dø, men vi norske forsøkte å sette mot i dem. Vi svarte at så lenge der er liv er der håp.

— Så De skipet gå ned ?

— Ja, det sank 20 minutter etter at det var truffet. Da så vi forskipet løfte seg klar av vannet, og straks etter forsvant skipet. Vi var da kommet en skipslengde klar av det, så vi merket ikke dragsuget. Vi så etter flåtene og annet vrakgods, men det eneste som kom, var brenselsolje. Vi lå og svømte i den, så om morgenen var vi kullsvarte.

Hele tiden i vannet følte vi hverken sult eller tørst sier kapteinen.

Redningen og ny torpedering

Ved 16-tiden var nok motet hos de seks ikke så særlig stort. Livbeltene hadde trukket vann, så alle fløt lavt, med skuldrene under. Men da dukket et skip opp med kurs rett på. På 2-300 meters avstand ropte alle i kor, og ropet ble hørt ombord. Hadde ikke skipet kommet så nær, ville de seks sikkert ha vært ferdige.

Det var et svensk skip som kom. Det stoppet, satte ut båt og tok de seks ombord.

Ombord i det svenske skipet ble det stelt på den beste måte med de krigsforliste. De fem gikk så tilkøys, men kapteinen ble oppe til ved 10-tiden om kvelden.

— Jeg følte ingen tretthet, sier kapteinen, jeg følte meg som om jeg hadde vært ute på en tur.

Noen lang ro og fred ombord ble det ikke. Dette skipet var på vei til Cape Town. Det var en ettermiddag de seks ble tatt ombord. Næste dag ved 3.30-tiden om ettermiddagen dukket en u-båt opp i overvannstilling omkring 4½ sjømil borte og åpnet ild med granater. Skipet stoppet, alle tre båtene ble låret og alle gikk i båtene ; det ble 41 mann med de seks fra det norske skipet. De rodde unna så fort de kunne, mens granatene suste omkring dem. En halv times tid senere da båtene var kommet unna, ble skipet truffet av en torpedo og på mindre enn et minutt var skipet forsvunnet. Det gikk ned med akterenden først.

— Vi rodde til det var mørkt, forteller kapteinen videre. Da heiste vi seil styrte mot land. Det var stille vær. Om ettermiddagen neste dag—så vi land. Senere møtte vi en engelsk damper. To av båtene våre nådde

(*Forts. på side* 6, *spalte* 3)

De fra Telavåg

260 personer fra Telavåg holdes fremdeles internert på en ungdomsskole i Norheimsund.

Av de 70 menn som ble sendt til Tyskland er ikke mindre enn 5 avgått ved døden under fangenskapet. Dødsårsaken er ukjent.

Foran avgjørelsens år

Det italienske folk har nå valget : å slutte fred eller å bli bombet, lenge og vitenskapelig

Statsminister Churchill om situasjonen

Statsminister Churchill ga i en kringkastingtale søndag en mesterlig oversikt over krigssituasjonen samtidig som han ga Italia en ny og alvorlig advarsel. Når aksen er drevet vekk fra Tunis, sa han, vil hele Sør-Italia bli utsatt for langvarige, vitenskapelige og ødeleggende luftangrep. Det italienske folket fikk selv avgjøre om de ønsket at dette skulle skje.

Å ta Nord-Afrika var i seg selv ikke nok ; Nord-Afrika ville bli et springbrett hvorfra krigen skulle bringes hjem til den fascistiske stat og det på en måte som dens skyldige ledere aldri hadde drømt om. For å gjøre krigen kortere og framskynde frigjøringens dag for de hærtatte folk, måtte de alliertes voksende luftstyrker uopphørlig angripe Luftwaffe, som forøvrig ikke lenger klarte å bygge nye fly så hurtig at tapene ble erstattet.

Siden kirkeklokkene kimte til takk for seiren ved El Alamein, hadde den 8. arme rykket 600 km framover og drevet foran seg restene av Rommels kraftige hær, som Mussolini og Hitler trodde de skulle ha erobret Egypt med. Et alvorlig slag ville det kanskje bli ved innmarsjen til Tripolis, men Churchill ville følge sin gamle regel og ikke spå om slag som ennå ikke var utkjempet.

1500 km lenger vest var de britisk-amerikanske armeer gått til aksjon. Det hadde budt på store vanskeligheter å transportere flere hundre tusen mann ; men det hele hadde gått etter timeplanen, takket være det glimrende samarbeid. Ubåtene hadde her lidt nederlag. For hvert forsyningsskip som var tapt, var en ubåt blitt senket eller alvorlig skadet. I de franske havner i Nord- og Vest-Afrika hadde de allierte fått igjen dobbelt så stor tonnasje som de hadde mistet hittil.

Italia skal få føle den fulle vekt av luftkrigen

Den første britiske arme rettet nå støtet mot tyskernes og italienernes gjenværende holdepunkter i Tunis. I det at amerikanske, britiske og franske tropper her gikk fram i broderlig kappestrid lå håp og gode løfter for fremtiden.

Innen kort tid kunne fienden ventes å være kastet ut av Afrika. Afrika var imidlertid ikke endestasjonen, men et springbrett, og enhver kunne

(*Forts. på side* 8, *spalte* 2)

Tyske soldater drar på private tyvetokter

Selv deres kjøttrasjoner blir for små

Betegnende for matsituasjonen i Norge er at tyske soldater som også etterhvert har fått dårligere kosthold, har begynt å stjele kveg fra bøndene på egen hånd. Tyskerne passer opp sauer eller storfe ute på beitet og slakter enten dyrene på stedet, eller tar dem med seg til sin forlegning.

Anmeldelser fra bøndenes side side har vært nytteløse.

2. desember var deportasjonen av jødane frå landet førstesidesak. Undertittelen var interessant og illustrerande: «Også kvinner og barn sendes for å vansmekte i ghettoene» Foto: Nasjonalbiblioteket.

Fagfellevurdert

«Jødenes utryddelse er ingen tom frase, det er det nyordnede Europas rystende virkelighet».

Omtale av jødar og Holocaust i Norsk Tidend

Sammendrag: *Artikkelen undersøker omtalen av jødar og nazistisk antijødisk politikk i den norske eksilregjeringas avis Norsk Tidend (NT) frå 1940-1945. Me finn at avisa frå første stund skildra tiltak spesielt mot norske jødar, men òg mot jødar elles i Europa, om enn ikkje alltid prominent plassert. Ein observant lesar kunne dermed danna seg eit ganske godt bilete av kva som skjedde. Vidare ser me at redaksjonen relativt raskt forstår at dette er ein systematisk kampanje, og at ein i slutten av 1942 forstod at dette dreidde seg om eit folkemord. Tiltaka mot jødane vart av NT sett på som endå eit døme på nazistisk barbari. Jødane vart som nazistane sine utpeikte fiendar difor søkt inkludert i det norske patriotiske fellesskapet, og å visa avsky for det som skjedde med dei vart framstilt som ein naturleg ting for ein god «jøssing». Ugjerningane mot jødane vart skildra som nazistane sitt verk, og ikkje-nazistars involvering vart det sagt lite om. Berre ein stad kan ein sjå tendensar til antisemittisk tankegods, nemleg i det religiøse stoffet i avisa, men her i ein bibelsk kontekst.*

Emneord: *Holocaust, Norsk Tidend, Eksilregjeringa, antisemittisme, andre verdskrig.*

Øystein Hetland
Forsker,
HL-senteret
oystein.hetland@hlsenteret.no

William Hamre
Lektor,
Universitetet i Oslo
william.h.hamre@gmail.com

Introduksjon

Publiseringa av Marte Michelets bok «Hva visste hjemmefronten?» i 2018 utløyste ein av etterkrigstidas heftigaste diskusjonar om hendingar under krigen.[1] Sentralt i diskusjonen var spørsmålet kva norsk motstandsrørsle og norske eksilmyndigheiter visste og tenkte om nazistane sine planar for jødar i Noreg og Europa.

Under krigen var «Norsk Tidend» (NT) den offisielle avisa til norske eksilmyndigheiter i London. Avisa kom ut to gonger i veka frå 30. august 1940 til 23. mai 1945. Avisa skulle både fungera som nyhendeavis om kva som skjedde både i Noreg og elles i verda og som talerøyr for regjeringa. Målgruppa var gitt krigssituasjonen primært nordmenn i utlandet, men òg heime i Noreg fekk avisa nokre lesarar via innsmugla blad.[2]

Med sin funksjon som offisielt regjeringsorgan kan ein analyse av omtalen av jødar og nazistisk antijødisk politikk i NT gje nye perspektiv på fleire spørsmål som har blitt stilt med styrke både i norsk og internasjonal offentleg debatt og forsking:[3] Kva tenkte allierte regjeringar og pressefolk om jødane heime og ute? Kva trudde dei skjedde med jødane i det tyskokkuperte Europa? Og korleis vart deltakarane i folkemordet vurdert?

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Hetland-Hamre-IDO.pdf

Metode

Me har systematisk gått gjennom alle opplag av NT ved bruk av Nasjonalbibliotekets digitale årgangar. Ettersom avisene frå 1943 og 1944 ikkje har blitt digitalisert har dei blitt leste på mikrofilm. For å kontrolltesta funna har me brukt søkeordet jød*, ettersom dette vil plukka opp alle eventuelle variantar av artiklar kor «jødar», «jødisk», «anti-jødisk», «jødeforfølging» og så vidare blir nemnt. Stikkprøvar på søk basert på variantar av termen «antisemittisme» ga ikkje fleire treff. Ved å både nærlesa avisene og bruka Nasjonalbibliotekets egne søkemotor minimerer me risikoen for både menneskeleg og teknologisk feil. Samtidig vil det som ikkje plukkast opp av søkemotoren, som for eksempel annonsar, bilete eller dårleg skanna artiklar, òg falla inn i materialutvalet og dermed gje oss eit heilskapleg bilete av avisa si omtale av jødane og den nazistiske antijødiske politikken.

Skreiv Norsk Tidend i det heile om jødane?

Noko av det mest påfallande i vår gjennomgang er *kor mykje* NT faktisk skreiv om forfølginga av jødane, spesielt i Noreg. Ein ivrig lesar av avisa ville få med seg svært mange av dei antijødiske tiltaka i Noreg, som regel nærast i sanntid. Gjennom kjelder i Noreg og primært svensk presse har redaksjonen hatt tilgang til mykje informasjon og har vore villig til å trykka denne.

Rapportane frå heimlandet skildra eit breitt spekter av antijødiske tiltak og handlingar, utført både av nordmenn og tyskarar. Skildringar av trakassering av jødar kom tidleg: Allereie 15. oktober 1940 fortalde avisa om tilgrising av vindauge i ein jødisk butikk.[4] 14. februar 1941 skildra NT aksjonen frå NS' Hird mot kapellmeister Ernst Glaser i Bergen.[5] Ein tysk aksjon i Sandefjord i september kor ein lokal jødisk kjøpmann vart spesielt dårleg handsama vart òg gitt merksemd.[6]

Òg meir systematisk og institusjonell forfølging vart rapportert. Allereie 8. oktober 1940 snakka avisa om rykte om at jødane vil bli avskorne frå å ha offentlege stillingar, arbeid som lege eller sakførar og at jødiske forretningar vil bli utstyrt med «et spesielt merke».[7] Dette var sannsynlegvis basert på det ein hadde sett i Tyskland allereie. I november 1941 kunne derimot NT skriva om meir enn rykte i artikkelen «Jødeforfølgelser setter inn for alvor i Norge». Her vart fleire hendingar nemnde, mellom dei konfiskasjonen av forretningane til Heimann Abrahamsen i Trondheim, at advokatane Nathan og Rubinstein i Oslo hadde mista sakførarløyvet, samt eit brev frå justisminister Sverre Riisnæs til fylkesmennene om kartlegging av jødisk eigedom. Dette vart sett inn i ei forventing om at «en vidtgående forordning mot jødene er nå på trappene også i Norge». Den skulle sannsynlegvis tre i kraft «før jul».[8] I desember kom så nye meldingar om konfiskasjonar i Trondheim.[9]

I 1942 begynte meir alvorlege nyhende å koma. 1. april kom det melding om at Benjamin Bild, ein av dei første jødane deportert frå Noreg, hadde døydd i konsentrasjonleir, visstnok av «kretsløpssvakhet». Avisa kommenterte syrleg at det var ein gammalmannssjukdom og at Bild hadde vore ein frisk 28-åring.[10] Same månad kom det melding om at jødar sperra inne i den tyske fangeleiren Falstad «behandles brutalt» og «nektes å vaske seg».[11] Månaden etter vart det meldt at overlege Ephraim Koritzinsky var død etter opphald i leiren.[12] I september 1942 vart det meldt at Moritz Rabinowitz, ein av Noregs mest kjende jødar og ein aktiv motstandar av nazismen før krigen, var død etter å ha blitt arrestert under «de første jødeforfølgelser vinteren 1940–1941 og sendt til Tyskland».[13] 10. oktober sto det om «Kjøpmann Hirsch Kommisar (sic!)» som allereie hadde blitt arrestert sammen med «en rekke jøder for en tid siden» at han var «falt for tysk morderhånd» saman med åtte andre under unntakstilstanden i Trøndelag.[14] Likevel: alt kom ikkje med. Avrettinga av fire jødar i Trondheim i mars 1942 er til dømes ikkje nemnt.

Kor god oversikt redaksjonen i NT hadde over kva jødane vart utsett for vart vist i ein større artikkel på førstesida 26. august 1942 om den politiske situasjonen i Noreg. Her vart det spurt rett ut: «Hva vil skje med jødene»? Så lista ein først opp alle dei større tiltaka mot jødane til då – konfiskasjonen av radioane, den spesielle forfølginga i Trondheim, registreringa og J-stemplinga av jødars ID-kort, samt at jødiske sakførarar hadde mista lisensen. Det vart òg nemnt at fleire jødar hadde blitt fengsla, og «utsettes for en meget ydmykende behandling».[15]

Hausten 1942 såg ei rask radikalisering av antijødisk politikk i Noreg, noko spaltene til NT òg reflekterte.

Smidig tilpassning er den svenske regjeringspolitikks særpreg

Artikkelen som var årsak til at „Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning" ble beslaglagt

„Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning", som alltid — også etter tyskernes overfall på Norge — har ført en fri og sterk kritikk av nazi-regimet og de nazistiske metoder, ble i forrige måned beslaglagt av de svenske myndigheter tre ganger, d. 13., 15. og 16. september.

Årsaken til den første beslaglleggelse var en redaksjonsartikkel om den svenske regjerings politikk. Det er en bemerkelsesverdig tildragelse i et „fritt og demokratisk" styret land, og den taler et tydelig sprog om den stilling den svenske regjering idag befinner seg i vis-à-vis Tyskland. Det er altså nå kommet så langt, at når en stor og fremtredende dagsavis i Sverige over saklig og alvorlig kritikk av landets eget styre, blir det grepet inn mot den med det drastisks middel: konfiskasjon.

I artiklen, som har overskriften „Smidig tilpassning", heter det bl. a.:

„Ikke unnfallenhet, men smidig tilpassning er regjeringspolitikkens særpreg. Dette var den sats hans eksscellense statsministeren forfektet ved gårsdagens valgmøte.

Mens hans eksscellense talte rasslet et tog på 15 vogner, halvparten boggievogner, full-lastet med tyske krigsfolk gjennom svenske bygder oppover mot Norge. Det var „permitterte", som ble fraktet til vårt tidligere broderland.

Det var en liten illustrasjon til den smidige tilpassning, som statsministeren roste seg av. Illustrasjonen klarlegger på en ganske kostelig måte, hvad den smidige tilpassning innebærer.

En rekke hendelser danner en fortløpende kommentar til statsministerens sats.

Da Rickard Sandler ble funnet ubekvem for regjeringens politikk, startet hans etterfølger med stridsropet „Finnlands sak er vår". Det var et stridsrop, fordi Finnland befant seg i krig.

Hr. Günther la imidlertid bånd på sin hissige stridslyst. Hverken han eller noe annet medlem av regjeringen undlot å holde igjen, når folkestemningen viste tendenser til å ta hr. Günthers stridsrop for alvor. Det ble til sist gjort til virkelighet på den måten at den svenske regjeringen formidlet fredsforhandlinger mellom Helsingfors og Moskva.

Umiddelbart etter freden i Moskva knesatte hans eksscellense tanken om et nordisk forsvarsforbund. Det skulle foretas en utredning. Det var altså ikke ment å skulle skje noe overilet. Det varte ikke mange dager før også dette løsen: „Nordisk forsvarsforbund" undergikk sin smidige tilpassning. Tyskerne overfalt Norge. Sverige så rolig på. Det ydet tyskerne visse tjenester, da de var hardt trengt oppe ved Narvikbanen. Fyrene i Bohuslen ble først slokket, men ble snart tendt igjen — forat de svenske bevoktningsfartøyene skulle kunne se tremilsgrensen. Da den norske landsorganisasjonen sendte ut et opprop om motstand mot innbyrnerne, fikk den svenske pressen anmodning om ikke å offentliggjøre dette opprop. Den svenske pressen ble dessuten tilholdt å undertrykke alle skildringer av tyskernes framferd i Norge. Dette var den intelligente tilpassning planen om det nordiske forsvarsforbund undergikk.

Siden kom transitten. Hans eksscellense utenriksministeren har gjentagne ganger talt om disse permisjonsreiser som meget uskyldige. De ble tillatt fordi krigen i Norge var avsluttet. Dette er en villedende tale ettersom krigen mellom Tyskland og England vitterlig ikke er slutt. Krigshandlinger foregår uavbrutt langs den norske kysten. Luftkamper utkjempes uavbrutt over norske flygeplasser og havner. Talen om permitterte mannskaper er også tvetydig, fordi det ikke er mulig å holde kontroll med hvem som reiser i den ene eller den andre rettningen. Ordet permitterte dekker heller ikke de transporter som pågår oppe i nord, transporter som gjennomfører ef strategisk omgruppering med ukjent formål. Befolkningen deroppe devidner at tyske tropper befordres på åpne vogner gjennom trakter, som svenske øyner ikke må se. De sier dessuten at kanoner og tanks befordres på åpne vogner. Da dette ikke rimer med hans eksscellense utenriksministerens erklæring om at det ikke er anmodet om tillatelse til å frakte krigsmateriell over svenske jernbaner, må man vel anta at disse ofte gjentagne meddelelser beror på en misforståelse. Troppetransportene fra Trondheim til Narvik kan itvertfall ikke karakteriseres som „permisjonsreiser".

Den smidige tilpassningen har også gitt seg uttrykk i anstrengelsene for å komme trykkefriheten tilbake.

All denne smidige tilpassning etter tyske krav og ønsker har framkaldt en dyp motvilje i landet. Denne motvilje er meget beklagelig og meget farlig, fordi den bl. a. yttrer seg i mistro til regjerings politikk. Det råder ingen forsvarsvilje hos folket. Men den serie av ettergivenhet, nei omforlatelse, smidige tilpassninger, som har kjennetegnet regjerings politikk har framkalt mistro til dens tale om svenskhetens og frihetens fulle hevdelse. Det svenske folk kan både stave og legge sammen. Det kan gjøre forskjell på alvor og spillfekteri. Det liker ikke dette siste.

Norske og tyske nazister—

(Forts. fra side 2.)

tidens hendinger og ga oss et glimt inn i framtiden. Det framgikk av hans tale at stortingets presidentskap og stortingets flertall hadde erklært seg villig til å avsette Kongen og Regjeringen og innsette et riksråd. Han uttalte sin tro på at nyordningen ville ha stor betydning for Norge og konkluderte med å si at skal Norge oppnå frihet og selvstendighet må det vises disiplin og sterlig vilje."

Forsvrig er det gjennom Oslo-kringkasteren gitt en rekke utdrag av lederartikler i den norske presse, — alle selvsagt tilstillet avisene med diktat om å offentliggjøre dem. Fra „Aftenposten"s leder gjengis: „Det gjelder ikke bare at vårt land skal styres nærmere mot Tyskland, men at hele det indre styresett skal bygges på et helt nytt grunnlag og på en ny ideologi, forat vi skal stå nærmere det folk vi skal leve sammen med. Av serlig interesse er meldingen om at Stortingets presidentskap og Stortinget med 2/3 flertall har godkjent nyordningen. Disse hans opplysninger vil vekke oppsikt over hele Norge." „Dagbladet" peker på Terbovens uttalelse om at alle arbeidere, funksjonærer og embedsmenn har å gjøre sin plikt. Dette gjelder alle nordmenn. Vi må med energi og alvor ta fatt på oppbyggingsarbeidet. Det utnevnte riksråd har flere dyktige folk i sitt midte.—„Norges Handels- og Sjöfartstidende" behandler serlig det avsnitt i Terbovens tale som omfattet samarbeidet med Tyskland og skriver at dette samarbeid vil kunne gi gode resultater. De beslutninger som er fattet kan synes hårde og urimelige for mange, men Terboven ga en god redegjørelse for nyordningen og årsaken til bruddet med de gamle partier. — „Rumtens Tidende" skriver: Reichskommissæren understreket i sin tale at han og det tyske folk fortsatt er villig til å samarbeide med det norske folk, men gjorde det klart at dette samarbeid måtte bygges på gjensidighet. I de tider vårt folk nå går inn gjelder det at vi holder hodet klart og deltar i arbeidet for å bygge Norge. Det ligger en stor og vanskelig oppgave foran det nye riksråd, og det har krav på støtte. — „Tønsberg Blad" skriver: Reichskommissær Terboven utloste den stemning som har hersket i vårt land. De menn som ble utnevnt var en logisk følge av situasjonen. —„Nasjonen" framholder at nå er det bare en vei å gå. Det kan aldri føre fram dersom hver skal gå sin egen sti, men veien vi nå skal gå vil føre fram, — og bladet appellerer til det norske folk å vise det nye styre tillit. En må komme bort fra den tro at det bare er menn med alder og aner som kan styre.

La oss så til slutt sitere „Deutsche Zeitung in Norwegen" som skriver: Det nytter ikke å gråte krokodilletårer idag. De som ikke vil innrette seg etter de nye forhold har ingen rett til å reise krav til det nye styre, — og det norske nazistorgan som jubler: Etter 8 års kamp er Nasjonal Samling overlatt den store oppgave å skape et bedre og lykkeligere Norge. Reichskommissær Terboven har vist at han hele tiden har ønsket å hjelpe Norge. Hans hjelp vil ikke bli glemt når Norge på nytt er selvstendig og kan ta sin plass i det nye germanske Europa. Så fram på nytt.

Men vi kan love „Fritt Folk" at der er andre ting som heller ikke vil bli glemt når Norge igjen blir et

FRITT FOLK.

Døde norske sjøfolk

Handelsdepartementet har fått melding om at følgende norske sjøfolk er avgått ved døden:

2. maskinist på m.s. „Skaraas" av Larvik *Anders Arnold Mo*, født i Oslo 11. februar 1889, bosatt i Larvik, døde Singapore den 29. april 1940 av hjertesykdom.

Smører på „Britannia" av Oslo Frank Pedersen, født i Oslo 3. oktober 1907, hjemsted Oslo, døde 14. April av hjernerystelse. Ble begravet i Ponta Delgada, Azorene.

Proviantforvalter *Ole Jensen*, født 1. juli 1872, antagelig hjemmehørende i Tønsberg, døde den 14. februar 1940 i det Antarktiske Ocean av slag. Avdøde tjenestegjorde ombord i „New Sevilla" tilhørende Chr. Salvesen & Co., Leith.

Hvalfanger *Henry Andersen*, født 5. oktober 1902, antagelig hjemsted Tønsberg, døde på Syd Georgia den 24. mars 1940 av hjertelammelse. Andersen tjenestegjorde ombord på hvalbåt „Satsa" tilhørende „Salvestria" - ekspedisjonen 1939/40 (Chr. Salveson & Co., Leith).

2. maskinist på m/t „Barfonn" av Stavanger *Johan Johannessen* født i Oslo den 25. august 1904, hjemsted Kaigaten 2, Haugesund, døde i Talara, Peru, den 9. mai 1940 av lungebetendelse med pleurit. Johannessen etterlater seg enke: Fru Aslaug Johannessen, Saudegaten 19, Stavanger.

Dunkeymann på d.s. „Simla" av Tønsberg *Haakon Ansbar Haraldsen* druknet den 16. april 1940.

Fyrbøter på d.s. „Avance I" av Risør, *Jørgen Emil Jørgensen*, født i Risør 5. april 1896, hjemsted Risør, døde den 10. april 1940, av slag tilsjøs. Begravet i Clydebank. Avdøde etterlater seg en bror: Aksel Jørgensen, Kjeldersmuget 2, Bergen.

Nytt fra Norge

Ny fylkesmann i Troms

Kontorsjef for det juridiske kontor i forsyningsdepartementet Andreas Olai Schei er utnevnt til fylkesmann i Troms etter fylkesmann Gunnar Nordbye som avgikk ved døden i Tromsø i mai måned.

Fylkesmann Schei er født i 1902, ble cand. jur. i 1926. Han ble ansatt som kontorsjef i det nyopprettede forsyningsdepartment i 1939.

Kneblingen av pressen i Norge

Strengere politireglementer. Tallet av arrestasjoner stiger stadig

Fra Oslo meldes, at visefor-mannen i Norsk Presseforbund, Henry *Karlsen*, redaktør av „Fremtiden" i Drammen er arresteret og bladet forbutt. Ordfører i Oslo Einar *Gerhardsen* er avsatt av tyskerne, som også har fjernet Kr. *Arnot* som direktør for Oslo Kinematografer. Der fremvises nu nesten bare tyske filmer. De store amerikanske filmselskapers kontorer i Oslo, Metro Goldwyn, Fox, Paramounts har måttet innstelle virksomheten.

Det tyske rikskommissariat i Oslo har opprettet et serlig organ for „tilsyn" med den norske fagbevegelse. Samtlige fagforbund må innen 5 oktober oppgi status pr. 31 august. Alle verdier skal oppføres på basis av realisasjonsverdien. Kommunistene skal utestenges fra alle tillidshverv i fagforeningene.

Det tyske politi har beslaglagt to og en halv etage i politikammeret i Møllergaten 19. Et strengere politireglement er innført og tallet av arrestasjoner stiger stadig.

Oslo og Akers er slått sammen til et politidistrikt Politimester *Welhaven* i Oslo er „trådt tilbake" og politimester *Aasvig* i Aker er blitt politimester i Oslo — Aker.

Tvungen arbeidsplikt i Norge

(N.T.B.) Tvungen arbeidsplikt vil bli innført i Norge fra våren av opplyser „kommisser" Axel Stang ifølge en melding fra Oslo til det officielle tyske telegrambyrå. En av de første oppgaver som man vil ta fatt på er slogplantning som hittil er blitt forsømt av mangel på arbeidskraft.

Forfølgelsen av jødene begynner

Alle organisasjoner i Norge må nå ha godkjenning av myndighetene for å fortsette sin virksomhet og det er å vente at mange vil måtte opphøre.

Man venter også at det vil bli innledet en kampagne mot jødene som vil bli avskåret fra å få stillinger i tilknytning til „regjeringen" og å praktisere som læger eller sakførere. De foretninger som innehas av jøder blir forsynt med et spesielt merke.

Herr Quisling taler

(N.T.B.) På Nasjonal Samlings møte i Oslo den 26.9. holdt Quisling en tale der han etter et Oslo-telegram til Tysk Telegrambyrå bl. a. fremholdt at et nytt Norge vilde bli bygget opp i harmoni med de aktuelle ideer og innen rammen for den nye ordning. Norge, sa Quisling, har gjort opp sin regning med sin store tyske brodernasjon. I tidligere tider har England tyrannisert på havene og på det europeiske kontinent. Likesom Storbritannia påtvang Tysk-land krig i forbindelse med affæren med Polen var Norges nøytralitet blitt krenket av Storbritannia ved forskjellige anledninger.

Quisling erklærte også, krig" mot den internasjonale finansverden og mot kapitalismen hvis profitthegjær „hadde hindret Norge i å utvikle sine naturalige resursser".

Om sitt eget parti uttalte Quisling et Nasjonal Samling vilde skape et nytt Norge. „Vi vil bekjempe de elementer som undermingrer vårt folk. Til tross for at det gamle regime har nyttet alle midler for å undertrykke Nasjonal Samling har partiets ide allikevel seiret".

Rasjoneringen i Norge

(N.T.B.) Fra Stockholm telegraferes til Reuter at det fra og med den 29. september er innført rasjonering på såpe i Norge. Rasjonen vil bli ett stykke toilettsåpe og en liten eske såpepulver pr. person pr. måned. For menn vil det bli adgang til å få ett stykke barbersåpe hver tredje måned. Det er sannsynlig at fettprosenten i såpen vil bli redusert. Fra beslutningen om såperasjoneringen ble truffet og inntil beslutningen trådte i kraft var alt salg av såpe forbudt.

Rasjonene for kaffe, sukker og brød blev også redusert fra den 29.9. Kafferasjonen er satt til 60 gram uken istedetfor 80 gr., sukkerrasjonen 200 gr. istedetfor 250 gr. og brødrasjonen 325 gr. pr. dag istedetfor 390 gr.

Under brød- og melrasjoneringen inngår også makaroni, ris, riste de havregryn, cornflakes o.l. som bare utleveres mot melkort. Kjeks regnes likt med brød.

Redaktør Vidnes bisettelse

finner sted torsdag den 10. oktober kl. 11.15 i Krematoriet i Golders Green.

Jacob Vidnes

(Forts. fra side 1.)

Jacob Vidnes sparte seg ikke i den kamp vi nå fører for fedrelandet. Og nå er han plutselig falt på sin post herute i det fremmede. Han var alltid så sikker i sin tro på at vi en dag skulle komme hjem igjen til et fritt Norge, men det ble altså ikke forundt ham å vare med på denne hjemferd. Vi har ham allikevel med oss når denne ferden engang finner sted.

Kjære venn, — kjære Jacob Vidnes. Vi takker deg for din innsatts, din optimisme og tro, for ditt vennesinn, — vi takker deg for alt.

Fred med ditt minne.

S. A. FRID.

* * *

Jacob Laurentius Vidnes var født den 5. november 1875 i Vanylven. Han tok lærereksamen i Volda 1896, ble ansatt som medarbeider i Social-Demokraten 1899 og var sjefredaktør fra 1912. Den 10 oktober 1919 ble han sjef for Utenriksdepartementets Presse-kontor.

Han var medlem av Oslo bystyre 1914-1919, medlem av Arbeiderpartiets Hovedstyre 1912 1918, visefomann i Oslo Provianteringsråd 1916-1920, formann i Oslo Rasjoneringsråd 1917-1920, medlem av Det Internasjonale Socialistbyrå 1913-1918, medlem av Den nordisk-hollandske fredskonferanse i Stockholm 1917-1918, rådgiver for Folkeforbundets internasjonale arbeidskonferanse i Washington 1919. I 1900 stiftet han det første socialistiske ungdomslag og i 1909 Norges Socialdemokratiske Presseforening.

Redaktør Vidnes innehadde en rekke utenlandske ordener.

«Forfølgelsen av jødene begynner». Foto: Nasjonalbiblioteket.

17. oktober 1942 vart det notert at «det er i den siste tid blitt arrestert fler og fler jøder over hele Norge». Arresten av kjøpmann Markus på Elverum vart her nemnd spesielt.[16] 24. oktober, i ein generell artikkel om arrestasjonar og avrettingar i Trondheim under unntakstilstanden, vart det sagt at samtidig med arrestasjonen av 110 personar vart «alle jøder som var over 8 år gamle, sendt til en konsentrasjonsleir».[17] 28. oktober 1942 vart det same skildra på nytt, supplert med rapportar om arrestasjonar òg andre stadar i landet. Overskrifta var klar: «Quislingenes forfølgelse av jødene». For å understreka perfiditeten til «Quislingane» vart det hevda at «syke jøder får ikke lenger oppholde seg på sanatoriene».[18] På forsida 31. oktober kunne ein lesa følgande: «Alle norske jøder ribbes til skinnet». Artikkelen handla om lova som danna grunnlaget for massekonfiskasjonane av jødisk eigedom i ly av arrestasjonane av jødiske menn 25. og 26. oktober. I artikkelen er politimeisteren i Trondheim (Christopher Lange) og sosialminister Johan Lippestad sitert med ord som er lagnadstunge i ettertid: Dei skulle ha erklært at det no ville bli teke «kraftige forholdsregler for å komme til en løsning med hensyn til «jødeproblemet».[19]

Med ei overskrift som indikerte alt anna enn overrasking vart massearrestasjonane av jødiske menn skildra 7. november, men påfallande nok berre på side 8. Artikkelen var klar og sannsynlegvis rett når det gjaldt planlegginga: «Aksjonen har tydeligvis vært planlagt før og begynte med unntakelsestilstanden i Trøndelag, men skytningen av grensepolitikonstabel Hvam var naturligvis et kjærkomment påskudd til å gjøre forfølgelsene mer brutale og omfattende.» [20] Talet på 200 arresterte jødar i Oslo oppgitt i artikkelen er nokså treffande – totalt vart 260 jødar frå Oslo og området rundt arresterte.[21] I ein oppfølgingsartikkel 18. november var presisjonen lågare: Her påstod ein at «2.300» jødar hadde blitt arresterte i Noreg – fleire jødar enn det fanst i landet.[22]

2. desember var deportasjonane av jødiske kvinner og barn førstesidesak. Igjen var informasjonen ganske så presis: Det vart referert til dei mange drosjane brukt under arrestasjonane, toget med mannlege jødar frå Berg, transport frå Trondheim, og at jødar hadde blitt sendt frå Grini til Tyskland like før.[23] Tre dagar seinare kom det meir informasjon om «hjerteskjærende scener» frå Oslo. Hendingane i Calmeyers gate i Oslo, kor mange jødar vart arresterte, blei inngåande og levande skildra: «Gatene var blitt avsperret av politi. Oldinger, kvinner og småbarn stod samlet på fortauene og ventet på å li kjørt til Amerikalinjens kai, hvor alle ble samlet for å føres om bord i en 9000 tonns lastebåt. De ulykkelige menneskers ansikter var preget av vanvittig skrekk og fortvilelse.»[24] 9. desember noterte avisa at «Donau» hadde nådd fram til Tyskland, med «532» jødar om bord, det same talet som lenge gjaldt som riktig for talet på deporterte med Donau.[25]

I byrjinga av 1943 fekk deportasjonen mykje og sentral spalteplass. Den første utgåva for det nye året publiserte ei spørjeundersøking om det verste som har skjedd i 1942. Her var det påfallande nok berre tre av 24 deltakarar valde jødeforfølginga og deportasjonen. Unntakstilstanden i Trøndelag og dei mange døde sjøfolka var gjengangarar hos dei andre, saman med vonbrot over at Noreg ikkje hadde blitt frigjort.[26] Den 6. januar publiserte avisa ein artikkel basert på et brev frå Oslo om korleis deportasjonen hadde blitt utført. Den skildrar korleis jødiske kvinner og barn vart «revet ut av sengene» om morgonen. «Ingen skulle unnslippe». Jødiske pasientar måtte bærast ut av sjukehuset, og gamle måtte støtta seg på stokk mens dei venta på brygga.[27] Artikkelen introduserte ny forvirring om kor mange jødar som hadde blitt deportert. Avisa kalkulerte det til at omtrent 1000 jødar delt på skipa *Donau* og *Monte Rosa* hadde blitt sendt den ettermiddagen. Men dette talet er for høgt.[28]

Usikkerheita om kor mange jødar som hadde blitt deportert eller var igjen resulterte i mange motstridande artikler de neste månadane. Den 6. januar hevda avisa noko upresist at «nå er det imidlertid ingen jøder igjen å plage i Norge», sidan Statspolitiet og Hirda, under leiing av leiaren av tysk SA, Victor Lutze, hadde forfølgt og deportert alle. I følgje NT hadde Victor Lutze kome til Noreg for å intensivere jødeforfølgingane som en «avleder» for problem internt i NS.[29] 20. januar vart det derimot rapportert at det framleis sat 60 jødar i Berg konsentrasjonsleir.[30] Dette er ganske presist.[31] Et par måneder seinere rapporterte NT at 120 jødar som «ikke er gift med 'ariere'» er sendt til Tyskland, og at det sat igjen om

lag 50 jødar av begge kjønn som var gifte med ikkje-jødar.[32] Eit par dagar seinare publiserast det derimot ein detaljert artikkel om at det framleis er omtrent 200 jødar som sit arresterte i Norge, med ei inndeling av kor mange som sit i de forskjellege leirane.[33] Sjølv om talet på jødar i Norge var usikkert, var handsaminga av dei ikkje det. 24. mars rapporterte NT om den grove mishandlinga jødane på Grini hadde vore utsette for. Fleire jødar hadde fått brekt både armar og bein.[34] Det vart òg rapportert om korleis nordmenn som nekta å skilja seg frå sin jødiske partnar fekk inndrege formua si.[35]

I 1943 og 1944 endra fokus seg. Jødeforfølginga på kontinentet fekk no stadig meir spalteplass, mens historier om norske jødar av tragiske grunnar vart stadig færre. NT publiserte likevel nokre artiklar om lagnadane til norske jødar og eigendelane etter deportasjonen. Ei av dei var historia om Eileen Bjørnson, som kom rett etter hennar død i Sverige. Den skildra korleis ho flykta frå Norge til Sverige og hylla henne som ei «ildsjel» som bidrog til innsamlingar for fangane på Grini. Det vart òg gjort et viktig poeng ut av korleis NS- medlemmar tok tinga hennar etter at ho hadde flykta.[36]

Korleis nazistar tok for seg av deporterte jødars eigendelar var òg eit tema NT stadig kom tilbake til. 30. januar 1943 meldte avisa om korleis statspolitifolk har «underslått jødisk eiendom» og forsøkt å forsyna seg. Sjølv om tysk politi oppdaga dette vart dei ikkje fengsla grunna «gode forbindelser». «Den alminnelige mening i Oslo» var vidare i følgje NT at Gestapo òg hadde «forsynt seg».[37] I mai kom rapportar om at 1 500 norske jødar var slått konkurs og eigedelane beslaglagt av «staten».[38] I april 1944 publiserte så NT to artiklar som kasta lys over korleis frontkjemparar og NS-medlemmer stal jødisk eigedom. Den siste bar tittelen «den virkelige hensikt med jødeforfølgelsene» og postulerte at dei var gjennomførde for at NS-medlemmar og frontkjemparane kunne skaffa seg jødiske eigedommar og formuar.[39]

Då jødeforfølgingane tok til i Danmark vart det òg grundig skildra, om enn som i Noreg med varierande pålitelegheit. Allereie den 4. september 1943 rapporterte NT at jødeforfølgingane no hadde begynt i Danmark og at omtrent 50 jødar hadde blitt arrestert, mellom den Carl Bertel Henriques, formann for det mosaiske trussamfunn i Danmark.[40] Neste artikkel, 2. oktober, skildra korleis general Hanneken hadde teke over makta i landet, og at 6000 danske jødar skulle deporterast under hans terrorstyre.[41] 9. oktober hevda NT at mellom 500-600 jøder hadde blitt arrestert, for det meste fattige jødar, ettersom meir velståande hadde klart å flykta i tide. Talet på jødar i Danmark vart her auka til 10 000, og rykte formidla om at et skip med 1800 danske jøder var på vei til et ukjend stad, og at dei to andre skipa som skulle frakta jødar hadde blitt senka av sabotørar.[42] De neste dagene ble det rapportert om korleis Kong Christian hadde sendt telegram til Berlin for å stoppe jødeforfølgingane, og at den danske befolkninga «hjelper jødene så godt den kan» både med husly og transport til Sverige.[43] Sjølv om tala på jødar var feil, likeeins ein påstand om at Himmler deltok i arrestasjonen av de danske jødene, viste NT stort sett god evne til å innhenta informasjon raskt via eigne kjelder og andre aviser i Sverige.[44] Omtalen av de danske jødene bar derimot preg av å vera meir kjølig og sakleg enn dei følelsesladde artiklene om deportasjonen av de norske jødene. De brukte ikkje like sterke ord, og ga for det meste igjen kva andre aviser hadde formidla.

Kor godt informert og interessert NT var kan illustrerast av at dei tok opp saken om Martha Leiman. Ho var en svensk jøde som med en feil «i likhet med en rekke andre jøder i Oslo blitt arrestert og […] brakt til Tyskland hvor hun døde». Dette sjølv om ho «to dager før» hadde fått tilbake sitt svenske statsborgerskap. Artikkelen vart avslutta med det tyske utenriksdepartementets forklaring om at hun hadde «blitt syk under transporten og døde tiltross for at lægene […] gjorde alt hva de kunne for å redde hennes liv».[45]

Mot slutten av krigen var NT opptekne av å visa alliert framgang og tysk tilbaketog. Dei allierte sitt inntog i okkuperte område avslørte for fullt det nazistiske barbariet ettersom stadig fleire konsentrasjonsleirar vart frigjorde av allierte styrkar. NT trykte artiklar som skildra forferdelege tilhøve: Gater «overstrødd med lik», både menn, kvinner og barn.[46] Artiklene er detaljerte i si framstilling av både gasskammer og massegraver. I skildringa av Majdanek får ein vita korleis drepne jødar vart brent, opptil «seks til syv lik»

5. desember 1942 NORSK TIDEND 5. SIDE

Hjemmefronten og utefronten

Vi sjøgutter har helt siden den 9. april 1940 med beundring og dyp respekt hørt om hjemmefrontens seige kamp mot vårt lands overfallsmenn og en håndfull forrædere. Vi har så mange ganger gjennom presse og radio hørt om den store innsats som *vi* gjør, men hvor motigere har ikke hjemmefronten opptrådt! Det å stå foran en tysk bøddel med en bajonett i ryggen og likevel si sin mening om ham og hans likemenn uten å blunke, må sies å være en seilas med livet som innsats på en ferd så vågsom at vi sjøgutter blir stående og betrakter oss som smågutter. Vi har hørt om prestenes, lærernes og mange andre gode nordmenns faste holdning. Tyranniets panser knekkes som halmstrå mot rettferdighetens byggverk, og fram stråler lyset, håpet om et liv i kjærlighet, glede og fred.

„Ta imot Japans utstrakte hånd. Kom hjem og gå i forrædernes rekker", brøler den tysk-kontrollerte, nazistiske Oslo kringkaster. I sin store nød, fattig på legeme og sjel etter sitt nederlag på hjemmefronten, henvender Quisling seg til oss. Enda skriket hans synes å rumme alle verdens gode løfter, så er det så umotivert og falsk at det i all sin ynkelighet bare vekker latter blant oss på utefronten. Men Quisling føler vel ingen trang til å le. Visstnok hadde bror Hitler gjort alt som kunne gjøres for en ensom vandrer, tjort hans asen, anvist ham en plass og lyst velsignelse over den antatte tapre hednings hode, men likevel ville norske menn og kvinner ha tak i hans oppdekning og Hitlers eiendeler. I det samme satte Quisling i et skrik enda han til det siste hadde ment å vise seg som en mann. En time senere skulle han få føle at det ikke var himmerike som han hadde havnet i; for det trakk nok kaldt fra stuegulvet han stod på. Først etter to måneders strev kunne han få ryddet en noenlunne plass for ryggsekken sin og gå igang med å steke nisten sin på noen få glør.

Siden den tid har han i mange ganger to måneder dinglet på hjemmefrontens knivskarpe rygg, og en mann med en sår bak er ingen optimist. Det er ikke bare en legemsdel det skal gå ut over. Vi sjøgutter vil se til at ryggknivene våre i fremtiden vil skjære nogen meterlange strimler inn i kjøttet hans, slik at han ikke skal tåle påkjenningen når den dag kommer da han på eselryggen må dra opp de steile fjellsider til klosteret hist eller her på Spanias øde vidder for der å tigge munkene etter husly.

I dag står han der uslingen og roper „Heil og Sæl" mot de trauste norske fjell, skremmer rypene oppe i åsen som kakler litt, flakser med vingene og setter seg rolig ned igjen når de forstår hvem det er. Også for dem blir Quisling til en uanselig tykkfallen mann henimot de femti, som aldri har eidd respekt eller anseelse i retning av helt eller fører. En dag vil en høy mager person tre inn gjennom døren og gripe ransmannen som ikke betenkte seg på å stikke fedrelandet i ryggen for en ussel duro.

Det var det norske folk som med konge og regjering som ledelse arbeidde Norge fram til hva det var før overfallet; det er dem som slåss og lider for felles sak nå i krigens tid. Derfor er det også bare det norske folk som med konge og regjering som ledelse har lov og rett å arbeide Norge opp til de høyder det har vært oppe på.

Sjøgutt.

Det nyordnede helvete i Hellas

Ifølge oppgaver fra det greske Røde Kors er der i løpet av to måneder i Athen 90 prosent av de nyfødte barn død av sult. Av 300,000 barn i Athen og Pireus er siden Hellas ble overfalt 110.000 avgått ved døden på grunn av sult, underernæring eller epidemier.

Tapene i Stillehavet

Marineminister Knox har uttalt at Amerikas tap i 1942 i alle operasjoner var omkring 50.000 falne og savnede — derav 30.000 i Filippinene. Japanerne hadde på samme tid hatt 250.000 falne eller hardt sårede. Av de japanske tap falt 37.000 på marinen.

(Daily Express.)

— Hei, du! Se til å holde deg vekk herfra!

(Det meldes at Hitler har sammenkalt et ekstraordinært møte av Overkommandoen i Berchtesgaden.)

Gerd Grieg ridder av Islands Falk

Gjestespillet i Reykjavik gjentas til våren

Etter å ha avsluttet sitt gjestespill i „Hedda Gabler" for fulle hus har *Gerd Grieg* opptrådt en rekke ganger på det norske sykehus, i flygeleiren og i kantinen, telegraferes til Norsk Tidend fra Reykjavik. Hennes besøk på sykehuset har alltid vært imøtesett med stor glede av takknemlige pasienter, og i flygeleiren og i kantinen har hun alltid hatt hundrer av begeistrede tilhørere.

Gerd Grieg er utnevt til ridder av Islands Falkeorden, som ble overrakt henne forleden av statsminister *Olafur Thors* med en særlig takk for hennes innsats for Islands skuespillkunst ved hennes storartede opptreden her. Hun har mottatt en anmodning om å komme til Island igjen til våren, da Reykjavik skuespillerforbund har besluttet å oppføre „Gildet på Solhaug" til inntekt for Norgesinnsamlingen; premieren vil antakelig bli den 17. mai.

Nazipressen i overskrifter

Hvorledes „Fritt Folk" og „Aftenposten" kan få sagt det

Man får et ganske morsomt bilde av den hjemlige nazipropaganda ved å bla hurtig gjennom endel av avisene og notere overskrifter:

Fundamental meningsforskjell mellom England og U.S.A. om krigsførselen. Churchill og Roosevelt møter motstand hos amerikanske militære. (Fritt Folk 1. oktober.)

Den tyske strategi har påført de røde katastrofale tap. Timosjenkos armeer tilintetgjøres fra tyskernes langt gunstigere stillinger. (Fritt Folk 30. sept.)

Opprenskningen i de sørlige delene av Stalingrad avsluttet. Intet forsvar i verden kan holde mot et så enormt press som de røde nå er utsatt for. (Fritt Folk 30. sept.)

De norske deltakere i Germansk landtjeneste har gjort en innsats som sent vil bli glemt. (Fritt Folk 30. sept. Se forøvrig Norsk Tidends beretning om samme emne.)

Tysk „oppmykning" av de soujetrussiske deler av Stalingrad. Mens stormtroppene grupperes om for nye angrep. (Aftenposten 20. oktober.)

Utstillingen Hirdkunst vitner om mange naturbegavelser. (Aftenposten for 23. soktober.)

Hvorfor søker folk læger og ikke prester som sjelesørgere. Prestene trenger mere undervisning i psykologi. Samtale med biskop Frøyland. (Aftenposten 26. oktober.)

Italia venter ny fase i Afrika-krigen. (Aftenposten 21. oktober.)

De alliertes folkerettsstridige krigsførsel. Den dag vil komme da disse forbrytere skal stilles til regnskap, skriver offisiøs tysk avis. (Aftenposten 22. oktober.)

Hvem arbeider tiden for? av Reichsminister, Dr. Goebbels. (Aftenposten, første side 22. oktober.)

Årsdagen for Estlands befrielse. En hjertelig takk til der Führer. (Aftenposten 22. oktober.)

Tyskernes flyproduksjon større enn amerikanernes. (Aftenposten 22. oktober.)

Sovjets fortvilte stilling. (Aftenposten 26. oktober.)

Aksen har vunnet kampen om råstoffene. (Aftenposten 26. oktober.)

Forredersosietet i Berlin

En av Vecko-journalens korrespondenter skildrer dagens Berlin og kommer blant annet med opplysninger om de forredere fra forskjellige land som står bak utenlandspropagandaen i tysk radio. Han skriver bl.a.

„Der sitter „lord Haw Haw", irlenderen Joyce, lett beruset som vanlig med sigaretten hengende i munnviken og lett kjennelig på det mensur-arr som skjemmer ansiktet hans. På en annen av de høye barstolene sitter hans frue, i alminnelighet kalt „lady Haw Haw" og i et hjørne hører man stemmene fra Königsbergsenderen. Der sitter svenskene Richter, Hillblad, Nauckhoff og den forholdsvis nyankomne, middelaldrende Block sammen med finnen Suomi, mens den unge og blonde stockholmspiken, som ikke spiller noen liten rolle bak kulissene, blant annet med å hjelpe til med oversettelsene, holder seg i bakgrunnen. I et annet hjørne sitter hallomannen fra Danmark og i et tredje en broget samling fra Balkan."

Hjerteskjærende scener ble utspilt da jødene i Oslo ble deportert

Til Polen for å begynne „et ganske nytt liv"

Rasende, men makteslose folkemasser utenfor sperringene

De hjemlige nazister har endelig latt høre fra seg i forbindelse med de umenneskelige deportasjoner av jøder til polske ghettoer. De har uttalt seg til Tidningarnas Telegrambyrås korrespondent, og på et spørsmål om hvilken skjebne venter jødene i Polen, ble det sagt at „jødene der ville begynne et ganske nytt liv".

Den som gir dette kyniske svar, er anonym, og den svenske korrespondent oppgir som kilde bare „politiet". „Politiet" forteller også at „deportasjonen av de norske jøder var bare ment å omfatte fullblodsjøder og familier der alle medlemmer var fullblodsjøder".

Hagelins innenriksdepartement utarbeider nå nye lister over beslaglagte jødiske formuer, melder Tidningarnas Telegrambyrås korrespondent videre. Politiet har de siste dager vært opptatt med å lete etter jøder som ikke ble funnet under razziaen forrige fredag.

Jøder som ble arrestert i Trondheim, Bergen og Stavanger er nå sendt til Bredtvedt konsentrasjonsleir i nærheten av Oslo. Der sitter for øyeblikket 124 jøder, både menn, kvinner og barn i alle aldre — fra 1½ til 80 år. Man mener at også disse jødene vil bli sendt til Tyskland.

Såvidt det er brakt på det rene var det ingen fremtredende jøder blant de personer som ble sendt til Tyskland med den første transporten. Professor V. M. *Goldschmidt*, som ble arrestert i slutten av oktober og derpå frigitt igjen, ble arrestert forrige fredag og på ny frigitt kort etter.

Den store razziaen

Det meldes fra Oslo om mange nye rystende detaljer om massearrestasjonene og deporteringen av jøder fra Oslo 26. november.

Allerede onsdag 25. november gikk det rykter i Oslo om at jødiske kvinner og barn skulle arresteres. Grunnen til at disse rykter oppstod, var at det denne dag var kommet tog med jødiske familier fra Trondheim. Utover dagen tok ryktene fastere form da det ble kjent at et stort antall drosjebiler var rekvirert. Mange av jødene vegret seg imidlertid ved å tro at ryktene kunne være sanne da man visste at menn over 65 år var blitt løslatt fra konsentrasjonsleiren i Tønsberg. De fleste jødiske kvinner var dessuten så nedbrutt og apatisk etter at deres menn var blitt arrestert, at de hadde vanskelig for å tro at de selv også skulle bli arrestert.

Flyalarm for å hindre rømning

Arrestasjonene fant sted kl. 4,30 om morgenen den 26. november, og det var 100 à 150 drosjebiler som var rekvirert til dette „arbeidet". Om natten gikk det to ganger flyalarm, men det hørtes hverken flydur eller skyting, og det er klart at flyalarmene hadde til hensikt å stoppe dem som ville advare jødene eller hjelpe dem i sikkerhet.

På dette tidlige tidspunkt om morgenen besøkte statspolitiet ikke bare privatboliger, men også sykehus og gamlehjem. De mannlige pasienter på sykehusene var blitt arrestert noen dager tidligere; nå ble også kvinnene tatt. Selv sinnsyke ble hentet. Alle gamle jøder på gamlehjem ble også ført bort.

De arresterte kvinner og barn og gamle jøder fikk beskjed om å ta med seg klær, ullteppe og mat for fire dager. Noe annet fikk de ikke lov til å ta med seg.

Gatene avsperret

I strøket omkring Calmeyergatens Misjonshus, hvor det bor mange jødefamilier, utspiltes hjerteskjærende scener. Gatene var blitt avsperret av politi. Oldinger, kvinner og småbarn stod samlet på fortauene og ventet på å bli kjørt til Amerikalinjens kai, hvor alle ble samlet for å føres ombord i en 9000 tonns lastebåt. De ulykkelige menneskers ansikter var preget av vanvittig skrekk og fortvilelse. Det hadde samlet seg store folkemengder ved sperringene; rasende, men makteslose stod de og så på de rystende scener, inntil de ble jagd bort av politiet.

På kaien utspiltes nye, opprivende scener da familiene ble stuet ombord i båtene, Kvinnene ble skilt fra sine menn, barna fra sine foreldre.

Båten gikk ved 3-tiden om ettermiddagen fra Oslo, antakelig til Tønsberg for å hente de 500 arresterte jøder i konsentrasjonsleiren der.

Øyenvitner sier at begivenhetene 26. november er de verste de har opplevd i sitt liv. Selv NS-medlemmer har åpent gitt uttrykk for sin fordømmelse av denne aksjon.

Høyeste tyske ordre

Tyskerne forsøker å gi det utseende av at det er NS og statspolitiet som er alene om aksjonen, men man har sikre beviser for at aksjonen var igangsatt etter ordre fra høyeste tyske hold og ledet av Gestapo.

Frankrikes kjempende styrker

Av Ferdinand Tuohy

(i Daily Mail)

Frankrike er med i krigen igjen — ikke det avvæpnede og hjelpeløse Frankrike som er under kontroll av de tyskere som brøt våpenstillstandsavtalen og marsjerte inn i den uokkuperte del av landet, men det Frankrike hvis soldater, sjøfolk og flygere er utenfor Hitlers rekkevidde.

Franskmennene utenfor Frankrike om hvem Churchill sa: „De vil skyte på den felles fiende".

Hvilke styrker kan dette Frankrike reise, og hvordan er de stillet? Her er et sammendrag av den kolossale motstand franskmennene fremdeles kan reise mot Hitler.

General de Gaulles kjempende franskmenn kommer først på listen. Admiral Auboyneaus skip hjelper the Royal Navy, franske flygere arbeider sammen med våre, en er leder for en britisk squadron, franske armestyrker kjemper sammen med våre kommandos.

I Syria har general Catrou kommandoen over tropper som holder vakt ved kysten. General de Larminat fortsetter kampen i Beirut mens hans sjef er i London.

De Larminat har hatt stor del i arbeidet med å skape det frie franske Afrika som har vært til så stor hjelp for de allierte i opprettelsen av forsyningslinjer fra Atlanterhavet til Nilen.

I hjertet av disse forsyningslinjer opererer general Leclers styrker ved Tsjad-sjøen, som allerede har gjort innfall 1300 km inne i italiensk Libya.

En av de andre som samarbeider med den 8. arme, er general Koenig. Hans modige menn kjempet i Bir Hacheim.

I Dakar har general Barreau ledelsen; han står til ansvar for admiral Darlan, som representerer den ed til Pétain, som så mange franske offiserer så omhyggelig akter på.

Dakar kan gjøre meget til en hurtigere frigjørelse av Frankrike ved å levere krigsskip, tropper, flygere og fly til de allierte i deres kamp mot ubåtene. I havnen der ligger slagskipet „Richelieu", tre moderne kryssere, noen kanonbåter og korvetter, og ti eller flere ubåter.

På flyplassene og i sjøflybasene er der atskillige mengder av fly, mange amerikanske. Her er også en garnison hvis styrke har vært anslått til 30—40.000 mann.

Mange regimenter av alle våpenarter kunne sendes fra Dakar til Nord-Afrika.

I Marokko er general Nogues, som han selv nylig har vist, rede til å adlyde admiral Darlan. En av de siste franske offiserer som flyktet, fortalte meg at der var troppestyrker på omtrent 35.000 mann i Marokko, halvparten av dem marokkanske skarpskyttere. Offiseren forsikret meg

(Forts. på side 6, spalte 3)

Deportasjonen av jøder rapporterast og skildrast. Foto: Nasjonalbiblioteket.

om gongen, før avisa påstod at oska seinare vart selt til familiene eller bekjente av dei døde.[47] Likevel var ingen av desse artiklane førstesidesaker. Ho var som regel via til hylling av de allierte styrkane. Jødane sin lagnad blei derimot heller plassert midt i avisa.

Skjønte ein alvoret?

Redaksjonen i NT hadde med andre ord god oversikt over kva som skjedde med jødane i både Noreg og internasjonalt, og var villige til å setta historier om dette på trykk. Men skjønte dei verkeleg alvoret? At dette etter kvart vart snakk om eit systematisk folkemord på europeiske jødar, noko jødar i Noreg på ingen måte skulle sleppa unna? Klarte ein å setta saman bitane av informasjon til eit heilskapleg bilete?

NT demonstrerte raskt at dei var heilt klar over at nazistisk herredømme innebar jødeforfølgingar. Openbart har her nyhende frå Tyskland og tysk-okkuperte område før krigen sett seg og blitt integrert i forståinga av kva nazisme var for noko. Typisk nok hadde den før nemnde første artikkelen som skildra antijødiske tiltak, frå 8. oktober 1940, tittelen «Forfølgelsen av jødene begynner». Her forventa ein at jødane snart ville kastast ut av offentlege stillingar og at jødiske butikkar ville bli merka, klart basert på erfaringane frå utlandet.[48] 25. oktober vart forventinga gjort endå klarare: «Jødene skal forfølges i Norge».[49] Fortellingane om anti-jødiske tiltak fekk snart reine føljetongformatet, med titlar som «jødeforfølgelser», «jødeforfølgelsen» og liknande, igjen ein indikator på at ein såg på dette som eit systematisk og vedvarande trekk med nazismen.

Noko som både i samtida og i ettertid har vore vanskeleg å slå fast har vore når den tyske toppleiinga eintydig bestemte seg for å fysisk drepa alle europeiske jødar, i motsetnad til den tidlegare politikken med vekt på deportasjonar, avrettingar og vald mot einskildjødar og generell segregering av jødane frå samfunnet. Det eksisterer ingen kjend skriftleg ordre frå Hitler om å setta i gang folkemordet, og når det vart praksis varierte frå område til område i tysk-okkupert Europa. Det er ingen tvil om at det systematiske folkemordet begynte i okkuperte delar av Sovjetunionen seinsommaren og hausten 1941. Men det var lite informasjon som flaut frå desse områda til Vesten, og det føregjekk innanfor eit større valdsinferno kor òg svært mange ikkje-jødar vart skotne eller svelta i hel som del av planen for felttoget i aust, «Generalplan Ost». I Polen begynte folkemordet for alvor i årsskiftet 1941–1942. For Vest-Europa demonstrerer Wannsee-konferansen i januar 1942 at òg desse områda ville bli omfatta av «den endelege løysinga» på «jødeproblemet». Våren 1942 begynte så for alvor deportasjonar frå mellom anna Nederland og Frankrike. Frå tysk hald var det då berre eit taktisk spørsmål når tilsvarande aksjonar skulle gjennomførast òg i Noreg.

Kor mykje skjønte redaksjonen i NT av dette skiftet frå forfølging til folkemord? NT var klar på at det skjedde forferdelege ting med jødane i det okkuperte Europa. I den nemnde artikkelen frå 26. august 1942 slo ein fast at «jødene i de okkuperte områder ikke skal vente mildere behandling enn den som allerede er blitt deres stammefrender i Tyskland til del.»[50] I september 1942, under overskrifta «Die Herren der Unterwelt», kom det nye påstandar om kva som skjedde i Frankrike: «4000 jødiske barn» var tekne frå foreldrene og «stuves sammen som kveg i plomberte jernbanevogner som sendes østover – Gud vet til hvilket sted og til hvilken skjebne».[51] Vichy-statsminister Laval fekk passet sitt påskrive: «Vichy-Frankrike er under ledelse av den korrupte Laval hvis utlevering av jødene til Tyskland er en av de grusomste handlinger verden har sett».[52] Men på dette tidspunktet var det endå ikkje snakk om det som i etterkant har blitt gitt namnet folkemord.

Det endra seg raskt. 14. oktober 1942 vart det for første gong antyda: «I Polen har tyskerne laget en oppskrift på mord i landsomfattande skala. Og i hver by og landsby driver Hitler utryddelseskrig mot sine eldste fiender, jødene.»[53] I same nummer skreiv Arne Ording, ein nær rådgjevar for utanriksminister Trygve Lie og dermed ein representant for den norske eksiltoppleiinga, ein artikkel kor han viste at han hadde skjønt påfallande mykje av kva som no var i ferd med å skje i Europa: «Både Hitler og Göring kommer med nye trusler mot jødene og Hitler gjentok sin trusel om å utrydde dem. Tyskernes behandling av jødene i de okkuperte områder – i Polen, Tsjekkoslovakia og nå også i Frankrike – er det verste eksempel på en

planlagt og systematisk grusomhet i den moderne historie. Også her spiller økonomiske motiver inn – konfiskasjon av jødisk eiendom og tvangsutskriving av jødisk arbeidskraft. Men det går meget lenger. Det dreier seg her om en masse-utryddelse, om en bevisst appell til sykelige trekk i det tyske folks psykologi, til overtro og sadisme.»[54]

At massearrestasjonane kom i Noreg var dermed ikkje overraskande for NT. Likevel var det ingen automatikk i å trekka linjene frå dette til ein tanke om at norske jødar stod overfor eit folkemord. I ein artikkel 18. november 1942 om arrestasjonen av jødiske menn vart fengslinga av dei på Berg fangeleir skildra. Men kva dette innebar på lang sikt var for forfattaren noko uklart, og slettes ikkje automatisk eit forstadium til systematisk drap: «Det er meningen at leiren i Sem bare er et midlertidig oppholdssted og alle jødene skal senere videre på tvangsarbeid i Nord-Norge eller Polen.»[55] 2. desember var deportasjonen av jødane frå landet førstesidesak. Undertittelen var interessant og illustrerande: «Også kvinner og barn sendes for å vansmekte i ghettoene». Vidare refererte avisa svenske *Dagens Nyheter* på at «etter de tidligere meldinger om forholdene i ghettoene, kan man tenke seg til hva som venter de norske jøder i Polen». Det ville bli «en tilværelse full av lidelser og savn, hvilket for så mange av dem vil bety det samme som døden».[56] At det som venta for dei fleste norske jødane var gasskammer og død rett etter at dei kom fram til Auschwitz var med andre ord ikkje openbart for NT-redaksjonen.

9. desember 1942 kom det derimot ein større artikkel om tysk politikk mot jødane. Her vart lagnaden til dei norske jødane sett inn ei europeisk ramme. Her viste redaksjonen i NT at dei sat på omfattande, men ikkje utfyllande informasjon om kva som vart gjort mot jødane, evne til å setta tolka den saman til eit heilskapleg bilete i samsvar med faktiske hendingar. Artikkelen slo fast at dette dreidde seg om ein «systematisk utryddelsespolitikk», og at ein million jødar allereie hadde mista livet. Interessant nok innrømma artikkelen at slike enorme tal var vanskeleg å tru på, men slo så fast at det var «ingen grunn» til å tvila på at det var sant. Både Hitler og Goebbels vart så siterte på at lagnaden for jødane var utrydding. Forfattaren slo fast at «Jødenes utryddelse er ingen tom frase, det er det nyordnede Europas rystende virkelighet».[57]

Kort tid etter kom det nok ein kommentar, basert på den polske regjeringas rapport om folkemordet på jødar i Polen. Igjen vart det anerkjent at dette var vanskeleg å tru på: «En slik bunnløs barbarisme kan ikke en vesteuropeisk hjerne utmale seg selv i det verste mareritt.» Men så kom vurderinga som viste at ein likevel valde å tru på forteljingane frå aust: «Men beretningen er ikke desto mindre sann.» Dommen over gjerningsmennene var hard: «Gjennom hele den nyere tids historie har vi ikke noe sidestykke til denne skjenselsgjerning som det tyske folk og dets ledere nå utfører og står ansvarlige for». Til sist kopla artikkelen dei internasjonale hendingane saman med det som nettopp hadde skjedd i Noreg: «også de norske jøder lider nå samme skjebne som deres polske brødre».[58]

Desse artiklane i desember passar inn i det større biletet i allierte land. 17. desember slo allierte regjeringar – inkludert den norske – i ei erklæring eintydig fast at nazistane no dreiv med folkemord på Europas jødar. Som Walter Laqueur har påpeika: «Nå så det ikke ut til å herske tvil lenger om de forferdelige meldingenes sannferdighet».[59]

At NT og den norske eksilregjeringa var klar over at noko grufullt venta dei deporterte vart vidare demonstrert seinare same månad. 30. desember 1942 trykte avisa statsminister Nygaardsvolds nyttårstale. Her kommenterte han det som venta deporterte jødar slik: «Den skjebne som venter dem der er vel av den art, at selv tyskere og quislinger skammer seg for å la det norske folk være øyenvitner til den.»[60]

Den 24. februar 1943 vart det heilt tydeleg at NT sat på detaljert kunnskap om kva som venta de deporterte jødane. En artikkel frå O.F. Knudsen fordømmar den nazistiske jødeforfølginga, men òg latent antisemittisme og passivitet i dei allierte landa. Han snakka om ei systematisk utsletting av alle jødar, der dei deporterte «går den visse undergang imøte». Artikkelen er den første som omtalar bruk av gass, med påstanden om at jødane blir myrda «enten ved sult eller skytning, ved gass eller den elektriske stol». Han rapporterer at to millionar jødar allereie er døde, og at ytterlegare fem millionar er i fare. Videre, og svært påfallande, skriv han at «skylden ligger ikke på et land alene», og meiner at den britiske regjeringa

visste kva som skjedde med jødene heilt frå 1933.[61] Artikkelen er likevel den einaste som legg direkte skuld på andre land og regjeringar for passivitet.

Kunnskapen om det som skjedde i aust vart igjen demonstrert den 27. oktober 1943. Då publiserte NT ein rapport frå The World Jewish Congress som slo fast at «de som ikke myrdes med gass eller mitraljøsekuler, går ubehjelpelig sultedøden i møte». Og så kom eit lite stikk: «Hittil er intet effektivt gjort for å stoppe denne verdenshistoriens største forbrytelse».[62] Så, 12. juli 1944, kom endå meir konkret informasjon, både om tal og ikkje minst metodar. NT rapporterte no at 1 715 000 jødar hadde blitt myrda i Auschwitz-Birkenau. Der alle andre land som blir omtala i artikkelen får nøyaktige tal, vart dei norske jødane inkludert i dei «50.000 fra Jugoslavia, Italia og Norge» som hadde blitt drepne. Artikkelen vart avslutta med ei direkte og presis skildring av korleis dødsmaskineriet fungerte: «Eksekusjons-hallene i de to leirer klarte mellom 2000 og 8000 pr. dag. Fangene blir ført inn i sellene og får ordre til å klæ av seg, så blir rommet fylt med cyanid gass og ofrene er døde i løpet av 5 minutter, hvorpå likene brennes».[63]

Med andre ord var ein i NT-redaksjonen allereie mot slutten av 1942 stadig meir klar over at det føregjekk storstilt utrydding av jødar, eit vissheit som berre vart sterkare utover krigen etter kvart som meir informasjon om både omfang og metodane til «dødsmaskineriet» kom til. Det er likevel ein viss usikkerheit å spora. Sjølv om ein har anerkjent den store folkemordsplanen, kan ein ikkje ut frå det automatisk slutta kva det innebar for kvar einskild jøde på kort sikt. Ambivalensen – på den eine sida vissheita om at forferdelege ting skjedde òg med norske jødar, men utan at ein spesifikt veit lagnaden til kvart individ, er tydeleg òg i siste nummer av Norsk Tidend, frå 23. mai 1945: «Det er dessverre grunn til å frykte av mange av jødene er omkommet, men noen absolutt bekreftelse på dette foreligger ikke.»[64]

Gode nordmenn er ikkje antisemittar

Norsk Tidend var ikkje eit organ for roleg debatt om det som skjedde i Noreg. Det var ei propagandaavis med føremål å understøtta krigen mot Nazi-Tyskland og deira hjelpesmenn. Som del av dette vart fort prinsippet «min fiendes fiende er min ven» pregande for innhaldet. Det kom òg jødane til gode, som i takt med nazistiske åtak på dei stadig oftare vart framheva som uskuldige offer for nazismen og dermed folk som ekte «jøssingar» burde støtta.

Antisemittismen som idé vart framstilt som uforståeleg, ein import av forkasteleg og irrasjonelt tankegods frå Tyskland. Ein spesielt bitande artikkel 15. april 1941 var henta frå den antinazistiske svenske avisa *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, med tittelen «Det usynlige jødiske herredømme». Her vart eksistensen av eit «jødedommens herredømme» samanlikna med eit spøkelse som har «unndratt seg enhver iakttagelse.»[65]

I slike skildringar var det likevel ofte ein med ettertidas blikk potensielt ubehageleg undertekst: At det låge talet på jødar i Noreg innebar at ein ikkje hadde noko «jødeproblem». I april 1941 refererte avisa til dømes til at Quisling hadde halde tale på ein antisemittisk konferanse i Frankfurt. Her argumenterte avisa for at det ikkje er noko «jødeproblem» i Noreg, og at Quisling dermed var tåpeleg då han «også i dette [følger] sin herre og mester».[66] Eit anna døme på dette finn ein i artikkelen frå 25. oktober 1940, i ein kommentar til trakassering av jødar i Noreg frå medlemmar av NS: Her heitte det at «Norge har ikke mange jøder i sin midte, og det er ingen anledning til å skape noe jødeproblem der hjemme». Dette brukast så til å gjera antisemittismen irrasjonell og unorsk: «allikevel forsøker naziorganet «Fritt Folk» også å gjøre denne Hitler-ide til en programpost». Gode nordmenn er derimot for mentalt sunne til å støtta sånt, meinte avisa: «Men også mot dette som i norsk samfunnsliv i grunnen er så ubetydelig, reiser nordmennene bust».[67] Her må ein likevel legga inn eit atterhald: Kva forfattarane la i ordet «jødeproblem» er ikkje gitt. Sjølv jødar kunne bruka dette ordet, til og med etter krigen.[68]

Dette argumentet – at gode nordmenn avviste antisemittismen – dukka stadig opp i ulike samanhengar. 16. januar 1941 skreiv avisa som nemnd om ein aksjon frå NS' Hird i Bergen mot kapellmeister Ernst Glaser. Sympati med jødane blei her gjort til teikn på god politisk haldning, i det ein avviste nazismen: Hirda hadde i følgje avisa storma inn og ropt «ned

15. april 1941 NORSK TIDEND 5. SIDE

Ånden i Norge er sterk

De nye truslene som rikskommissær Terboven er fremkommet med om de hardeste straffer for lojale nordmenn, skal etter hva det meddeles fra Norge ikke ha gjort noe inntrykk som trusler betraktet. Oppslagene er i stor utstrekning blitt ødelagt eller revet istykker. Men det norske folk har i forbindelse med denne siste aksjon fra Terbovens side med interesse igjen kunnet fastslå at det hverken i praktisk eller juridisk henseende finnes noen forskjell mellom de kommissariske statsråder og de tyske okkupasjonsmyndigheter. Det fremgår stadig tydeligere at statsrådene handler etter tysk befaling, og det er kommet ennå klarere til syne at statsrådene ikke er norske embetsmenn og langt mindre hva vi i Norge tidligere forstod ved statsråder. De er intet annet enn tjenestemenn hos de tyske myndigheter som har besatt Norge og kan ikke utrette noe uten tyskernes medvirkning eller samtykke. Statsrådenes eneste oppgave er å hjelpe tyskerne og fremme deres interesser. Det er det som gjorde at tyskerne ikke kunne skaffe andre nordmenn enn quislingene til statsrådstillingene, idet „føreren" og hans tilhengere var de eneste som erklærte seg villig til å tjene tyskerne. Den omstendighet at de nå må søke dekkning bak den tyske militære straffelov og utallige paragrafer ledsaget av trusler om tukthus og dødsstraff, viser bare hvordan deres stilling nå er hos det norske folk. De tør jo heller ikke lenger snakke om at de skal vinne landets selvstendighet tilbake. De skal bare hjelpe overfallsmannen med å styrke hans makt over vårt fedreland for godt. Derfor kjemper den norske nasjon ikke bare mot tyskerne, men også mot quislingene, og de siste hendelser i den internasjonale situasjon gir dem nytt håp og ny kraft til å kjempe videre.

9. April i Stockholm

Det meldes at 9. april ble det holdt en gudstjeneste i Stockholm. Den arrangertes av den norske legasjon til ære for de nordmenn som falt i krigen mot Tyskland. Gudstjenesten tok sitt utgangspunkt i mottoet „Norge lever, kampen går videre".

GLEM DEM IKKE!

GLEM IKKE DEM,

Som krenket krigens, hjertets, ærens høye lov,
som sendte os for herrefolkskulturens spredning
en bande røvere i militær forkledning
som herjet land og folk med bomber, brand og rov.

GLEM DEM IKKE!

Sovjet-Unionen opphever sin representasjon i Norge

Sovjet-Unionen har hittil opprettholdt sin diplomatiske og konsulære representasjon i Oslo. Etter hva „Stockholms Tidnigens" utsendte medarbeider telegraferer er Sovjet-Unionen nå kommet på andre tanker, idet både den sovjet-russiske legasjon og konsulatet i Oslo skal inndras.

Meddelelsen bekreftes av den sovjet-russiske generalkonsul i en samtale med „Stockholms Tidningens" medarbeider. Om årsaken til konsulatets stengning ønsket generalkonsulen imidlertid ikke å uttale seg. Forberedelser til avreisen har allerede pågått i flere dager.

Når hensyn tas til det tysk-russiske forbund er det egnet til å vekke oppmerksomhet at russerne ikke mere ønsker å være representert i det tysk-okkuperte Norge.

En uhørt, kanskje avgjørende, innsats

En svensk dom om den norske handelsflåten

Det svenske blad „Socialdemokraten's medarbeider som følget et norsk skip i konvoi over Atlanterhavet, avslutter sin artikkelserie med skildringen av ankomsten til England; og fortsetter:

„Så forlater jeg det gode skipet „Norge", som førte meg gjennom Atlanterhavets krigssperringer, og som allerede om noen få dager stikker ut til sjøs igjen. Men på kaien blir jeg stående lenge og ser på skipet. Det er bare ett av den veldige norske handelsflåtens mange hundre skip. Dets besetning er bare en brøkdel av de mange tusen sømmer av verdens første sjømannsnasjon, som nå hjelper til å forsyne det kjempende britiske Imperiums hjerte med uunnværlige råstoffer for fortsatte krigsanstrengelser.

Det er en uhørt, kanskje avgjørende, innsats det lille „Norge" gjør i landflyktighet ved sin store alliertes side. Det fins bare en måte å gjengjelde den på.

Ny konsentrasjonsleir ved Oslo

Idrettsfronten stadig like fast

En ny tysk konsentrasjonsleir er ifølge meldinger fra Norge nylig opprettet i nærheten av Oslo. Blant fangene er ti personer som ble arrestert i Svolvær etter Lofotentoktet, samt den kjente sportsmann Bjørn Heger, medlem av Lyn.

De siste dagers navnereportasje fra Norge omfatter videre Fridtjof Resberg, den nazistiske fotballleder som er blitt meldt til politiet for bedrageri.

Skiløperen Reidar Karlsen har reist omkring i landet og øvet sterkt påtrykk på kjente skiløpere, idet han enda har truet dem med arbeidsløshet hvis de framdeles nektet å delta i konkurranser. Hans anstrengelser har vært forgjeves, ingen kjent skiløper har villet starte.

Den norske idrettsleder, dr. Hannisdahl, har trukket seg tilbake og de nazistiske myndigheter har store vanskeligheter med å finne en stedfortreder.

Norge er selvforsynt, sier tyskerne

Kjennsgjerningene taler et annet språk

En innsender W.G.K. i „Völkischer Beobachter" den 18. mars hevder at Norge er selvforsynt, og at det er krigsproblemene som har åpnet nordmennenes øyne for denne kjennsgjerning. Norske forstmenn vil med interesse høre omtalen av skogen som „dette uuttømmelige råstoff". Vi har hatt lover som tok sikte på å verne skogen mot å bli ødelagt ved rovhugst; men denne innsenderen mener at den olje og det kull som Norge nå ikke får lenger, kan erstattes av skog.

Han opplyser at over 4 tusen vogner nå kjører med vedgassgenerator, men forteller ikke at dette har nedsatt effektiviteten, og at vogneierne ikke er så svært lystne på å bruke ved, noe som viser seg ved at statstilskuddet for ombygning til vedgassgenerator nylig ble forhøyet fra 750 til 1000 kroner.

Fortsetter det på denne måten, vil kullene om ikke lenge være „en saga blott", skriver innsenderen. Kullene er allerede så og si „en saga blott". Fabrikker er blitt stengt, togtrafikken er kraftig nedsatt, Trondheim har 40% av normal gassproduksjon, Oslo får gass i 6 timer om hverdagene, og 8 timer om søndagene, alt sammen på grunn av kullmangel og til tross for „det uuttømmelige råstoff", skogen.

Det samme gjelder kysttrafikken. I Rogaland f. eks. var oljerasjonene bare halvparten av rasjonene i februar, og allerede i februar var oljerasjonene langt under det normale.

Papir- og selluloseindustrien lider av mangel på råstoffer, som Tyskland er ute av stand til å skaffe, etter hva dr. Wenzel i det tyske forsyningsdepartement sa til målsmenn for den norske papirindustri. Selluloseproduksjonen holdes gående, særlig på grunn av etterspørselen etter sellulosefôr. I vinter ble det brukt 100,000 tonn sellulose til fôr. Tysk og norsk propaganda sier at fettinnholdet i melken har økt etter fôringen med sellulose. I denne forbindelse skal vi sitere bladet „Stavangeren" den 29. januar, som forteller at i ett distrikt gikk fettprosenten opp fra 4% til 6%, men melkeydelsen gikk ned fra 20 liter til 13—14 liter.

Eller la oss ta kjøttmarkedet. Aftenposten fortalte i januar at i løpet av et par uker etter jul kom det daglig 10 kuer til Oslo-markedet. I januar og februar var kjøtt-tilførslene til Oslo bare tiendeparten av det normale, og fisketilførslen ikke mer enn fjerdeparten, forteller Dagbladet.

Med hensyn til egg skrev Aftenposten 3. januar at Oslo ventet en forsyning på 1 høyden ti-tusen kilo pr. uke mot 78 tusen normalt.

Eller fiskemarkedet. „Adresseavisen" den 18. januar fortalte at fiskerflåten i Møre og Trøndelag i februar og mars ikke fikk mer enn 20% av normal oljemengde. Lofotfisket skulle få tilstrekkelige forsyninger for resten av sesongen, skrev „Stavangeren" den 18. mars, men på den annen side var det ikke mer enn 2800 fiskere med i denne sesongen mot 13,700 ifjor. Dette stod i „Nordlandsposten" i februar. Til og med Quislingavisen i Oslo måtte innrømme at det kom altfor lite fisk til Oslo i januar.

Slik står det til med selvforsyningen, og til dette kommer de store transportvanskelighetene. Da tyskerne begynte å utgi „Deutsche Polarzeitung" i Tromsø skrev en ondskapsfull avis at grunnen var den at „Deutsche Zeitung in Norwegen", som kommer ut i Oslo brukte fra 4 til 8 tiker for å nå tyskerne i Nord-Norge.

Det usynlige jødiske herredømme

Norge før og nå

En bitende svensk kommentar til Quislings jødetale

I en ledende artikkel skriver „Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning":

Norge ble før 9. april 1940 styrt av jøder og frimurere. De to er ett. Dette jødedommens herredømme over nordmennene var usynlig. Den som har lagt dette faktum i offentligthetens lys er major Quisling. Avsløringen skjedde under et besøk i Tyskland.

Det er ganske underlig med slike usynlige makters herredomme. Vi husker den gamle historien om spøkeriet på det øst-prøisiske slottet. Den omstendighet at ingen noen sinde hadde sett eller hørt noe gjorde spøkeriet så uhyggelig. Det er det samme forholdet med den jødiske influtelsen i Norge, som har vært aldeles usynlig. Det uhyggelige er at den har unndratt seg enhver iakttagelse. Bare ved hjelp av den nazistiske tro's infra-røde stråler har forholdet kunnet fastslåes.

Nå er den forbannelse det norske folk led under, blitt fjernet. Quisling og hans hird er gått til kamp mot uvesenet. Livsforholdene i Norge er i betydelig grad blitt bedret siden jødenes usynlige makt ble brutt. Tidligere levde det norske folk i relativ velstand, og det er som bekjent alltid av det onde. Nå er det smalhans for alle. Det er allerede en forbedring.

Før ble nordmennene fordummet av den trygghetsfølelse, som bevisstheten om å leve i et samfund hvor lov og rett holdes ved makt, gir. Dette er nå forandret, siden den usynlige jødedoms makt er brutt. Ingen lider mere under den fordummende influtelse som trygghet i lovens hegn øver. Bevisstheten om at retten sitter på spydspissen gjør nordmennene friske og våkne. Trygen føler seg sikker. Fengslene er ikke mere tilholdssteder for samfundets ulykkelige og barmen. Fengslene har opphørt å være skammens boliger. I framtiden kommer det til å bli betraktet som en særlig utmerkelse å ha sittet fengslet i den tiden Quisling og hans hird befridde Norge fra det usynlige jødiske herredømme.

Hele atmosfæren i Norge er forandret siden Quisling kom til makt og ære. Den fribetens ozon som tidligere forpestet luften og gjorde den lett å innånde er forsvunnet. Den var altså jødisk. Nå er luften isteden befengt med quislingenes spesielle gass. Den virker forfriskende når en blir vant til den og den stikker folk i nesen. Bare gjenstridige mennesker skaffer seg usynlige gassmasker som beskyttelse mot den.

Men det kommer en dag. Den er nærmere enn de tror som lengter etter den og meget nærmere enn de tror som frykter den.

Olga Bjoner trådt tilbake som formann i Bondekvinnelaget

Nasjonal Samling fant at hennes propaganda gjorde mer skade enn gagn

Stadig kraftig opposisjon mot Nasjonal Samling blant norske bønder — Bondelaget i oppløsning

„Dagens Nyheter"s utsendte medarbeider i Oslo telegraferer at det innen den norske bondebevegelse er inntruffet en begivenhet som kan få stor betydning. Den over hele landet kjente, eller kanskje rettere sagt, beryktede, formann i det såkalte Bondekvinnelaget, fru Olga Bjoner, er trådt tilbake fra sin stilling som formann og sekreter og har dessuten trådt ut av arbeidsutvalget i Norges Bondelag.

De nærmere omstendigheter ved hennes tilbaketreden er ikke kjent, men de som står fru Bjoner nær holder det ikke for trolig at det er av eget initiativ hun har gått av. Man er mere tilbøyelig til å tro at selv tilhengerne av Nasjonal Samling innen hennes parti har funnet at hennes propaganda gjør mere skade enn gagn, på grunn av den heftige reaksjon blant bønderne.

Fru Bjoners fratreden synes på sett og vis å bekrefte den utbredte oppfatning om en stadig kraftigere opposisjon fra bøndernes side mot Nasjonal Samling. Etter hva meget vel underrettede politiske personligheter meddeler skal en rekke kjente bønder ha meldt seg ut av partiet. Delvis må dette tilskrives den siste tids utvikling innen Bondelaget.

Medarbeideren redegjør så for aksjonen mot statsråd Mellbye og fortsetter: Denne affæren har gjort et sterkt inntrykk, også på medlemmer av Bondelaget som følte seg tiltrukket av Nasjonal Samling. Det ventes nå at en hel rekke av de lokale organisasjoner vil bli oppløst. Dette er allerede skjedd med den største lokalforeningen i Oslo og i Akers-kretsen, hvis styremedlemmer erklærer at de ble valgt til tillitsmenn i en organisasjon som skulle styre seg selv innenfor rammen av landets lover og som selv skulle velge sine tillitsmenn. Etter at denne forutsetning opphørte har styret besluttet å tre tilbake.

At samholdet blant bønderne skulle bli svakere etter denne oppløsningsprosess i Bondelaget finner man i politisk-interessorte kretser ikke sannsynlig. Tvertom har man allerede kunnet merke tydelige tegn til det motsatte.

Ein spesielt bitande artikkel 15. april 1941 var henta frå den antinazistiske svenske avisa Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, med tittelen «Det usynlige jødiske herredømme». Her vart eksistensen av eit «jødedommens herredømme» samanlikna med eit spøkelse som har «unndratt seg enhver iakttagelse . Foto: Nasjonalbiblioteket.

med jødene». Publikum hadde svart med ropet «ned med idiotene» og resultatet vart i følgje avisa slagsmål kor hirdfolka til slutt vart «kastet ut av lokalet».[69] Ei tilsvarande solidaritetserklæring med trakasserte jødar kom i september same år, då avisa som nemnd rapporterte at prominente borgarar i Sandefjord hadde blitt tvungne av Gestapo til å vaska bort anti-nazistisk graffiti. Her vart det påpeika at kjøpmann Lahn, «av jødisk opprinnelse», vart spesielt dårleg handsama. Avisa spekulerte i at dette var for å skapa «bitterhet mellom ham og de andre som var utkommandert», men dette viste berre at dei var «dårlige psykologer». Lahn hadde nemleg «alltid vært en velaktet borger av byen», og å handsama slike på denne måten ville berre slå tilbake på tyskarane sjølv.[70]

22. april 1941 trykka avisa eit interessant brev frå Ella Anker til Knut Hamsun. Her drog ho fram eit nytt og seinare gjenvendande tema: synet på Henrik Wergeland som både norsk nasjonalhelt og ven av jødane, og med det eit førebilete for «gode nordmenn». Anker var klokkeklar: «I Kristi rike er der ikke jøde eller greker, herre eller trell. I denne ånd åpnet Wergeland Norge for det folk som har fostret Jesus, og vårt land skal aldri lukkes igjen for dette folk, *så lenge nordmenn råder i Norge*.»[71] Meldinga er klar: Det er Wergeland og hans velvilje for jødane som er ekte «norsk» haldning.

Lite overraskande fekk protesten frå den oppositionelle kyrkjeleiinga i midten av november 1942 mot jødeforfølginga og «det rasehat som gjennom pressen spredes i vårt land» stor plass.[72] Den kombinerte modig protest mot nazistane med omtanke for ofra, og var dermed ei perfekt illustrasjon på førebiletleg god norsk haldning. At inkluderinga av jødane i «jøssingfelleskapet» hadde støtte frå høgaste hald visast av Nygaardsvold si helsing til folket 30. desember 1942: «Og nå sist jødeforfølgelsene, hvor hundrer av lovlydige norske statsborgere uten lov og dom blir arrestert, fratatt sin eiendom og nødvendige eiendeler, og baketter deportert til et fremmed land.»[73]

Ein av artiklane om arrestasjonane av kvinner og barn kan vidare illustrera korleis «gode nordmenn» i følgje NT reagerte: Avisa skreiv om «hjerteskjærende scener» frå Oslo og augnevitne som såg på dette med som det «verste de har opplevd i sitt liv». Så kom ei illustrerande formulering: i Calmeyers gate hadde det «samlet seg store folkemengder ved sperringene ; rasende, men maktesløse stod de og så på de rystende scener, inntil de ble jagd bort av politiet.»[74] Ein artikkel frå 1943 skildrar at denne «hensynsløse brutalitet» utført av statspolitiet og nazistane var «rystende» for nordmenn. Avisa fortalte korleis ei norsk kvinne sprang til si jødiske venninne for å levera ein matpakke, som ein siste avskjed. Dette vart ho nekta av Statspolitiet, og ho fekk dermed aldri teke farvel.[75] Gode nordmenn var med andre ord mot forfølgingane, men samstundes i stor grad makteslause til å forhindra det grunna den nazistiske overmakta. NT oppfordra etter det me har observert heller ikkje folk heime til å utfordra denne gjennom å yta aktiv hjelp til jødane.

I dag verkar denne mangelen på oppfordringar til å hjelpa jødane påfallande. Dette treng likevel ikkje i seg sjølv å botna i antipati eller manglande interesse for jødanes lagnad. Tvert i mot talar både spalteplassen via til tonen i omtalen av nazistisk antijødisk politikk mot ein slik konklusjon. Men Norsk Tidend var for det første primært retta mot eit utepublikum, som uansett ikkje var i ein god posisjon til å hjelpa. Meir generelt var regjeringa svært redd for å instruera eller moralisera overfor folk heime. Som Hans Fredrik Dahl har poengtert: Den einaste «parolen» som gjekk ut frå London var oppfordringar om ro og sindigheit. Den legendariske «stemma frå London», Torleiv Øksnevad, sa det klart i ein radiotale i april 1942: «Vi har ingen krav å gjøre gjeldende overfor hjemmefronten». Og vidare: «Vårt folk vet hva det vil … Gjennom kringkastingen behøves det ikke gis ordrer.»[76] Den redaksjonelle lina i *Norsk Tidend* passar med ein slik politikk, ei linje Ingjerd Veiden Brakstad òg har funne i dei illegale avisene.[77]

Nazistane sitt verk

Vurderinga av forfølgingane som eit nazistisk prosjekt skin òg gjennom i skildringane av folk som deltok. Avisa hadde ingen kvalar med å namngje og fordømma prominente deltakarar på nazistisk side. Leiaren for likvidasjonen av jødisk eigedom i Trøndelag, Reidar Landgraff, vart presentert som «drivkraften i jødeforfølgelsene» og spydig skildra

Abonnement : 1 mnd. 2 sh. 6 mnd. 10 sh. 3 mnd. 5 sh. 1 år 20 sh.

NORSK TIDEND

Løssalgspris 3 pence. Price 3 pence. Registered at the G.P.O. as a Newspaper.

Nr. 92 (227) Utgitt av Den kgl. norske regjerings informasjonskontor London, lørdag 28. november 1942 Ansvarlig redaktør : J. Schanche Jonasen 3. årg.

Kirken protesterer mot jødeforfølgelsene

En kraftig formaning fra Kirkeledelsen til Quisling

Storm av indignasjon over hele landet

Den norske kirke, d.v.s. Den midlertidige kirkeledelse og alle organisasjoner som slutter opp om den, samt de teologiske fakulteter har sendt en protestskrivelse til Quisling i anledning av de stadig økende jødeforfølgelser i Norge, som har vakt en storm av indignasjon over hele landet.

I kirkene over hele Norge ble det de to siste søndager bedt for de forfulgte jøder.

Kirkens protest har følgende ordlyd :

Til Ministerpresident Quisling,
Oslo.

Ministerpresidentens lov, kunngjort 27. oktober d.å., om inndraging av jødenes formuer har vakt veldig sorg i vårt folk, og verre ble det ved forordningen om at alle jødiske menn over 15 år skulle arresteres.

Når vi nå vender oss til Ministerpresidenten, er det ikke for å forsvare hva jøder måtte ha syndet. Har de forbrutt seg, skal de forhøres, dømmes og straffes etter norsk lov, som alle andre borgere. Men de som ikke har forbrutt seg, skal nyte godt av vårt lands rettsbeskyttelse.

Jødene har i 91 år hatt lovlig rett til å bosette seg og ernære seg i vårt land. Nå fratar man dem uten varsel deres formue og etterpå arresterer man mennene, så disse hindres i å ernære sine eiendomsløse hustruer og barn. Dette strider ikke bare mot kristelige bud om nestekjærlighet, men mot de enkleste rettskrav. Disse jøder er jo ikke anklaget for noen forgåelse mot landets lover, enda mindre ved rettergang overtydet derom. Dog straffes de så hårdhendt som de færreste forbrytere straffes. De straffes for sin avstamning, ene og alene fordi de er jøder.

Denne myndighetenes underkjennelse av jødenes menneskeverd er stikk i strid med Guds ord, som fra perm til perm forkynner at alle folkeslag er av ett blod. Se særlig Apostlenes Gjerninger 17, 26. Ja, det er få punkter hvor Guds ord taler tydeligere enn her. Gud gjør ikke forskjell på folk, Romerbrevet 2, 11. Her er ikke jøde eller greker, Galaterbrevet 3, 28. Det er ingen forskjell, Romerbrevet 3, 22. Framfor alle ting : Da Gud ved inkarnasjonen ble menneske, lot han seg føde i et jødisk hjem av en jødisk mor.

Altså, ifølge Guds ord har alle mennesker prinsipielt samme menneskeverd og dermed samme menneskerett. Dette grunnsyn er våre statsmyndigheter ved lov forpliktet til å respektere. Ti Grunnlovens paragraf 2 sier : Den evangélisk-lutherske religion forblir Statens religion. Det vil si at Staten ikke kan gi noen lov eller forordning som er i strid med kristen tro og Kirkens bekjennelse.

Når vi nå vender oss til myndighetene i denne sak, er det ut fra den dypeste samvittighetsnød. Vi ville ved å tie til denne legaliserte urett mot jødene bli ansvarlige for og medskyldige i denne urett. Skal vi være tro mot Guds ord og Kirkens bekjennelse, må vi tale.

Vår bekjennelse uttaler om den verdslige myndighet, at den intet har med sjelene å gjøre, men at den skal ,,verge legemene og de legemlige ting mot åpenbar urett og holde menneskene i tømme for å opprettholde borgerlig rettferd og fred". Augustana, art. 38. Dette stemmer med Guds ord, som sier at øvrigheten er av Gud og av ham innsatt ,,til redsel ikke for den gode gjerning, men for den onde", Romerbrevet 13, 3.

Dersom den verdslige myndighet blir til redsel for den gode gjerning, d.v.s. for den som ikke forgår seg mot landets lover, da er det Kirkens gudgivende plikt som Statens samvittighet å påtale dette.

Kirken har nemlig Guds kall og fullmakt til å forkynne Guds lov og Guds evangelium. Derfor kan den ikke tie når Guds bud tredes under føtter. Og nå er det en av kristendommens grunnverdier som er krenket : de Guds bud, som er grunnleggende for alt samfunnsliv, nemlig rett og rettferdighet.

Og her kan man ikke avvise Kirken med at den blander seg i politikk. Apostlene talte frimodig til sin øvrighet og sa : Man skal adlyde Gud mer enn mennesker, Apostlenes Gjerninger 5, 29. Luther sier : Kirken blander seg ikke i verdslige ting når den formaner øvrigheten til å være lydig mot den øverste myndighet, som er Gud.

I kraft av dette vårt kall formaner vi derfor den verdslige myndighet, og sier i Jesu Kristi navn : Stans jødeforfølgelsen. Stopp det rasehat som gjennom pressen spredes i vårt land.

På samme vis formaner vi i forkynnelsen vårt folk til å avholde seg fra urett, vold og hat. Den som lever i hat og egger fram det onde, nedkaller Guds dom over seg.

Ministerpresidenten har ved flere leiligheter fremhevet at NS ifølge sitt program vil verne om kristendommens grunnverdier. Nå er en kristen grunnverdi i fare. Skal den vernes, må den vernes straks.

Vi har nevnt det før, men understreker nå til sist : Denne vår henvendelse har intet med politikk å gjøre. Vi fastholder overfor den verdslige myndighet den lydighet overfor alle timelige ting som Guds ord krever.

Tvungen avståelse av husrom

I Norge er der nå ved ,,lovs kraft" innført tvungen avståelse av husrom. Denne bestemmelsen avløser administrasjonsrådets bestemmelser av 27. juni 1940, og går ut på at fylkesmannen kan gi ordføreren (som i de fleste tilfeller er nyordnet) tillatelse til ,,å kreve avstått bruksrett til husrom i kommunen". Forøvrig inneholder den nye ,,loven" en rekke særbestemmelser.

Tegnet for Norsk Tidend av *Stephen*.

LAOKOON-GRUPPEN 1942

Matsituasjonen i Norge

Den svenske avisen ,,Nordens Frihet" for 1. oktober bringer følgende artikkel om matsituasjonen i Norge under tittelen ,,Norge foran nødvinteren" :

Ennå får det svenske folk de næringsmidler som behøves for å opprettholde liv og helse. Rasjonene er såpass rikelig tilpasset, at de sammen med de ikke rasjonerte varene næsten dekker behovet. Dertil kommer at myndighetenes løfter innfries, — rasjonene finnes ikke bare på papiret. I Norge er forholdene annerledes. Det er ingen overdrivelse å påstå at vinteren som kommer, kan medføre de største vanskeligheter i matveien.

Brødrasjonene har man riktignok hittil kunnet gi i en størrelse som motsvarer 200 gr. mjøl, potetmel, erter, gryn, bønner, makaroni o.s.v. pr. dag. Men brødets kvalitet er svært dårlig, og fra forskjellige deler av landet fortelles at man er begynt å blande bark og lav i melet.

Hvis rasjonene skal kunne opprettholdes, kreves en meget stor tilførsel av mel fra kontinentet i løpet av vinteren. Da høsten på kontinentet har slått feil, er det imidlertid ytterst tvilsomt om Norge kan tilføres de mengder som behøves.

Sukkerforsyningene i Norge er likeledes avhengig av importen fra kontinentet. Rasjonene er fremdeles 200 gr. pr. uke, men landet har ikke noen egen produksjon, og arealene for sukkerdyrking er blitt sterkt beskåret på kontinentet, så man må frykte at all import blir umuliggjort.

I kunngjøringene om egg-rasjoneringen sies uttrykkelig fra om at gravide kvinner og syke, som vanligvis får egg, nå ikke lenger kan få egg, ikke engang mot lægeattest.

Rasjonene av smør og margarin er 29,4 gr. pr. dag, men det er stadig kommet mer vann i fettet. I en viss grad har tranen hittil kunnet erstatte de utilstrekkelige rasjoner av smør og margarin. Men nå er lagrene næsten tomme, og det er blitt foreslått at tran — i likhet med f.eks. insulin — bare skal selges mot kort. Årsaken til den store tranmangel er den store eksporten til Tyskland.

I den svenske husholdningen er melken en av de urasjonerte varer som erstatter mye annet. I Norge er derimot melkerasjoneringen nå så streng at bare mindreårige barn får nysilt melk. De voksne får bare en kvart liter skummet melk pr. dag, og ikke engang syke får mer enn en halv liter pr. dag. Mange steder har ikke engang disse rasjonene kunnet opprettholdes.

Kjøttsituasjonen er mere prekær enn noensinne. Myndighetene regnet tidligere med å kunne tildele hver voksen forbruker ca. 200 gram kjøtt hver fjerde uke. Siden nyttår er det imidlertid som regel gått to måneder mellom hver tildelning. Kjøtt spiller derfor praktisk talt ingen rolle i den norske husholdning nå.

Kjøttproduksjonen har imidlertid ikke på langt nær gått så sterkt ned at det skulle gi rett til å innskrenke konsumsjonen slik. Okkupasjonsmaktens beslagleggelse er årsaken til at den norske sivilbefolkning blir uten kjøtt. I midten av september ble det kjent at man skulle slakte ned ikke mindre enn 200.000 dyr av den norske kreaturbestand, som en nå beregner til 1,2—1,3 millioner dyr. Fra Oppland foreligger nærmere detaljer om denne tvangsnedslaktning. Dette fylket er blitt pålagt å levere 3,3 millioner kilo kjøtt i løpet av næste år.

Dette betyr at at bestanden kommer til å bli redusert med ikke mindre enn tjue prosent.

Den økede tilførsel som nedslaktningen medfører, kommer ikke den norske sivilbefolkning tilgode. Kjøttet skal nemlig konserveres og gå til okkupasjonsmakten.

Fisken var før reserven i det norske kostholdet, men i sommer har til og med tilførselen på denne varen minsket i høy grad. Mange steder har man vært nødt til å innføre innkjøps-

(*Forts. på side 7, spalte 2*)

Katapult-fly på norsk båt

En viktig rolle i beskyttelsen av konvoiene har katapultflyene spilt gjennom lengere tid, skjønt det først er i det aller siste at de er blitt offentlig omtalt. Ovenfor bringer vi et bilde av et norsk skip som er forsynt med katapult.

Når Middelhavet atter åpnes

Atskillig tonnasje vil spares

I amerikanske offisielle kretser blir det fremhevet at betydelig tonnasje vil innspares når Middelhavet igjen blir åpnet for mer ordinær konvoitrafikk. Man mener at såvidt meget tonnasje kan spares ved at man slipper å gå om Kap, at det svarer til to måneders skipsbygging i U.S.A. Den amerikanske War Shipping Administration mener at ved å bruke Middelhavsrutene vil man spare $1\frac{1}{2}$ a 2 millioner tonn.

Det britiske ministerium for økonomisk krigsførsel opplyser at de allierte får 2—300.000 tonn skip ved framstøtet i Nord-Afrika, derav 120.000 tonn allierte skip som har ligget i de franske havnene i Nord-Afrika, hvortil så kommer den tonnasje som har gått i fart mellom Nord-Afrika og Marseille, ialt mer enn 120.000 tonn.

Lite overraskande fekk protesten frå den opposisjonelle kyrkjeleiinga i midten av november 1942 mot jødeforfølginga og «det rasehat som gjennom pressen spredes i vårt land» stor plass Foto: Nasjonalbiblioteket.

som ein «tidligere selger» som no «titulerer seg» som «kommissær».[78] Etter arrestasjonane på mennene publiserte avisa namna på administratorane på tysk side: Wilhelm Wagner og tre andre. Ein norsk politimann, Harald Egeland, vart òg nemnt.[79] Statspolitiet, som administrerte og gjennomførte mange av arrestasjonane av norske jødar, fekk passet sitt ettertrykkeleg påskrive: «Quislings statspoliti har hatt hånd om aksjonen; alle mannlige jøder ned til 15-års alderen er blitt arrestert og er blitt usedvanlig brutalt behandlet. De ble til og med berøvet sine klær, smykker og verdigjenstander, og kvinnene ble fratatt sine gifteringer».[80] I det heile vart dette presentert fullt ut som verket til norske og tyske nazistar. Ein artikkel hadde symptomatisk nok tittelen «Quislingenes forfølgelse av jødene».[81] Ein stad får ein likevel vita at alt som skjedde med jødane likevel ikkje naudsynleg var støtta av eit kvart NS-medlem. Hendingane 26. november hadde nemleg vore så rystande at «selv NS-medlemmer har åpent gitt uttrykk for sin fordømmelse av denne aksjon.»[82]

Det er påfallande at mange «vanlege» nordmennene som deltok, mest prominent vanleg politi, men òg drosjesjåførar, ikkje blir eksplisitt fordømt på same vis. Ein artikkel nemner reint deskriptivt at «politiets biler kjørte hele dagen».[83] I skildringa av arrestasjonane av kvinner og barn kunne ein lesa at «100 drosjer» hadde blitt rekvirert av «politiet». Det same «politiet» sto så for arrestasjonane av gjenverande jødar, om enn «med hirdens assistanse». Men artikkelen gjekk så vidare til å sitera svenske aviser, kor Dagens Nyheter slo fast at det var «Quislings statspoliti» som sto bak aksjonen. Slik avisa såg det, var dette ein demonstrasjon av korleis Quisling let sine nedrige, ja nærast psykologisk avvikande følgjarar få «avløp for sine laveste instinkter gjennom en slik assistanse». Det var i det heile eit døme på deira «fullstendige forakt for menneskeverd.»[84]

At òg ikkje-nazistiske politifolk og andre hadde bidrege til aksjonen, og korleis det skulle vurderast, ville avisa derimot snakka lite om. Symptomatisk var ein artikkel basert på et brev frå ein politimann som skildrar aksjonen i Oslo. Han fortalde om ordrane dei fekk frå politiinspektør Knut Rød: alle jødiske kvinner og menn skulle gripast og førast til Donau, uansett alder og helse. Berre «halvjødar» og jødar med statsborgerskap i ein del andre land fekk bli igjen. Om det var tvil skulle jødane arresterast, eit høve hirdmennene som var med i følgje politimannen med glede utnytta. Han skildra ein hjerteskjerande episode: Ei jødisk kvinne som såg bilen som skulle frakta henne og ungane hennar bort frå heimen deira, begynte å ropa «De kan redde meg og barna hvis De vil!». På brygga vart så jødane «mottatt av de hjemlige hyener og tyske SS og Gestapo, som riktig nøt dette synet av den dypeste menneskelige nød». Sjølv med slike detaljerte skildringa av politimannen si deltaking i aksjonen, blir han presentert som «vitne til deportasjonen» i avisa, ikkje fordømt som deltakar.[85] Det er nok ikkje så rart: Vitnemålet var anonymisert i avisa, men stammar frå Torgeir Leirud, ein av dei mange kriminalpolitimennene utkommandert til å delta. Leirud flykta frå landet tidleg i mars 1943. Rapporten han avla i Sverige om aksjonen er openbart kjelda for artikkelen, og det sat nok langt inne å skulle fordømma kjelda si.[86]

Jødane som teologiske «andre»

Interessant nok er det ein stad i avisa kor den stadig meir pro-jødiske haldninga ikkje fekk systematisk gjennomslag, og det var i dei religiøse tekstane avisa publiserte. Her vart i fleire høve jødane kontrasterte med den nye vegen Jesus viste, og med det framstilte som bakstreverske eller det som verre var. Det krassaste dømet er teksten «Den nye orden» av Ditlef Monstad. Her vart det slått fast at «jødane ville ikkje forstå Jesus og vraka derfor det fridomens evangelium som han forkynte». Dette valet av «trældomsvegen i staden for fridomsvegen» var jødanes «store tragedie som folk». Både denne og ein seinare artikkel kom òg med den gamle klassiske skuldinga om at jødane drap Jesus.[87]

Eit anna interessant døme på det kompliserte forholdet mellom kristen forkynning og jødar og jødedom kom på trykk 16. januar 1943. Her begynte marineprest J. Kruse med Wergeland, og slo så fast at «nutidens jødeplagere forstår ikke at denne antijødiske ånd også er den anti-kristne ånd.» Så drog han fram to døme på «gode jødar: Jesus sjølv og Sakkeus, ein tollar og rik mann som inspirert av Jesus

bestemte seg for å gje helvta av det han eigde til dei fattige. Inspirert av Jesus gjekk Sakkeus frå å vera ein «dårleg jøde» - pengegrisk, slu og omsynslaus, til å bli ein verdig «Abrahams sønn». Jesus sitt bodskap hadde mjukna hjartet til Sakkeus som «voks i solvarmen», og dette var slik Kruse såg det langt meir effektivt enn «noen form for jødehat» for å gjera òg jødar til gode menneske.[88]

Konklusjonar og vidare forsking

Funna i denne artikkelen rimar godt med mønster i norsk opinion mellom andre historikarane Kjetil Braut Simonsen og Ingjerd Veiden Brakstad tidlegare har peika på.[89] For det første: Mange, både nazistar og ikkje-nazistar, ikkje berre hadde kunnskap om Holocaust, men òg evne til å setta puslespelbitane saman. Om ikkje biletet var heilt komplett og alle detaljane riktige, så var essensen der. NT evna hausten 1942 å skjønna at dette dreier seg om eit massivt åtak på jødane som folk. Arne Ordings klare ord frå oktober om at det her dreier seg om «masse-utryddelse» er her spesielt påfallande.

Dernest, som Brakstad òg fann i si studie av illegale aviser, forsøkte leiande stemmer å gjera avvising av antisemittisme og forferding over det som vart gjort mot jødane til del av ein identitet som «jøssing».[90] I denne prosessen var det alltid ein fare for at antisemittisme hos nettopp «jøssingar» vart undervurdert. Spesielt gjeld dette den stadig attervendande avvisinga av eit «jødeproblem» i Noreg. Hadde vurderingane vore annleis om ein «hadde» det? Hadde forfølginga då blitt meir «forståeleg»? Dernest ser ein òg her latent anti-jødisk tankegods i kristen tankegang, noko som utløyste intern debatt i kristne miljø etter krigen.[91]

Eit påfallande moment er den implisitte bodskapen om anti-nazistisk maktesløyse som går igjen i fleire av artiklane. Berre ein eller kanskje to artiklar går i retning av å gje andre enn nazistar noko slags ansvar for det som skjer. Me har heller ikkje funne direkte oppfordringar til å aktivt å kjempa mot tiltaka, som t.d. gjennom å skjula jødar eller unngå auksjonar av jødisk eigedom. Som nemnt treng ikkje dette skuldast antipati eller likesæle overfor jødane, all den tid det ikkje bryt med den generelle linja i kommunikasjonen frå London.

Likevel hadde breiare analysar av avisa for å sjå om dette er gjennomgangstonen i omtalen av alle grupper utsett for nazistisk undertrykking i Noreg, eller om tonen er spesiell for jødane, vore av stor interesse. Det same kan seiast om ei breiare samanlikning med responsen og omtalen av jødeforfølgingane i andre eksilorgan. Her er det allereie gjort mykje i andre land.[92] Ei slik undersøking vil kunna gje nyttige perspektiv på spørsmål om norske vegval i møte med Holocaust. Var den avvikande frå mønsteret i andre eksilinstitusjonar, eller er mønstera dei same?

Noter

1 Sjå spesielt Michelet, Hva visste hjemmefronten? : Holocaust i Norge : varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet. Berggren, Bruland, og Tangestuen, Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?
2 Sjå Riste, Utefront, 31, 112.
3 Sjå her t.d. Laqueur, Det ufattelige var sant : historien om hvordan Vesten fikk kjennskap til Endlösung. Lipstadt, Beyond belief : the American press and the coming of the Holocaust 1933-1945. Fleming, Auschwitz, the allies and censorship of the Holocaust. Láníček og James, Governments-in-exile and the Jews during the second World War. For debatt om slike tema i Noreg, sjå mellom anna Ottosen, «Et varslet folkemord?: Dekning av Holocaust i norsk og svensk presse». Ottosen, «Legale og illegale avisers dekning av unntakstilstanden i Trøndelag i oktober 1942». Brakstad, «Jødeforfølgelsene i Norge : omtale i årene 1942-1948 : framstilling og erindring av jødeforfølgelsene i Norge under andre verdenskrig, i et utvalg aviser og illegal presse». Sørensen og Simonsen, Historie og moral : nazismen, jødene og hjemmefronten. Westlie, Det norske jødehatet : propaganda og presse under okkupasjonen. Michelet, Hva visste hjemmefronten? : Holocaust i Norge : varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet. Berggren, Bruland, og Tangestuen, Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?
4 «Nye arrestasjoner og forfølgelse i Norge», Norsk Tidend, 15.10.1940.
5 «Ned med idiotene!», Norsk Tidend, 14.2.1941.
6 «Kjente borgere måtte gå i prosesjon og vaske bort innskrifter», Norsk Tidend, 10.9.1941.
7 «Nytt fra Norge», Norsk Tidend, 8.10.1940.
8 «Jødeforfølgelser setter inn for alvor i Norge», Norsk Tidend, 15.11.1941.
9 «Jødeforfølgelsene i Trondheim», Norsk Tidend, 23.12.1941.
10 «Død i konsentrasjonsleir», Norsk Tidend, 1.4.1942.
11 «Jødeforfølgeren Landgraff», Norsk Tidend, 11.4.1942.
12 «Overlege Koritzinsky død etter opphold i konsentrasjonsleir», Norsk Tidend, 23.5.1942.

13 «Døde etter seks dagers opphold i tysk fengsel», Norsk Tidend, 23.11.1942.
14 «De som falt for tysk morderhånd», Norsk Tidend, 10.10.1942.
15 «Den politiske situasjon i Norge i dag», Norsk Tidend, 26.8.1942.
16 «Jødeforfølgelser», Norsk Tidend, 17.10.1942.
17 «Henrettelsene i Trondheim», Norsk Tidend, 24.10.1942.
18 «Quislingenes forfølgelse av jødene», Norsk Tidend, 28.10.1942.
19 «Alle norske jøder ribbes til skinnet», Norsk Tidend, 31.10.1942.
20 «Jødeforfølgelsene settes i gang», Norsk Tidend, 7.11.1942.
21 Bruland, Holocaust i Norge: registrering, deportasjon, tilintetgjørelse, 252.
22 «2.300 jøder arrestert i Norge», Norsk Tidend, 18.11.1942.
23 «Quisling begynner massedeportasjoner av jøder til Polen», Norsk Tidend, 2.12.1942.
24 «Hjerteskjærende scener ble utspilt da jødene i Oslo ble deportert», Norsk Tidend, 5.12.1942.
25 «De jødiske «passasjerer» kommet fram», Norsk Tidend, 9.12.1942.
26 «Året som gikk», Norsk Tidend, 02.01.1943.
27 «'Statspolitiet' var gode håndlangere for tyskerne ved jøde-deportasjonene», Norsk Tidend, 06.01.1943.
28 Bruland, Holocaust i Norge: registrering, deportasjon, tilintetgjørelse, 674.
29 «Quislings SA revolterer», Norsk Tidend, 06.01.1943.
30 «Jødene på Quislings svarteliste», Norsk Tidend, 20.01.1943.
31 Quislings hønsegård, 30.
32 «Ny jødetransport til Tyskland», Norsk Tidend, 03.03.1943.
33 «Resten av jødene i Norge», Norsk Tidend, 06.03.1943.
34 «Mishandling av jøder», Norsk Tidend, 24.03.1943.
35 «Norske som er gift med jøder», Norsk Tidend, 27.03.1943.
36 «Bjørn og Eileen Bjørnson – og hjemmefronten», Norsk Tidend, 26.01.1944.
37 «Svindelen med jødenes eiendom», Norsk Tidend, 30.01.1943.
38 «Siste nytt frå Norge», Norsk Tidend, 20.05.1943.
39 «Den virkelige hensikt med jødeforfølgelsene», Norsk Tidend, 19.04.1944
40 «Gestapo overtar i Danmark», Norsk Tidend, 04.09.1943.
41 «Tyske terror i Europa», Norsk Tidend, 02.10.1943.
42 «Jødeforfølgelsene i Danmark i full gang», Norsk Tidend, 09.10.1943.
43 «Kong Christian prøver å stoppe jødeforfølgelsene», Norsk Tidend, 16.10.1943, «Ny sabotasjebølge over Danmark», Norsk Tidend, 20.10.1943.
44 «Jødeforfølgelsene i Danmark i full gang», Norsk Tidend, 09.10.1943.
45 «Svensk dame død under jødetransporten», Norsk Tidend, 26.06.1943.
46 «Fra Dniepr til Weichsel», Norsk Tidend, 16.08.1944.
47 «Maidenek – selve helvete på jord», Norsk Tidend, 06.09.1944.
48 «Nytt fra Norge», Norsk Tidend, 8.10.1940.
49 «Nytt fra Norge», Norsk Tidend, 25.10.1940.
50 «Den politiske situasjon i Norge i dag», Norsk Tidend, 26.8.1942.
51 «Die Herren der Unterwelt», Norsk Tidend, 12.9.1942.
52 «Når er krigen slutt?», Norsk Tidend, 30.9.1942.
53 «De tyske massemord i Norge vekker verdens avsky og harme», Norsk Tidend, 14.10.1942.
54 «Stillingen i Tyskland», Norsk Tidend, 14.10.1942.
55 «2.300 jøder arrestert i Norge», Norsk Tidend, 18.11.1942.
56 Avisa er brukt på første side, referer til "Quisling begynner massedeportasjoner av jøder til Polen", Norsk tiden, 2. desember 1942.
57 «Jødenes skjebne i de besatte land», Norsk Tidend, 09.12.1942.
58 «Jødeforfølgelsene», Norsk Tidend, 16.12.1942.
59 Laqueur, Det ufattelige var sant : historien om hvordan Vesten fikk kjennskap til Endlösung, 110.
60 «Mot den nye frihetsdag», Norsk Tidend, 30.12.1942.
61 «Jødenes tragedie», Norsk Tidend, 24.02.1943.
62 «Hunger over Europa», Norsk Tidend, 27.10.1943.
63 «1.715.000 jøder myrdet», Norsk Tidend, 12.07.1944.
64 «De norske fanger i Tyskland», Norsk Tidend, 23.5.1945.
65 «Det usynlige jødiske herredømme», Norsk Tidend, 15.4.1941.
66 «Quisling om jødespørsmålet», Norsk Tidend, 4.4.1941.
67 «Slik er altså veien til Norges frihet og selvstendighet», Norsk Tidend, 25.10.1940.
68 Jfr. t.d. Bernhard Goldbergs kjende protest mot domsutfallet i sakene mot Knut Rød og Wilhelm Wagner: «Før krigen var her intet jødeproblem.» «Er vi jøder allikevel av mindre verdi? Et apropos til Wagner-dommen.» Dagbladet, 12.5.1947.
69 «Ned med idiotene!», Norsk Tidend, 14.2.1941.
70 «Kjente borgere måtte gå i prosesjon og vaske bort innskrifter», Norsk Tidend, 10.9.1941.
71 «Menneskeverdigheten mot slavestaten», Norsk Tidend, 22.4.1941.
72 «Kirken protesterer mot jødeforfølgelsene», Norsk Tidend, 28.11.1942.
73 «Mot den nye frihetsdag», Norsk Tidend, 30.12.1942.
74 «Hjerteskjærende scener ble utspilt da jødene i Oslo ble deportert», Norsk Tidend, 5.12.1942.
75 «'Statspolitiet' var gode håndlangere for tyskerne ved jøde-deportasjonene», Norsk Tidend, 06.01.1943.
76 Dahl, NRK i fred og krig, 185–86.
77 Sørensen og Simonsen, Historie og moral : nazismen, jødene og hjemmefronten, 183.
78 «Jødeforfølgelsene i Trondheim», Norsk Tidend, 10.12.1941.
79 «Jødeforfølgelsene», Norsk Tidend, 25.11.1942.
80 «2.300 jøder arrestert i Norge», Norsk Tidend, 18.11.1942.
81 «Quislingenes forfølgelse av jødene», Norsk Tidend, 28.10.1942.
82 «Hjerteskjærende scener ble utspilt da jødene i Oslo ble deportert», Norsk Tidend, 5.12.1942.
83 «Jødeforfølgelsene settes i gang», Norsk Tidend, 7.11.1942.
84 «Quisling begynner massedeportasjoner av jøder til Polen», Norsk Tidend, 2.12.1942.
85 «Da jødene ble deportert», Norsk Tidend, 07.04.1943.
86 «Ang arr. av kvinnelige jøder og jøder forøvrig den 26. nov 42.» Rapport frå Torgeir Leirud, 13.3.1943. RA/S-1725/D/Da/L0400.

87 «Den nye orden», Norsk Tidend, 26.9.1942, «Kor lenge?», Norsk Tidend, 3.10.1942.
88 «Også han er en Abrahams sønn», Norsk Tidend, 16.1.1943.
89 Sørensen og Simonsen, Historie og moral : nazismen, jødene og hjemmefronten, 182–85. Simonsen, «Threats and euphemisms: the antisemitic propaganda of Nasjonal Samling during the summer and autumn of 1942», 15–16.
90 Sørensen og Simonsen, Historie og moral : nazismen, jødene og hjemmefronten, 184.
91 Sørensen og Simonsen, 247–49.
92 Sjå her til dømes Láníček, «'To Get a Refusal Would Result in an Unfortunate Loss of Prestige': The Czechoslovak Government-in-Exile and the Holocaust». Laureys, «The Belgian Government in Exile in London and the Jewish Question during the Second World War». Poznanski, «Stand up for the image of France or follow French opinion: the external resistance and the persecution of the Jews». Beyens, «Incomprehension, Fear, Uncertainty and Impotence: The Dutch Government-in-exile Confronted with the Persecution of the Jews».

Litteratur

Berggren, Elise B, Bjarte Bruland, og Mats Tangestuen. *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* Oslo: Dreyers forlag, 2020.

Beyens, Nele. «Incomprehension, Fear, Uncertainty and Impotence: The Dutch Government-in-exile Confronted with the Persecution of the Jews». *Holocaust Studies* 18, nr. 2–3 (2012): 261–82. https://doi.org/10.1080/17504902.2012.11087313.

Brakstad, Ingjerd Veiden. «Jødeforfølgelsene i Norge : omtale i årene 1942-1948 : framstilling og erindring av jødeforfølgelsene i Norge under andre verdenskrig, i et utvalg aviser og illegal presse», 2006.

Bruland, Bjarte. *Holocaust i Norge: registrering, deportasjon, tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyers forl., 2017.

Dahl, Hans Fredrik. *NRK i fred og krig*. Universitetsforlaget, 1991.

Fleming, Michael. *Auschwitz, the allies and censorship of the Holocaust*. New York: Cambridge University Press, 2014.

Láníček, Jan. «'To Get a Refusal Would Result in an Unfortunate Loss of Prestige': The Czechoslovak Government-in-Exile and the Holocaust». *Holocaust Studies* 14, nr. 3 (2008): 119–41. https://doi.org/10.1080/17504902.2008.11087220.

Láníček, Jan, og Jordan James. *Governments-in-exile and the Jews during the second World War*. Middlesex, England: Vallentine Mitchell, 2013.

Laqueur, Walter. *Det ufattelige var sant : historien om hvordan Vesten fikk kjennskap til Endlösung*. The terrible secret. Oslo: Document, 1991.

Laureys, Veronique. «The Belgian Government in Exile in London and the Jewish Question during the Second World War». *Historical Research* 67, nr. 163 (1994): 212–23. https://doi.org/10.1111/j.1468-2281.1994.tb01826.x.

Lipstadt, Deborah E. *Beyond belief : the American press and the coming of the Holocaust 1933-1945*. New York: Free Press, 1993.

Michelet, Marte Brekke. *Hva visste hjemmefronten? : Holocaust i Norge : varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Oslo: Gyldendal, 2018.

Ottosen, Rune. «Et varslet folkemord?: Dekning av Holocaust i norsk og svensk presse». *Norsk medietidsskrift* 26, nr. 2 (2019): 1–18. https://doi.org/10.18261/ISSN.0805-9535-2019-02-04.

«Legale og illegale avisers dekning av unntakstilstanden i Trøndelag i oktober 1942». *Norsk Mediehistorisk tidsskrift* 25 (2016): 61–82.

Poznanski, Renée. «Stand up for the image of France or follow French opinion: the external resistance and the persecution of the Jews». *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 25, nr. 2 (4. mars 2018): 263–76. https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1411335.

Quislings hønsegård. I kommisjon: Cammermeyer, 1948.

Riste, Olav. *Utefront*. Norge i krig. Oslo: Aschehoug, 1987.

Simonsen, Kjetil Braut. «Threats and euphemisms: the antisemitic propaganda of Nasjonal Samling during the summer and autumn of 1942». *Scandinavian Journal of History*, 14. juli 2022, 1–21. https://doi.org/10.1080/03468755.2022.2097946.

Sørensen, Øystein, og Kjetil Braut Simonsen. *Historie og moral : nazismen, jødene og hjemmefronten*. Oslo: Dreyers forlag, 2020.

Westlie, Bjørn. *Det norske jødehatet : propaganda og presse under okkupasjonen*. 1. utgave. Oslo: Res publica, 2019.

Produksjon av illegale aviser. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

Fagfellevurdert

«Jødeforfølgelsene» i hjemmefrontledelsens illegale avis Bulletinen

Sammendrag: *Artikkelen viser at den illegale avisen Bulletinen, som var et mer eller mindre offisielt organ for hjemmefrontledelsen, inneholdt en god del stoff om såkalt jødeforfølgelse. Også deportasjonen av jødene 26. november 1942 ble grundig referert. Avisen tok klar moralsk avstand fra hendelsen. Jødene fra Norge forsvant deretter ut av avisen. Jødenes sak fremstår ikke som prioritert etter desember 1942.*

Emneord: *Illegal presse, Hjemmefronten, Bulletinen, Jødeforfølgelse, Holocaust*

Carl Emil Vogt
Forfatter og historiker
Spesialrådgiver, Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret)
c.e.vogt@hlsenteret.no

De illegale avisene er blant få muligheter som finnes til å studere opinionen i befolkningen under okkupasjonen.[1] Samtidig er de vanskelige å håndtere som kilde. Mange av avisene kom i få utgaver, men enkelte utkom med ganske stor kontinuitet og i relativt store opplag. Noen var håndskrevne ark, andre skrevet på maskin med gjennomslag (for eksempel London-Nytt). Mange ble sendt rundt så de kunne skrives av. Enkelte ble også trykt ganske profesjonelt i trykkerier, dette gjaldt ikke minst flere kommunistiske illegale aviser, som for eksempel Alt for Norge og Friheten. En avis med en viss betydning, fordi den etter hvert fremsto som et organ for hjemmefrontens ledelse, var Bulletinen. Den utkom som maskinskrevet og ble mangfoldiggjort gjennom stensilering. Samlingen som finnes av Bulletinen, er ikke komplett. En god del numre er digitalisert og lagt ut på nett av Universitetet i Bergen i basen Norske illegale aviser.[2] Men denne basen er svært vanskelig å bruke. En annen samling, som ikke er digitalisert, finnes ved Nasjonalbibliotekets Krigstrykksamling.

Ingjerd Veiden Brakstads masteroppgave fra 2006 gjør en grundig gjennomgang av både avisene og den illegale pressens omtale av jødeforfølgelsene under andre verdenskrig.[3] Hun konkluderer slik: «Jødeforfølgelsene ble omtalt og fordømt i [de illegale] avisene som danner det empiriske grunnlaget for årene 1942–45. Forfølgelsen av de norske jødene ble omtalt som en sentral hendelse og ble tillagt historisk betydning. Angrepet på jødene ble holdt opp som symbol på nazismen, og antisemittisme ble omtalt som en helt sentral komponent av den tyske nazismen.»[4] Men hun gjennomgår ikke den illegale avisen Bulletinen. En masteroppgave i medievitenskap fra 2012 av Bente Senneset Skilbrei gjør det. Skilbrei undersøker to illegale aviser, Bulletinen og Friheten, og deres syn på bant annet deportasjonene av jøder. Om Bulletinen skriver hun: «Jødeforfylginga finn ein ikkje i Bulletinen. Likevel fins det mange dømer på saker som kan handle om jødane. I såfall vert deportasjonar nemnt som 'arrestasjonar'. Arrestasjonane vert like fullt skrive om i Bulletinen, sjølv om det ikkje nødvendigvis vert skilt på religionsopphav i nokon grad.»[5] Det så altså ut til å være lite å hente i Bulletinen.

Bulletinen dekket «jødeforfølgelsene»

Under mitt arbeid med boken *Heltekongen Haakon: Symbol i krig og fred*, gjennomgikk jeg imidlertid Bulletinen systematisk for å undersøke omtalen av kongen der. Jeg sørget da underveis for å notere meg det som sto om forfølgelse av jøder. Jeg fant da noe. For eksempel følgende fra 1941:

> Gradvis innledes jødeforfølgelsene i Norge. Hittil har de vesentlig bestått i de vanlige nazistiske

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Vogt-IDO.pdf

Denne pressa ble brukt av Oslostudentene for å lage illegale aviser 1940-45 . Foto: Digitalmuseum/ Anno Musea i Nord-Østerdalen.

> taler mot jødene og endel tilsvining av forretningsvinduer, men etterhvert tas stadig flere av de kjendte tyske metodene i bruk. Ett av de siste skritt er at firmaer blir avkrevd opplysninger om de beskjeftiger jøder eller 'arier'.
>
> Nürnberg-lovene tillempes også i Norge. Tyske soldater som ønsker å gifte seg med norske kvinner, må sørge for å få fylt ut skjemaer som viser at kvinnene ikke er av jødisk avstamning.[6]

Om husundersøkelser som ble gjennomført i Oslo og Aker, sannsynligvis av tysk sikkerhetspoliti, ble jødene i desember 1941 trukket frem som en spesielt utsatt gruppe: «Husundersøkelsene ble foretatt hos nokså forskjellige mennesker, men det ser ut til at det særlig var rikfolk, politisk mistenkelige personer og jøder som var gjenstand for undersøkelsene.»[7]

Også i 1942 var avisen opptatt av «jødeforfølgelsene». Flere oppslag kom høsten 1942, da skruestikken virkelig begynte å strammes om jødene i Norge. Først ble leserne tidlig i oktober gjort oppmerksom på at flere kjente jøder var blitt kastet ut av sine boliger:

> «Jødeforfølgelsene i Oslo fortsetter. Baker Samson og fabrikkeier Glott er kastet ut av sine hus. Den ene fikk 10 min., den anden en time å ordne seg på.»[8]

Den 28. oktober refererte Bulletinen arrestasjonen av de mannlige jødene:

> Mandag 26. okt. kl. 5.30 rykket en politistyrke i Oslo på 150 mann ut for å arrestere alle mannlige jøder over 15 år. Eldste kvinne i hver jødisk familie har fått meldeplikt. Vaktholdet langs grensen er sterkt øket for å hindre at de ulykkelige mennesker berger seg.
>
> Blandt de mange som er tatt, kan nevnes den verdenskjente vitenskapsmann, professor V.M. Goldschmidt, en mann som har ydet Tyskland store tjenester i forrige krig.[9]

Men så var det et hull i samlingene både i Nasjonalbibliotekets krigstrykksamling og i de digitaliserte versjonene som finnes av avisen Bulletinen på Universitetet i Bergens nettside. Der finnes – tilsynelatende – intet nummer av avisen mellom 28. okto-

ber og januar 1943. Dette er de viktige månedene da det ble klart for alle at okkupasjonsregimet og Quisling-regjeringen faktisk ønsket å deportere alle jøder fra Norge.

Stor var derfor overraskelsen da jeg fant i Nasjonalbibliotekets krigstrykkarkiv – bortgjemt i en boks merket dubletter – et løst nummer fra desember 1942 med en grundig skildring under overskriften «Jødeforfølgelsene»:

> I konsentrasjonsleiren ved Tønsberg bodde jødene i uferdige barakker, hvor taket ikke engang var kommet ordentlig på. Jødene lå på det bare gulv uten noe under seg. 26 mann i en brakke hadde ialt 7 enkle ulltepper til overbredsel. Der var ikke anledning til å vaske seg og barbere seg. Ytre rom fantes ikke. Til dette kom straffe-eksersisen og pinslene. NS-mannen Alf Kjølingen fra Tønsberg var oppsynsmann i leiren. Han vil ikke bli glemt.
>
> Tiltross for alt hvad jødene gjennomgikk i Tønsberg, er det for ingenting å regne mot hvordan de nå rammes. Natt til 27. nov. ble deres hustruer og barn tatt. 100 drosjebiler i Oslo var rekvirert og kjørte fra kl. 5 om morgenen til langt utpå formiddagen og samlet inn jødiske kvinner og barn. Unge piker ble hentet fra forretningen og kontoret, husmødre med større og mindre barn, helt ned til spebarn ble revet fra sine hjem – oppbrudd på korteste varsel fra alt de eide. Sammen med jøder fra alle kanter av landet ble de bragt til kaien i Oslo, hvor de ble tatt om bord på 18000 tonneren 'Donau', som lå rede til å føre dem til Polen. Hjerteskjærende scener utspilte seg på bryggen, da fangene fra Tønsberg fikk se sine hustruer og barn ved båten og forstod at også de skulle deporteres. – Av alt det onde tyskerne har utpønsket, er intet så skjendig som å rive hele familier opp med roten og sende dem som slaver fra landet. Det er å krenke det helligste i menneskene, trampe under føttene det vi setter høyest i livet.
>
> Det sier seg selv at jødeforfølgelsene har vakt den voldsomste harme hos alle norske kvinner og menn. Den midlertidige kirkeledelse har sammen med våre kristelige foreninger og institusjoner sendt dette brev: […]»[10]

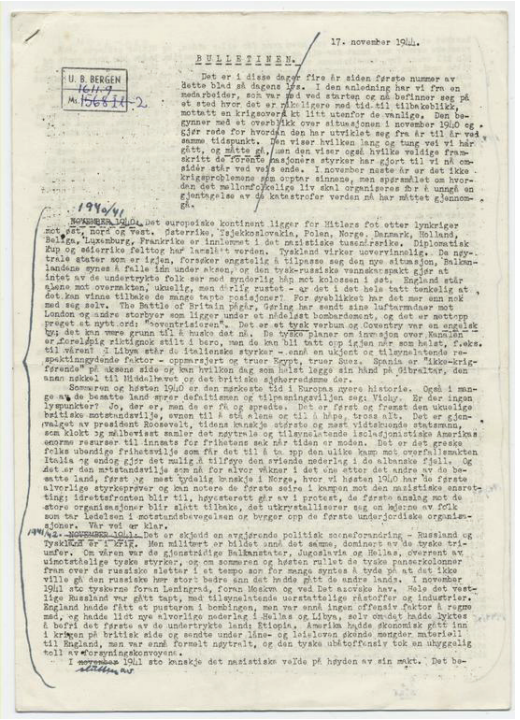

17. november 1944.

BULLETINEN.

U. B. BERGEN

Det er i disse dager fire år siden første nummer av dette blad så dagens lys. I den anledning har vi fra en medarbeider, som var med ved starten og nå befinner seg på et sted hvor det er vanskeligere med tid til tilbakeblikk, mottatt en krigsoversikt litt utenfor de vanlige. Den begynner med at overblikk over situasjonen i november 1940 og gjør rede for hvordan den har utviklet seg fra år til år ved samme tidspunkt. Den viser hvilken lang og tung vei vi har gått, og mitte gå, men den viser også hvilke veldige fremskritt de forente nasjoners styrker har gjort til vi nå omsider står ved veis ende. I november neste år er det ikke krigsproblemene som avgjør sinnene, men spørsmålet om hvordan det mellomfolkelige liv skal organiseres for å unngå en gjentagelse av de katastrofer verden nå har måttet gjennomgå.

1940/41

NOVEMBER 1940. Det europeiske kontinent ligger for Hitlers fot etter lynkriger mot øst, nord og vest. Østerrike, Tjekkoslovakia, Polen, Norge, Danmark, Holland, Belgia, Luxemburg, Frankrike er innlemmet i det nazistiske tusenrike. Diplomatisk kup og seiersrike felttog har lamslått verden. Tyskland virker uovervinnelig. De nøytrale stater som er igjen, forsøker angstelig å tilpasse seg den nye situasjon. Balkanlandene synes å falle inn under aksen, og den tysk-russiske vennskapspakt gjør at intet av de undertrykte folk ser med synderlig håp mot kolossen i øst. England står alene mot overmakten, uhjelp, men dårlig rustet - er det i det hele tatt tenkelig at det kan vinne tilbake de mange tapte posisjoner? For øyeblikket har det mer enn nok med seg selv. The Battle of Britain pågår, Göring har sendt sine luftarmadaer mot London og andre storbyer som ligger under et nådeløst bombardement, og det er mottopp preget at nytt ord: "Coventrisieren". Det er et tysk verbum og Coventry var en engelsk by det kun mere grunn til å huske det nå. De tyske planer om invasjon over Kanalen er foreløpig riktignok stilt i bero, men de kan bli tatt opp igjen når som helst, fyeks. til våren! I Libya står de italienske styrker - samt en ukjent og tilsynelatende respektingvekkende faktor - oppmarsjert og truer Egypt, trosr Suez. Spania er "ikke-krigførende" på aksens side og kan hvilken dag som helst legge sin hånd på Gibraltar, den annen nøkkel til Middelhavet og det britiske sjøherredømme der.

Sommeren og høsten 1940 er den mørkeste tid i Europas nyere historie. Også i mange av de besatte land synes defaitismen og tilpasningsviljen segi Vichy. Er der ingen lysmynter? Jo, der er, men de er få og spredte. Det er først og fremst den uknelige britiske motstandsvilje, evnen til å stå alene og til å håpe, tross alt. Det er gjennvalget av president Roosevelt, tidens kanskje største og mest vidtskuende statsmann, som klokt og målbevisst samler det nøytrale og tilsynelatende isolasjonistiske Amerika omkring rearmer til innsats for frihetens sak når tiden er moden. Det er det greske folks ubendige frihetsvilje som får det til å stå opp den ulike kamp mot overmaktsmakten Italia og endog gjør det mulig å tilføye den svidende nederlag i de albanske fjell. Og det er den motstandsvilje som nå for alvor vekner i det ene etter det andre av de besatte land, først og mest tydelig kanskje i Norge, hvor vi høsten 1940 har de første alvorlige styrkeprøver og kan notere de første seire i kampen mot den nazistiske enretting: idrettsstreiken blir til, høyesterett gjør sy i protest, de første anslag mot de store organisasjoner blir slått tilbake, det utkrystalliserer seg en kjerne av folk som tar ledelsen i motstandsbevegelsen og bygger opp de første underjordiske organisasjoner. Vår ved er klar.

1941 2. NOVEMBER 1941. Det er skjedd en avgjørende politisk scenaforandring - Russland og Tyskland er i KRIG. Men militært er bildet annt det samme, dominert av de tyske triumfer. Om våren var de jugoslaviske og Balkanstater, Jugoslavia og Hellas, overrent av uimotståelige tyske styrker, og om sommeren og høsten rullet de tyske panserkolonner fram over de russiske slettor i et tempo som for mange syntes å tyde på at ikke ville gå den russiske hær stort bedre enn det hadde gått de andre lands. I november 1941 sto tyskerne foran Leningrad, foran Moskva og ved Det asovske hav. Hele det vestlige Russland var gått tapt, med tilsvarende uerstattelige råstoffer og industrier. England hadde fått et pustarom i bombingen, men var ennå ingen offensiv faktor å regne med, og hadde lidt nye alvorlige nederlag i Hellas og Libya, selv om det hadde lyktes å bøfri det første av de undertrykte lands Etiopia. Amerika hadde økonomisk gitt inn i krigen på britisk side og sendte under lån- og leieloven skjønn mengder materiell til England, men var ennå formelt nøytralt, og den tyske ubåtoffensiv tok en uhyggelig toll av forsyningsskipene.

I novembar 1941 sto kanskje det nazistiske velde på høyden av sin makt. Det be-

Bulletinen 17. november 1944. Noen av de illegale avisene var håndskrevne ark, andre skrevet på maskin med gjennomslag (for eksempel London-Nytt). Mange ble sendt rundt så de kunne skrives av. Enkelte ble også trykt ganske profesjonelt i trykkerier. Foto: Spesialsamlingene ved Universitetet i Bergen.

Deretter ble kirkeledelsens berømte brev, som fordømte arrestasjonene av jødene i slutten av oktober, gjengitt i sin helhet.[11] Aksjonene mot jødene fylte dermed en prominent plass i hjemmefrontledelsens avis Bulletinen i desember 1942.

Moralsk fordømmelse – men ingen hovedprioritet

Ut fra min gjennomgang av Bulletinen fra årene 1940–1945, var det ikke mange oppslag om jøder, slik sett er konklusjonen til Skilbrei et stykke på vei riktig, men nummeret fra desember 1942 viser med all tydelighet at «jødeforfølgelsene» ble omtalt. De få oppslagene som fantes, både i 1941 og 1942, var av en slik karakter at det ikke kan herske tvil om at avisen var bevisst «jødeforfølgelsen». Oppslagene

vitner om klar moralsk fordømmelse. Dette er helt i tråd med funnene hos Hetland og Hamre i deres gjennomgang av Londonregjeringens Norsk Tidend annet sted i dette nummeret, og det harmonerer med Brakstads konklusjoner i masteroppgaven.[12] Det ser også ut til at Bulletinen ønsket å åpne for å straffeforfølge overgripere – ett navn er nevnt (Alf Kjølingen – feil for Alf Kjølner) – etter krigen.[13] Det er imidlertid helt påfallende at det ikke synes å være noen omtale av jøder eller såkalt jødeforfølgelse etter desembernummeret 1942.

Jeg har ikke her forsøkt å tolke hva dette skal kunne bety, men har begrenset meg til å legge frem noen eksempler på omtale. Ikke minst har jeg gjengitt skildringen Bulletinen inneholdt av deportasjonen som foregikk den 26. november 1942 i sin helhet. Denne unike kilden fortjener å løftes frem, selv om beskrivelsene i det store og hele sammenfaller med den svenske journalisten Benkt Jernecks skildring, beskrivelsene i BBC radio og andre illegale aviser – eksempelvis Friheten.

Bulletinens desembernummer bidrar for det første til å svekke inntrykket som har festet seg av at «hjemmefronten» ikke brydde seg om jødene. For det andre bidrar den kanskje også til å fylle ut en liten brikke i bildet vi har av deportasjonene fra Norge. For det tredje er det like fullt påfallende at jødene som ble deportert fra Norge forsvinner ut av interessefeltet for Bulletinens redaksjon så fort de er deportert. Selv om den moralske indignasjonen var stor, var det som om det var en avsluttet og ikke prioritert sak: en sak det ikke var mulig å gjøre noe med. Og det var kanskje også slik?

Noter

1 Hans Luihn: Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940–1945. En fortellende bibliografi, Oslo 1999; Luihn: Det fjerde våpen: den hemmelige presse i Norge 1940–1945, Oslo 1981; Rune Ottosen (red.), Parti, presse og publikum: 1880-1945, bind 2 av Norsk presses historie, Oslo 2010; Hans Fredrik Dahl: «Illegale aviser», norgeshistorie.no: https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/1709-illegale-aviser.html

2 https://digitalt.uib.no/handle/1956.2/2453

3 Ingjerd Veiden Brakstad: «Jødeforfølgelsene i Norge: omtale i årene 1942–1948: framstilling og erindring av jødeforfølgelsene i Norge under Andre verdenskrig, i et utvalg aviser og illegal presse,» Masteroppgave i historie, UiO, 2006. Brakstad gjennomgår: London-Nytt, Håndslag og Friheten.

4 Brakstad: s. 94.

5 Bente Senneset Skilbrei: «Den frie presse i eit ufritt Noreg. Korleis dekkja Friheten og Bulletinen jødedeportasjonen, kyrkjesaka og kampen om etterkrigs-Noreg?» Masteropppgave i mediehistorie, UiB, 2012, s. 37

6 Bulletinen, 17.5.1941.

7 Bulletinen, 6.12.41.

8 Bulletinen, 3.10.42.

9 Bulletinen, 28.10.1942.

10 Bulletinen [Krigsoversikt], datert desember 1942. Nummeret viste seg så ved søk i tekstfraser å finnes i UiBs base, men under tittelen Krigsoversikt, og det opplyses at Hans Luihn «forbinder denne avisen med Bulletinen». Se også Skilbrei s. 4: Databasen til UiB inneholder dessuten «30 utgåver frå 1942 av Krigsoversikt, ein tittel Bulletinen ofte gjekk under.» Dette viser for det første det kompliserte i å jobbe med illegale avsier som kilde, og for det andre at UiB-basen er lite brukervennlig. Det er å håpe at den kan oppgraderes.

11 Se f.eks. Pål A. Berg: Kirke i krig. Den norske kirke under 2. verdenskrig, Oslo 1999, s. 161.

12 Hetland og Hamre: «Jødenes utryddelse er ingen tom frase, det er det nyordnede Europas rystende virkelighet». Omtale av jødar og Holocaust i Norsk Tidend», artikkel i dette nummer s. 107-123; Brakstad: s. 94.

13 Alf Kjølner, leirintendant på Berg, ble dømt for landssvik.

Fem av de norske folkemordoverlevende etter frigjøringen av Buchenwald våren 1945. Fra venstre: Leo Eitinger, Assor Hirsch, Samuel Steinmann, Julius Paltiel, Pelle Hirsch. Foto: Josef Mendelsohn, (hentet på jodiskefotspor.no)

Fagfellevurdert

"De siste års tragedie" – genocidal prosess eller nasjonalmyte?

Holocaust og norske aviser 1945-55

Sammendrag: *Norske aviser videreførte etter 1945 langt på vei okkupasjonstidens motstandsretorikk, der angrepet på de norske jødene ble beskrevet som et svik mot norsk historie, tradisjon og folkesjel. Men hva innebærer det når en normativ motstandsretorikk etter hvert får en deskriptiv funksjon? Hvilke aspekter ved folkemordet var det som ble trukket fram innenfor denne fortellingen? Artikkelen undersøker hvordan historien om folkemordet kunne formes på måter som bygget opp under en nasjonalmytisk fortolkning av okkupasjonstiden og hvilke blindsoner dette kan ha ført til i majoritetsbefolkningens forståelse av hva slags forbrytelse det var som hadde blitt rettet mot jødiske landsmenn.*

Emneord: *folkemord, holocaust, historie, myter, nasjonalmyter, minnekultur.*

Ingjerd Brakstad
Forsker ved Falstadsenteret
ingjerd.brakstad@falstadsenteret.no

Der historieverk og lærebøker fra samme periode i betydelig grad neglisjerte tema, og der det offisielle minneverket Våre Falne, utgitt av Den norske stat, refererte til folkemordet som en "nattsvart bakgrunn"[1] for norsk krigsinnsats og motstandskamp, var likevel forbrytelsen som gjerne ble kalt "jødeforfølgelsene" eller "jødenes skjebne" en del av norsk offentlighet gjennom avisene.

Artikkelen handler om hva norske aviser skrev om folkemordet på de norske jødene i den tidlige etterkrigstiden – årene like etter folkemordets slutt. Artikkelen handler med andre ord ikke om den genocidale prosessen i seg selv – de tusenvis av faktiske historiske hendelser som til sammen utgjorde folkemordet på de europeiske jødene, men om hvordan disse hendelsene ble forstått, fortolket og skrevet om i norske aviser.

Historikere og andre produsenter av det vi kan kalle en offisiell eller formalisert minnekultur viste i mange år liten interesse for angrepet på de norske jødene.[2] Internasjonal forskning har også langt på vei konkludert med at folkemordet var neglisjert i de første tiårene etter krigsslutt.[3] Fra dette slutter mange at folkemordet var fortiet også i den bredere norske offentligheten. Det eksisterer fortsatt en utbredt allmenn oppfatning om at holocaust var tabuisert i årene etter 1945, selv om dette er imøtegått av forskning.[4]

Norske aviser markerer et brudd både med historieverk og skolebøker, og med funn fra internasjonal forskning. I avisene var nyheter og fortellinger knyttet til det som ble kalt "jødeforfølgelsene" tydelig til stede, og ble omtalt i en rekke sammenhenger – både før og etter 1945.[5] Men med utgangspunkt i den komparative folkemordsforskningen er det da nærliggende å spørre: *hvilke* aspekter av den genocidale prosessen ble videreformidlet i avisene? Hvordan beskrev man "jødeforfølgelsene" i en tid der ordet folkemord knapt var i bruk og lenge før betegnelsen holocaust ble samlebegrepet på folkemordet på europeiske jøder?

Artikkelen undersøker om og på hvilke måter omtalen av folkemordet kunne inngå i en *patriotisk* og *mytisk* fortelling om Norge og nordmenn. Hvordan ble skyld og ansvar fordelt innenfor disse rammene? Kunne folkemordet – det organiserte massedrapet på millioner av mennesker – fortolkes og omskapes

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Brakstad-IDO.pdf

til en positiv, oppbyggelig nasjonalmytisk fortelling om norsk historie? Og hvilken rolle kunne folkemordoverlevende nordmenn selv ha i denne fortellingen?

Bakgrunn: arven etter illegale aviser og kampen om norskhet

Folkemordet var en del av nyhetsbildet i forbindelse med at leirene ble frigjort, fanger kom hjem, at gjerningspersoner ble stilt for retten, osv. Men angrepet på de norske jødene kunne også *nyttiggjøres* i den tidlige etterkrigstidens offentlighet: Omtalen av folkemordet ble nemlig tilpasset og formet slik at det kunne bli en del av en positiv, oppbyggelig, normativ og patriotisk fortelling om Norge og nordmenn. Fortellingen om folkemordet fikk mytiske trekk, og kunne inngå som en del av den større nasjonalmyten om okkupasjonstiden.[6]

Et eksempel på denne bredere tendensen, er *Arbeiderbladets* leder 27. september 1946. Under overskriften "Norge og jødene" fortelles leseren om hvordan den pågående rettssaken mot en høytstående gjerningsperson under folkemordet, Wilhelm Wagner, avdekket "jødenes skjebne" og at beskrivelsene som ble gitt av vitner var fryktelige og hjerteskjærende. Men det fantes ett lyspunkt i denne fæle saken, påpekte *Arbeiderbladet*:

> Det er den faste og avvisende holdning det norske folk tok overfor tyskernes antisemittiske agitasjon og den selvfølgelige hjelpsomhet som ble vist de norske jødene da det gjaldt å redde medmenneskers liv. Når folket her hjemme opptrådte slik var det i samsvar med hele vår nasjonale tradisjon. Wergeland og Nansens folk kunne ikke opptre annerledes.[7]

Slike beskrivelser av gode nordmenns reaksjon på nasjonalsosialistisk antisemittisme er en direkte videreføring av måten de illegale avisene omtalte angrepet på de norske jødene, i forbindelse med arrestasjonene og deportasjonene i 1942 og 1943[8]: Ideologisk motstand mot tysk og NS-antisemittisme, en selvsagt oppvisning av mot, humanisme og hjelp til folk som led, var en del av den norske folkesjela – på samme måte som rabiat antisemittisme var en del av den tyske. Denne retorikken var under okkupasjonen en del av holdningskampen. For oss som kjenner folkemordshistorien som en genocidal prosess – vi vet at et folkemord er mye mer enn drap, vi vet at mange nordmenn deltok i ulike deler av prosessen, også mange som ikke var NS-medlemmer – er det lett å se det normative, idealiserende og avpolitiserte i slike beskrivelser: Som vi vet ble nesten halvparten av de norske jødene[9] deportert og drept etter å ha blitt arrestert av landsmenn. Tysk okkupasjon var en forutsetning for at folkemordet overhodet ble iverksatt i Norge, men nordmenn deltok i den delen av den genocidale prosessen som ble gjennomført på norsk jord. Et folkemord i denne skalaen krever en betydelig grad av deltakelse og tilpasning fra samfunn der forbrytelsen begås.

Likevel var ikke disse framstillingene av "Wergeland og Nansens folk" tomme konstruksjoner – vi kan forstå mer om fortiden ved å betrakte dem som myter enn å avfeie dem som usannheter. Det som så lenge skulle stå som den dominerende framstillingen av holocaust i Norge hadde utgangspunkt i, og var en del av, okkupasjonstidens ideologiske, retoriske respons på Nasjonal Samlings propagandaframstilling av norsk historie. I henhold til NS-propagandaen var antisemittisme en norsk verdi og en sunn, norsk tradisjon: Eidsvollsmennene hadde gjort rett i å nekte jøder adgang til riket, Quislings gjeninnføring av Grunnlovens paragraf 2 var en naturlig videreføring av norsk historie, ikke et brudd med den.[10] Dette var et bilde av norsk historie som under okkupasjonen ble spredt med stor intensitet av NS' propagandaapparat. I de illegale avisene foregikk det i respons en ideologisk og retorisk motstandskamp mot slike fortolkninger av norskhet. Hvordan man forholdt seg til (det retoriske så vel som det fysiske) angrepet på jødene ble dermed en nasjonal markør for hvilke norske tradisjoner, hvilken versjon av norsk historie man bekjente seg til: Nasjonal Samling sin versjon, der mennene på Eidsvoll utviste stor klokskap og forutseenhet da de ønsket å beskytte landet mot "jødisk innflytelse", eller Wergeland-tradisjonen, der det var toleranse, humanisme og oppvisning av mot og fasthet i møte med en autoritær og hatefull overmakt, som var *ekte* norskhet.

Holocaust som norsk nasjonalmyte?

Den belgiske historikeren Pieter Lagrou har vist hvordan holocaust i betydelig grad ble oversett i den tidlige minnekulturen i Belgia, Nederland og Frankrike. I landene Lagrou har undersøkt, ble folkemordet i liten grad omtalt fordi de ikke ble brukt som et instrument i gjenreisningen. I Norge viser undersøkelser av offisielle minnekulturelle uttrykk som historieverk og lærebøker i overveldende grad det samme.[11] Men i norske *aviser* var bildet et annet. Verken de illegale avisene under okkupasjonen eller den frie pressen etter frigjøringen i 1945 neglisjerte folkemordet på jødene – og særlig ikke angrepet på de *norske* jødene. Hvilken funksjon kunne et folkemord mot en liten minoritet nordmenn ha i den norske "fortellingen om krigen?" Svaret finner vi i måten folkemordet forstås og framstilles på, og i rammene for den nasjonale, patriotiske og mytiske måten å forstå okkupasjonstiden på.

Lagrou skriver om Belgia, Frankrike og Nederland at siden minnet om folkemord ikke kunne nyttiggjøres innenfor et patriotisk minne om krigstiden, hadde det lavest tenkelig viktighet.[12] I Norge var dette ikke tilfellet på samme måte. Her minnet om angrepet på jødene instrumentalisert og brukt i patriotiske sammenhenger. Landet skulle gjenreises i Wergelands ånd, og den uttalte omfavnelsen av jødene kunne her inngå som et konstruktivt og positivt element i det norske selvbildet – og bildet av Norge utad.[13]

I den illegale pressen og i etterkrigstidens presse formidles budskapet at det er "unorsk" å nære antisemittiske forestillinger og at "Wergelands nasjon" har vært immun mot antisemittiske tankestrømninger.[14] En del av den norske fortellingen om krigen, slik den ble formidlet i den første tiden etter frigjøringen, var hvordan "nordmenn av eldgammel norsk ætt grep fastere om sine våpen da tyskerne plyndret jødene, jaget dem fra sine norske hjem og drepte dem i Polen."[15] Folkemordet mot jødene kunne dermed inkluderes i en *mytisk* forståelse av ikke bare okkupasjonstiden, men av norsk historie tilbake til ættesamfunnet. Historiske myter former vår forståelse av fortidige hendelser, og gir fortiden struktur og mening. I motsetning til en ideologisk og retorisk respons (som i de illegale avisene), konstrueres ikke myter med et bevisst formål for øyet. Myten kan forklares som en *form*, der historisk virkelighet omformes til en moralsk meningsfull og fullendt fortelling. Det myten gjør med menneskelige handlinger, handlingsrom og historiske virkelighet, påpeker Roland Barthes, er å skape "et bilde av denne virkeligheten som *natur*."[16] Fortiden avpolitiseres og menneskelige valg framstår som selvsagte og skjebnebestemte – og som *natur*. Når *Arbeiderbladet* skriver at Wergeland og Nansens folk *ikke kunne opptre* annerledes, er dette en mytisk omskaping av norsk historie og politikk til nordmenns kollektive natur.[17]

Det er dermed ikke grunnlag for å si at holocaust var fortiet eller tabuisert i årene etter krigsslutt i 1945. Men det fantes bestemte rammer, et sett uskrevne langt på vei ubevisste, regler for *hvordan* folkemordet kunne omtales.[18] Disse rammene førte til at angrepet på jødene ikke var taushetsbelagt i offentligheten. De samme rammene bidro imidlertid også til kollektive blindsoner – slik mytiske framstillinger av fortiden alltid gjør. Satt helt på spissen: Myten om at hjelp til jødiske landsmenn nærmest var en del av (ikke-jødiske) nordmenns DNA og bildet av den jødiske befolkningen som enten (døde) martyrer eller (levende) dypt takknemlige *gjester* i Norge, bidro i liten grad til reell historisk kunnskap og forståelse av folkemordet som en politisk, genocidal prosess og av jødiske nordmenns folkemordserfaringer som offer for denne prosessen.

Kontekst, kilder og begrepsavklaringer

Artikkelen bygger på en systematisk gjennomgang av norske aviser for årene 1945-1955. Eksemplene som er trukket fram er i hovedsak hentet fra hjemkomsten i 1945, rettssaker mot tyske og norske gjerningspersoner og dekningen av markeringer knyttet til Henrik Wergeland.[19] I tillegg til å analysere de viktigste tendensene i den bredere omtalen, er det et poeng også å inkludere motstemmer. Det fantes nemlig de som utfordret den hegemoniske, mytiske fortellingen, og også disse stemmene kom til uttrykk i avisene. Min analyse fokuserer særlig på ett aspekt ved etterkrigsårenes offentlige omtale av holocaust – den nasjonalmytiske. Bildet er, i likhet med den historiske virkeligheten, selvsagt ikke entydig.[20] (Det er

det bare mytene som er.)

I årene 1945-55 var begrepene vi bruker i dag – folkemord, Holocaust, Shoah – ikke i bruk i den allmenne offentligheten. Begrepene som benyttes er jødeforfølgelsene, jødenes skjebne, "de tragiske hendelsene under krigen" og uttrykk som "da jødene ble tatt", "jødene som falt", "da slaget falt" og tilsvarende. Folk "ble tatt", de ble "sendt ut av landet", osv. I analysen vil jeg benytte dagens analytiske begreper som folkemord, genocidal prosess og holocaust, men også de historiske begrepene jødeforfølgelser og "angrepet på jødene". Vi ser at omtaler som *implisitt* skildrer det vi i dag gjenkjenner som beskrivelser av en genocidal prosess (se særlig avisenes dekning av rettssakene mot Wagner og fangevokterne fra Grini og Berg) kom til uttrykk i en periode der forståelsen av folkemord som en administrativ prosess og som et særegent voldssystem ennå ikke var tydelig definert i den allmenne forståelsen av politisk massevold. Den tidlige etterkrigstiden utgjør den umiddelbare ettertiden til det bredeste og mest dyptgripende folkemordet på europeisk jord – og er samtidig en periode der selve begrepet og definisjonen som ble vedtatt ved FN-erklæringen i 1948, fortsatt var ukjent for de aller fleste. Et folkemord er en prosess som består av tusenvis av handlinger, hvorav de fleste *ikke* er fysisk vold. Vi kan dele den genocidale prosessen inn i en ideologisk, administrativ og fysisk del, som langt på vei løper parallelt og overlapper gjensidig. Da de norske jødene ble arrestert, deportert og myrdet i gasskammer, hadde de allerede vært offer for en rekke andre genocidale handlinger. Også registrering, utdefinering av den norske nasjonen, demonisering, å bli fratatt de materielle betingelsene for videre liv ("inndragning" av leiligheter, forretninger og alle materielle verdier) var en del av den genocidale prosessen.

Samtidig som vi finner skildringer som implisitt beskriver en genocidal prosess vil det være anakronistisk å forvente en utbredt og fullstendig forståelse av holocaust som folkemordsprosess i den allmenne offentligheten i denne perioden. Raul Hilbergs banebrytende studie og analyse av holocaust som prosess ble som kjent første gang publisert i 1961. Den første dommen for forbrytelsen folkemord falt lenge etter holocaust, i 1998, da Jean-Paul Akayesu ble dømt for sin deltakelse under folkemordet i Rwanda i 1994. Fortsatt er den allmenne forståelsen av folkemord knyttet til nettopp (masse)*mord* og ikke de mange mindre, administrative tiltakene som muliggjør volden mot, og ødeleggelsen av, en gruppe.

Majoritetens etterkrigstid, minoritetens etterfolkemordstid

Norske jøders erfaringer fra krigsårene var, fordi de var offer for en genocidal prosess, radikalt og grunnleggende annerledes enn den "germanske" majoritetsbefolkningens erfaringer. Et folkemord rammer offergruppen på særegne måter. Intensjonen bak en genocidal prosess er å umuliggjøre videre liv. Forfølgelsen rettes dermed mot alle delene av livet til ofrene, individuelt og kollektivt. Dette innebærer at også tiden etter katastrofen arter seg annerledes for de overlevende ofrene for genocidal forfølgelse: de få Auschwitz-overlevende og de langt flere som klarte å redde seg ved å flykte til Sverige. De nordmenn som hadde vært definert som jøder av Nasjonal Samlings raselovgivning, gikk i mai 1945 inn i en etterfolkemordstid der samfunnet for øvrig gikk inn i en etterkrigstid. Ordet etterfolkemordstid er ikke tenkt som en klosset oversettelse av engelske *post-genocide/post-genocidal society*. Begrepet post-genocide society kan defineres veldig bredt som et samfunn der det er begått folkemord. Og slik sett var Norge et postgenocidalt samfunn i 1945: Deler av folkemordprosessen var gjennomført på norsk jord, med nordmenn som både offer, gjerningspersoner, tilskuere og hjelpere. I den komparative folkemordforskningen benyttes begrepet post-genocide society imidlertid i analysen av samfunn der store deler eller majoriteten av befolkningen og *samfunnet som helhet* er politisk, sosialt, økonomisk og kulturelt *direkte berørt* av en folkemordprosess. Begrepet er langt på vei blitt synonymt med Rwanda etter 1994 – et land og et sivilsamfunn som var gjennomgripende forandret av folkemordet. Alle rwandere var, om enn på ulikt vis, berørt av folkemordet. I en undersøkelse av de norske jødenes erfaringer fra årene etter holocaust, er det imidlertid først og fremst nettopp dette at deres genocidale erfaringer *ikke* oppfattes eller forstås av sentrale institusjoner i samfunnet som er det typiske.[21]

Mennesker står og venter på en gruppe norske flyktninger som vender hjem fra Sverige den 29. mai 1945, på jernbanestasjonen i Trondheim. Bildet ble trykket i Adresseavisen dagen etterpå, den 30. mai 1945. Foto: Trondheim byarkiv/Schrøder.

Media som mytebærer

En myte er et kulturprodukt og deles både gjennom formelle, offentlige institusjoner som skoleverket, og i uformelle sammenhenger som samtaler mellom venner. Myten omskaper menneskelige valg, handlinger og prosesser til stivnede, absolutte sannheter, men myten selv er ikke statisk. Myten skapes og gjenskapes kontinuerlig gjennom formidling. Media – i vårt tilfelle avisene – spiller en viktig rolle i denne prosessen. I en periode der aviser (i tillegg til radio) var folk flests viktigste kilde til hendelser de ikke selv hadde erfart, var avisenes fortolkning av hendelser sentral i formingen av kollektive myter. I en offentlighet preget av et begrenset antall nyhetskilder er befolkningen i stor grad prisgitt redaksjonelle vinklinger og prioriteringer. Forholdet mellom media og kollektive myter er likevel ikke slik at media fôrer et storøyd og uvitende publikum løgner om verden.[22] Konvensjonalitet er et av massemedias fremste trekk, og når journalister skriver sine versjoner av hendelser, baserer de dem på antakelser og verdier de deler med det øvrige samfunnet.[23] Det som formidles er "paradigmatiske virkeligheter"[24] – forestillinger som tilhører det grunnleggende verdensbildet som journalister og publikum deler.[25] Dette gjør media til en svært viktig – kanskje den aller viktigste? – mytebæreren.

I forbindelse med folkemord har media måtte tåle sterk kritikk for å formidle klisjeer og historiske myter, dette gjelder særlig i forbindelse med dekningen av krigene og folkemordene i Bosnia-Hercegovina og Rwanda på 1990-tallet. Samtidig er det nettopp dette som gjør avisene til interessante og viktige

historiske kilder: formidlingen av det bredt aksepterte og konvensjonelle. For historikere er avisene en direkte inngang til mytene som preget fortidens virkelighetsforståelse – og til normative sannheter, den virkeligheten fortidens mennesker aspirerte til.

Tematisk oversikt

Rent tematisk omtales folkemordet mot jødene i de sammenhengene vi kan forvente: våren og sommeren 1945 skrives det om konsentrasjons- og tilintetgjørelsesleirene, det er intervjuer med Auschwitz-overlevende og med norskjødiske Sverige-flyktninger. Folkemordet omtales i forbindelse med rettssakene mot gjerningspersoner som Quisling, Wilhelm Wagner, Knut Rød og tidligere vakter ved norske fangeleirer som Grini og Berg – men, også i mer uventede sammenhenger.[26] Bildet endrer seg også i løpet av perioden – "jødeforfølgelsene" er langt tydeligere til stede i årene like etter krigsslutt, enn utover på 1950-tallet.

Under rettsoppgjøret spilte norskjødiske vitner en viktig rolle i formidlingen av folkemordet gjennom at de påtok seg belastningen det var å vitne: de fortalte om hva som hadde blitt gjort mot dem selv og sine nærmeste, og vitnesbyrdene ble gjengitt av journalister som framsto som dypt rystet over hva de hørte. Det er særlig i de jødiske vitnenes beskrivelser vi finner de implisitte skildringene av det vi i dag kaller en genocidal prosess.

Folkemordet tematiseres med stor patos i forbindelse med artikler og reportasjer om Henrik Wergeland, og hva det vil si å være norsk. Det er særlig i disse sistnevnte sammenhengene de nasjonale og mytiske rammene rundt folkemordet blir svært tydelige.

Avisene markerer i perioden en kontrast til sanksjonerte kilder som historieverk og lærebøker, og er dermed gode kilder til det vi kan kalle en tidlig *uoffisiell* bearbeidelse av den helt nære fortiden. Avisene bidro i språksettingen, konstruksjonen og videreformidlingen av fortellingen om holocaust i Norge på en helt annen måte enn det historieverk eller offisielle minneskrift som Våre Falne gjorde. Disse sistnevnte kan betraktes som eksempler på en mer offisiell eller formalisert minnekultur.

Kort oppsummert, plasseres folkemordet hele veien i en utpreget nasjonal ramme. Det var tyskerne som sto bak, og (gode) nordmenn var naturlige motstandere av det som ble gjort mot jødene – slik de var selvsagte motstandere av alt annet tysk. Gode nordmenn var ikke bare passive motstandere av angrepet på jødene i rent ideologisk forstand i denne fortellingen, de gikk aktivt inn som jødenes beskyttere.

Det historiske faktum at det hadde vært nordmenn som arresterte jødiske landsmenn kunne omgås innenfor de nasjonalmytiske rammene: NS-medlemmer var definert ut av det nasjonale fellesskapet. Slik kunne den mytiske fortellingen om nordmenn som jødenes beskyttere bygges uten å havne i konflikt med akkurat denne historiske realiteten. Å være norsk var ensbetydende med å være (passiv eller aktiv) motstander av okkupantene og NS – og dermed en del av en norsk tradisjon som sprang ut av Wergelands humanisme – heller enn Grunnlovens "Jødeparagraf". Både i de illegale avisene under okkupasjonen og i avisene etter frigjøringen, skilles det mellom nordmenn og "nordmenn." De nordmenn som ikke hadde vært motstandere av tysk okkupasjon og Nasjonal Samling, var nå nordmenn kun med hermetegn.[27] Det var Wergelands Norge som hadde vunnet krigen. Den humanistiske, demokratiske tradisjonen hadde vunnet over den rasefiendtlige og autoritære. Innenfor denne fortolkningsrammen, som springer direkte ut av okkupasjonstidens motstandsretorikk, var det ikke *behov* for å fortie holocaust. Tvert imot kunne fortellingen om folkemord inngå i nasjonalmytisk fortelling om norsk historie, samtid og framtid. Nordmenn hadde aldri blitt smittet av "den pest som hitlerismen bredte omkring seg i Europa".[28] Men som alltid når fortellinger om fortiden gis en mytisk form, krevde det tilpasninger av historien. Noen historiske realiteter kan ha en plass også i mytiske framstillinger av fortiden, men ikke alle.

Nyheter mai-juli 1945: Nyheter om fred, hjemkomst – og om folkemord

Fotografier og skildringer fra leirene og fangenes hjemkomst var mediebegivenheter våren og sommeren 1945. Der de få overlevende jødiske fangenes erfaringer ble utelatt og tilsynelatende ikke vakte

medienes interesse i flere land,[29] var bildet et noe annet i Norge.[30] Norske aviser trykte intervjuer og fotografier av norske Auschwitz-overlevende, og de få norske jødene som hadde overlevd deportasjonene ble omtalt som en del av de hjemvendte norske "Tysklandsfangene".

Den første tiden etter frigjøringen var det de gode nyhetene, de overlevende, som sto i fokus. Dette gjaldt både jødiske og ikke-jødiske fanger. Blant de jødiske deporterte var dødsprosenten dramatisk høyere enn blant de øvrige norske fangene, og de få jødene som hadde overlevd leirene, kom hjem spredt og til ulike tidspunkt. De fem som i den første tiden etter 1945 ble stående som symbolet på de overlevende, var fem unge menn som overlevde Auschwitz og deretter Buchenwald: Julius Paltiel, Samuel "Sammy" Steinmann, Leo Eitinger og brødrene Assor og Asriel "Pelle" Hirsch ble avbildet og intervjuet. Det velkjente bildet av de fem, smilende med det norske flagget, ble trykket i flere aviser. Deres historier var imidlertid vanskelig å gjøre om til artikler om frihet og hjemkomstglede. De fem uttrykte alle glede over å være fri og å ha kommet nesten hjem – mange av intervjuene ble gjort mens de fem var i København, men i artiklene om dem kom det tydelig fram hvor annerledes deres erfaringer var: "'Min far, min mor, mine to brødre og to søstre døde i gasskammeret', forteller trondheimsstudent."[31]

De personlige historiene ble knyttet til det det større genocidale angrepet på jødene: "Høsten 1942 ble 700 norske statsborgere av jødisk avstamning deportert til Tyskland". Angrepet på de norske jødene settes i sammenheng utryddelsesprosjektet i Europa: "Jernbanevogner med stivfrosne norske lik. – 11 millioner myrdet med gass?"[32]

I denne artikkelen ble de overlevende omtalt som både jøder og nordmenn. Det fortelles om deportasjonene av jøder, om gasskamre og lidelsene jødene ble utsatt for *fordi* de var jøder, altså en skildring av genocidal forfølgelse. Samtidig er rammen for artikkelen nasjonal og patriotisk ved at de fem fortalte om hvordan de få dager tidligere hadde feiret 17. mai.[33]

Artikkelen er et eksempel på at fokus på særjødiske erfaringer (folkemord) ikke nødvendigvis ekskluderte norske jøder fra det nasjonale "oss". De fem overlevende ble omtalt som både offer for en særegen forfølgelse, og samtidig som overlevende nordmenn.

Omtalen av de fem overlevende ligner i form og innhold på artiklene om de andre Tysklandsfangene. Også reportasjer der gassing av hele familier og "[j]ernbanevogner med stivfrosne norske lik" sto i fokus, kunne avsluttes med en optimistisk tone og dermed inngå som en del av sjangeren fred og hjemkomst: "Nordmennene [de fem som kom hjem sammen] meddeler til slutt at de har fått den beste mottakelse av danskene etter ankomsten til Danmark."[34]

Ofte tenker vi på de norske folkemordoverlevende som de få norske jødene som overlevde Auschwitz. Men også de norske jødene som overlevde folkemordet ved å flykte til Sverige må regnes som folkemordoverlevende. De som reddet livet gjennom flukt unngikk folkemordets siste fase med arrestasjoner, deportasjon, mishandling og drap, men var, fordi de var definert som jøder, like fullt offer for de genocidale tiltakene som kom før arrestasjonene, og de levde resten av livet med konsekvensene av folkemordet. For mange nordmenn var tiden like etter frigjøringen preget av gode nyheter – det var fred, Tyskland hadde tapt krigen. Men for de jødiske Sverige-flyktningene representerte nyhetene i denne perioden bekreftelsen på det man hadde fryktet aller mest: at familie, slekt og venner som var blitt deportert i 1942 og 1943 var blitt drept. I løpet av forsommeren, etter hvert som meldinger i stadig større grad kunne bekreftes, mistet mange håpet de hadde kunnet bære både under krigsårene og i den kaotiske situasjonen like etter Tysklands tap En av overskriftene som møtte hjemvendte Sverige-flyktninger i store bokstaver, var: "De norske jøder ble myrdet straks etter ankomsten til de tyske konsentrasjonsleirer. Bare 12 av ca. 1000 er sluppet levende fra det tyske helvete."[35]

I juni laget *Arbeiderbladet* en større reportasje om nordmenn som kom hjem fra Sverige. Fotografiet som ledsaget reportasjen var typisk for denne tiden – mange norske flagg og mange smil. *Arbeiderbladets* reporter gikk omkring på perrongen og snakket med de som kom av toget: de hadde gledet seg til å komme hjem, og var glade for at de ikke hadde ventet forgjeves på frigjøringen. Men dette gjaldt ikke alle:

> Jo, det var noen som hadde gruet seg for å komme hjem. Vi snakket med en av dem. Det var en av dem som hadde kommet seg unna jødeforfølgelsene. - Jeg har mistet 15 av mine aller nærmeste, sier hun. Vi var så mange, men nå er det blitt så tomt. Min mor på 82 ble tatt, mine søstre, min svoger, nieser og nevøer. Min eldste søster og hennes 9 barn er alle borte. Min yngre søster ville ikke forlate mor, og derfor er også hun borte. Jeg forstår det ikke enda.[36]

Et gjennomgående trekk ved dekningen av hjemkomsten var at de folkemordoverlevendes historier – som jo var radikalt annerledes – inngikk i den generelle dekningen av krigstidens lidelser. Dette medførte at folkemordshistoriene hele tiden var til stede – men kanskje også at *konsekvensene* av den særegne genocidale forfølgelsen av jødene ikke ble behandlet.

Rettsoppgjøret – implisitte beskrivelser av en genocidal prosess

I forbindelse med rettsoppgjøret omtales angrepet på norske jøder gjennomgående som den verste forbrytelsen tyske myndigheter begikk på norsk jord, som her i *Arbeiderbladets* leder i oktober 1946: "Av alt det forferdelige tyskerne foretok seg i Norge kan intet måle seg med aksjonen mot jødene."[37] Samtidig vekker frikjenningen av en sentral norsk gjerningsperson som Knut Rød knapt noen reaksjoner i avisene. Hva kan denne tilsynelatende diskrepansen fortelle oss om den rollen folkemordet spilte i offentligheten i perioden?

Da rettsoppgjøret tok til, var det kun et fåtall av de ansvarlige for gjennomføringen av aksjonene mot norske jøder som ble stilt for retten.[38] De som ble dømt i forbindelse med ansvar for jødeforfølgelsene i Norge var Vidkun Quisling og Wilhelm Wagner[39], og avisenes dekning av disse to rettsprosessene bidro til å bringe folkemordet inn i offentligheten. I tillegg kastet rettsprosessene mot tyske og norske fangevoktere ved Grini og Berg lys over den særegne formen for mishandling som ble begått mot jødiske fanger.

Pressens dekning av rettssakene har som fellestrekk at angrepet på jødene ble omtalt som det ultimate bevis på tyske okkupanter og NS-myndighetenes umenneskelighet, og som selve symbolet på nazismens vesen. Unntaket var, som vi skal se, i dekningen (eller mangelen på sådan) av saken mot Knut Rød. Rettssaken mot Vidkun Quisling var naturlig nok en betydelig mediebegivenhet, og hans "sterke ansvar for jødeaksjonen i vårt land,"[40] ble belyst gjennom flere av avisenes reportasjer fra rettssaken. I omtalen av rettssakene er det mest vesentlige i vår sammenheng at antisemittisme ("jødehat") og folkemordet ("jødeforfølgelsene") ble trukket fram som kjernen av nazismen som ideologi og politisk bevegelse.

Avisene refererte fra tiltalebeslutningen at Quisling under hele okkupasjonstiden "og også forut for denne opphisset i skrift og tale til hat mot jøder,"[41] at han hadde ansvar for at "bare 10 jøder av 1000 kom klar av de tyske gasskamre og redselsleire,"[42] og at på grunn av Quislings personlige antisemittisme, hadde jødeforfølgelsene utviklet seg "langt forferdeligere i Norge enn andre steder, f. eks. i Danmark."[43] Statsadvokat Annæus Schjødt hadde under rettssaken omtalt angrepet på jødene som nazismens fremste mål: "Jødeforfølgelsene var den nazistiske bevegelsens hovedpost – og den gikk inn for utryddelsen av jødene med en fanatisme og et hat som er ubeskrivelig, og aksjonen har kostet hundrer av norske jøder livet."[44]

Hovedsakelig ble Quislings ansvar for jødeforfølgelsene omtalt som ett av flere tiltalepunkter, men i flere av reportasjene fra rettssaken var forfølgelsen av jødene hovedtema og preget reportasjens overskrift, som i *Aftenpostens* artikkel "Konfrontert i går med de tusen norske jøders tragedie".[45] Avisens reporter i rettssalen fortalte at det hadde vært tilløp til munterhet i rettssalen på grunn av en usedvanlig høy regning fra Vinmonopolet, og tilhørerne hadde nesten glemt at "det som her foregikk var dødsens alvor."[46]

> Desto sterkere ble man minnet om det da to av de gjenlevende norske jøder fra Tyskland- transporten ble framstilt som vitner. Stillferdig og behersket fortalte dr. Leo Eitinger om tilintetgjørelsesleiren Auschwitz, om den kyniske, nesten industrialiserte avlivning av de norske jøder, en skjebne som ble millioner av andre jøder til del.[47]

De Auschwitz-overlevende Leo Eitinger og Asriel

Hirsch hadde under rettsaken fortalt detaljert fra Auschwitz, blant annet om gassing av barn og gamle mennesker. *Aftenpostens* journalist avsluttet reportasjen fra rettssalen med en skildring av rettssalen under Eitinger og Hirschs vitneprov:

> Ingen av jødenes tidligere tragedier kan måle seg med disse redsler. Det var dødstille mens de to jøder talte. – Sverger De at De har talt sannhet? – Det sverger jeg, så sant hjelpe meg Gud, den hellige og allmektige! Det var som en minnehøytid i en kirke, som man i en tanke av uendelig medfølelse omfattet de millioner av fortvilte, hvis aske vitner om en av verdenshistoriens største skjenselsgjerninger.[48]

5. september 1945 var det siste rettsmøte i saken mot Quisling før domsavsigelsen. *Dagbladet* skrev:

> Lagmannen åpnet rettsmøtet i dag med å lese opp en skrivelse fra det tidligere avhørte vitne dr. Eitinger, som ble deportert til Tyskland sammen med jødene. Eitinger skriver at han av avisreferatene har sett at Quisling prøver å skyve fra seg all skyld i forbindelse med jødeaksjonen. Eitinger mener at dette ikke kan være riktig. Etter de inntrykkene som han har fått i konsentrasjonsleirene i Tyskland, ble de norske jødene behandlet hardere enn jødene fra alle andre land. Og det skyldtes utelukkende Quislings innflytelse på saken.[49]

Disse eksemplene er kun et lite utvalg av hva som ble skrevet om folkemordet i forbindelse med Quislingsaken, men er illustrerende i forhold til hvordan jødeforfølgelsene ble omtalt i denne sammenhengen: det sterke inntrykket de overlevende vitnene gjorde på avisenes reportere og den religiøse symbolismen knyttet til minnet om massedrapene i Auschwitz, omtalen av jødeforfølgelsene som en sentral del av nazismen, samt det emosjonelle språket i skildringen av de mange drepte. Journalistene som var til stede i rettssalen framstår som dypt rystet over det de fikk høre.

En annen klynge av rettssaker som medførte offentlig omtale av folkemordet var sakene mot fangevokterne fra Grini og Berg. I dekningen av rettssakene mot de såkalte "Grini-bødlene"[50] som tok til i august 1946, ble mishandlingen av jødiske fanger gjennomgående trukket fram som usedvanlig brutal. I referatet fra tiltalebeslutningen mot Alfred Zeidler ble det blant annet anført at han i 1942 i beruset tilstand hadde drevet "straffeeksersis med 25-30 jøder og slo og sparket så det var blod over hele plassen."[51] Året etter hadde han gitt ordre om "straffeeksersis med 20 jøder. Eksersisen varte i 3 timer på natten."[52] Denne natten ble av *Arbeiderbladet* kalt "den blodigste og mest uhyggelige natt i Grinis historie."[53] *Arbeiderbladet* refererte videre et jødisk vitnes "dramatiske skildring av jødemishandlingene," og at leirens lege hadde fortalt at da han dagen etter hadde kommet inn på "jødebrakka" var det et "forferdelig syn som møtte ham. Fem eller seks av fangene var ute av stand til å røre seg og de fleste var helt oversprøytet av blod."[54]

Grinis kommandant Alfred Zeidler ble dømt til livsfarlig straffarbeid. Aktoratet hadde gått inn for dødsstraff. "For kommandantens vedkommende la aktor særlig vekt på hans mishandling og forhånelse av dødsdømte norske patrioter og hans utrolige råskap mot jødene,"[55] skrev *Arbeiderbladet* 20. desember 1946. *Dagbladet* skrev samme dag i sin reportasje at statsadvokaten hadde lagt størst vekt på "Zeidlers opptreden overfor de dødsdømte og jødene. Den røpet en umenneskelig og umandig karakter."[56] De tidligere politiske fangene som vitnet, fortalte ved flere tilfeller at mishandlingen av jøder var særlig grov, og i omtalene av mishandling av enkeltpersoner, ble det anført når offeret var jøde.[57] I dekningen av Grini- sakene ser vi at mishandlingen av de jødiske fangene gjennomgående beskrives som annerledes og verre enn den volden som rettet seg mot (ikke-jødiske) politiske fanger.

I straffesakene mot fangevokterne fra Berg interneringsleir var de jødiske vitnene sentrale, og det var deres vitneprov som ble viet mest oppmerksomhet i avisenes referater fra rettssalen. Mishandlingen av jøder på Berg ble tematisert også før rettssaken mot fangevokterne kom opp. I mai 1945 skrev *Dagbladet*:

> De første som kom til Berg var jødene – og hva de har gjennomgått der nede i løpet av 2 år kan

> ikke beskrives. Leiren var på langt nær ferdig da de kom og den første tiden bodde de i dårlige brakker uten sengetøy eller oppvarmning, og det de fikk av mat var det absolutte minimum. Straffeeksersis hørte til dagens orden – og den som forsøkte å komme unna ble bare enda verre behandlet.[58]

I juli beskrev *Dagbladet* mishandlingen på Berg og sa at jødene hadde vært offer for "norske sadisters" overgrep. I overskriften ble Eivind Wallestad, som hadde vært kommandant ved Berg, sitert: "Skyt jødepakket ned!" Avisen intervjuet Bernhard Katz, som hadde unngått deportasjon fordi han var gift med en ikke-jødisk kvinne. Da Katz fortalte om den grove mishandlingen på Berg, spurte journalisten om fangevokterne var norske, noe Katz bekreftet. "[M]ange av dem var verre enn selv tyskerne. Og da kan De tenke Dem. Det hendte at vi endog måtte be om beskyttelse hos tyskerne."[59] Journalisten ba Katz om å fortelle om sitt verste minne fra Berg, og svarte at det var natten til 26. november 1942. Denne natten hadde jødene på Berg hatt appell fra kl. to om natten til kl. åtte neste morgen:

> Det lå halvdøde mennesker på bårer ute i kulden – da vi klaget, ble det svart at det var bare jøder, de spilte ingen rolle. Så ble vi skilt ut, vi som var gift arisk, de andre ble sendt av gårde, fedre ble skilt fra sønner og bror fra bror, uten å få si farvel. Min ca. 80 år gamle far som led av astma ble også sendt. Alle disse havnet i Tyskland hvor de ble drept. Enkelte familier ble således helt utryddet, andre har en eller to medlemmer igjen av hele familien.[60]

De jødiske vitnenes skildringer fra Berg ble omtalt som rettssakens "høydepunkt,"[61] trolig på grunn av de dramatiske voldsskildringene. I straffesaken mot Wallestad, var hans holdning til jødene på Berg hovedtema i en av *Arbeiderbladets* reportasjer. Overskriften var "Wallestad ville skyte 'jødepakket' ved kapitulasjonen."[62] Wallestads personlige og aggressive antisemittisme var det sentrale tema også i en av *Dagbladets* første reportasjer fra Berg-saken. Under overskriften "Et under at jødene på Berg ikke ble skutt," fortalte jødiske vitner om sin tid på Berg. Det var de jødiske vitnenes fortellinger fra Berg som var artikkelens hovedtema, og avslutningen var en oppsummering av de jødiske vitnenes forklaringer:

> Slik fortsetter det ene vitneprov etter det andre, de mørke redselsgjerninger blir rullet opp, men de er så graverende at vi nå har vanskelig for å fatte rekkevidden, det jødene har å fortelle om Berg vil alltid stå som noe av det råeste historien kan oppvise av forbryterske gjerninger mot uskyldige mennesker.[63]

Omtalen av mishandlingen av de jødiske fangene var dominerende i en overvekt av artiklene om leiren og i reportasjene fra rettssakene knyttet til Grini og Berg. Særlig Berg omtales som åsted for en råskap det var vanskelig å forstå rekkevidden av, og som et historisk bunnpunkt.

Wilhelm Wagner og Knut Rød

Wilhelm Wagner hadde under okkupasjonen vært lederen for det avsnittet i det tyske sikkerhetspolitiet i Norge som hadde med "jødespørsmål" å gjøre. Han var med andre ord det vi i dag ville kalt en høytstående gjerningsperson under folkemordet. I pressens omtale av tiltalen og rettssaken mot Wagner, dominerte angrepet på de norske jødene overskriftene. I juni skrev *Arbeiderbladet* om tiltalen mot Wagner under overskriften "Førte 500 norske jøder i døden."[64] Gjennomgående var reportasjer og artikler i all hovedsak fokusert på de jødene som ble deportert med "Donau", samt at Wagner, i egenskap av sin stilling, måtte ha visst hvilken skjebne som ventet de norske jødene som ble deportert.[65] 13. august 1946 skrev *Arbeiderbladet* at Wagner sto tiltalt for "en meget stygg sak," og *Aftenpostens* omtale av rettssaken som sto på trykk samme dag konstaterte at rettssaken ville kaste lys over "den skjendige forfølgelse av jødene i Norge og utryddelsen av en masse av dem."[66] *Aftenpostens* reportasje er typisk for omtalen av Wagner-saken generelt, og la videre vekt på hva som hadde skjedd med de deporterte jødene, at det blant de deporterte hadde vært 28 barn under 14 år, samt at Wagner som høyere offiser måtte ha vært "fullt

bekjent med hvilken skjebne jødene gikk i møte."[67] Også her vakte de jødiske vitnene spesielt stor interesse blant journalistene. Etter gjenopptagelsen av saken i oktober 1946 vitnet Auschwitz-overlevende Kai Feinberg, og hans vitneprov var hovedfokuset i *Arbeiderbladets*, *Dagbladets* og *Aftenpostens* reportasjer.[68] Feinberg fortalte om hvordan de norske jødene var blitt behandlet under transporten med Donau, og om tiden i Auschwitz. "300 av de norske jødene ble sendt direkte i gasskamrene," skrev *Dagbladet*.[69]

Hva tiltalte visste om det som ventet de som ble deportert, var et sentralt tema i avisreferatene fra rettssaken. Hitlers såkalt profetiske tale fra 1939[70], ble trukket fram, og det ble gjort et poeng av at Tysklands mål var den fysiske utryddelse av alle jødiske enkeltmennesker, "ikke bare jødedommen som religion."[71] *Aftenposten* skrev i forbindelse med Wagner-saken at det ikke var tvil om at "alle tyskere visste hvordan jødene ble behandlet i konsentrasjonsleirene." Avisen skrev videre at det aldri før i en norsk rettssak hadde vært gitt så rystende vitneprov, "som dem man fikk høre i saken mot Wilhelm Wagner om tyskernes behandling av jødene."[72] Et av de jødiske vitnene, Josef Berg, fortalte om systematikken som lå bak behandlingen av jøder sammenlignet med andre fangegrupper. Bergs vitneprov ble gjengitt i *Aftenposten*:

> Det foregikk en systematisk oppøvelse i bestialitet overfor jødene, det ble innpodet medlemmene av SS at jødene var arvefienden. En tysk fangevokter eller politimann kunne kanskje vise litt barmhjertighet overfor andre fanger, men overfor en jøde – aldri. Dette går som en rød trå fra den første svake antisemittiske propaganda etter forrige krig til det kulminerte i Auschwitz. Det var intet tilfeldig i deres bestialitet, alt var uttenkt til minste detalj.[73]

Bergs vitneprov er ett av flere eksempler på en implisitt beskrivelse av en genocidal prosess.

Et av vitnene i rettssaken, teolog Ole Hallesby skapte reaksjoner ved å karakterisere Wagner som full av menneskekjærlighet.[74] Hallesbys karakteristikk av tiltalte ble kraftig imøtegått på lederplass i Arbeiderbladet: "Av alt det forferdelige tyskerne foretok seg i Norge kan intet måle seg med aksjonen mot jødene. De som måtte være i tvil kan telle de av de norske jøder som har overlevd tysk fangenskap." Avisen reagerte sterkt på at professor Hallesby, "en av den norske kirkens fremste menn", hadde uttalt seg fordelaktig om Wagner. "Hvordan kan det være mulig, vil en spørre, å gi den mann som har satt i verk utryddelsen av de norske jøder en slik attest?" Avisen mente at det skyldtes at Wagner overfor Hallesby alltid hadde opptrådt høflig og korrekt, og la følgende ord i munnen på Hallesby: "Bare det går meg selv godt, er alt godt, da kan gassovnen ta jødene."[75] *Arbeiderbladets* lederkronikk "Vitnet Hallesby" innledet et ordskifte mellom professoren og avisen. Hallesby sa at han under krigen hadde satt livet på spill ved å starte kirkens "veldige aksjon mot jødeforfølgelsene",[76] og krevde en beklagelse fra *Arbeiderbladet*. Hallesbys innlegg ble besvart samme dag, og *Arbeiderbladet* gikk ikke tilbake på noen punkter, men begrunnet sitt syn ytterligere:

> Der står en mann i retten, tiltalt for en av de mest opprørende forbrytelser som er foregått på norsk jord, nemlig deporteringen av de norske jøder. Det som retten og almenheten [sic] ønsker opplyst er tiltaltes ansvar for at så mange mennesker ble jaget sammen og sendt til Tyskland for å tilintetgjøres. […]
>
> Da disse forfølgelsene sto på skulle vi ha forsverget at noen norsk mann kort tid senere kunne stå opp i en rettssal og gi den ansvarlige for disse forbrytelser vakker attest. En kan kanskje si at det aldri i en norsk rettssal har stått en storforbryter som er blitt mer æret både med ord og med gaver. I våre følelser har vi ikke noen plass for slik virak overfor en gestapist av Wagners type. Vi har ikke glemt.[77]

Også *Dagbladet* skrev om Hallesbys karakteristikk av Wagner: "Professor Hallesby taler pent om jødespesialisten Wagner."[78] *Dagbladet* refererte vitneutsagn om hvordan jødene ble behandlet, men tok ikke like entydig stilling til Hallesbys omtale av Wagner som *Arbeiderbladet* hadde gjort.[79]

Arbeiderbladets reaksjon på Hallesbys karakteristikk av Wagner, føyer seg inn i en bredere tendens der angrepet mot jødene forstås som et absolutt moralsk og menneskelig nullpunkt, og som en forbrytelse som ikke kan tilgis og ikke skal glemmes: "Vi har ikke glemt." Igjen kan vi trekke trådene tilbake til den illegale pressen, og hvordan den fysiske delen av folkemordsprosessen (massearrestasjoner og deportasjoner) i 1942 og 1943 ble beskrevet og fortolket.[80]

Dagbladet skrev om gjenopptakelsen av saken mot Wagner høsten 1946, at det han sto tiltalt for var "den skjendigste masseforbrytelse som er begått i vårt land."[81] Det ble også i denne i omtalen lagt vekt på at også barn, gamle og syke ble deportert: "Det som skjedde med dem var usigelig trist, 521 ble drept, sultet i hjel eller ble brent i gasskamrene. Dette er den skjendigste masseforbrytelse som er foregått i vårt land." Deportasjonen av de norske jødene settes her i forbindelse med "Hitlers antisemittiske politikk" og det nasjonalsosialistiske Tysklands angrep på jøder andre steder i Europa, men også med en særegen jødisk lidelseshistorie: "den forunderlige og ulykkelige skjebne som opp gjennom tidene har forfulgt jødene."[82]

Også *Aftenposten* omtalte forbrytelsene Wagner sto tiltalt for som "Tysklands forferdeligste forbrytelse i Norge." Avisen refererte statsadvokat Harald Sund som i sitt innledningsforedrag hadde kommet inn på antisemittisme og angrepet på de norske jødene som en del av et større antisemittisk prosjekt:

> Det er betegnende for tyskerens framferd at heller ikke vårt land skulle forskånes for den pest som hitlerismen bredte omkring seg i Europa og som skal ha kostet 5 700 000 jøder livet. Det er en forbrytelse som ikke er til å fatte, og for noen år siden ville vel ingen her i landet drømt om at noe slikt skulle ramme også oss. Bortsett fra bestemmelsen i Grunnloven som forbød jøder adgang til riket og som Henrik Wergeland fikk opphevet, har vi ikke her i landet kjent til noen animositet mot jødene, når unntas enkelte sporadiske utslag av nazimentalitet før krigen. Den lille jødiske koloni vi hadde levde sitt liv ubekymret av antisemittiske tendenser, men da krigen kom, ble man etter hvert klar over at jødene nok ikke ville få lov til å leve i fred her.[83]

Rettssaken mot Wagner ble viet betydelig oppmerksomhet i pressen, og måten saken ble omtalt på forteller oss mye om hvordan folkemordet ble forstått like etter 1945. Omtalen av Wagner illustrerer bredere tendenser i hvordan fortellingen om folkemord ble forsøkt inkorporert i den nasjonale fortellingen om krigstiden.

Wagners rolle i angrepet på de norske jødene var det mest sentral punktet i anklagen mot ham. Aktor framholdt at Wagners overflytting til Norge var "et ledd i planen om jødenes tilintetgjørelse"[84] og gikk inn for dødsstraff. "Han satt i kjernen av virksomheten som myrdet millioner", skrev Dagbladet om rettssaken.[85] Wagner ble i offentligheten gjennomgående, fra Arbeiderbladet til Aftenposten, omtalt som den som stod bak okkupantenes mest alvorlige forbrytelse i Norge – angrepet på jødene.[86]

Arbeiderbladets leder "Norge og jødene" [87] slo, som nevnt innledningsvis, fast at nordmenn som folk umulig kunne delta i slike handlinger eller nære slike forestillinger, som bar så tunge assosiasjoner til okkupasjonsmakten. Påstanden om at Wergelands og Nansens folk *ikke kunne* handle annerledes enn å yte jødiske landsmenn selvfølgelig hjelp, innebærer en så sterk identifikasjon med hjelp til forfulgte jøder at det blir omtalt som en del av en norsk natur eller folkesjel. Å markere avsky mot antisemittisme og forfølgelse av jøder, og å holde denne avskyen og avstandstaken opp som et nasjonalt symbol var i en periode et av kjennetrekkene ved den norske motstandsretorikken og i konstruksjonen av okkupasjonstiden som nasjonalmyte.

Wagner ble dømt til døden av lagmannsretten, og dommen ble anket til Høyesterett. Høyesterett omgjorde våren 1947 dødsdommen til 20 års straffarbeid. Han slapp ut etter få år og vendte tilbake til Tyskland som fri mann på begynnelsen av 1950-tallet.

Knut Rød hadde vært inspektør i Statspolitiet og hatt ansvaret for gjennomføringen av aksjonene mot jødene i Oslo høsten 1942. Rettssaken mot Rød trekkes i dag ofte fram som det fremste eksempelet på at rettssystemet feilet i behandlingen av folkemor-

dets norske gjerningspersoner, og frifinnelsen er i ettertid flere ganger blitt beskrevet som et "absolutt nullpunkt" i norsk rettshistorie.[88] I det følgende er det ikke de juridiske vurderingene vi skal se nærmere på, men hvordan Rød-saken ble omtalt i pressen mellom 1946 og 1948 og hva dette kan fortelle oss om folkemordets plass i minnet og myten om okkupasjonstiden.

I rettssaken mot Rød var det tyngste anklagepunktet hans sentrale rolle under aksjonen mot jødene i Oslo-området. Saken kom første gang opp i begynnelsen av februar 1946, og Rød ble frikjent med den begrunnelse at han hadde ytt Hjemmefronten visse tjenester, han skal blant annet ha varslet om aksjonene i forkant. Disse tjenestene ble ikke nærmere konkretisert i avisenes omtale av saken. Rød selv sa at arbeidet i Statspolitiet, så vel som hans eget NS-medlemskap, hadde vært et nødvendig skalkeskjul slik at han kunne utføre arbeid for Hjemmefronten. Han understreket også at aksjonen mot jødene ville gått sin gang, uavhengig av hans egen deltakelse. I dag kjenner vi denne forklaringen som en av de mest utbredte nøytraliseringsstrategiene blant gjerningspersoner under folkemord: hadde ikke jeg gjort det ville bare en annen tatt min plass og resultatet ville blitt det samme eller verre.[89] Rettens flertall godtok denne forklaringen, og Rød ble frikjent mot én stemme. I sin dissens framholdt lagdommer Johan Cappelen at Rød hadde sviktet som politimann da han tok del i arrestasjonene av jødene i 1942. At han skulle ha gitt beskjed om at de som ble arrestert skulle behandles skånsomt, fant Cappelen ikke formildende. Dommen ble anket av riksadvokaten, og i slutten av august samme år opphevet Høyesterett frifinnelsen. I 1948 kom saken på ny opp for lagmannsretten, hvor Rød igjen ble frifunnet.

Rettssakene mot de som hadde deltatt i aksjonene mot jødene og særlig de som hadde vært fangevoktere i de norske konsentrasjonsleirene ble, som vi har sett, møtt med stor interesse i den norske offentligheten. Både tyske og norske gjerningspersoner ble omtalt i tydelig fordømmende ordelag i avisene. Rød-saken ble omtalt i et langt mer nøytralt språk. Den tiltalte inspirerte tilsynelatende ikke til den samme ordbruken vi finner i dekningen av Wagner eller fangevokterne fra Berg og Grini. *Aftenposten* beskrev i 1946 den første frifinnelsen av Rød som "bemerkelsesverdig". Avisen la i sin omtale vekt på de vitnene som hadde uttalt seg til Røds fordel, og sagt at han var "så god jøssing som noen" og "den beste mann Hjemmefronten kunne ønske seg." Avisen refererte rettens uttalelse om at

> hva angår tiltaltes øvrige handlinger, som statsadvokaten, bortsett fra jødeaksjonene, betegner som bagatellaffærer, finner retten godtgjort at tiltalte har utført dem utelukkende i den hensikt å kamuflere sitt særdeles viktige arbeid til beste for motstandsbevegelsen og Hjemmefronten.[90]

Det hadde vært Røds arbeid for Hjemmefronten som førte til at han hadde måttet delta i "de motbydelige aksjoner mot norske jøder," refererte *Aftenposten* videre. Dommer Cappelen la i motsetning til rettens flertall vekt på at Rød hadde deltatt ved "en av tyskernes største skjenselsgjerninger i Norge", og at han burde sagt nei til å utføre ordre – uansett konsekvens.

I den offentlige behandlingen av Rød-saken er *Aftenpostens* "bemerkelsesverdig" i omtalen av frifinnelsen som et kraftuttrykk å regne. Generelt ble denne rettssaken omtalt rent refererende, om overhodet. I august ble Knut Rød igjen omtalt i notisform. Da dreide omtalen seg om opphevelsen av frifinnelsesdommen. Arbeidet han skulle ha gjort for Hjemmefronten ble fortsatt ikke nærmere konkretisert i presseomtalen, men ble nå omtalt som *særdeles* viktig.[91] Høyesterett hadde imidlertid funnet at lagmannsrettens syn gikk imot de betingelsene som måtte være oppfylt for at en handling skulle kunne gå ustraffet. *Dagbladet* skrev om gjenopptakelsen av Rød-saken i begynnelsen av april 1948 under overskriften "Ledet aksjonen mot jødene i Oslo."[92] Det hørte til sjeldenhetene at Røds rolle under aksjonen ble fokusert på i en overskrift. Avisen skrev at Rød hadde vært "sterkt implisert i aksjonene mot de norske jødene" og at han fra høsten 1942 til høsten 1943 hadde ansvaret for å formidle "alle henvendelser og anmeldelser vedrørende jøder," og:

> I oktober 1942 gjennomførte han etter ordre arrestasjoner av mannlige 'full-jøder' i Oslo. Han deltok i planleggelsen og ledet aksjoner. Han deltok i aksjonen mot de øvrige jøder. Han var med på å planlegge den og ledet 'parolen' da aksjonen ble satt i gang.[93]

Den endelige frifinnelsen av Knut Rød ble kun omtalt i notisform. *Arbeiderbladet* og *Aftenposten* skrev begge at retten hadde vektlagt at Røds arbeid hadde vært av "stor verdi for motstandsbevegelsen"[94] og refererte rettens kjennelse som gikk ut på å "se saken i sammenheng og den skade bistandshandlingen har forårsaket i forhold til det som ble oppnådd av landsgagnlig art."[95] I følge Aftenposten fant retten at Røds bistandshandlinger (altså bistand til fienden – de handlingene han hadde utført som en del av sitt arbeid for Statspolitiet) hadde "liten vekt i forhold til det han oppnådde."[96] Den mest sentrale av Røds bistandshandlinger hadde vært aksjonen mot jødene. Rød ble frikjent og vendte tilbake til politiet.

Den offentlige omtalen: identitet viktigere enn handlinger

Knut Rød hadde vært tiltalt for sin rolle i den samme forbrytelsen som i forbindelse med Wagner-saken ble kalt den alvorligste forbrytelsen som ble begått i Norge under okkupasjonen. I det offentlige ordskiftet var det enkelt å plassere Wagner – tysker og gestapist – i rollen som monster. Med Rød var det annerledes. Han var norsk og hadde bånd til Hjemmefronten. Han hadde riktignok vært NS-medlem, men dette skal ha vært et skalkeskjul og hatt med hans motstandsarbeid å gjøre. Vi ser med andre ord en tendens til at gjerningspersonenes identitet og politiske tilknytning (tysker, nazist, NS-medlem) tillegges mer vekt enn handlingene som er begått. I møtet med Rød – som var *både* høytstående gjerningsperson under folkemordet og "hjemmefrontens mann" – kom den mytiske formen til kort. Rød som person kunne ikke karakteriseres som absolutt god eller absolutt ond. Han hadde beviselig deltatt i den samme forbrytelsen som Wagner, men identitet var her tilsynelatende viktigere enn handlinger. Omtalen av rettssakene mot Wagner og Rød illustrerer tydelig de mytiske rammene for hvordan folkemordet ble forstått og omtalt. Angrepet på jødene ble viet betydelig oppmerksomhet i bestemte sammenhenger: Når omtalen kunne tjene som det ultimate bevis på tysk grusomhet eller på NS-bøllene på Berg eller Grini sin sadisme mot jødiske fanger, når folkemordet kunne nyttiggjøres som et eksempel på gode nordmenns mot og humanisme i møte med okkupantene og NS, og som eksempel på norsk historie som en progresjon mot stadig mer humanisme. En viktig del av den norske fortellingen om krigen, slik den ble formidlet i den første tiden etter frigjøringen, var jo nettopp hvordan ekte (gode) nordmenn beskyttet jødene. Når virkeligheten, som i tilfellet Knut Rød, ikke helt passet inn i denne fortellingen, i den nasjonalmytiske formen, stilnet omtalen.

Wergeland og det gode Norge

Henrik Wergeland (altså Wergeland som symbol på det gode Norge) var en viktig del av nasjonalmytologien i årene etter frigjøringen. Igjen finner vi en kontinuitet fra de illegale avisene: Norge som en trygg havn for jøder, norsk historie som et eksempel på humanismen og toleransens seier over fordommer og hat – det var Wergelands Norge som hadde reist seg i kamp mot tyske okkupanter og hjemlige forrædere[97] og denne kampen var blitt kronet med seier i mai 1945. Innenfor denne positive, nasjonale og patriotiske rammen kunne også folkemordet omformes til en hendelse med mening og moral.

I *Aftenpostens* reportasje fra september 1945 "Gripende minnegudstjeneste i jødenes synagoge,"[98] var sorgen over dødsofrene hovedtema. Rabbineren holdt en tale over de mange drepte, men mintes også Henrik Wergeland "som hadde gjort så meget for de norske jøder," skrev *Aftenposten*. Rabbineren hadde videre rettet "en takk til alle øvrighetspersoner, regjering og det norske folk for hva de hadde gjort for de norske jøder i trengselens tid."[99] Her ser vi at en sorgmarkering knyttes opp til en positiv omtale av "det norske folk" og norske jøders takknemlighet. Wergeland som nasjonaldikter og "beskytter av jødene" førte til at folkemordet kunne inkorporeres i en nasjonal sammenheng.[100]

Gjennom koblingen Wergeland og jødene, ser vi at folkemordet ble tematisert også i forbindelse med utpregede nasjonale arrangementer, som 17. mai- feiringen. Det var en tradisjon at representanter for de norske jødene la ned en krans eller talte ved Wergelands grav, og denne tradisjonen fortsatte etter frigjøringen. Nå ble også minnet om folkemordet inkorporert i denne tradisjonen. I 1947 holdt professor Francis Bull talen ved Wergelands grav, og framhevet "Wergelands kamp for jødene, hans innsats mot rasefordommenes giftige dunster." Bull påpekte at Wergelands budskap fortsatt var viktig og relevant: "Det er hans levende ånd vi bringer vår hyldest – det er fremskrittets sak vi hylder i Henrik Wergelands navn."[101] Også ved markeringen av 100-årsdagen for Wergelands død, hadde hans forhold til jødene en sentral plass. I *Arbeiderbladet*s reportasje fra markeringen 12. juli 1945, var jødenes del av markeringen sentral, og ble satt i forbindelse med forfølgelsene: "For første gang på 5 lange, grusomme år kunne representanter for jødene tre fram og hylle den mann som framfor noen annen i norske historie står som talsmann for jødenes rettigheter," skrev avisen.[102] Francis Bull var hovedtaler, og hadde introdusert de jødiske representantene ved å si at få hadde "større rett til å legge kranser og tale ved Wergelands grav enn representanter for jødene som alt for 100 år siden var fylt av takk for hans gjerning, og som etter de siste års tragedie fornemmer takken enda sterkere."[103] At folkemordet først og fremst skulle ha resultert i takknemlighet fra den rammede gruppen, er en formulering som i dag springer oss i øynene. Men innenfor de mytiske rammene som omga fortellingen om folkemord, var det underforstått den moralske og praktiske hjelpen til offergruppen, man refererer til. Med andre ord: I slike sammenhenger ser vi at henvisninger til folkemordet ikke først og fremst handler om de særjødiske folkemordserfaringene, men om gode nordmenns ulike former for motstand mot forfølgelsen. Hugo Valentin, som deltok som representant for svenske jøder, knyttet Wergeland til presentasjonen av Norge internasjonalt: "For Europa og for verden forkynnes i dag at Norge bekjenner seg til den edle kulturtradisjon som Wergeland representerte", og Oskar Mendelsohn vektla i sin tale hvor viktig Wergeland var for norske jøder: "Wergelands ånd levde videre i det norske folket, forente patriotismen med storsinn for alle dem som led vondt." Om folkemordet sa Mendelsohn:

> I dag er vi fylt av stolthet, glede, men også vemod. Kretsen av jøder om Wergelands grav er ikke lenger fulltallig, mange av våre kjære er borte. Men i dag liter vi på at du, Henrik Wergeland, gir oss kraft – kristne eller jøder – vi må sammen søke det som gjør livet verdt å leve. Måtte Wergelandstanken leve hos dem som bor i Norge![104]

Når landet retorisk skulle gjenreises i Wergelands ånd, innebar dette at jødene – som minoritet, men også som overlevende etter et nylig folkemord man aldri før hadde sett maken til – kunne inkluderes i omtalen ved å gjøres til menneskelige symboler på norsk humanistisk tradisjon. Historikeren Pieter Lagrou har som nevnt påpekt at på grunn av jødenes rolle som offer for "meningsløs" forfølgelse, kunne de som gruppe vanskelig nyttiggjøres i et nasjonalt narrativ.[105] I Norge ser vi imidlertid at dette ble gjort igjen og igjen. I forbindelse med Det mosaiske trossamfunns (DMT) 60-årsjubileum og 100-årsmarkeringen for jødisk innvandring til Norge i 1952, ble katastrofen som nylig hadde rammet de norske jødene igjen omskapt til en positiv fortelling om Norge og nordmenn:

> Henrik Wergelands noble skikkelse vil alltid stå som en lysende representant for humanismen. Jødene har alltid følt seg hjemme i Norge, og vært ett med folket her. Dette kom særlig til uttrykk under okkupasjonen, da 750 jøder ble offer for nazistenes barbariske gasskamre. Det målet den jødiske menigheten har satt seg, er å oppdra de unge til gode norske borgere, samtidig som de opprettholder sin jødiske egenart. [106]

Dette utdraget fra *Arbeiderbladets* reportasje fra markeringen, inkorporerer folkemordet – "da 750 jøder ble offer for nazistenes barbariske gasskamre" – nærmest sømløst i en positiv norsk nasjonal utvikling. Denne strukturen finner vi flere steder, folkemordet

betraktes ikke først og fremst som et brudd, men som et steg på veien til jødisk tilhørighet i Norge og et eksempel på norsk humanistisk tradisjon.

Også *Aftenposten* skrev om jubileet og tolket norskjødisk historie slik:

> Bortsett fra okkupasjonstidens tragiske forhold har jødenes historie i Norge vært preget av en jevn og rolig utvikling. De har vært gode borgere og fortjent den tillid som er vist dem ved at de fikk hjem og hjemstavnsrett i landet. Denne tillid er blitt understreket ved at Norge i den siste tid har tatt imot syke og hjemstavnsløse jødiske flyktninger. Overensstemmende med frihetens og toleransens prinsipper har Norge hevdet enhvers rett til å tro og tenke fritt og at ingen rasemessig diskriminering bør finne sted. Og aldri har Henrik Wergelands drøm vært nærmere oppfyllelsen enn idag. Ikke bare når det gjelder adgangen til riket, men i forståelsen og toleransen mellom to ulike nasjoner. Derfor har det ikke eksistert noe jødeproblem i Norge."[107]

Igjen omformes katastrofen til en mulighet for gode nordmenn å vise seg som humanister og å redde jødiske landsmenn – eller å vise tillit og gi hjelp til representanter for en annen nasjon, som *Aftenposten* uttrykker det. Norge som hegnet om sin "lille jødiske koloni" var det paternalistiske bildet som gjentatte ganger ble tegnet, både i illegale aviser og i etterkrigstidens aviser. *Aftenposten* skiller seg for øvrig noe fra andre aviser ved oftere å eksplisitt beskrive norske jøder som tilhørende en annen nasjon.

De overlevende: medstemmer og motstemmer i offentligheten

De norske jødene som hadde overlevd folkemordet, sto i 1945 i en grunnleggende usikker posisjon. Å ha overlevd et folkemord rokker ved noe helt grunnleggende, ved tilliten til verden.[108] Et folkemord er et totalangrep, og de ofrene som overlever, mister ofte trygghet og opplevelsen av å høre naturlig til i verden og blant andre mennesker. Dette gjelder ikke bare de få som overlevde utryddelsesleirene, men også de som overlever fordi de klarte å flykte før folkemordets fysiske fase.[109] At mange valgte å enten ikke uttale seg offentlig eller å uttrykke seg i tråd med det dominerende nasjonale narrativet, er verken oppsiktsvekkende eller overraskende.[110] Norske jøders krigshistorie – som var en folkemordhistorie – *kunne* ha en plass i den nasjonalmytiske fortellingen om okkupasjonsårene – men krevde ikke dette nettopp at man tilpasset seg majoritetens fortelling og inntok sin tilskrevne rolle som tappert lidende og takknemlige?

I forbindelse med markeringen av DMTs 60-årsjubileum og 100-årsmarkeringen for jødisk innvandring til Norge (i praksis opphevelsen av "jødeparagrafen") gjenga *Arbeiderbladet* deler av forstander Harry Koritzinskys tale. Koritzinsky hadde understreket at

> antisemittisme av dypere natur er et ukjent begrep her i landet. Vi takker våre norske landsmenn for den romslighet og velvilje de har vist. Historien kjenner intet annet land, der jødene etter krigen fikk en slik mottakelse som i Norge. Vi takker myndighetene fordi forholdene er lagt slik til rette at vi kan være stolte av å være norske jøder.[111]

Jødenes usikre posisjon er implisitt i Koritzinskys tale: de norske jødenes stilling avhenger av ikke-jødiske landsmenns "romslighet og velvilje". Muligheten til å være i Norge er ikke selvsagt, men noe man må være – og er – takknemlig for.

Men det fantes også motstemmer som brøt med den nasjonalmytiske fortolkningen av den norske folkemordshistorien. Bernhard Goldbergs leserbrev "Er vi jøder allikevel av mindre verdi? Et apropos til Wagner-dommen" sto på trykk i Dagbladet 12. mai 1947. Brevet henvender seg direkte til den norske majoritetsbefolkningen og konfronterer leserne med hva det vil si å leve i en etterfolkemordstid når samfunnet for øvrig lever i en etterkrigstid.

Som vi husker var dødsdommen mot Wilhelm Wagner blitt omgjort til en langt mildere dom, 20 års straffarbeid, og det var i den anledning Goldberg skrev dette åpne brevet. Særlig to elementer ved dommen hadde rystet norske jøder, skrev han. Det ene var selve dommen – 20 års straffarbeid var mildt i denne sammenhengen. Det andre var "at den

overhode ikke utløste noen reaksjon hos våre norske ikke-jødiske landsmenn." Etter Nürnberg, påpekte han, skulle det ikke lenger være mulig å gjemme seg bak at man bare utførte ordre. "Nå spør vi jøder: Hvilken beskyttelse gir Høyesterett oss? Eller kommer ikke forbrytelser mot jøder inn under forbrytelser mot menneskeheten?" Goldberg hadde i krigsårene tjenestegjort som lege på norske skip og fikk etter krigen ordenen St. Olav med eikegrein som takk for sin krigsinnsats. Hele hans nærmeste familie (foreldre og tre søsken) ble drept i Auschwitz. Goldberg skildrer hjemkomsten slik: "Så kommer vi tilbake. Til et folk som jubler av lykke. Jeg tror jeg tør si at vi ikke har plaget dere med vår sorg, med de fantastiske tap vi har hatt. Vi er kommet tilbake – alene."

Goldberg spør så om hva dommen mot Wagner sier om de norske jødenes stilling i etterkrigstidens Norge:

> Vi ser Wagner bli mildt behandlet, vi ser den norske politioffiser som personlig ledet arrestasjonene bli blankt frifunnet. Er det da rart vi begynner å tenke: Om det hadde vært Hedmarksbønder? Eller en bygd i Rogaland? Hvor alle – kvinner og menn, barn og oldinger var blitt behandlet slik. Ville Høyesteretts dom blitt en annen? Ville den det? Og ville ikke indignasjonen, redselen vært levende hos alle? Er vi allikevel "bare" jøder?

Goldberg gir uttrykk for den utryggheten som følger et folkemord der en gruppe mennesker er definert ut av et nasjonalt fellesskap:

> Det er bare våre ikke-jødiske landsmenn som kan gi oss tryggheten. Som kan slå fast at en forbrytelse mot menneskeheten det er også å føre 700 jøder gjennom alle nedverdigelsenes helvete til gasskammerets befrielse.[112]

Også styret i Det Mosaiske Trossamfunn (DMT) sendte et protestbrev som ble trykket og/eller referert i flere aviser. DMTs styre uttalte sin "dypeste indignasjon og skuffelse over domsresultatet". Det var ingen tvil, påpekte styret, om hva Wagners rolle hadde vært i "løsningen" av "jødespørsmålet", og "resultatet av denne 'løsningen er vel kjent." DMT beskriver dommen som et "hån mot de jøder som falt". Dommen framstår for norske jøder som en "av høyesteretts flertall ubevisst nedvurdering av en bestemt gruppe norske borgere."

Dommen hadde virket "deprimerende og nedstemmende på oss gjenlevende jøder", avsluttet brevet, og "vi finner derfor at vi ikke kan la avgjørelsen passere uten å ha gitt uttrykk for vår sorg og bedrøvelse" over dommen.[113]

Høyesteretts dom ble etter Goldbergs og DMTs brev kommentert i flere aviser som oppsiktsvekkende. Dette var direkte resultat av reaksjoner fra jødisk hold, og jeg har i denne perioden ikke funnet reaksjoner som ikke direkte springer ut fra disse. Budskapet var gjerne at dommen var for mild med tanke på hva Wagner hadde bedrevet i Norge, at det å følge ordre ikke lenger skulle fungere som et gyldig forsvar, og at Wagners forsvar dermed var juridisk urimelig – og at det var fullt forståelig at de norske *jødene* reagerte med sorg og sinne over dommen.[114] Overskriften "Jødene protesterer"[115] gikk igjen. Også Goldbergs leserinnlegg ble referert og omtalt i flere aviser.

I 1946 var handlingene Wagner stod tiltalt for gjennomgående omtalt som det verste som hadde skjedd under okkupasjonen. Noen måneder senere, våren 1947 står – etter offentlige ytringer å dømme – (noen) norske jøder alene fram med sine reaksjoner på dommen. Majoritetssamfunnet hadde hatt en annen mulighet til å legge denne delen av okkupasjonshistorien bak seg enn de som selv var rammet av folkemordet. Goldbergs innlegg beskriver den jødiske gruppen som "alene" og setter dermed ord på den opplevelsen av isolasjon vi vet mange folkemordoverlevende opplevde i årene etter folkemordets slutt.

Goldbergs tekst står i dag fram som et usedvanlig tydelig brudd med og sågar en protest mot den nasjonalmytiske tilegnelsen av folkemordshistorien. Omtalen av Wagner-saken og den relative tausheten i etterkant av den siste dommen illustrerer at den "perfekte" mytiske fortellingen eksisterer i et omland av paradokser og motsigelser, kunnskap og ubevissthet, oppmerksomhet og blindsoner. Både Goldbergs og DMTs innlegg trykkes – og får vi anta, leses – i flere

Frigjøringsdagen 8 mai 1945 / VE Day in Trondheim (1945) Foto: Trondheim byarkiv/Schrøder.

aviser. Samtidig er vinklingene gjennomgående at det er naturlig at *jødene* protesterer. Parallelt med de eksplisitte budskapene om Norge som en trygg havn for jøder, finner vi også den implisitte antakelsen om at Wagner-saken handler om jøder – og dermed ikke nordmenn. Forbrytelsen mot jødene tjente som anklagepunkt mot okkupantene og mot de nordmenn som gjennom politisk medløperi hadde definert seg ut av det nasjonale fellesskap. Mangelen på reaksjoner i ettertid av Wagner- og Rød-dommene kan tolkes som at angrepet på jødene ofte hadde større verdi som symbol og anklagepunkt, enn som en politisk forbrytelse rettet mot en del av den norske befolkningen.

Myter og blindsoner

Vi har sett at den siste delen av den genocidale prosessen oppfattes, beskrives og var en del av norsk offentlighet i årene etter krigens og folkemordets slutt. Tyske og NS-gjerningspersoners fysiske voldsutøvelse beskrives, og den volden som ble rettet mot jødene ble beskrevet som særdeles grov. Det faktum at jødene hadde vært offer for særegne tiltak, den grove volden og massedrapene var jevnlig tema i pressen de første årene etter frigjøringen. Med utgangspunkt i rammeverk fra folkemordforskningen kan vi med andre ord slå fast at den *fysiske* delen av den genocidale prosessen verken var fortiet eller tabuisert. Dødsmønstrene blant den jødiske minoriteten var annerledes enn hos den ikke-jødiske majoriteten, og dette – at hele familier i flere ledd var blitt drept – var et aspekt vi har sett var til stede i nyhetsdekningen. Også det offisielle minneverket *Våre Falne* (som for øvrig hadde egne tekster om sjøfolk, hjemmestyrkene og utestyrkene, men ikke om jødene) peker

på det spesielle i angrepet på jødene: "Hele familier i tre ledd – fra besteforeldre til uskyldige småbarn – nådeløst utslettet, myrdet med kaldt blod, bare fordi de ikke tilhørte den rette rase."[116] Dette er særegne genocidale dødsmønstre, og de ble identifisert og beskrevet. Heller ikke de ideologiske forutsetningene for folkemordet var fortiet – den nasjonalsosialistiske eksterminatoriske antisemittismen ble identifisert som kjernen av nasjonalsosialismen både i illegale aviser og i etterkrigstidens presse.[117] Samtidig ser vi også at bestemte rammer for fortellingen om holocaust i Norge gjorde seg gjeldende. Disse rammene var en forutsetning for at folkemordet kunne inngå i en oppbyggelig nasjonalfortelling, en patriotisk mytologi. De samme rammene førte til at andre aspekter ved den genocidale prosessen (utdefineringen av nordmenn definert som jøder fra den norske nasjonen og angrepet på norske jøders identitet som nordmenn, ulike former for medvirkning fra nordmenn som ikke var NS-medlemmer, inndragning av alle eiendeler, strukturene *bak* de enorme tapstallene og ekstreme familiære dødsmønstrene – genocidale tiltak som vanskeliggjorde norske jøders arbeid med å gjenoppbygge tilværelsen etter katastrofen) ikke ble forstått som en integrert del av "jødeforfølgelsene". Det eksisterte tilsynelatende en blindsone: volden og drapene ble identifisert og fordømt – men ikke de øvrige genocidale tiltakene som hadde rammet norske jøder. Det er ikke overraskende eller uvanlig at den fysiske delen av et folkemord "tar oppmerksomheten fra" andre deler av prosessen, men det er likevel nødvendig å minne om at noe det som skiller et folkemord fra lignende forbrytelser er nettopp *totaliteten* i angrepet. Den selektive forståelsen av hvilken forbrytelse det var jødene hadde vært offer for, kan bidra til å forklare de folkemordsoverlevendes møte med etterkrigstidens byråkrati.[118]

De utpregede nasjonalmytiske rammene bidrar også til å forklare omtalen av Rød-saken: I fordømmelsen av tyskere og NS-medlemmer hadde folkemordet en nasjonal funksjon. I omtalen av en mer mangefasettert, og dermed fra et bredere folkemordsperspektiv langt mer typisk, gjerningsperson som Knut Rød, var denne nytteverdien ikke tilstede på samme måte. En mytisk fortolkning av fortiden gir en enkle og fullstendige svar. Her er det ikke plass til aktører som er mer enn én ting, som gjør noe godt og noe ondt, som er opportunister og lar seg styre av strategiske politiske hensyn eller sågar tilfeldigheter.

Et folkemord er en forbrytelse som i utgangspunktet gir mening kun for de som deler ideologien bak – for disse aktørene er forbrytelsen ikke bare en nødvendighet, men en dypt meningsfull handling. Genocidale ideologier, blant disse nasjonalsosialismens eksterminatoriske antisemittisme, er tungt mytiske og tilskriver dyp mening og eksistensiell betydning til utryddelsen av andre mennesker – "fienden." Men for ofrene og de fleste tilskuerne er et folkemord en meningsløs forbrytelse begrunnet i fri fantasi. Der lidelse under en krig kan gis mening når noen faller i det godes tjeneste, ofrer seg for en god sak og så videre, er et folkemord meningsløst for alle andre enn de ideologisk bevisste gjerningspersonene.[119] Når vi som historikere i ettertid analyserer holocaust som en genocidal prosess benytter vi oss av analytiske verktøy fra et relativt nytt forskningsfelt (komparativ folkemordsforskning) som ikke ble etablert før på 1980-tallet.[120] Vi er kjent med logikken bak et såkalt *root-and-branch*[121] folkemord, og vet hvordan drap av barn, gamle og syke kan plasseres innenfor en ideologisk kontekst og en genocidal logikk. Når jøder som ble drept under folkemordet i etterkrigstiden ofte omtales som "falne", kan dette betraktes som et forsøk på å forstå *hva slags død* man hadde å gjøre med i møtet med massedrap av en art man ikke tidligere hadde sett og som det var vanskelig å forstå. Den klassiske formuleringen som oppsummerer denne erkjennelsesproblemstillingen er at folk som ble drept i krigshandlinger eller under motstandsarbeid døde for noe de trodde på, mens jødene som ble drept under folkemordet døde på grunn av noe nazistene trodde på. (Dermed sitter vi igjen med det absurde faktum at spedbarn omtales som "falne" – et begrep som normalt brukes om de som faller i kamp.)

Folkemordet på de europeiske jødene dekket store deler av Europa og massedrapene var meningsløse og irrasjonelle for alle som ikke delte forestillingen om jødisk verdenskonspirasjon og rasekamp. Likevel ser vi at forbrytelsen omskapes til en nasjonalt meningsfull

hendelse. Dette er mulig fordi hendelsene tilpasses og formes i tråd med en mytisk forståelse av okkupasjonstiden – vi får en meningsbærende fortelling med en tydelig moralsk og samfunnsmessig funksjon. Media er en sentral mytebærer, også i dette tilfellet, og norske aviser var viktige i konstruksjonen og formidlingen av denne fortellingen. En mytisk måte å forstå en historisk hendelse på, kan injisere mening også til en i utgangspunktet meningsløs voldshendelse. Et fellestrekk ved historiske myter er en narrativ form som tilskriver mening til verden og menneskene, til menneskers handlinger og historie.

Gjennom å formidle fortellinger om folkemordet som ikke bare kunne inngå i, men bidra til å styrke en mytisk forståelse av krigsårene, kunne folkemordet bli en del av norsk offentlighet i en tid der behovet for nasjonal enhet og optimisme var stort. Den mytiske fortellingen ble etablert allerede under okkupasjonen, blant annet i den illegale pressen, den ble bygd videre på i de første etterkrigsårene. *Fortellingen om holocaust* var allerede fra begynnelsen av normativ og ideologisk – den var en reaksjon mot NS-ideologien som over fem år preket antisemittisme, at norske jøder ikke var nordmenn, ikke hørte hjemme i Norge og etterhvert at de var til skade for den norske nasjon, at det var "Jødeparagrafen" fra 1814 som representerte "ekte norske verdier." Fortellingen om Wergeland, humanisme og nordmenn som hegnet om sin lille jødiske koloni var i utgangspunktet en *motfortelling*, den oppsto som motstandsretorikk. Men når denne motstandsfortellingen ble med inn i etterkrigstiden som en mytisk beretning om hva som *faktisk hadde skjedd,* når folkemordshistorien ble slipt og tilpasset den bredere nasjonalmyten innebar dette at sider ved holocaust ikke ble belyst. Fortellingen var i utgangspunktet normativ (ekte nordmenn er ikke antisemitter, ekte nordmenn gjør alt i sin makt for å hjelpe jødene), men ble i løpet av etterkrigsårene forstått som deskriptiv (nordmenn var aldri antisemitter, nordmenn gjorde alt i sin makt for å hjelpe jødene). Det er nærliggende å tenke seg at nasjonaliseringen og mytologiseringen av holocaust også kan ha bidratt til de byråkratiske og juridiske blindsonene som gjorde etterkrigstiden – etterfolkemordstiden – ekstra utfordrende for norske folkemordoverlevende.

Noter

1 Innledningstekst av Tekst av Otto Lous Mohr, Våre Falne. Første bok. 1949: 6-7.

2 Se Brakstad 2006, Corell 2010, Reitan 2016. Se særlig Reitan 2016 for en bredere analyse av holocaust i norsk offentlighet 1945-2014.

3 Se blant andre Wieworka 2006, Novick 2001, Judt 2005, Kushner 1994, Lagrou 1997 og 2004. Funn fra USA og Storbritannia vil naturlig nok skille seg fra land som var direkte rammet av folkemordet, men heller ikke funn fra Belgia, Nederland eller Frankrike kan uten videre overføres til Norge.

4 Se Brakstad 2006, 2020 og 2021, Reitan 2016 og Simonsen 2020.

5 Se Brakstad 2006 og 2020 for en analyse av den illegale pressens beskrivelser av angrepene på norske jøder.

6 For mer om forholdet mellom historie (som fortidig virkelighet og som akademisk disiplin), kollektive minner og myter, se Anne Eriksen 1999 og 1995.

7 Arbeiderbladet 27. september 1947. Teksten er tidligere analysert i Brakstad 2006: 76-77

8 Se Brakstad 2006 og 2020.

9 I denne sammenhengen skiller jeg mellom "norske jøder" og "jøder i Norge". Sistnevnte gruppe inkluderer både jødiske nordmenn og flyktninger som kom til landet før 9. april 1940 på flukt fra nasjonalsosialistisk forfølgelse, og som ble omfattet av NS-regimet definisjon av "jøde". Alle som befant seg på norsk jord og var kategorisert som "jøde" etter NS' raselovgivning ble forfulgt på samme måte av det antisemittiske og genocidale regimet. Når det likevel gir mening å skille mellom norske jøder og jøder i Norge, handler dette om hvilke måter norskjødiske livsbetingelser ble rammet og norskjødisk kultur truet også for årene etter 1945. Et folkemord handler som kjent like mye om å ødelegge en særegen kultur som en "særegen rase". Identiteten "norsk jøde" var en logisk umulighet i henhold til den ideologiske rasetenkningen, folkemordet var dermed også et målrettet angrep på denne identiteten.

10 Se for eksempel Aftenposten 14. mars 1942, s. 2: "Under forhandlingene på Eidsvoll hersket det enighet om man måtte finne en måte å verge landet mot innvandring av jøder. Men om formen hadde man litt vanskelig for å bli enig. Da reiste den trauste bonden Teis Lundegaard seg og ropte utover forsamlingen: 'Stå opp alle som ingen jøder vil ha!' Hver eneste mann reiste seg. Saken var avgjort."

11 Se Brakstad 2006, Corell 2010, Reitan 2016, m. fl.

12 "...its commemoration had the lowest possible urgency." Lagrou 1997: 220. Se også Brakstad 2006. En mulig forklaring på diskrepansen på dette området mellom Norge og land med en mye større jødisk befolkning, er at nettopp fordi de norske jødene var så få i antall og så kollektivt varsomme med å være synlige som jøder, egnet de seg som gruppe bedre som abstraherte symboler enn det de større og mer synlige jødiske minoritetene i Belgia, Nederland og Frankrike gjorde.

13 Historiker Jon Reitan refererer i denne sammenhengen til "merkevaren Norge". Se Reitan 2016: 213.

14 Se Brakstad 2006 og 2020 og Simonsen 2020.

15 Kronikk av Elling Tjønneland: "Skam og bedrag" i Dagbladet nr. 176, 2. august 1946.Tidligere analysert i Brakstad 2006: 24.
16 Barthes 1999: 197.
17 Her er nordmenn enstbetydende med de (ikke-jødiske) nordmenn som var motstandere av NS-regimet og okkupantene.
18 For mer om den patriotiske minnekulturen, se Lagrou 1997 og 2004, Brakstad 2006, Corell 2010, Maerz 2010, Reitan 2016. Det som skulle bli minnekulturen omkring folkemordet – og okkupasjonstiden generelt – var i de første årene etter 1945 fortsatt i sin formative fase – fortellingen om krigen ble bygget og konsolidert. Den såkalt patriotiske minnekulturen er etter hvert godt kjent som betegnelse på nasjonale kollektive fortellinger om andre verdenskrig i okkuperte land. Et trekk ved den patriotiske minnekulturens formative fase, er nettopp den mytiske formen og funksjonen som omgir hendelsene som beskrives. Også det bildet som ble tegnet av holocaust og norskhet i offentligheten i de første årene etter folkemordet, har en mytisk form.
19 Artikkelen er basert på kildestudier over flere år, hvorav første del av studien ble gjennomført før dagens søkefunksjoner var tilgjengelige: For periodene 2003-2006 (systematisk lesing av avisene Dagbladet, Arbeiderbladet og Aftenposten på mikrofilm uten søkefunksjon for årene 1945 t.o.m. 1948) og fra 2017-19 med søket "jød*" i Retriever og i Nasjonalbibliotekets digitale avisarkiv for årene 1945 til 1955). Det er med andre ord snakk om et enormt kildemateriale, og i denne artikkelen presenteres de viktigste hovedtrekkene i omtalen. For utfyllende analyser av deler materialet, se også Brakstad 2006, 2021 og 2022.
20 Se Simonsen 2020.
21 Se Brakstad 2021. For en utfyllende oversikt og analyse av overlevendes møte med byråkratiet, se Reisel 2020. For en analyse av byråkratiets vurderinger i møte med overlevende, se Reisel 2020 og Berggren 2021. For mer om hvordan folkemordet preget den jødiske minoriteten i årene etter 1945, se Levin 2020.
22 Kritikken som rettes mot medias rolle i omtalen av folkemord og andre former for strukturell politisk massevold, er gjerne at journalister og redaksjoner ikke har nok kunnskap om forholdene på bakken, og dermed ikke evner å være tilstrekkelig kritiske til fortellingene de får servert av gjerningspersonene – som jo ofte tangerer ideologisk funderte årsaksforklaringer på volden. Se Brakstad 2016, Anderson og Brakstad 2016, Sadkovitch 1998, Moeller 1999, Thompson (red.) 2007, m.fl.
23 Sadkovitch 1998: 35.
24 Sadkovitch 1998: 34-35.
25 Moeller 1999, s. 50, Myers et al, 1996: 25.
26 Se Brakstad 2006: 59-75 for en mer utfyllende oversikt og analyse av dekningen av rettsoppgjøret mot folkemordets gjerningspersoner.
27 Se Brakstad 2006 og 2020.
28 Aftenposten 2. oktober 1946.
29 Se Lagrou 1997: 183.
30 For en mer utfyllende gjennomgang av dekningen, se Brakstad 2006: 51-56.
31 Dagbladet 24. mai 1945.
32 Dagbladet 24. mai 1945
33 De fem hadde selv organisert hjemreisen, med hjelp fra amerikanske styrker de møtte i Tyskland og danske Røde Kors. De hadde forsøkt å få hjelp fra norske myndigheter til å komme seg hjem etter at Buchenwald var frigjort, men i følge Steinmann hørte de ikke mer fra liasonoffiseren som var sendt til Tyskland for å lete etter norske fanger. Se intervju med Steinmann i Lothe og Storeide 2006: 136.
34 Aftenposten 25. mai 1945.
35 Aftenposten 19. juni 1945, s. 1.
36 Arbeiderbladet 22. juni 1945.
37 Arbeiderbladet 5. oktober 1946, leder.
38 Okkupasjonstidens politiminister Jonas Lie og sjefen for det tyske sikkerhetspolitiet tok begge selvmord, Karl Marthinsen var blitt likvidert av Hjemmefronten, og Gestaposjef Reinhard var flyktet ut av Norge.
39 Se Sveri 1982: 354ff og Harper 2012. Harper gir en gjennomgang av hvordan angrepet på jødene ble håndtert under rettsoppgjøret. Både Quisling og Wagner ble dømt forholdsvis mildt for sine respektive roller i angrepet på jødene.
40 Arbeiderbladet 21. august 1945.
41 Dagbladet 20. august 1945.
42 Arbeiderbladet 21. august 1945.
43 Arbeiderbladet 21. august 1945
44 Arbeiderbladet 21. august 1945.
45 Aftenposten 24. august 1945.
46 Aftenposten 24. august 1945.
47 Aftenposten 24. august 1945.
48 Aftenposten 24. august 1945.
49 Dagbladet 5. september 1945.
50 Kurt Walter Kuntze, Wilhelm Heilmann og Alfred Zeidler.
51 Arbeiderbladet 12. august 1946.
52 Arbeiderbladet 12. august 1946.
53 Arbeiderbladet 10. desember 1946. Natten det her fortelles om er trolig natt til 12. februar 1943, da mannskapet ved Grini hadde fått beskjed om at Tyskland hadde tapt ved Stalingrad.
54 Arbeiderbladet 10. desember 1946.
55 Arbeiderbladet 20. desember 1946.
56 Dagbladet 20. desember 1946.
57 Se for eksempel Dagbladet 13. og 14. desember 1945.
58 Dagbladet 29. mai 1946.
59 Dagbladet 2. juli 1945. Her omtales norske fangevoktere som norske uten anførselstegn, og det faktum at det var nettopp nordmenn som sto for den grove mishandlingen var et sentralt poeng i artikkelen.
60 Dagbladet 2. juli 1945.
61 Aftenposten 12. august 1946.
62 Arbeiderbladet 12. august 1946.
63 Dagbladet 13. august 1946.
64 Arbeiderbladet 11. juni 1946.

65 Wagner sto tiltalt for sin rolle i "Donau"-deportasjonen. Årsaken ble i pressen oppgitt å være at denne ene deportasjonen var et så grovt tilfelle at det var tilstrekkelig som tiltalepunkt. Under holocaust i Norge var, som vi vet, Donau-deportasjonen 26. November 1942 én av flere deportasjoner av nordmenn og andre som var definert som jøder etter NS sin raselovgivning.
66 Aftenposten 13. august 1946.
67 Aftenposten 13. august 1946.
68 Arbeiderbladet 3. oktober 1946, Dagbladet 2. oktober 1946, Aftenposten 2. oktober 1946.
69 Dagbladet 2. oktober 1946.
70 I Hitlers "profetiske tale," holdt for den tyske Riksdagen 30. januar 1939 påtok han seg rollen som profet og slo fast at hvis "verdensjødedommen" skulle lykkes i å kaste Europa ut i krig nok en gang, ville resultatet bli utryddelsen/ødeleggelsen av "den jødiske rase" i Europa. Se Eberhart Jäckels Hitlers's World View. A Blueprint for power fra 1981.
71 Aftenposten 2. oktober 1946.
72 Aftenposten 2. oktober 1946.
73 Aftenposten 2. oktober 1946.
74 Se blant annet Arbeiderbladet 5. oktober 1946 og "Hallesby og Hope som forsvarsvitnet i Wagnersaken", VG 4. oktober 1946.
75 Arbeiderbladet 5. oktober 1946.
76 Arbeiderbladet 8. oktober 1946.
77 Arbeiderbladet 8. oktober 1946.
78 Dagbladet 4. oktober 1946.
79 Dagbladet 3. oktober 1946. Aktor hadde også spurt Hallesby om det hadde foreligget tegn på jødeforfølgelser da den norske kirkens hyrdebrev ble forfattet. Hallesby svarte da, i følge avisen: "Ja, vi visste om jødeforfølgelsen i Tyskland, selv om vi ikke var så vel orientert som i dag. Vi visste at det var fare for jødenes liv, og derfor ble det handlet så raskt og brukt så sterke uttrykk."
80 Se Brakstad 2006 og 2020.
81 Dagbladet 1. oktober 1946.
82 Dagbladet 1. oktober 1946.
83 Aftenposten 2.oktober 1946.
84 Brakstad 2006: 68.
85 Dagbladet 4. oktober 1946.
86 Se Brakstad 2006: 64.
87 "Norge og jødene", Arbeiderbladet 27. november 1946.
88 For en gjennomgang av tiltalen, rettsforfølgelsen og frifinnelsen av Rød, se Harper 2012: 25-32.
89 For en oversikt over de mest utbredte rasjonaliserings- eller nøytraliseringsstrategiene, se Anderson 2017.
90 Aftenposten 5. februar 1946.
91 Se Brakstad 2006: 70-71 og Harper 2012.
92 Dagbladet 6. april 1948.
93 Dagbladet 6. april 1948.
94 Arbeiderbladet 10. april 1948.
95 Aftenposten 10. april 1948
96 Aftenposten 10. april 1948
97 For eksempel skrev Håndslag i forbindelse med okkupantene og NS-regimets angrep på jødene høsten 1942 at mot "denne banden står imidlertid et helt folk som er altfor sundt til å la seg smitte av den antisemittiske galskapen." I den "frie norske pressen" kom Hjemmefrontens stemme til orde og lovte at "over alt hvor det bare er mulig vil den sanne nasjonale front i Norge i pakt med Henrik Wergelands ånd rekke en hjelpende hånd ut mot de nordmenn og andre som i dag er særlig utsatt for nazismens forfølgelsesvannvidd." Håndslag 3. desember 1942. Se også Brakstad i Sørensen og Simonsen 2020.
98 Aftenposten 1. september 1945.
99 Aftenposten 1. september 1945.
100 Litteraturhistoriker Sigurd Aarnes har påpekt at minnet om Wergeland "som den forbilledlige patriot og henvisninger til hans liv og verk ble et sentralt trekk ved den norske 'nasjonsbygging' i det 19. og første halvdel av det 20. århundre." Aarnes 1990: 145.
101 Arbeiderbladet 19. mai 1947.
102 Arbeiderbladet 12. juli 1945.
103 Arbeiderbladet 12. juli 1945.
104 Mendelsohn kom i sin tale også inn på norske jøders nasjonalfølelse. Han sa blant annet: "Tallet på jøder ble aldri stort i Norge, og her ble aldri skapt noe jødeproblem. Derfor ble landet noe av oss selv, og vi kunne av fullt hjerte synge 'Ja, vi elsker – '."Arbeiderbladet 12. juli 1945.
105 Lagrou 1997.
106 "De frø Wergeland sådde har brakt rike frugter", Arbeiderbladet 8. september 1952, s. 2.
107 Aftenposten 4. september 1952.
108 Janoff-Bulman 1992.
109 Staub 1989. Se også Staub 2003: 430-31.
110 For norske jøders erfaringer med etterkrigstidens majoritetskultur, se Levin 2020: 175.
111 "De frø Wergeland sådde har brakt rike frugter", Arbeiderbladet 8. september 1952, s. 2.
112 "Er vi jøder allikevel av mindre verdi? Et apropos til Wagner-dommen." Dagbladet 12. mai 1947. Goldbergs og DMTs tekster er tidligere og mer utfyllende analysert i Brakstad 2006: 69-74, Brakstad 2021 (s. 51, 66-82, hvor de er gjengitt i sin helhet) og 2022: 60-62.
113 Her fra Arbeiderbladet 12. mai 1947. Arbeiderbladet trykte brevet i sin helhet, flere andre aviser refererte deler av innholdet. Se for eksempel Aftenposten samme dag.
114 Se for eksempel den redaksjonelle kommentaren "Vakling og usikkerhet" i Arbeiderbladet 19. mai 1947. Denne sto også på trykk i en rekke arbeiderblad rundt om i landet dagen etter. Flere andre dødsdommer ble omgjort rundt samme tid. I den grad akkurat Wagner-saken omtales, er det gjerne enten i forbindelse med Goldberg og DMTs reaksjoner eller i omtalen av andre dødsdommer. For eksempel skrev Hamar Arbeiderblad (27. mai 1947) at folk som "jødedreperen Wagner" og torturisten Henry Rinnan burde kunne henrettes selv om bruken av dødsstraff etter hvert igjen skulle avvikles.

115 Se for eksempel Aftenposten 13. mai 1947.
116 Tekst av Otto Lous Mohr, Våre Falne. Første bok: 6-7.
117 Se Brakstad 2006 og 2020 og Simonsen 2020
118 For folkemordoverlevendes møte med etterkrigsbyråkratiet, se Berit Reisel 2020.
119 Som vi vet er langt fra alle gjerningspersoner under et folkemord ideologisk troende. For forholdet mellom ideologisk overbevisning og deltakelse i genocidale prosesser, se for eksempel Maynard 2022.
120 Leo Kupers Genocide: Its Political Use in the 20th Century (Penguin) fra 1981betegnes gjerne som en formativ utgivelse for feltet.
121 Et folkemord som tar sikte på å drepe samtlige medlemmer av en definert gruppe, inkludert barn. Holocaust og folkemordet i Rwanda i 1994 er eksempler på denne formen for folkemord.

Litteratur

Anderson, K. (2017). "'Who was I to Stop the Killing?' Moral Neutralization among Rwandan Genocide Perpetrators". *Journal of Perpetrator Research*, 1(1).

Anderson, K. og Brakstad, I. V. (2016). "The Responsibility to Protect? Media Narratives and Responsibility to Protect". *Genocide Studies and Prevention*, 9(3), 96- 115.

Barthes, R. (1999). *Mytologier*. Oslo: Gyldendal.

Berggren, E. B. (2021). *Exclusion by Ignorance*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Brakstad, I. V. (2022). "'Det var en forferdelig tid etterpå, vet du.' Om folkemordet på de norske jødene og tiden etterpå." *Fortid* 2022 (2): 56-63.

(2021). *Etter folkemordet 1945-*. Oslo: Samlaget.

(2020). "'[…] å utrydde nordmennene av jødisk opprinnelse.' De illegale avisene og Holocaust" i Sørensen og Simonsen (red.): *Historie og moral – Nazismen, jødene og hjemmefronten,* s.153-188. Oslo: Dreyer.

(2016). *"Eldgammelt etnisk hat" – myter og avpolitiseringen av politisk vold. En analyse av samtidens norske medieframstillinger av massevolden i Bosnia-Hercegovina (1992–95) og Rwanda (1994)*. Doktoravhandling i historie, NTNU.

(2006). *Jødeforfølgelsene i Norge: omtale i årene 1942–1948*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Corell, S. (2010). *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker.* Doktoravhandling i historie, Universitetet i Oslo.

Eriksen, A. (1999). *Historie, minne og myte*. Oslo: Pax.

(1995). *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.

Den norske stat (1949-50). *Våre falne*. Oslo: Grøndahl.

Harper, C. S. (2012). *Rettsoppgjørets behandling av deportasjonen av jødene fra Norge under okkupasjonen 1940-1945*. HL-senterets temahefte nr. 16.

Jäckel, E. (1981). *Hitlers's World View. A Blueprint for power.* Harvard University Press.

Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions*. New York: The Free Press.

Judt, T. (2005). *Postwar. A History of Europe since 1945*. New York: Penguin Books.

Kushner, T. (1994). *The Holocaust and the Liberal Imagination*. Oxford: Blackwell.

Lagrou, P. (1997). "Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands." *Past and Present*. 154 (1), 181-222.

(2004). *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945-1965.* Cambridge: Cambridge University Press.

Levin, I. (2020). *Vi snakket ikke om holocaust. Mor, jeg og tausheten.* Oslo: Gyldendal.

Lothe, J. og Storeide, A. (2006). *Tidsvitner: Fortellinger fra Auschwitz og Sachsenhausen.* Oslo: Gyldendal.

Maerz, S. (2010). *Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs.* Oslo: Unipub.

Maynard, J.L. (2022). *Ideology and Mass Killing. The Radicalized Security Politics of Genocides and Deadly Atrocities*. Oxford: Oxford University Press.

Moeller, S. D. (1999). *Compassion Fatigue. How the Media Sell Disease, Famine, War and Death*. New York: Routledge.

Myers, G., Klak, T. og Koehl, T. (1995). "The Inscription of Difference: News Coverage of the Conflicts in Rwanda and Bosnia." *Political Geography* 15 (1), 21-46.

Novick, P. (2001). *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience.* London: Bloomsbury.
Reisel, B. (2021). «*Hvor ble det av alt sammen?» Plyndringen av jødene i Norge.* Oslo: Forlaget Press.
Reitan, J. (2016). *Møter med Holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur.* Doktoravhandling i historie, NTNU.
Sadkovich, J. J. (1998). *The U.S. Media and Yugoslavia, 1991-1995*. Westport: Praeger Publishers
Simonsen, K. (2020). "'[…] det krasseste utslaget av de samfunnsmessige understrømningene som truer sivilisasjonen' Diskursen om jødene og antisemittismen etter 1945", i Sørensen og Simonsen (red.): *Historie og Moral. Nazismen, jødene og Hjemmefronten.* Oslo: Dreyer, 229-265.
Staub, E. (1989). *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. New York: Cambridge University Press.
(2003). *The Psychology of Good and Evil: Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others*. New York: Cambridge University Press.
Sveri, K. (1982). "Landssvikoppgjørets merkeligste rettssak" i Brathold, Christie og Opsahl (red.): *Lov og frihet. Festskrift til Johs. Andenæs på 70-årsdagen 7. september 1982*. Oslo: Universitetsforlaget, 354-355
Thompson, A.(red.) (2007). *The Media and the Rwanda Genocide*. London: Pluto Press.
Wieworka, A. (2006). *The Era of the Witness*. Ithaca: Cornell University Press.
Aarnes, S. Aa. (1990). "Wergeland-kultusen som nasjonsbyggende faktor," i *Nytt Norsk Tidsskrift* 7 (2), 145-154.

Norske jøder transporteres fra Oslo havn og Akershuskaia, Utstikker 1, med DS Donau 26. november 1942, med neste stopp Stettin i Polen. Bildet er hentet fra filmen "Den største forbrytelsen". Foto: Nordisk Film Distribusjon.

Fagfellevurdert

Holocaust og norsk film

Sammendrag: *Med unntak for filmen "I slik en natt", regissert av Sigval Maartmann-Moe i 1958, ble skjebnen til de norske jødene under okkupasjonen stort sett neglisjert fram til 2020 i den ellers rikholdige katalogen over norske spillefilmer om Andre verdenskrig. Denne artikkelen gir en oversikt over de norske spillefilmene fra perioden 1946 til 2022 som eksplisitt omhandler Holocaust. Dokumentarfilmer behandles også. Til slutt diskuteres Maartmann-Moes film fra 1958 i forhold til dokumentarfilmen "Ninas barn" (Nina Grünfeld, 2015) om samme emne.*

Emneord: *Holocaust, norsk film, norsk dokumentarfilm, Andre verdenskrig, folkemordet på de norske jødene.*

Bjørn Sørenssen
Professor emeritus,
Institutt for kunst og medievitenskap, NTNU
bjorn.sorenssen@hf.ntnu.no

Det korte svaret på spørsmålet «Hvordan har Holocaust påvirket norsk film?» er: I forbausende liten grad. Med unntak for én spillefilm i 1958 og én i 1987, dukker denne problematikken ikke opp i norsk film i noen større grad før godt inn på 2000-tallet.

Dette korte svaret betinger en utdyping, da det ikke er noen mangel på filmer som tar utgangspunkt i krigsårene i de 77 årene som er gått siden frigjøringen.

I denne artikkelen vil jeg innledningsvis gi en oversikt over hvordan krigsårene har nedfelt seg i den norske filmhistorien og hovedlinjene i denne tradisjonen, før jeg går over til å diskutere de filmene som forholder seg til massemordet på de norske jødene. De ca. 30 spillefilmene vil bli behandlet kronologisk med henvisning til hvordan tre generasjoner av norske spillefilmregissører har behandlet motstanden mot den tyske okkupasjonen av Norge-

Den norske krigsfilmgenren - en oversikt

Perioden 9.april 1940 til 8.mai 1945 er et betydelig tidsskille i norsk historie. Etter å ha levd i fred siden 1814 var landet i fem år okkupert av en fremmed krigsmakt og underlagt et fascistisk diktatur og tysk okkupasjon og overherredømme. Selv om det kan sies at Norge slapp lettere fra Andre verdenskrig enn mange andre europeiske stater, ble okkupasjonsårene et vesentlig nasjonalt traume: byer som Molde, Kristiansund, Steinkjer, Namsos, Bodø og Elverum ble lagt i aske og ruiner i de første krigsdagene, og Finnmark og Nord-Troms ble offer for den brente jords taktikk da tyske styrker trakk seg tilbake i 1944. Konge og regjering ble evakuert til London, der de i tillegg til å bygge opp norsk hær, marine og flyvåpen administrerte den norske uteseilende handelsflåten der 2585 norske sjøfolk omkom i konvoifart for de allierte.

I Norge ble Hjemmefronten organisert under en felles ledelse med kontakter til London og til den norske legasjonen i Sverige, der over 40.000 norske flyktninger ble registrert. I tillegg etablerte norske kommunister en motstandsorganisasjon i Sør-Norge og samarbeidet med sovjetiske partisaner i det okkuperte Finnmark. Motstandsarbeidet førte også til at ca. 44 000 norske menn og kvinner havnet i konsentrasjonsleirer i Norge og Tyskland.

Det var derfor naturlig at disse begivenhetene satte sitt preg på den spede norske filmproduksjonen i årene etter krigen, først i form av dokumentarmateriale presentert av den norske filmavisen[1] og av filmavdelingen til de norske styrkene i England.

Manus til den første norske spillefilmen om okkupasjonen ble faktisk skrevet i fangeleiren Grini av Olav Dalgard, og smuglet ut av medfanger da Dalgard i 1943 ble sendt videre til Sachsenhausen.[2] Filmen, med tittelen *Vi vil leve*, ble Dalgards regidebut som regissør av «mainstream» spillefilm (han hadde tidligere redigert de norske arbeiderfilmene på 1930-tallet) og var basert dels på egne erfaringer og dels på fangehistorier Dalgard hadde hørt på Grini. Filmen fikk premiere i 1946. Samme år kom også *Englandsfarere*

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Sørenssen-IDO.pdf

Toralf Sandøs film "Englandsfarere". Kristen Dahl i rollen som fangevokteren, Lauritz Falk som Jan Hammer, Knut Wigert som Harald Silju, Ola Isene som Peder og Sigurd Magnussøn. Foto: Digitalmuseum.no/Arbark.

i regi ved Toralf Sandø, basert på Sigurd Evensmos bok, som igjen hadde bakgrunn i egne opplevelser.

«Den første generasjonen»: Hybridfilmer og begynnende problematisering

Disse to filmene var typiske for det vi kan kalle «1. generasjons»-filmskapere innen den norske krigsfilmgenren, filmer skrevet og regissert av personer som i voksen alder hadde opplevd okkupasjonen. Filmene hadde også det felles trekk at de bygde på historiske situasjoner. I tillegg representerte de en hybridgenre mellom spillefilm og dokumentarfilm, klarest uttrykt gjennom filmen *Kampen om tungtvannet* fra 1948, der regiansvaret var delt mellom norske Titus Wibe-Müller og franske Jean Dréville. Med flere av deltakerne i tungtvannsaksjonen på Rjukan i hovedrollene gjenskapte denne filmen den vellykkede kommandooperasjonen som satte en stopper for tyskernes forsøk på å utvikle kjernefysiske våpen.

Denne hybridgenren preget altså mange av «1.generasjonsfilmene». Titus Vibe-Müller regisserte i 1951 også *Flukten fra Dakar*, om skipet «Lidvard», som i 1941 ble holdt tilbake av det franske Vichy-regimet i Dakar, før det lyktes kaptein og mannskap å unnslippe. I 1954 kom filmen om Leif Larsen, kjent som «Shetlands-Larsen», som gjenskapte sin egen rolle som nøkkelperson i virksomheten til de såkalte Shetlandsbussene, som fraktet nordmenn fra Vestlandet til Storbritannia. Filmen, med tittelen *Shetlandsgjengen*, var basert på engelskmannen David Howarths bok og regien var ved Michael Forlong fra New Zealand. Nils R. Müllers *Kontakt!* (1956) tok utgangspunkt i radioagenten Oluf Reed Olsens virksomhet under krigen og hovedpersonene spiller seg selv. Sigval Maartmann-Moe, som regisserte filmen *I slik en natt* fra 1958, hører også til blant regissørene

i denne «1.generasjonen», men hans okkupasjonsfilm vil bli viet større oppmerksomhet i slutten av denne artikkelen.

Arne Skouen, som var den av de norske 1.generasjonsregissørene som kunne oppvise størst kontinuitet og kvalitet i filmene sine, regisserte fire filmer med okkupasjonen som bakgrunn. Den første av disse var *Nødlanding* i 1952. Den hadde også bakgrunn i en virkelig hendelse fra krigen, der seks amerikanske flygere som hadde blitt skutt ned ble reddet i sikkerhet av folk fra den norske motstandsbevegelsen. I 1957 kom *Ni liv*, med utgangspunkt i David Howarths bok om Jan Baalsruds eventyrlige flukt under krigen etter et mislykket kommandoraid. Denne filmen oppnådde, som første norske spillefilm, å bli nominert til en Oscar. I 1960 regisserte Skouen *Omringet*, en film som problematiserer helterollen. Rikshospitalet i Oslo huser en operatør som sender radiomeldinger til de norske styrkene i England. Tyskerne er med radiopeilere på sporet etter senderen og operatøren må komme seg over til Sverige før det er for sent. Situasjonen blir kritisk da en hjemmefrontsmann, som egentlig har fått beskjed om å komme seg over grensen, nekter å følge ordre og drar til Rikshospitalet der hans forlovede ligger og skal føde. Dette får dramatiske følger for de involverte: Gestapo raider sykehuset og overlegens hustru blir drept under skuddvekslingen. Filmen gis en retrospektiv ramme, der radiooperatøren Per etter krigen kommer til sykehuset der hans kone ligger og skal føde og der den samme overlegen er fødselslege.

Skouen, som selv måtte rømme da han var involvert i den illegale pressen, problematiserer den forenklede helteframstillingen i noen av periodens krigsfilmer i denne filmen, som han gjør det i de tre øvrige filmene med bakgrunn i okkupasjonen. Det kommer tydeligst til syne i den siste filmen, og etter manges mening, den beste filmen om okkupasjonen fra denne første generasjonen, *Kalde spor* fra 1962. Her bruker Skouen også en retrospektiv rammefortelling, der en mann vender tilbake til fjellene der han etterlot en gruppe flyktninger under krigen. Årsaken hadde sin bakgrunn i sjalusi og det resulterte i at flyktningene omkom i en snøstorm. Her har heltefortellingen blitt til en fortelling om svik. Gunnar Iversen hevder at enkel heroisme ikke lenger hadde noen plass i genren og nå ble erstattet med en revisjonistisk tendens:[3]

> Med *Kalde spor* hadde okkupasjonsdramagenren nådd et punkt der selvoppgjør og selvkritikk var nødvendig. Motstandsheltene er ikke lengre nøkterne hverdagshelter, gjengitt i pseudodokumentarisk stil som garanti for autentisitet, objektivitet og sannhet. Andre sider av krigen enn heltemotet hadde blitt synliggjort og de ytre fiender er erstattet av indre.[4]

Denne revisjonistiske tendensen finner vi videreutviklet i den neste generasjonen norske filmskapere, da de ga seg i kast med okkupasjonshistorien. Dette var en generasjon som hadde hatt sin barndom og ungdom under og umiddelbart etter krigen. Det kommer imidlertid ikke umiddelbart til syne i de første filmene fra denne neste generasjonen på slutten av 1960-tallet. Teamfilmregissørene Knut Bohwims *Det største spillet* fra 1967 og Knut Andersens *Brent jord* fra 1969, kan sies å fortsette tendensen fra de tidligere filmenes utgangspunkt i virkelige hendelser. *Det største spillet* var basert på Per Hanssons bok om Gunnvald Tomstad, som klarte å opprettholde en hemmelig radiosender gjennom å posere som NS-mann. *Brent jord* hadde manus av Sigbjørn Hølmebakk og var basert på hans dokumentarroman *Fimbulvinter,* med evakueringen og nedbrenningen av Finnmark som bakgrunn.

Den «revisjonistiske» andregenerasjonen

De «revisjonistiske» filmene fra denne «2.generasjonen» kom først på 1970- og 1980-tallet. I 1974 regisserte Arnljot Bergs filmen *Bobbys krig* etter eget manus. I denne filmen, som i motsetning til de tidligere filmene er en ren fiksjonsfilm, spiller Roy Bjørnstad rollen som alkoholisert jazzmusiker med liten sønn, som prøver å holde det gående i den grå krigshverdagen. Arnljot Bergs film dreier seg ikke så mye om anti-heroisering som *avheroisering.* Den patetiske og alkoholiserte jazzmusikeren og hans sønn driver fra nederlag til nederlag og minner oss om at okkupasjonen også var hverdag - faktisk mest hverdag.

Bente Erichsens film "Over grensen" (1987) ble fremfor alt den filmen som utfordret myten om "den gode motstandsmann", da den tok materiale fra rettssaken mot to grenseloser som ranet og drepte et jødisk ektepar de skulle bringe i sikkerhet i Sverige. Saken er kjent som Feldmannsaken. Bjørn Sundquist til venstre, Sverre Anker Ousdal til høyre. Foto: Statens filmsentral.

Med Eldar Einarsons *Faneflukt* fra 1975 tar regissøren opp det betente problemet med fraternisering mellom tyske soldater og norske kvinner. *Liten Ida* av Laila Mikkelsen (1981) går videre med problematikken fra *Faneflukt* gjennom filmatiseringen av den svenske forfatteren Marit Paulsens bok om sin oppvekst som "tyskerunge" under og etter krigen, sett med barnets øyne.

Bente Erichsens *Over grensen* (1987) ble framfor noen annen film den som fram for noen utfordret myten om "den gode motstandsmannen", ved å ta opp materiale fra rettsaken mot to grenseloser som ranet og drepte et jødisk ektepar de skulle bringe i sikkerhet over i Sverige, den såkalte «Feldmannsaken.» Filmen bygger på forfatteren Sigurd Senjes dokumentarroman *Ekko fra Skriktjern* fra 1982. I 1943 ble liket av en mann funnet i et tjern ved Trøgstad i Østfold, en uke etter ble også liket av en kvinne funnet. Det ble konstatert at de døde kroppene var ekteparet Jakob og Rachel Feldmann. Da drap på jødiske nordmenn ikke ble prioritert av NS-lensmannen, ble saken henlagt. I 1946 ble saken gjenopptatt av en norsk politimann, som ganske snart fant fram til de to grenselosene som hadde drept ekteparet, men det kom ikke til rettsak før året etter, etter at pressen hadde skrevet om saken. Det kom fram under rettsaken at de to hadde tilegnet seg både smykker og et betydelig pengebeløp etter drapene. De hevdet imidlertid at de var redde for at ekteparet ikke ville tåle belastningen og strabasene og drepte dem for å sikre fluktruta. I lagmannsretten ble de to frikjent for drap. Hverken tyveriet eller dommen ble anket til Høyesterett.

Saken vakte stor og ubehagelig oppsikt og stilte spørsmål ved Hjemmefrontens heltebilde. Da Bente Erichsen i 1987 satte i gang med sitt prosjekt med arbeidstittelen «Feldmannsaken» ble dette møtte med motstand fra hjemmefrontens veteraner. Så vel tidligere motstandsfolk som okkupasjonshistorikere nektet å samarbeide med henne på denne filmen, og etter en rettstvist ble hun dømt til ikke å bruke arbeidstittelen som tittel på filmen eller nevne stedet Trøgstad, der drapene fant sted.[5] Filmen er også en av de få tidlige okkupasjonsfilmene som inneholder

referanser til Holocaust, om enn indirekte.

«Tredje generasjon»: tendenser til heltedyrkelse

Mens disse «2.generasjons» okkupasjonsfilmer stort sett forholder seg til det «revisjonistiske» paradigmet som Gunnar Iversen har påpekt, innvarsler den siste okkupasjonsfilmen på 1900-tallet en vending i retning av mer klassiske heltedyrkelsen. Hans Petter Molands film *Secondløitnanten* (1993) er fortellingen om et eldre befal som på egen hånd kaster seg inn i krigen og her finner vi tendenser til den tidligere heltedyrkelsen av individet.

Denne tendensen finner vi i fullt monn tilbake i den første filmen som tar opp okkupasjonstiden i det 21. århundre. Joachim Rønnebergs og Espen Sandbergs *Max Manus* ble en norsk publikumssuksess på kino i 2008 og ble en av de mest sette norske filmene noensinne, med 1 160 000 tilskuere. Den hadde da den ble laget hatt de høyeste produksjonsutgiftene for en norsk film, med 55 millioner kroner, og den er dermed et norsk eksempel på det som på engelsk calles «high concept cinema.» Filmen ble også en rungende kritikersuksess, selv om enkelte historikere hadde innvendinger mot at manusforfatteren hadde tatt seg noen historiske «friheter.»

Filmen ble av flere kritisert for å bygge opp under den romantiserende heltedyrkelsen av de norske motstandskjemperne og avfødte en hissig debatt i kjølvannet av en artikkel av Erling Fossen i Aftenposten, en debatt som på mange måter var et frampek mot debatten rundt Marte Michelets bok *Hva visste hjemmefronten* i 2018.[6]

Året etter kom en film med en ny vri på krigshistorien. *Svik* (Håkon Gundersen 2009) er en fiksjonsfilm som legger seg tett opp til spionfilmgenren, der handlingen er lagt til en kabaret der «norske forretningsmenn og krigsprofitører vanker sammen med tyske SS-offiserer og eventyrlystne norske kvinner.»[7] Ti år senere tar filmen *Spionen* (Jens Jonsson 2019) opp en lignende situasjon, denne gang basert på en virkelig historie knyttet til Sonja Wigerts eventyrlige deltakelse i kontraspionasje-virksomhet med utgangspunkt i emigrantmiljøet i Stockholm. *Max Manus* innleder i det hele tatt en periode i den norske filmhistorien der okkupasjonsårene vies fornyet interesse. Mellom 2008 og 2022 ble det produsert hele 12 filmer, det vil si at nesten én norsk filmproduksjon i året ble viet krigsårene når vi ser på kinofilm og strømmeserier under ett. To av disse var to nye bearbeidinger av 1.generasjon okkupasjonsfilmer. *Kampen om tungtvannet* fra 2015 i regi av Per Olav Sørensen gjenforteller *Kampen om tungtvannet* fra 1948 i TV-seriens format og *Den 12.mann* – (Harald Zwart 2017) er Arne Skouens *Ni liv* gjenfortalt med hovedvekt på kollektivet bak Baalsruds flukt.

I to produksjoner, spillefilmen *Kongens nei* (Erik Poppe, 2016) og NRK-TV-serien *Atlantic Crossing* (Alexander Eik, 2020) dreier det seg om den norske kongefamiliens historie under krigen. I *Kongens nei*, er det, som tittelen signaliserer, Haakon VII som er hovedperson og filmen konsentrerer seg om de første dramatiske dagene etter 9. april 1940 og kongens beundringsverdig konsekvente forsvar for den Grunnloven han i 1905 hadde sverget å følge. Selv om filmskaperne har tillatt seg noen friheter i forhold til historien, er framstillingen i all hovedsak overensstemmende med de historiske begivenhetene.

Det samme kan ikke sies om *Atlantic Crossing*, som førte til en debatt der mange norske historikere pekte på svært lemfeldig omgang med historiske begivenheter. Tor Bomann-Larsen, forfatter av den åtte bind store biografien over Kong Haakon, kritiserte serien, etter å ha påpekt flere konkrete tilfeller av fordreining av historiske fakta, på NRKs hjemmesider. Han avsluttet innlegget under overskriften «Fake History - made in Norway». [8] Professorene Tom Kristiansen og Tore Rem gikk i Aftenposten ut mot filmen under overskriften «NRK gir seerne en grunnleggende usann fortelling om krigen,» der de, i likhet med Bomann-Larsen, pekte på en serie med til dels graverende usannheter.[9] I debatten som fulgte forsvarte serieskaperne seg ved å peke på at de hadde gjort det klart overfor publikum at dette er en fiksjonsserie ved å forsyne den med merkelappen «inspirert av sanne hendelser».[10] Tor Bomann-Larsen tok utgangspunkt i denne «merkelappen» da han avsluttet sitt innlegg med å karakterisere *Atlantic Crossing* som «fri fantasi – ikke «inspirert av» – men forkledd som «sanne hendelser».»

Fra filmen "Den største forbrytelsen", basert på Marte Michelets bok med samme navn. Foto: Anete Brun/Fantefilm.

Etter covid-pandemien kom det i 2022 to nye norske spillefilmer om Andre verdenskrig og nordmenn. Gunnar Vikenes film *Krigsseileren* er en tydelig parallell til Jon Michelets monumentale seksbinds epos *En sjøens helt* (2012-2018) om «skogsmatrosen» Halvor Skramstads opplevelser før og etter krigen. Michelet bruker sin hovedperson til å gjengi mange av de traumatiske opplevelsene til norske sjøfolk som seilte i den norske handelsflåten under krigen. På samme måte komprimerer *Krigsseileren* den dramatiske situasjonen de over 10 000 krigsseilerne opplevde ved å konsentrere dem rundt tre personer, kameratene Alfred og Sigbjørn, som i 1939 mønstrer på et skip som skal gå i linjefart på USA, og Alfreds kone Cecilia, som må sørge for familien gjennom fem vanskelige år.

Det samme fortellergrepet brukes i Erik Skjoldbjærgs *Kampen om Narvik*, der de dramatiske hendelsene våren 1940 skildres gjennom opplevelsene til den unge korporalen Gunnar Tofte og hans kone Ingrid.

Det er interessant å merke seg at mens det i de 30 årene mellom 1970 og 2000 bare ble produsert fem norske filmer med tema fra okkupasjonen, ble det bare i 2019-2020 presentert like mange spillefilmer over samme tema.

2020 - Holocaust i norsk spillefilm: *Den største forbrytelsen* og *Flukten over grensen*

I 2020 dukker omsider også Holocaust opp som tema i norsk film, 62 år etter Maartmann-Moes film om det jødiske barnehjemmet. *Den største forbrytelsen*, i regi av Eirik Svensson, er basert på Marte Michelets dokumentarbok med samme tittel og følger boka ganske tett. Men der Michelets bok gir et bilde av bakgrunnshistorien til de litauiske jødene Benzel og Sara Braude fra de slår seg ned i Kristiania i 1912, velger manusforfatterne Lars Gudmestad og Harald Rosenløw-Eeg å konsentrere seg om den dramatiske og tragiske perioden fra 26.november til 2.desember 1942. Dette er tidsrommet fra «innsamlingsaksjonen» av jøder, utført av nordmenn og ledet av politijenestemannen Knut Rød, igangsettes og til de jødiske kvinner, barn og menn som ikke anses

som arbeidsføre, sendes i gasskammeret i Auschwitz. Dette valget virker fornuftig og gir en fortettet og sterk dramaturgi.

I den grad filmen tar opp forhistorien og gir anledning til karakterfordypning, gjelder dette historien om Charles Braude, amatørbokseren som gifter seg med ikke-jødiske Helene. Interessant nok gjør filmen en liten vri på Harrys boksekarriere: i filmen bokser og vinner han i en landkamp med det norske flagget prominent på brystet, noe som visuelt bidrar til å understreke hans identitet som nordmann. I virkeligheten, som Marte Michelet sterkt understreker, var Braude-guttene sterkt engasjert i arbeiderbevegelsen på Østkanten i Oslo og Charles bokset med AIF-stjerna på brystet og landskampen var mot Sovjetunionen, som var utestengt fra det europeiske idrettsfelleskapet - i motsetning til Hitlers Tyskland.

Kritikerne framhevet Anders Danielsen Lies tolkning av rollen som Knut Rød, der han etter manges mening fikk fram det tvisynet som kom til å prege ettermælet til denne kontroversielle personen i norsk krigshistorie.

Samme år kom også Johanne Helgelands film *Flukten over grensen*, innrettet mot et barne- og ungdomspublikum. I motsetning til *Den største forbrytelsen* er ikke denne filmen basert på noen enkelthistorie, men er en fortelling «inspirert av historiske hendelser» på bakgrunn av de norske jødenes skjebne i 1942. De jødiske barna Sarah og Daniel har vært holdt skjult hos familien til søsknene Gerda og Otto, og etter at foreldrene er blitt arrestert må de fire barna komme seg over til Sverige. Manus er basert på Maja Lundes roman *Over grensen* (2012) og er på mange måter en klassisk spenningsfilm rettet mot et barnepublikum. Raseproblematikken berøres, da det viser seg at Otto har vært utsatt for NS-påvirkning, men han viser seg å være lojal mot sine nye venner og barna kommer seg helskinnet over grensen.

Holocaust i norsk dokumentarfilm

Norske dokumentarfilmer med utgangspunkt i Andre verdenskrig er et alt for omfangsrikt materiale for en gjennomgang i denne artikkelen, så jeg vil nøye meg med å ta opp de dokumentarfilmene av spillefilmslengde som tar utgangspunkt i Holocaust.

I Karoline Frogners *Mørketid* (1995) dukker Holocaust opp som en del av bakgrunnshistorien til en av ti kvinner som intervjues om sine opphold i tyske konsentrasjonsleirer under krigen.

Filmen var på mange måter en dristig nyskapning i norsk dokumentarfilm. Sara Brinch peker i boka *Virkelighetsbilder. Norsk dokumentarfilm gjennom hundre år* (2001) at den med sine dramatiseringer av intervjuene med ti norske kvinner som forteller om sine opplevelser, representerte noe nytt i norsk dokumentarfilmhistorie. [11]

Mannen som elsket Haugesund (2003) av Jon Haukeland og Tore Vollan forteller historien om Moritz Rabinowitz, som kom som polsk jødisk immigrant til småbyen Haugesund og ble en framgangsrik forretningsmann der. Under okkupasjonen måtte han gå i dekning, men ble avslørt og utlevert til døden i Auschwitz. Byens reaksjon på hans tragiske skjebne avslører urovekkende fordommer mot Rabinowitz som jøde og immigrant.

I *Trikken til Auschwitz* (2013) gir Elsa Kvamme det mest rystende portrett som til da var gitt i norsk film av skjebnen til de norske jødene. Hovedperson er Samuel Steinmann, en av de få norske jødene som overlevde Auschwitz. Steinmann forteller sin historie gjennom å besøke de ulike etappene på sin ferd, fra en trygg tilværelse i Oslo, via arrestasjon av norske politifolk som satte seg på Ljabru-trikken sammen med ham og overleverte ham til Gestapos hovedkvarter. Herfra følger filmen ham med det beryktede fangeskipet *Donau*, transport i krøttervogner til Auschwitz, der kvinner og barn øyeblikkelig ble sendt i gasskamrene, mens arbeidsdyktige menn ble sendt til slavearbeid. Steinmann klarte å holde seg i live i dødsleiren til den ble evakuert av tyskerne og overlevde også, sammen med fire andre norske jøder, dødsmarsjen til Buchenwald, der de ble nektet adgang til de svenske Røde Kors-bussene som ble tillatt å hente hjem nordmenn i leire, før de endelig kom seg hjem til Norge.

Filmen er bemerkelsesverdig på flere måter, framfor alt fordi regissøren i Samuel Steinmanns person har en karismatisk og medrivende forteller, som hun gir god plass og makter å plassere i en historisk kontekst ved hjelp av arkivmateriale, stillbilder og film-

I "Trikken til Auschwitz" følger vi Samuel Steinmann og hans ferd fra Nordseter, via fangeskipet Donau og Auschwitz/Birkenau til Buchenwald. Foto: Alert Film AS.

klipp. Det vesentlige dokumentargrepet er å følge Steinmann med kamera på hans ferd fra Nordseter, via fangeskipet Donau og Auschwitz/Birkenau til Buchenwald.

I filmtittelen *Trikken til Auschwitz* ligger det andre karakteristiske grepet i filmen: søkelyset på den norske delaktigheten i jødetransporten. Ledsaget av to norske statspolitimenn legger Steinmann ut på sin forferdelige reise, der første stoppested er den nyopprettede konsentrasjonsleiren på Berg i Vestfold. Her er vaktmannskapet utelukkende norsk, men de oppfører seg med en brutalitet som ikke står tilbake for de tyske SS-vaktene han siden skal møte. Kvamme legger stor vekt på å vise hvordan den norske jødetransporten var et *norsk* initiativ og ble gjennomført under ledelse av Knut Rød i samarbeid med Gestapo og SS i Norge. Filmen avsluttes med at Steinmann, den eneste som fortsatt var i live fra transporten til Auswitsch, var til stede da statsminister Jens Stoltenberg i 2013 på vegne av den norske regjering beklaget den behandling de norske jødene fikk under og etter Andre verdenskrig.

Redningen av barna fra det jødiske barnehjemmet i Oslo, var en av de få episoder fra begivenhetene rundt 26. november 1942 som var noenlunde allment kjent, bl.a. gjennom Maartmann-Moes film fra 1958. I *Ninas barn* (2015) - av Nina Grünfeld, selv datter av ett av barna som i november 1942 ble reddet ut av barnehjemmet, fortelles hendelsen sett fra de som var direkte involvert i den. I en serie hendelser som overgår fiksjonen, fortelles historien om hvordan barna ble brakt i dekning og noen uker senere brakt over til Sverige av grenseloser. Filmen dreier seg i stor grad om bestyreren av barnehjemmet, Nina Hasvoll, russiskfødt jødisk tysk psykoanalytiker. Det er hennes skjebne og hennes innsats for de utsatte barna Nina Grünfeld framhever i denne filmen. (Samtidig ble det utgitt en bok over med samme tittel og samme materiale, med Espen Holm som medforfatter).

I det valgte dokumentarfilmformatet bruker *Ninas barn* elementer fra såvel *Mørketid* som *Trikken til Auschwitz*. Grepet med å gi dramatiserte framstillinger

ligner på det Karoline Frogner gjorde i sin film. Her blir eksisterende svart-hvitt fotografier brakt til liv i farger og bevegelse av barn som i størst mulig grad ligner dem på fotografiene. I tillegg bruker regissøren, med stort hell, dansk/norske Birgitte Grimstads stemme til å gjengi Ninas, senere gift Nina Meyer og bosatt i Danmark, stemme, minner og tanker fra denne tiden.

I likhet med i Elsa Kvammes film, bruker også Nina Grünfeld *intervjuet*, i dette tilfellet med tre av barna som ble reddet, med stor emosjonell effekt. Siegmund Korn, Josef Fenster og Edith Wanstone (Krieser) bidrar til å gi filmen et flerstemmig narrativt driv. Et kort glimt av en samtale med ett av barna som i ettertid ikke har ønsket å snakke om denne tiden, illustrerer det traumatiske ved opplevelsen i de dramatiske novemberdagene i 1942.

Sigval Maartmann-Moe og *I slik en natt* (1958)

Redningen av barna fra det jødiske barnehjemmet i Oslo, som skildres i *Ninas barn* var en historisk hendelse som inspirerte en spillefilm som ble laget 62 år før Holocaust dukket opp igjen som emne for norsk fiksjonsfilm med *Den største forbrytelsen* og *Flukten over grensen* i 2020. Filmen fra 1958 var *I slik en natt* av Sigval Maartmann-Moe, en film som er sørgelig oversett i norsk filmhistorie.

Sigval Maartmann-Moe (1921-2010) hørte til den første etterkrigsgenerasjonen av norske filmskapere og han hadde på mange måter en typisk vei inn i norsk filmproduksjon for denne generasjonen. Han ble under okkupasjonen engasjert i den illegale pressen og havnet på Grini i 1942, der han ble i fem måneder. Etter å ha sluppet ut kom han seg i november over til Sverige og derfra til de norske styrkene i England. Etter krigen tilbrakte han en tid ved Pinewood studios i England før han vendte tilbake til Norge for å arbeide med film.[12] I likhet med andre filminteresserte i samme situasjon, fikk han mulighet til å utvikle seg videre som filmregissør takket være de såkalte «Oslo-filmene.» Dette var en serie korte dokumentarfilmer produsert for og finansiert av Oslo kinematografer på initiativ av Kristoffer Aamot - en nøkkelperson i norsk film i mellomkrigstiden og den første etterkrigstiden.[13]

Maartmann-Moe debuterte i 1951 som spillefilmregissør (kreditert som «teknisk regi») med filmatiseringen av Tarjei Vesaas´roman *Dei svarte hestane*. I 1954 var han regiansvarlig for filmen *Savnet siden mandag*, der manusforfatter Axel Kielland hadde bearbeidet mye av film-materialet fra Tancred Ibsens forbudte film *To mistenkelige personer* til et nytt manus.[14] I 1957 regisserte Maartmann-Moe *Peter van Heeren,* før han avsluttet sin filmkarriere med *I slik en natt* i 1958.

Filmens manus var ved Colbjørn Helander, en sentral person i norsk film på 1950-tallet. Han var opprinnelig filolog og arbeidet som forlagskonsulent da han søkte og fikk stillingen som direktør for Norsk film A/S, det kommunalt eide norske filmproduksjonsselskapet. I sin norske film- og kinohistorie fra 1967 vier Sigurd Evensmo Helander stor plass, der han peker på at Helander neppe var den mann som trengtes i direktørstolen ved filmselskapet, samtidig som han medgir at Helander kom til stillingen på det minst mulig ideelle tidspunkt.

Tittelen *I slik en natt* er hentet fra diktet «Juleaftenen» i Henrik Wergelands diktsyklus *Jøden,* der en omreisende jøde en stormfull julaften har funnet et lite forfrossent barn og forsøker å få levert det til foreldrene:

"I Jesu Navn, hvem er der i slig en Nat?"
"Den gamle Jakob. Kjende I mig
ei? Den gamle jøde?"
"Jøde!" skreg forfærdet
en Mands- og Qvinderøst. "Da bliv du ude!"

Det er uvisst hvem som har vært kilden for Helander under utarbeidelsen av manus, men det er nærliggende å tro at Nic Waal har vært en mulig kilde, da mange av de episodene som blir gjenfortalt, og da hun og Helander, i egenskap av sitt virke som forlagskonsulent, vanket i de samme kretser. Ellers er det påfallende at aksjonen ikke later til å ha vært omtalt i norske aviser før det ble kjent at Helander arbeidet på et filmmanus om den.

Filmen er mest tro mot de virkelige begivenhetene i sin skildring av selve evakueringen av barnehjemmet. Nina Grünfeld har da også brukt scenen da legen Liv (Nic Waal i virkeligheten) med bilen full av barn kommer seg forbi en tysk veisperring som illus-

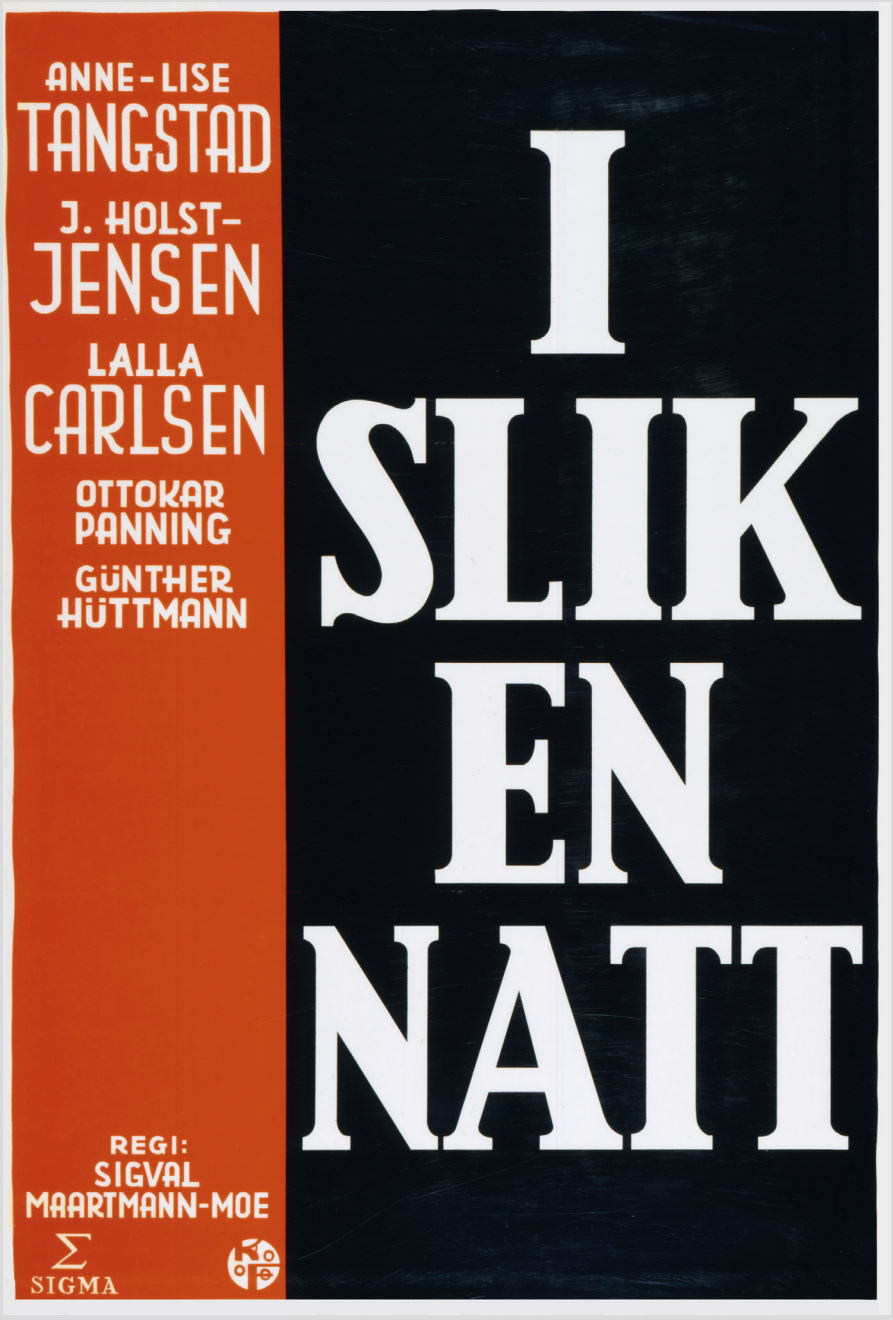

Filmplakat for filmen "I en slik natt" fra 1958. © Kjell Maartmann-Moe.

trasjonsmateriale for beretningen i sin film. Deretter tar fiksjonen over i form av en melodramatisk beretning med humoristiske innslag, fram til de ankommer i sikkerhet i Sverige. De humoristiske innslagene går ut på at barna innlosjeres hos en pensjonert musiker og hans husholderske på Nordstrand. Disse rollene ivaretas av de populære skuespillerne Joachim Holst-Jenssen og Lalla Carlsen og er nok fra manusforfatter og regissør ment som et åpenlyst publikumsfrieri.

Filmen har en klar spenningskurve som kulminerer i sekvensen med selve grenseovergangen med tyske soldater i hælene. Her ofrer en av guttene seg som lokkedue for tyskerne for å redde hele gruppen.

I slik en natt fikk meget god omtale etter premieren og kunne vise til godt besøk. De fleste av anmelderne anså at norsk film med denne filmen var på vei opp av bølgedalen igjen. Arne Hestenes i Dagbladet avsluttet optimistisk med å si «Vi har fått *I slik en natt,* vi trengte den. Men med den må vel ringen være sluttet, og den norske produksjon av okkupasjonsfilmer være et avsluttet kapitel»![15]

I boken *Ninas barn* forteller Nina Grünfeld at fire av guttene fra barnehjemmet, nå voksne og bosatt i Oslo, gikk på kino for å se *I slik en natt* og ble meget skuffet. Skuffelsen dreide seg først fremst, i følge Grünfeld, om at Nina Hasvoll var forsvunnet fra beretningen og erstattet av en rollefigur som i filmen bare omtales som «bestyrerinnen», men når hun også beskriver denne rollen som «en dum gås» er det å trekke det for langt.[16] Men de fires skuffelse er høyst forståelig: som nevnt er det bare selve evakueringen av barnehjemmet som framstilles noenlunde dokumentarisk, det øvrige er «virkelighetsfiksjon.»

I en artikkel i *Morgenbladets* nettutgave 29.12.2020 i forbindelse med premieren på *Den største forbytelsen,* går Grünfeld hardere til felts mot *I slik en natt:*

> I *I slik en natt* er de gode bare gode – og de er alle norske, og de onde er bare onde – det vil si tyskere. Med en slik virkelighetsoppfatning kunne ikke Nina Hasvoll, den jødiske bestyreren av barnehjemmet, bli gestaltet slik hun var, med kullsvart hår, mørke øyne og tysk aksent. I stedet ble hun i Anne-Lise Tangstads skikkelse til en høyreist, blond lege med det symbolske navnet Liv. Kanskje ønsket Maartmann-Moe å effektivisere fortellingen ved å slå sammen de to autentiske skikkelsene, legen Nic Waal og Nina Hasvoll, til én karakter. Fra et dramaturgisk ståsted kan dette være forståelig, men årsaksforklaringen ligger nok et annet sted. I 1958 var det helt enkelt ikke rom for at en filmhelt kunne være en mørk, jødiske kvinne med flyktningebakgrunn. På samme vis var det uaktuelt å fortelle at det var sivilkledd, norsk statspoliti som natten til 26. november arresterte jødiske barn, kvinner og eldre – for så å bringe dem til Akershuskaia og skipet Donau, som fraktet dem videre til gasskamrene i Auschwitz. I filmen er det derfor tyske soldater i uniform som gjennomfører denne ugjerningen – en ren historieforfalskning.[17]

Bortsett fra at Anne-Lise Tangstad verken kan karakteriseres som «blond» eller «høyreist», og at filmen i sin samtid ble berømmet for å vise et mer nyansert syn på tyskerne enn det vanlige fiendebildet, reiser Grünfeld her temmelig urimelige krav til Helander og Maartmann-Moe anno 1958. Historien om Nina Hasvoll og hennes rolle var sannsynligvis helt ukjent for dem og på samme grunnlag stiller jeg meg også tvilende til hennes «årsaksforklaring» om at det var umulig for filmskaperne å ha en «mørk jødisk kvinne med flyktningebakgrunn» som heltinne. Å anklage dem for «historieforfalsking», da de ikke viser at det var nordmenn som utførte arrestasjonene, er også urimelig. (Grünfeld innrømmer faktisk dette i sin neste setning). Helander og Maartmann-Moe forholdt seg til det som gikk for å være den norske historien om okkupasjonen i 1958. En artikkel av juristen og historikeren Christopher S. Harper i *Samtiden* i 2015 hadde tittelen *Hva var kjent om jødeutryddelsene før Donau-deportasjonen? Et forsøk på nøktern dokumentering.* Her peker han på at et historieverk fra 1959, dvs. året etter *Slik en natt* hadde premiere, karakteriserte 1942 som «det store år i norsk motstandshistorie». Påstanden ble gjentatt i åttebindsverket *Norge i krig* i 1987 og Harper spør

> Kunne konklusjonene ha blitt de samme om jøde-deportasjonen hadde vært tatt med i oppsummeringen? Kanskje, kanskje ikke, men i dag

Fra filmen "I slik en natt" (1958) av Sigval Maartmann-Moe.

> ville det vært helt umulig å lage slike oversikter over begivenheter fra 1942 uten å ta med jødeforfølgelsene.[18]

Ut fra de kunnskapsmessige forutsetningene som Helander og Maartmann-Moe opererte under, er det all grunn til å framheve *I slik en natt* som en modig film, som bidro til å utvide norsk bevissthet om begivenhetene under okkupasjonen, ved å peke i retning av masseutryddelsen av jødene. Det skulle altså gå 62 år før dette igjen ble emne for norske spillefilmer.

Noter

1 Den norske filmavisen - 1945-1963 - ble etablert av NS-regjeringen i Norge i 1941 som et propagandatiltak med lydfilmutstyr donert av de tyske okkupasjonsmyndighetene. Ut over vinteren og våren 1944-45 greide de ansatte i filmavisen å gjemme unna tilstrekkelig med råfilm for å kunne filme frigjøringsdagene i Oslo og på Østandet og senere også i andre norske byer.

2 Dalgard, O. Samtid II s.. 46-47 Oslo: Tiden norsk forlag 1978

3 I sin kino- og filmhistorie fra 1967 peker også Sigurd Evensmo, selv aktiv mostandsmann, på Skouens utvikling av et mer nyansert syn på okkupasjonen og motstandskampen. Evensmo, S. Det store tivoli.Film og Kino i Norge gjennom 70 år s.s.326-32: Gyldendal Norsk Forlag

4 Iversen, G. og Svendsen, T.O. Okkupasjonsdramaene - fem år slik vi har sett dem s.24 Oslo: Norsk filminstitutts skriftserie Nr.2 1995

5 Iversen og Svendsen 1995 s.28

6 Fossen, E. «Motstand glorifiseres» Oslo: Aftenposten. 14. desember 2008.

7 Sitat fra distributørens SF Norges informasjonssskriv sitert i Holst, J.E. Filmen i Norge 1995-2011 Oslo:Gyldendal 2011 s.310

8 https://www.nrk.no/ytring/fake-history_-made-in-norway-1.15233333

9 https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/86BQr2/nrk-gir-seerne-en-grunnleggende-usann-fortelling-om-krigen

10 https://www.nrk.no/kultur/nrk-har-ikke-faktasjekket-atlantic-crossing-selv-1.15269135 1.12 2020

11 Brinch,S. Fortiden illustrert i Brinch.S og Iversen.G Brinch, S. og Iversen,G. Virkelighetsbilder. Norsk dokumentarfilm gjennom hundre år s.219-233 Oslo: Universitetsforlaget 2001

12 Maartmann-Moe forteller om dette på nettstedet «Aktive fredsreiser» i et udatert intervju med Oddvar Shjølberg: www.aktive-fredsreiser.no/administrasjon/tidsvitner/tidsvitne_maartmann_moe.html (Lastet ned 8.3 2022)
13 Om Oslofilmene se Iversen, G. Brinch, S. og Iversen,G. s.78-83
14 Tancred Ibsens film fra 1950, basert på Gunnar Larsens roman med bakgrunn i en virkelig hendelse. Filmen ble i en Høyesterettskjennelse fra 1952 forbudt for offentlig framvisning. Se Iversen,G. Norsk filmhistorie s.185-188 Oslo:Universitetsforlaget 2011.
15 Dagbladet, Oslo 24.01 1958
16 Grünfeld,N. og Holm.E Ninas barn. Fortellingen om det jødiske barnehjemmet i Oslo s.190 Oslo:Kagge Forlag 2015
17 https://www.morgenbladet.no/ideer/essay/2020/12/29/ikke-bare-jodenes-historie/
18 Samtiden1/2015 s.106-122

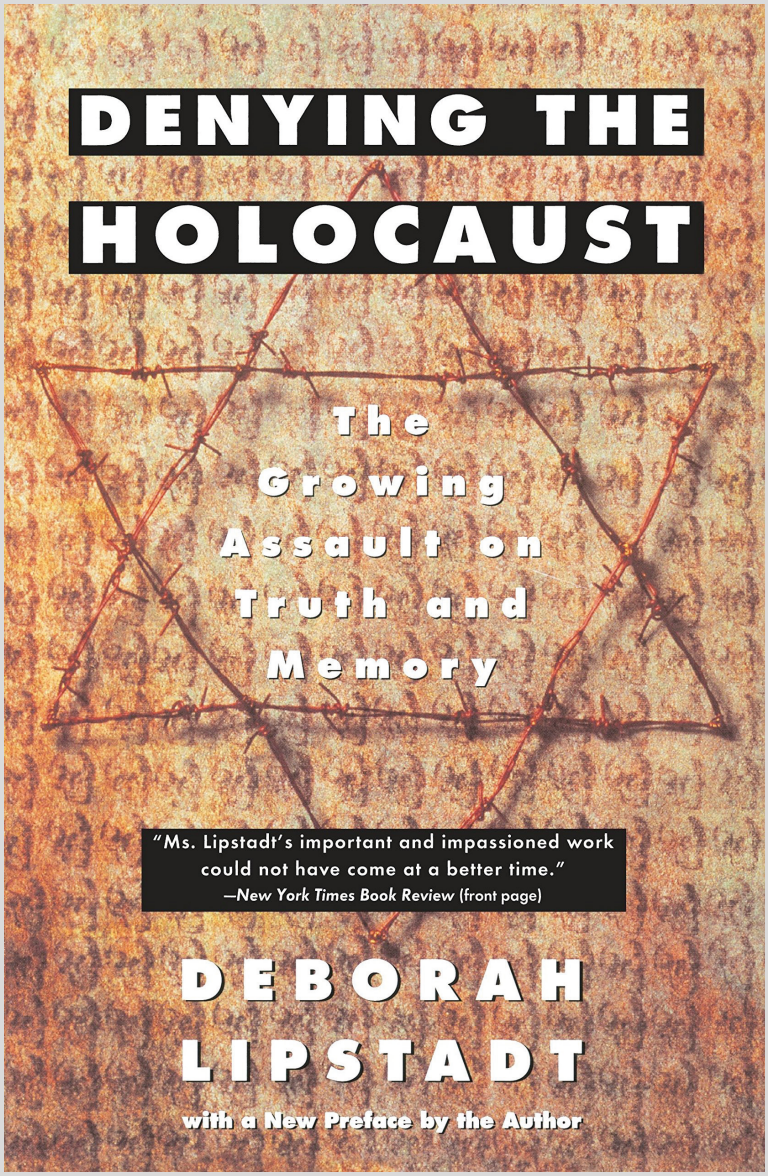

Deborah Lipstadts bok "Denying The Holocaust. Foto: Penguin Books.

Fagfellevurdert

David Irving vs. Penguin Books og Deborah Lipstadt sett med norske øyne:

Holocaust og medievirkeligheten 2000

Sammendrag: *Den britiske faglitterære forfatteren David Irving hadde vært kjent i offentligheten som Holocaustfornekter i åtte år da han i 1996 saksøkte den amerikanske akademikeren Deborah E. Lipstadt for å ha betegnet ham som nettopp dette i hennes bok «Denying the Holocaust.» Saken kom for retten i London i 2000 og var gjenstand for stor internasjonal mediedekning. Også norsk presse fattet interesse for injuriesaken og dens prinsipielle sider. Rettssaken medførte at norske medier fordypet seg grundigere i fenomenet Holocaustfornektelse enn noen gang tidligere. Norske journalisters dekning av saken kom likevel til å bære preg av begrensede kunnskaper om dette fenomenet, begrenset spalteplass, samt en viss forsiktighet med å karakterisere Irvings person og virke i ærlige former. David Irving, som ikke var et helt ukjent navn i norske aviser fra tidligere sammenhenger, ble den første internasjonale Holocaustfornekteren til å vies bredere omtale i Norge. På samme tid røpet den norske mediedekningen en merkbart svakere interesse for Lipstadt, enda hun var den saksøkte og forfatter av den første samlede fremstilling av internasjonale Holocaustfornektere.*

Emneord: *Pressehistorie, Historikerdebatt, Den andre verdenskrig, Holocaust, Holocaustfornektelse, David Irving, Deborah Lipstadt.*

Gunnar D. Hatlehol
Forsker,
Narviksenteret
ghatlehol@narviksenteret.no

Deborah E. Lipstadt, professor i jødisk moderne historie og Holocauststudier ved Emory University, utkom i 1993 med boken «Denying the Holocaust» på forlaget The Free Press, et datterselskap av Macmillan. Boken solgte moderat, men likevel i nok eksemplarer til å bane vei for en paperback-utgivelse på forlaget Plume, et datterselskap av Penguin Books, året etter. Den sterkt kontroversielle britiske forfatteren David Irving, en av de mer omtalte personene i boken, gikk i 1996 til sak mot Lipstadt og forlaget. Etter en omstendelig og langtrukken forprosess gikk injuriesaken for en domstol i London fra januar til april 2000. Rettssaken og dommen som til slutt forelå ble fulgt mer eller mindre nøye med på og diskutert i norsk presse. Hvordan den ble fremstilt, av hvem og hva norske observatører var opptatt av i sakskomplekset som omga Irvings søksmål mot en av sine kritikere, skildres i de neste avsnittene.

Bakgrunnen

Gjennom elleve kapitler i verket «Denying the Holocaust» skisserte Deborah Lipstadt enkeltpersoner og institusjoner som i etterkrigstiden hadde gjort seg bemerket med å fornekte folkemordet på jødene under den andre verdenskrig som historisk faktum. Boken hennes ga innblikk i de tette båndene som de navngitte Holocaustfornekterne hadde dannet til nyfascistiske, høyreekstremistiske og antisemittiske politiske grupperinger i Europa og USA.

David Irving hadde på det tidspunktet bak seg i overkant av 15 bokutgivelser, stort sett med temaer fra den andre verdenskrig. Uten noen universitetsutdannelse og vitenskapelig skolering å vise til, betegnet han seg som selvlært historiker og krevde å bli tatt på alvor som fagmann. Et varemerke for ham ble å arbeide nærmest utelukkende med arkivkilder og muntlige kilder når bøker skulle skrives. Bøkene til

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Hatlehol-IDO.pdf

David irving. Foto: Ukjent.

faghistorikere innenfor feltet hadde han mest forrakt til overs for og unngikk derfor å bruke dem som kilder. Gjennom sin metode hevdet han å komme til andre sannheter enn de etablerte. I årene etter bokdebuten i 1963 tilegnet Irving seg et rykte som en svært kontroversiell forfatter, blant annet ved å bli part i flere injuriesøksmål. Regelrett beryktet ble Irving etter utgivelsen av boken «Hitler's War» i 1977, der han hevdet at Hitler ikke hadde tatt initiativ til folkemordet på jødene og ikke en gang hadde hatt kjennskap til det.

Et fåtalls historikere med generell kompetanse av varierende tyngde på Nazi-Tysklands historie, som Gordon A. Craig, John Keegan, Norman Stone og Donald Cameron Watt, sto på ulike tidspunkt frem og ga Irving gode skussmål som historiebokforfatter. Sistnevnte var også eneste etablerte faghistoriker som i løpet av Irvings karriere innledet noe som helst offisielt prosjektsamarbeid med Irving. Det skjedde i 1968.[1] Den gjennomgående tendenden var at klare konfliktlinjer mellom faghistorikermiljøene og Irving tok form etter «Hitler's War.» En rekke velansette spesialister innenfor sine faghistoriske felt, slik som Martin Broszat, Hugh Trevor-Roper, Charles W. Sydnor jr., John Lukacs og Peter Hoffmann, forfattet kritikker som hamret løs på hans troverdighet som historiker, etter hvert som nye bokutgivelser fra Irvings hånd fulgte, alltid med en tilbøyelighet til å fremstille Nazi-Tysklands ledere i et best mulig lys.

En dramatisk forverring av Irvings nasjonale og internasjonale omdømme inntraff da han i 1988 erklærte at han ikke trodde på gasskamrenes eksistens og benektet at Nazi-Tyskland hadde stått bak et systematisk massemord på jødene i Europa. De neste årene ble hans fornektelse av Holocaust gjentatt med jevne mellomrom og på høylytte måter.[2] I offentligheten festet det seg et syn på ham som først og fremst en Holocaustfornekter med forgreninger til den politiske ytrehøyrefløyen. Fra da av viste det seg umulig for Irving å få utgitt bøker på respekterte forlag og han tydde i stedet til utgivelser på sitt private foretak, Focal Point Publishing.

Lipstadts beskrev Irving i boken «Denying the Holocaust» som «en av de farligste talsmennene for Holocaustfornektelse», en mann som tøyde og forvrengte historisk bevismateriale helt til det sammensvarte med hans ideologiske orienteringspunkter og politiske dagsorden.[3] Lipstadt avslørte Irvings dobbelstandard i omgangen med kilder, nemlig hans trang til på den ene siden å stille svært høye krav til dokumentariske beviser for forhold som viste Nazi-Tyskland på sitt verste, og på den andre siden uforbeholdent å akseptere overfladiske indisier for å kunne kildebelegge påstander om allierte overgrep mot tyskere. Dette var et trekk ved Irving, påpekte hun, som han hadde til felles med andre Holocaustfornektere.

Tid gikk før Irving ble oppmerksom på boken til Lipstadt. Først i november 1995, etter at forlagene Macmillan og St. Martin's Press hadde annulert avtalen om å utgi hans forestående biografi om Joseph Goebbels i kjølvannet av negative presseoppslag, skrev Irving til Penguin Books i London og forlangte «Denying the Holocaust» trukket tilbake fra markedet.[4] Da det i september 1996 var klart at forlaget ikke bøyde

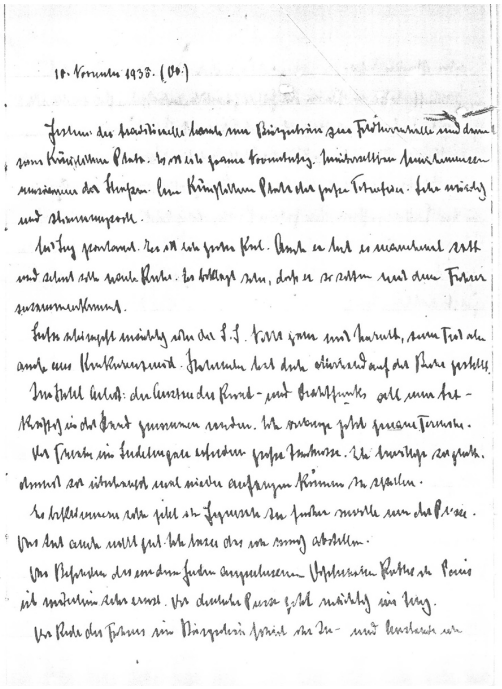

Joseph Goebbels samlede dagbøker ble funnet på mikrofilm i Russland av den tyske historikeren Elke Frölich. Bildet viser notatene fra 10. og 11. nov. 1938. Foto: Wikimedia Commons.

Joseph Goebbels (1897-1945). Foto: Bundesarchiv, Bild 146-1968-101-20A / Heinrich Hoffmann / CC-BY-SA 3.0

seg, gikk Irving formelt til injuriesøksmål mot forlaget og Lipstadt. Begge de saksøkte avviste å inngå forlik med Irving, idet dette ville innebære å forsake bokens hovedkonklusjoner. Dermed ble kursen mot oppgjør i rettssalen staket ut i desember 1997. Irving anla sitt injuriesøksmål i Storbritannia fremfor USA ettersom injurielovgivningen i førstnevnte land la bevisbyrden på den saksøkte.

Penguin Books og Lipstadt måtte altså bevise at hennes fremstilling av Irving var holdbar. Saksøkte måtte følgelig legge opp til et kostbart forsvar og løste det, i samråd med sine advokater, ved å mønstre et team av sakkyndige med ekspertise på henholdsvis Nazi-Tysklands historie, Holocaust, Hitlers antisemittisme og rolle i Holocaust, Auschwitz-Birkenau og høyreekstremisme i Tyskland.[5] En nøkkelrolle tilfalt førstnevnte, historieprofessor Richard J. Evans, som sammen med to researchere tok for seg et utvalg av Irvings bøker, utgitt i årene 1963-1996, og gikk kildehenvisningene til disse systematisk etter i sømmene.

De ferdige rapportene og annet innsamlet bevismateriale fra de sakkyndige ble overlevert domstolen i juli og august 1999.[6] Siden det ble veldige mengder med dokumenter å gjennomgå, kunne rettssaken først ta til den 11. januar 2000 i High Court-bygningen i London. Gitt materien som skulle behandles var tre måneder satt av til rettsmøtene, som ble forestått av dommer sir Charles Gray. Advokatene til Lipstadt og Penguin Books la opp til et forsvar som argumenterte for at Irving var en historieforfalsker og løgner. De understreket stadig at det ikke var historien og Holocaust som var oppe til rettslig vurdering, men Irvings redelighet som historiker og berettigelsen av merkelappen Holocaustfornekter på ham.

Over til Norge

Inntil veiskillet i 1989 var David Irving et navn som hadde figurert sporadisk i norsk presse. Bare del-

vis hadde omtalen av ham formidlet at dette var en kontroversiell mann, inntil han altså utvetydig identifiserte seg med Holocaustfornektere. Etter det ble Holocaustfornektelsen innfallsvinkelen for hvordan norske medier fremstilte ham. I tiåret som fulgte knyttet norsk presseomtale av Irving seg for det aller meste til to bestemte saker. Første gangen, i juli 1992, gjaldt det den verdensomspennende nyheten om funnet av Josef Goebbels' tilnærmet komplette dagbøker på mikrofilm i Moskva. Funnet ble gjort av den tyske historikeren Elke Fröhlich, som hadde forestått utgivelsen av de dagbokfragmentene som inntil da var kjent – og hun håpet nå å gå videre med forberedelsen av en komplett utgave av dagbøkene.[7] Irving kom inn i denne historien fordi han ble varslet om funnet, dro til Moskva for å studere det og ble dernest engasjert av den britiske avisen *Sunday Times* til å oversette og presentere utvalgte deler av dagbøkene med sikte på offentliggjørelse. Denne avtalen og det at en mann med Irvings omdømme hadde fått tilgang til dagbøkene, ble skarpt kritisert fra flere hold og skapte kontroverser som gikk rundene også i norsk presse.

Den andre foranledningen som brakte Irving inn i norsk mediesammenheng, var en lengre debatt som startet da Hans Fredrik Dahl i sin ukentlige Dagbladet-spalte den 25. juni 1996 gikk god for Irvings nylig utkomne biografi om Goebbels og betegnet ham som «den fremste kildekritiker innen nazismens historie i dag».[8] Tilsvar kom raskt fra den til da lite kjente historikeren Rolf Hobson.[9] Fortsettelsen utviklet seg til en uforsonlig polemikk, i flere aviser, med bidrag også fra sosialantropologen Theodor Barth, filosofen Espen Hammer, journalisten Lasse Midttun og historikeren Hans Rustad. Hele tiden, like til debatten stilnet av i september, fastholdt imidlertid Dahl sin positive vurdering av Irvings forfatterskap.[10]

Dette viste seg likevel bare å være oppvarmingen til det mediemessige oppstyret som historikeren Odd-Bjørn Fure utløste den 25. februar 1997, da han lanserte sin pamflett «Kampen mot glemselen. Kunnskapsvakuum i mediesamfunnet», et oppgjør med Dahls utspill om Irving samt medienes og historikernes taushet i møtet med dem. Nye kronikker fulgte, både av Fure og en enda større debattantskare enn sist, mens en engasjert Dahl leverte det ene forsvaret av sitt standpunkt etter det andre.

Underveis var Irving en bakgrunnsskikkelse i debatten, inntil han den 13. mars trådte frem med et tilsvar til historikeren Frank Meyers innlegg i Aftenposten ni dager tidligere.[11] Meyer var syv dager senere ute med en kronikk i samme avis der han kritiserte Dahls argumentasjon i debatten. Han betegnet Irving som «en dårlig historiker», hvis bøker ikke viste «kontroll og disiplin ved utvalg, fortolkning og bedømmelse av dokumentene.» En ny kommentar til Meyer kom fra Irving den 4. april.[12] På det tidspunktet var den aktive debatten inne i sin siste måned. Da status omsider kunne gjøres opp etterpå, hadde mer enn 150 oppslag i aviser og tidsskrifter kommet på trykk i reaksjon på Dahls kontroversielle første kronikk om Irving.[13]

Hva så med norsk presses forhold til Deborah Lipstadt? Interessen for henne gjenspeilte kjennsgjerningen at hun var en stillfaren akademiker, uten antydninger til personlig bagasje som kunne gjøre henne beryktet. Ei heller hadde hun vært opphav til saker egnet til å fenge tabloide medier, aller minst i Norge. Norske avisers berøring av Lipstadt før injuriesakens oppstart begrenset seg til tre tilfeller. Første gang var Dagbladet i januar 1995, da en kommentar i forbindelse med 50-årsdagen for frigjøringen av Auschwitz også ledet til en kort omtale av fenomenet Holocaustfornektelse og Lipstadts bok «Denying the Holocaust» ble trukket frem.[14] Aftenposten sto for de to øvrige omtalene, begge i 1997. Ene gangen gjennom Irvings første tilsvar til Frank Meyer, med bemerkningen om at Lipstadts bok rommet «absurde løgner» og bebudelsen av en forestående injuriesak mot henne og forlaget;[15] andre gangen i en aviskommentar som kort refererte til Lipstadt som en ledende ekspert på moderne antisemittisme.[16]

Lipstadt var altså nærmest et ubeskrevet blad i norsk offentlighet da injuriesaken mot henne tok til i London, den 11. januar 2000. Til gjengjeld ble dette en sak som avisene, men også radio og dels fjernsyn, skjenket bra med oppmerksomhet. Bortsett fra føljetongen med Hans Fredrik Dahls Irving-forsvar i Dagbladet, måtte man helt tilbake til den såkalte Hoaas-saken i årene 1975-1978, da lektor Olav Hoaas

i Stokmarknes først ble domfelt for hatytringer, deriblant fornektelse av gasskamrenes eksistens, og sluttelig avskjediget fra stillingen sin, for å finne lignende nivåer av interesse for Holocaustfornekterfenomenet fra norske mediers side.

Inne i rettssalen

Det var duket for hva avisen The Guardian den gangen kalte «den mest følelsesladde injuriesaken for domstolen på en generasjon.»[17] Tre norske aviser var representert med egne korrespondenter i London som dekket rettssaken: Aftenposten med sin Thomas Spence, VG med Hans Christian Vadseth og Dagbladet med Maria Brit Espinoza. Danske Jyllands-Posten delte sin korrespondent Niels-Victor Christiansen med Bergens Tidende.

Først ut med å gi saken pressedekning i Norge var Aftenposten, dagen etter at retten var satt. Omtalen var da mer generell, med stort sett et kort referat av hva de to partene prosederte på, og gikk ikke nærmere inn på det problematiske i Irvings forfatterskap, ut over å nevne at han benektet Holocaust.[18] Medieoppmerksomheten ble tyngre to dager senere, den 14. januar. Bergens Tidende lot da en av Holocauststudiets nestorer, den israelske Yehuda Bauer, komme til orde: «Holocaust stilles ikke her for retten, det dreier seg om å beskrive sannheten. Legitime historikere får her en mektig sjanse til å bevise det de sier. Det kan ikke gjøres sterkere enn i en injuriesak.»

Saken som ble rullet ut fikk betydelig oppmerksomhet i massemediene, særlig i den engelskspråklige verden, godt hjulpet av sitt omfang. Allerede i opptakten til rettsrundene ble reportasjer ledsaget av aviskommentarer og debattinnlegg som uttrykte varierte oppfatninger av injuriesaken, uten at alle nødvendigvis var forankret i faktiske forhold. I britiske pressekommentarer ble det ikke uvanlig å se kommentatorer uttale at rettssalen ikke burde være stedet å avgjøre historiske fakta, men også betraktninger som fikk det til å høres ut som om Irving selv var den saksøkte.[19]

Slik tåkelegging av sakens kjerne var det mindre av i Norge. Klassekampen stilte ikke med egen korrespondent eller utsending, men sakset fra engelske avisers omtaler av injuriesaken. Redegjørelsen var

Deborah Lipstadt. Foto: Ukjent.

nøktern i formen, men hadde en kritisk slagsside gjort uunngåelig av journalisten Eline Lønnås' gjengivelse av noen av Ivrings mest opprørende Holocaustfornektende utsagn. Hun benyttet ikke begrepet Holocaustfornekter, men «holocaust-revisjonist», for å beskrive Irving, og kom dermed i skade for å overta Holocaustfornekternes egen foretrukne, tilslørende og ufarliggjørende betegnelse på seg selv.[20] Andre norske aviser støttet seg til NTBs referater. To uker inne i injuriesaken, da den var nådd det som skulle bli en langvarig bevisførselsfase, begynte medieoppslagene å synke kraftig og omtalene av saken ble mer sporadisk. Da holdt heller ikke britisk presse like aktivt tritt med de daglige høringene lenger.

På rettssakens 14. dag hadde Bergens Tidendes journalist Truls Synnetvedt tatt plass på tilhørerbenken. Det var første og eneste gang en norsk regionavis gikk til det skritt å sende en av sine egne medarbeidere til

London for å rapportere fra rettssalen. Først og fremst bød Synnestvedt på stemningsbilder, kanskje også de mest levende blant hans norske kolleger. Han skildret dommer sir Charles Gray, titulert som «my Lord» og «Mr. Justice», mannen «med parykk og bredt rødt bandolær,» mens en småsteppende Irving «oppfører seg som en sprinter som venter på startskuddet.» «Neppe smilerynker», observerte han om sistnevntes dype linjer i ansiktet. Synnestvedts reportasje ga et inntrykk av at rettssaken fortsatt fanget folks interesse: «Dommeren vil ikke ha publikum hengende langs veggene.» Ståplasser fantes altså ikke i rettssalen og et antall overtallige personer avvist i døren illustrerte at det ikke var alle fremmøtte forunt å klare å kapre seg en stol innenfor. «En makaber reprise på den andre verdenskrig», kalte Synnestvedt det som utspilte seg i retten. I vitneboksen denne dagen satt blant annet saksøkers Auschwitz-sakkyndige, arkitekturhistorikeren Robert Jan van Pelt, og ble krysseksaminert av en Irving som «later til å være mer opptatt av å fortelle enn å lytte.». Irving, skrev Synnestvedt, lot seg lett irritere av den saksøktes advoktat, men fikk sjelden dommerens medhold i sine protester.[21]

Nesten en måned senere, den 8. mars, leverte Aftenpostens korrespondent, Thomas Spence, et fyldig referat fra rettssalen i High Court. Overskriften lød: «Sannheten om jødeutryddelsen opp til doms.» Det var en formulering som gjorde det betimelig å spørre om avisen hadde forstått hva injuriesaken handlet om. To setninger helt øverst på siden, til introduksjon av reportasjen, bare understreket berettigelsen av spørsmålet: «Hva er sannheten om menneskehetens største forbrytelse, Holocaust? Spørsmålet skal besvares i rettssaken som den kontroversielle, britiske historikeren David Irving har anlagt. . .» Videre het det seg i avisartikkelens ingress at Lipstad hevdet «at Irving fusker og er farlig. Dermed må en engelsk dommer ta stilling til om det er legitimt å betvile nazistenes jødeutryddelser.»[22] Ikke noe sted i brødteksten kommuniserte Spence at rettssaken egentlig handlet om en forskers rett til å kalle Irving en historieforfalsker, Holocaustfornekter og løgner. Det ble å bevege seg farlig nær misforståelsen om at det var Irving selv som satt under anklage.

Reportasjen spilte i så måte på en utbredt forestilling, godt hjulpet av britiske mediers tilnærmingsvis sensasjonspregede fokus, om at domstolen var bemyndiget til å avgjøre mer skjellsettende historiske spørsmål. At dommerens oppgave var å vurdere konkrete utsagn om Irving opp mot britisk injurielovgivning, kunne lett tapes av syne med avisens valgte vinkling. Aftenposten-oppslaget inneholdt også en reportasje fra Irvings arbeidsværelse – «krigsrommet» som han selv, og journalisten, kalte det.[23] Spence lot likevel den saksøkte part komme rikelig til orde og det på knusende måter for Irving. Leseren fikk altså god anledning til å tenke sitt.

En tidligere reportasje av samme korrespondent ga derimot mindre rom for egenrefleksjon. Her fikk ingen motstemmer komme til orde, bare Irving. Ekspertvitnemål av flere Holocaust-forskere ble bebudet, men Irving fikk siste ordet om dem også: «Det er konklusjonene til lukkede sinn.»[24] Dette skjedde på samme tid som Dagbladets London-korrespondent, Maria Brit Espinoza, i en omtale av rettssaken tilføyde at det pågikk en faglig og politisk konferanse i Stockholm, viet Holocaust, der deltakerne kom til enighet om å gjøre 27. januar til minnedagen for folkemordet.[25]

Tydelig inspirert av Stockholm-konferansen leverte Per Egil Hegge i Aftenposten den 6. mars en mer dypsindig intellektuell kommentarartikkel, der han nevnte injuriersaken i London i forbifarten, men da med hovedærendet å diskutere Peter Novicks bok utgitt juni året før, «The Holocaust in American Life.» [26] Hegge ble første pressemannen i Norge til å gi boken avisomtale. Siden fikk den ubetydelig oppmerksomhet.[27] Med boken som utgangspunkt var Hegges temaer ikke Holocaustfornektelse, men Holocausts plass i historien og i det offentlige minnet.

En bivirkning av rettssaken var at Adolf Eichmanns memoarer, skrevet av ham i fengsel i Israel, ble frigitt etter Lipstadts henstilling til israelske myndigheter og nå presentert som ledd i saksøktes bevisførsel, et av mange. VGs lett tabloidiserte vinkling av dette innslaget i forsvarets opplegg kunne imidlertid leses som om han talte fra graven, for Eichmann figuerte i avisens fremstilling som «stjernevitnet» og «nøkkelvitne.»[28] Lipstadts advokater og ekspertvitner presenterte en del ny kunnskap underveis i denne fasen, gjennom rapporter og dokumenter, men ut over Eichmann-

memoarene fanget ikke pressen opp dette. Den innsikten ble først klarere i ettertid.

Dagens Næringslivs journalist Bjørn Westlie hadde en lengre kommentar i avisen 13. mars, sentrert om Irvings Holocaustfornektelse og ispedd glimt fra rettshøringen han selv hadde overvært i London, tretten dager tidligere. I kommentarartikkelens andre halvdel ble Westlie den første til å gjengi hovedtrekkene i Lipstadts omtale av Irving i boken «Denying the Holocaust.» Imidlertid røpet kommentarartikkelens overskrift («Dommen over Holocaust») og ingressens avsluttende spørsmål («Er dommeren enig i at Holocaust er en løgn?») at Westlies forståelse av rettssaken ikke skilte seg nevneverdig fra den Aftenposten hadde formidlet. Noe av det samme viste seg avslutningsvis i kommentaren, med sitt historien-skal-opp-til-doms-tema og sin overvurdering av dommerens mandat: «[Irvings] bevisføring for at Auschwitz bare er en turistattraksjon og ikke noe minne fra krigen, er en av de punktene retten nå må ta stilling til i en sak som kan få store følger for hvordan ettertiden kan komme til å bedømme annen verdenskrig.»[29]

Vanskelige begreper og lettvint fokus

Fra norsk presse ble det de neste ukene stille om injuriesaken, en naturlig konsekvens av at retten tok en lengre pause etter avsluttet bevisførselsfase den 15. mars. Stillheten ble bare brutt av en kronikk i Dagbladet 1. april, signert historikeren Nils Rune Langeland. Den var mer en abstrakt kommentar til ettertidens fascinasjon for Nazi-Tysklands historie og forhold til Holocaust, så vel som til Holocaustfornekternes iver etter å viske dette temaet ut av historien, enn et debattinnspill til Lipstadt-saken, og munnet ut i ordene: «Vinn Irving denne saka, vil det opne opp ein flaum av revisjonistisk aktivitet for å ta bort det uuthaldelege ubehaget som det ubegripelege massemordet på jødane representerer.»[30]

Revisjonister, ikke Holocaustfornektere, kalte også Langeland dem. «Lipstadt hevder Irving fusker», skrev Thomas Spence. «Irving (. . .) mener at Lipstadt har skadet hans profesjonelle anseelse ved å hevde at han benekter at jødeutryddelsen var et systematisk iverksatt folkemord på Hitlers ordre. Lipstadt hevder at Irving gjentatte ganger har formulert utsagn som bare kan tolkes slik», ordla Per Egil Hegge seg om Irvings ytringer om Holocaust.[31] Hegge avsto altså fra å gi en selvstendig vurdering av Irving, hvis Holocaustfornektelse hadde vært nærmest opplest og vedtatt de siste ti årene.

For norske aviser satt det tilsynelatende langt inne å henge merkelappen Holocaustfornekter på Irving. Bare unntaksvis havnet denne benevnelsen av ham på trykk. Det gikk mer i betegnelsene historie-revisjonist, Holocaust-revisjonist, eller bare revisjonist. Revisjonist er i utgangspunktet et harmløst ord og beskrivende om faghistorikere generelt, for det inngår i historikerutdannelsen på mastergrads- og doktorgradsnivå å skrive originale forskningsbidrag som bringer ny kunnskap om fortiden. Det er en naturlig del av historiefaget å omskrive, nytolke og revurdere historiske hendelser og prosesser – revidere etablert kunnskap, men da helst i betydningen å raffinere kunnskapen på detaljplanet.[32] På aktører som Irving traff denne forståelsen av revisjonistbegrepet derimot dårlig, siden metodene hans var assosiert med utelatelser, manipulasjoner og forvrengninger. Væpnet med slike grep hadde han dels fornektet nøkkeltrekk og hendelsesrekker ved Holocaust og dels forsøkt å kaftig nedjustere antallet ofre for dette grundig dokumenterte folkemordet. De ekstreme standpunktene som Irving målbar, plasserte ham på de ytterste randsonene av historisk forskning, om ikke hinsides.

Irving er Holocaustfornekteren som nektet for å være nettopp *det*, en Holocaustfornekter, men som likevel brukte mye tid under rettssaken på å forsøke å motbevise det organiserte og industrialiserte folkemordet på jødene som historisk faktum. Slikt vakte kanskje noe forvirring i samtiden i 2000, når forsøkene på klart å definere hvor Irving sto, uteble. Men enkelt sagt forholdt det seg slik: Irving nektet konsekvent for eksistensen av gasskamre i Auschwitz-Birkenau, han nektet for at det fantes et statlig initiert, planmessig og systematisk program for å utrydde jødene i Europa, og han benektet at Hitler hadde hatt kjennskap til og beordret folkemordet. Det definerte Irving som Holocaustfornekter. Likevel dukket det aldri opp noen tydelig definisjon på Holocaustfornekterbegrepet under den norske pressedekningen.

I mediedekningen ellers ser vi at Deborah Lip-

stadts person vakte begrenset interesse. Vanligvis ble hun bare omtalt som professor og forfatter av boken «Denying the Holocaust.» Men hvem var hun, hva var hennes bakgrunn og hva var hennes faglige misjon? Akkurat det bidro norske aviser lite til å oppklare. Kan hende var det fordi Lipstadt under selve rettssaken spilte en anonym rolle. Daglig satt hun på den samme fremskutte tilhørerbenken i rettssal 73 i High Court og fulgte ordskiftet som utspilte seg foran dommeren. Men Lipstadt vitnet aldri selv, vel å merke på forsvarets uttrykkelige ønske, ikke hennes, ettersom advokatenes strategi ble å underbygge sin sak ved å konfrontere Irving med historisk dokumentasjon og faglige sakkyndige på Nazi-Tysklands og Holocausts historie.[33] Grepet var også en måte å ta konsekvensen av Lipstadts prinsipp om ikke å debattere med Holocaustfornektere. Under omstendighetene ga Lipstadt heller ikke intervjuer mens rettssaken pågikk, men hun hadde en historie. Kanskje var den ikke nyhetsverdig nok? Hun deltok imidlertid aktivt i kulissene da advokatene hennes la opp sitt løp.

Mye lettere ble det da å få øye på Irving i denne affæren. Han representerte seg selv, førte sin egen sak gjennom hele rettsrunden, i en juridisk rolle han aldri hadde bekledd før. Det var ikke bare det at han på den måten sparte utgifter. Irving hadde tilsynelatende ikke tro på at noen advokat kunne omgås saksdokumentasjonen og temaområdet på samme selvfølgelige måten som ham selv. Og ved å være sin egen advokat fikk han vise seg frem for publikum, få den oppmerksomheten han gjennom hele karrieren hadde higet etter, samt beholde regien inne i rettssalen deler av tiden. Irvings måte å skikke seg på som uskolert saksfører ga også mediene stoff å skrive om, noe av det komisk.

Under sin prosedyre virket Irving tidvis å henvende seg mer til et publikum utenfor rettssalen, enn til dommeren. Under krysseksamineringene av forsvarets hovedsakkyndige, Richard J. Evans, ble Irving temmelig ofte tatt i å gjengi innhold i eget bevismateriale uriktig. Stadig vekk satte han dommer sir Charles Gray på synlige tålmodighetsprøver.[34] Den samme Evans ble i vitneboksen gjentatte ganger forsøkt avbrutt av Irving, men fortsatte konsekvent å snakke, og det var øyeblikk da også dommer Gray under disse opptrinnene selv forsøkte å gripe inn i ordskiftet, med den følge at alle tre menn snakket samtidig. På et tidspunkt, i sluttprosedyren, kom Irving endatil i skade for å tiltale dommeren som «mein Führer» i stedet for det vanlige «my Lord.»[35] Irving viste seg sterkt opphengt i detaljer og trivialiteter når dokumenter skulle gjennomgås, såpass at han fremsto som en mann ute av stand til å se skogen for bare trær.[36] Uten advokat og uten assistenter å støtte seg til under saksgangen, krevde forberedelsene av rettsrundene så lange arbeidsdager av Irving at tiden til nattlig søvn ble sterkt innskrenket. Nettopp det begynte å synes tydelig etter hvert som rettssaken skred frem. Pausen kom nok derfor betimelig. Den varte til det var tid for dommens dag, 11. april 2000.

Dom over en forfatter

Domsavsigelsen fylte hele 350 sider. I den levnet dommeren Irving liten ære. Gray avviste påstanden som Irving gjennom rettssaken hadde fremmet indirekte, at det eksisterte en internasjonal jødisk konspirasjon for å bringe ham til taushet og at saksøkte part var involvert i denne konspirasjonen mot ham. Han gikk i detalj inn på, og avviste, Irvings tolkninger av hendelser knyttet til Nazi-Tysklands jødeforfølgelser og påfølgende folkemord på jødene. Irving, uttalte dommeren, hadde «gjentatte ganger krysset grensen som skilte mellom legitim kritikk og fordomsfull bakvaskelse av det jødiske folk.»[37] Irving var en nazisympatisør som av politiske grunner forfalsket og forvrengte historisk bevismateriale, konkluderte han. Bare på et punkt fikk Irving medhold: Dommeren fant det ikke bevist at Irving, da han arbeidet med de mikrofilmede Goebbels-dagbøkene i Moskva, hadde fraktet mikrofichene ut av landet og kopiert materialet på måter som kunne ha påført det betydelig skade.[38]

Det siste var en detalj som forsvant i et fordømmende helhetsbilde av mennesket og historikeren David Irving, en som i hvert fall ikke ble enset i Norge. Med domsavsigelsen i hånd ble norske mediers tale mer direkte de neste dagene. Mange aviser slo opp dommen og viet den gjerne mer spalteplass. Pressekommentarene ble flere. Betegnelser som rasist, høyreekstremist, antisemitt og Holocaustfornekter ble brukt, som i et ekko av dommer Grays kjennelse.

Dommen måtte betraktes som en seier for historien og hukommelsen, var det norske kommentariatets gjennomgående budskap.

I Aftenpostens velskrevne leder het det blant annet: «Den britiske historikeren David Irving tapte saken mot sin amerikanske kollega, professor Deborah Lipstadt, og står æreløs tilbake etter at han av en britisk dommer er stemplet som antisemitt, løgner og historieforfalsker. Det er en gåte at han våget å saksøke en historiker for injurier, når «injuriene» stort sett besto av en beskrivelse av hva han hadde hevdet både i skrift og tale. Dette skritt alene tyder på at Irvings vurderingsevne, uavhengig av hans etiske grunnsyn, ligger på et nivå som gjør ham uskikket til faglig bedømmelse av adferd, holdninger og handlinger både i nåtid og fortid. (. . .) Midt oppe i sin iherdige og til dels vellykkede jakt på dokumenter har han konsekvent valgt å fortie, forvrenge eller benekte kjensgjerninger som ikke passet med hans brunlige ideologiske grunnsyn. Av en historiker er det uetisk, også i saker av langt mindre moralsk tyngde enn spørsmålet om ofrenes skjebne under den annen verdenskrig»[39]

Et viktig prinsipielt spørsmål ved rettssaken forble nesten uberørt i Norge. Nemlig den problematiske britiske injurielovgivningen, som la bevisbyrden på den saksøkte, og som hadde gjort det mulig for Irving å saksøke en av sine kritikere, uten egentlig å ha noen sak selv. Ryktet Irving sa han gikk til sak for å redde, var forlengst tapt. Søksmålet beløp i stedet til regelrett juridisk trakassering av Lipstadt, i og med at hun måtte bruke nærmere fire år av sitt akademiske liv, på heltid, til å forberede bevismengden som med sikkerhet ville overbevise en britisk domstol.

Bare Dagens Næringslivs Bjørgulv Braanen viste vilje til å ta opp den britiske injurielovgivningens urimeligheter. Han gjorde det kortfattet i en kommentar i avisens Etter Børs-seksjon, fire dager etter domsavsigelsen: «For å forsvare sin rett til å karakterisere Irving som fornekter av Holocaust har Deborah Lipstadt vært nødt til å føre sannhetsbevis for at han med vitende og vilje har fordreid historien for å få den til å passe med sin egen ideologi. Og det er, når man tenker etter, en ganske omfattende oppgave.»[40] Saken hadde på det tidspunktet kostet forsvaret rundt 2 500 000 britske pund, samt advokathonorarer på 343 000 pund.

Hans Fredrik Dahl hadde forholdt seg taus i offentligheten om Lipstadt-saken, men nå traff hans tidligere debatter ham igjen når Dagbladet konfronterte både han og Odd-Bjørn Fure med dommer Grays kjennelse. Den 740-siders rapporten som oppsummerte Richard J. Evans' undersøkelser av utvalgte deler av Irvings forfatterskap, og som forsvaret presenterte for retten, hadde Dahl ulikt Fure ikke sett på. Dahl var derfor ikke klar for noen selvransakelse. Slo dommen mot Irving tilbake på ham, ville journalisten Jan Zahl vite: «Det kan jeg ikke svare på. Det blir opp til andre å bedømme.» Fure hadde allerede gjort seg opp en mening om den saken. Utfallet av rettssaken, sa han, «slår beina fullstendig under Dahls karakteristikk av Irving i 1997 – så vel som mot alle andre som har forsvart Irving», og la til at det «reiser et stort spørsmålstegn ved Dahls faglige dømmekraft.»[41]

Ettertanker

I mars 2001 utkom Evans med boken «Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving Trial», som var både en forkortet og popularisert versjon av hans ekspertrapport så vel som en fremstilling av hans befatning med Lipstadt-saken. Boken ble lest av Dahl, han tok innholdet innover seg, og for første gang i debatten ikke bare modererte han seg i synet på Irving, men gjorde fullt tilbaketog. Den 13. juli det året sto han frem på kommentatorplass i Dagbladet: «Jeg tok feil», skrev han, «Evans-boka leverer en så ødeleggende kritikk av Irvings faglige status, selve hans håndverk som historiker, at jeg bare må legge meg flat.» «Irvings lesere er altså på viktige punkter blitt holdt for narr» og «ingen kan lenger ta det han skriver for gitt, uten selv å sjekke kildematerialet nøye», observerte Dahl.[42]

Utspillet hans ga mediedekningen av Irving og Lipstadt-saken et kortvarig blaff, men nå med Dahl selv som midtpunkt for kritikk. «Dette burde han sett for lenge siden», fikk Fure blant annet komme til orde med i Dagbladet.[43] VGs leder spilte videre på samme omkved: «Egentlig kommer hans oppgjør på svært sen overtid. For man trenger ikke å ha vært faghistoriker for å skjønne hva slags faglig

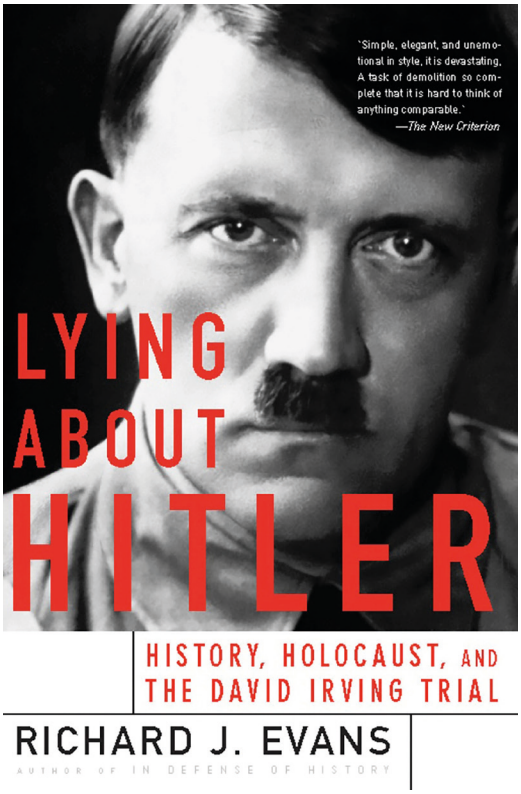

Richard J. Evans bok «Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving Trial» Foto: Ukjent.

sjarlatan David Irving er; hans nototiske upålitelighet, umettelige oppmerksomhetstrang og smakløse og groteske opptredener har vært dokumentert igjen og igjen helt siden skandalene rundt de forfalskede «Hitler-dagbøkene» i 1983.»[44] Fredrik W. Thue ble i denne sakens anledning tredje, og siste, historiker til å kobles inn i debatten og ga kommentarer til både Dagbladet og NRK P1.[45] Faglig sett sto han perifert i forhold til David Irvings yndede arbeidsfelt.

Debatten virket på dette stadiet fortsatt å ha vanskelig for å engasjere norske faghistorikere. Kanskje var det en stille meddelelse om at norsk historie stadig var hovedinteressefeltet til hovedmassen av norske historikere og at dybdekunnskapen, for ikke å si engasjementet, som ga kraft til Fures polemiske oppgjør med Dahl, rett og slett manglet hos nesten alle av hans historikerkolleger. Kanskje hadde også Dahls status som posisjonert fagmann på Universitetet i Oslo og en aktiv rolle i offentligheten som lignet få andre akademikeres, med utgivelsen av en suksessrik tobindsbiografi om Vidkun Quislings fortsatt friskt i minnet, bidratt til å skjerme ham fra fagfellers kritikk.[46] Ballen ble forsøkt spilt over til Dahls støttespillere i mediekretser, med utfordring om en tilsvarende selvransakelse.[47] Disse valgte å tie.

Den 20. juli 2001 hadde Deborah Lipstadt og mange fra hennes team av jurister, fageksperter og medhjelpere et gjensyn med rettssal 73 i London. Irving hadde anket dommen, men denne gangen var han representert av en advokat, Adrian Davies. I tre dager, måneden i forveien, hadde tre dommere hørt hans innlegg. Davies fremførte Irvings angrep på Lipstadts sakkyndige og forsvar av hans fremstillinger av folkemordet på jødene. Nå kunngjorde dommerne sin kortfattede kjennelse. Ankeanmodningen ble forkastet.[48]

«Det er over. Vi har vunnet. Avgjørende og fullstendig», sa Lipstadts advokater til henne idet de overrakte kjennelsen.[49] En del norske medier, deriblant NRK radio, merket seg dette avsluttende kapittelet om Irvings injuriesak som rettslig anliggende i offentligheten. Ni aviser meldte i notiser at Irving hadde tapt og nå risikerte å gå personlig konkurs under tyngden av saksomkostningene idømt ham (£150 000). Bare Dagbladet spanderte en egenkomponert tekst, resten gjenga NTBs nyhetsmelding.

Som en ettertanke publiserte Dagbladets kulturredakør Eva Bratholm den 25. august kommentarartikkelen «Historiens skraphaug» om Irving, vel å merke med hovedformålet å omtale en bok viet rettssaken i London, «The Holocaust on Trial», skrevet av den amerikanske journalisten og historikeren Don David Guttenplan. Hendelsen og dens forskjellige avleggere var allerede blitt historie. I Norge lukket døren seg, den sommeren i 2001, for videre debatt om David Irvings famøse virke og norske historiefaglige og journalistiske vurderinger av ham, men glemt ble Irving og Lipstadt-saken ikke.

Om vi så avslutningsvis skal samle noen hovederkjennelser fra den norske dekningen av injuriesaken, må det bli disse:

Avisene var et utakknemlig format, altfor trangt, for formidling av kunnskap om Holocaust. De skribentene som dekket Lipstadt-saken hadde heller ingen synlig tidligere erfaring med temaene den aktualiserte.

Pressedekningen ga ikke leseren gode verktøyer til å bli bedre kjent med fenomenent Holocaustfornektelse og dermed bli bedre i stand til å gjennomskue Holocaustfornektere, for eksempel ved å kaste lys over spørsmålene: Hvem er de? Hvordan opererer de? Og hva driver dem?

Avisreferater måtte altså suppleres med andre medier, kunnskapsplattformer og ikke minst boklige kilder hvis en interessert leser satte seg som mål å få overblikk over og god innsikt i sakskomplekset. Pressedekningen kunne da heller ha som funksjon å inspirere til å søke bedre og mer utfyllende kunnskap om Holocaust.

Noter

1 Resultatet var en trykket dokumentsamling som Watt skrev forordet til, David Irving (red.): Breach of Security: The German Secret Intelligence File on Events Leading to the Second World War (London: W. Kimber, 1968)
2 Michael Shermer & Alex Grobman: Denying History. Who says the Holcoaust never happened and why do they say it? (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2009), s. 48-58
3 Deborah E. Lipstadt: Denying the Holocaust. The growing assault on truth and memory (New York: The Free Press, 1993), s. 182
4 Richard J. Evans: Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving trial (New York: Basic Books, 2001), s. 6
5 Deborah E. Lipstadt: History on Trial. My day in court with David Irving (New York: Ecco, 2005), s. 40-41
6 Richard J. Evans: Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving trial (New York: Basic Books, 2001), s. 186
7 Ralf Georg Reuth (red.): Joseph Goebbels Tagebücher 1924-1945. Band 1: Einführung 1924-1929 (München/Zürich: Piper, 1999), s. 18-19
8 Hans Fredrik Dahl, Dagbladet, 25.06.1996: «Sår som ikke gror.»
9 Rolf Hobson, Dagbladet, 1.7.1996: «Jødisk lobby?»
10 Et større utvalg av debattinnleggene er samlet i Karl Erik Haug (red.): David Irving, jødene, nazismen og en norsk historikerstrid – en debatt om revisjonismen og historiefaget (Historisk institutt: Trondheim, 1997)
11 David Irving, Aftenposten, 13.03.1997: « - Jeg er utsatt for en global offensiv.»
12 Frank Meyer, Aftenposten, 21.03.1997: «Kunnskapsmangel tåkelegger Irving-debatten.»; David Irving, Aftenposten, 04.04.1997: « - Trenger jeg si mer?»
13 Forfatters anslag basert på gjennomganger i Nasjonalbibliotekets databaser.
14 Aftenposten, 27.01.1995: «Når kanarifuglene tier.»
15 David Irving, Aftenposten, 13.03.1997: « - Jeg er utsatt for en global offensiv.»
16 Markus Markussen, Aftenposten, 20.2.1997: «De ekle ytringene».
17 Vikram Dodd, The Guardian, 12.1.2000: «Pariah Irving sues Holocaust author»
18 Thomas Spence: Aftenposten, 12.1.2000: «Holocaust-strid for retten»
19 Richard J. Evans: Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving trial (New York: Basic Books, 2001), s. 23-24, 186
20 Eline Lønnå, Klassekampen, 25.1.2000: «Revisjonist til sak mot Penguin»
21 Truls Synnestvedt, Bergens Tidende, 10.2.2000: «Irvings «kampf» i rettssal 73»
22 Thomas Spence, Aftenposten, 8.3.2000: «Sannheten om jødeutrydelsen opp til doms»
23 Thomas Spence, Aftenposten, 8.3.2000: «I krigsrommet til David Irving
24 Thomas Spence, Aftenposten, 26.1.2000: «Irving i retten: Cyanid kun mot lus»
25 Maria Brit Espinoza, Dagbladet, 29.1.2000: «David Irving i rettskrangel om holocaust»
26 Per Egil Hegge, Aftenposten, 6.3.2000: «Har Hitlers jødeutryddelse fått en politisk funksjon?»
27 Nasjonalbibliotekets avisdatabase viser seks andre avisomtaler i årene 2001-2012.
28 Hans Christian Vadseth, Verdens Gang, 1.3.2000: «Nøkkelvitne etter døden»
29 Bjørn Westlie, Dagens Næringsliv, 13.3.2000: «Dommen over Holocaust»
30 Nils Rune Langeland, Dagbladet, 1.4.2000: «Vår nye demonologi»
31 Per Egil Hegge, Aftenposten, 6.3.2000: «Har Hitlers jødeutryddelse fått en politisk funksjon?»
32 Som også er poengtert i Michael Shermer & Alex Grobman: Denying History. Who says the Holcoaust never happened and why do they say it? (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2009), s. xv-xvi
33 Deborah E. Lipstadt: History on Trial. My day in court with David Irving (New York: Ecco, 2005), s. 53, 110
34 Richard J. Evans: Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving trial (New York: Basic Books, 2001), s. 201-204
35 Deborah E. Lipstadt: History on Trial. My day in court with David Irving (New York: Ecco, 2005), s. 263
36 Richard J. Evans: Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving trial (New York: Basic Books, 2001), s. 200
37 D. D. Guttenplan: The Holocaust on Trial (New York/London: W. W. Norton, 2002), s. 281
38 D. D. Guttenplan: The Holocaust on Trial (New York/London: W. W. Norton, 2002), s. 282
39 Aftenposten, 13.4.2000: «Domstolen og Hitlers verk»

40 Bjørgulv Braanen, Dagens Næringsliv, 15/16.4.2000: «Kostbar ytringsfrihet»
41 Jan Zahl, Dagbladet, 13.4.2000: «'Hvor feil jeg tok, vil vise seg..'»
42 Hans Fredrik Dahl, Dagbladet, 13.7.2001: «Så feil kan man ta»
43 Jan Zahl, Dagbladet, 13.1.2001: «Dahl legger seg flat»
44 Verdens Gang, 15.7.2001: «Forsinket oppgjør»
45 Jan Zahl: «Dahl legger seg flat», Dagbladet, 13.1.2001 og NRK P1-programmet Her og Nå, samme dag, hvor Thue ytret seg kritisk om Dahls holdninger til Irving og uttrykte undring over at det tok Dahl så lang tid å innrømme å ha tatt feil.
46 Dahl gir sin versjon av sin befatning med denne fem år lange affæren rundt Irving i boken Fra Pax til paven. Minner om meninger (Olso: Aschehoug, 2012), s. 218-232
47 Utfordringen kom Odd-Bjørn Fure med i Dagbladet, 13.1.2001: «Hvordan kunne massemediene la Dahl – som ikke på noen måte hadde ryggdekning for sine meninger i resten av historikerlauget – bli «den store eksperten» på nazismen? Hva sier det om mediene?» Se også Vidar Ystads forsiktige oppgjør med Dahls støttespillere i Bergens Tidende, 14.7.2001, «Det store oppgjøret om Hitler», en kommentar som rommet få selvstendige vurderinger av saken og debatten.
48 Se skildring av ankehøringene i etterord i D. D. Guttenplan: The Holocaust on Trial (New York/London: W. W. Norton, 2002)
49 Deborah E. Lipstadt: History on Trial. My day in court with David Irving (New York: Ecco, 2005), s. 295

Litteratur

Hans Fredrik Dahl: *Fra Pax til paven. Minner om meninger* (Oslo: Aschehoug, 2012)
Richard J. Evans: *Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving trial* (New York: Basic Books, 2001)
Odd-Bjørn Fure: *Kampen mot glemselen. Kunnskapsvakuum i mediesamfunnet* (Oslo: Universitetsforlaget, 1997)
D. D. Guttenplan: *The Holocaust on Trial* (New York/London: W. W. Norton, 2002)
Karl Erik Haug (red.): *David Irving, jødene, nazismen og en norsk historikerstrid – en debatt om revisjonismen og historiefaget* (Historisk institutt: Trondheim, 1997)
Deborah E. Lipstadt: *Denying the Holocaust. The growing assault on truth and memory* (New York: The Free Press, 1993)
Deborah E. Lipstadt: *History on Trial. My day in court with David Irving* (New York: Ecco, 2005)
Ralf Georg Reuth (red.): *Joseph Goebbels Tagebücher 1924-1945. Band 1: Einführung 1924-1929* (München/Zürich: Piper, 1999)
Michael Shermer & Alex Grobman: *Denying History. Who says the Holcoaust never happened and why do they say it?* (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2009)

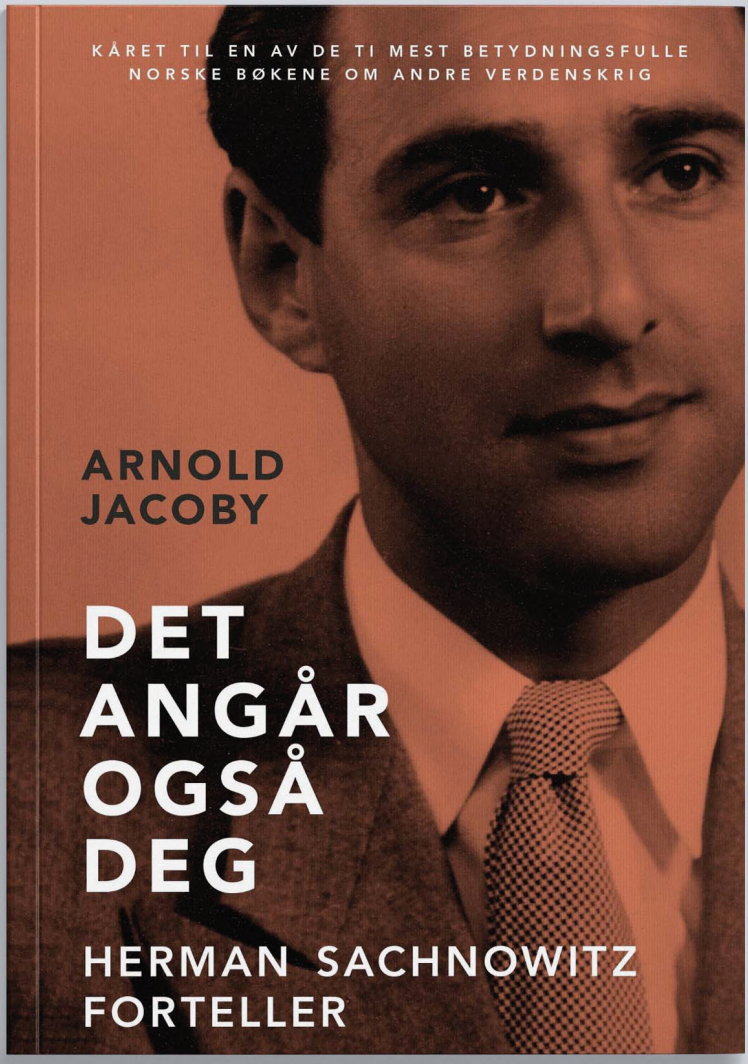

«Det angår også deg». Omslaget fra 2016. Cappelen Damm.

Fagfellevurdert

Holocausts ansikt
En studie av bokomslag fra den norske holocaustlitteraturen

Sammendrag: *Artikkelen tar for seg et utvalg bokomslag fra Holocaustlitteraturen. Den gir spesielt innsikt i utviklingen av omslaget til én bok, «Det angår også deg» av Herman Sachnowitz og Arnold Jacoby. Utvalget omfatter fem omslag fra tidsrommet 1976 til 2016. Tolket som kilder fra fortiden belyser bokomslagene hvordan man har fortalt om Holocaust. Gjennom semiotisk og retorisk analyse trer det i et flertall av omslagene frem en varsom bruk av høymælt patosappell. Det neddempede som ideal er en retorisk tilnærming som har preget mye av etterkrigstidens Holocaustdiskurs. I artikkelens siste del analyseres et utvalg av nyere norske Holocaustutgivelser, utgitt i 2020 og 2021, seks i alt. Materialet gir inntrykk av økt temperatur og en vilje til å ta i bruk patosappell av det mer høymælte slaget. Dette er en tendens som må ses i lys av samtidens selvransakende historiekultur og synliggjøringen av de norske overgriperne under det norske Holocaust.*

Emneord: *Visuell kommunikasjon, omslagsdesign, Holocaustlitteratur, retorikk, semiotikk.*

Mette Langeid
Lektor og masterstudent
i medieutvikling ved OsloMet
Kirkeveien videregående skole
mlangeid@yahoo.com

1 Innledning

Med Holocaust tenker vi i dag på forfølgelse, tvangsdeportasjon og drap på Europas jøder som gruppe, initiert og gjennomført av det nasjonalsosialistiske styret i Tyskland frem til maidagene i 1945. Mer enn seks millioner mennesker ble myrdet. Fra det tyskokkuperte Norge ble 772[1] arresterte norske borgere med jødisk bakgrunn sendt med det tyske frakteskipet «DS Donau» fra havnen i Oslo i 1942. Endestasjonen var de tyske dødsleirene og krematoriene på kontinentet. Kun 34 av de som forsvant ut Oslofjorden novembernatten i 1942 overlevde og returnerte til Norge, fratatt eiendom og penger, mange strippet for verdighet og tilhørighet.

Forskningsspørsmålet er: Hvordan har grafiske designere i det norske sakprosafeltet navigert i et så sensitivt emne som Holocaust og hvordan har dette visuelt og retorisk blitt kommunisert til publikum?

Ifølge den klassiske retorikken overbeviser taleren gjennom saklig argumentasjon og fornuft (logosappell), å skape tillit og troverdighet (etosappell) og ved å vekke følelser (patosappell). Jens Elmelund Kjeldsen, professor i retorikk ved Universitetet i Bergen (f. 1967), formulerer det slik: En effektiv og etisk retorikk kjennetegnes ved at avsender taler til hele mennesket.[2] Et omslag er bokens salgsplakat, det skal appellere, oppmuntre og overbevise lesere til å kjøpe den og informere om innhold og sjanger.[3] Slik blir utformingen av omslaget en aktiv og intensjonell, retorisk handling. Harald Grieg (1894-1972), direktør i Gyldendal Norsk Forlag i årene 1925–1970, viser i sine erindringer til forfatteren og historikeren Thomas Carlyles sitat: «Et forlag er – eller bør være – en mellemting av børs og katedral.»[4] Omslagene jeg har valgt å analysere oppfatter jeg som uttrykk for en slik balanseøvelse mellom «børs» og «katedral». Omslaget er bokens ansikt utad og har til hensikt å selge bøker, men er samtidig et åndsprodukt og avhengig av å signalisere troverdighet. Min hypotese er at de grafiske designerne i samarbeid med forlagene og forfatterne har vist varsomhet med bruk av patosappell av det høymælte slaget i møte med Holocaust-temaet. Jeg ser utvilsomt patosappell, men få tabloide, visuelle klisjeer.[5] Det kan se ut som omslagsdesignerne har vært opptatt av å ivareta

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Langeid-IDO.pdf

det historiske materialet på en respektfull og dempet måte. Katedralidealet og troverdighet (etos) trumfer emosjonell appell (patos) av den høymælte sorten. Et relevant underspørsmål vil derfor være: Hvordan balanserer de utvalgte omslagene mellom de to retoriske appellformene etos og patos?

Ved først å studere omslagene ut fra et semiotisk[6] perspektiv får man en dypere forståelse for hvordan en grafisk designer kommuniserer retoriske utfordringer. Et semiotisk og retorisk blikk vil gi kunnskap om hvordan man har tenkt omkring formidlingen av Holocaust i Norge og hvilke verdier som ligger til grunn i kommunikasjonen. Ved å bruke omslagene som levninger[7] fra fortiden, blir de kilder som belyser hvordan man har fortalt om tilintetgjørelsen. Prosjektets formål er å gjøre rede for dette formidlingssporet og plassere omslagene i en bredere historisk formidlingstradisjon.

Teksten er delt inn i fire deler. Innledningsvis gis en kort presentasjon av «Det angår også deg» av Herman Sachnowitz (1921-1978) og Arnold Jacoby (1913-2002), første gang utgitt i 1976. Deretter skisseres 1970-tallets historiske, kulturelle og visuelle kontekst opp for videre analyse av omslagene. Den andre delen inneholder en semiotisk og visuell retorisk analyse av fem utgivelser av «Det angår også deg», fra perioden 1976-2016. I tekstens tredje del belyses funnene fra del to med utgangspunkt i to ulike historieteoretiske perspektiver som dreier seg om hvordan formidle og dele kunnskap om Holocaust. Avslutningsvis plasseres kildematerialet innenfor disse to tradisjonene. Oppgavens fjerde del inneholder en semiotisk og retorisk analyse av et utvalg nye, sentrale norske Holocaustutgivelser fra 2020 og 2021. Hva kjennetegner samtidens Holocaustomslag? Her kommer følgende underspørsmål inn: Kan man se en endring i omslagsretorikken – representerer materialet brudd eller kontinuitet?

1.1 Metode og teori

Analysen er diakron[8] og kvalitativ[9]. Tilnærmingen til det visuelle materialet er gjennom semiotisk[10] og klassisk retorisk[11] analyse, sistnevnte med vekt på appellformene etos og patos. Et semiotisk perspektiv inviterer til å analysere og forstå den visuelle kommunikasjonen og til å avdekke hvordan vi tolker de ulike tegnene i omslaget. Videre får man et grunnlag til å vurdere den retoriske prosessen, til å reflektere omkring intensjonen bak kommunikasjonen, budskapet i omslagene og de mer grunnleggende verdiene som blir formidlet. Elmelund Kjeldsen er blant de forskerne som inkluderer visuelle uttrykk som retoriske ytringer.[12] At utvalget i hovedsak konsentrerer seg om verket «Det angår også deg» har å gjøre med at boken siden utgivelsen i 1976 har vært en viktig referanse og et viktig vitnesbyrd fra Holocaust. Herman Sachnowitz var en av de få nordmennene i lasterommet på «DS Donau» som har formidlet sin historie. Videre finnes det flere omslag av denne boken gjennom årene som gjør denne bokens omslagsdesign målbar. I analysearbeidet i del to og fire vil det bli trukket inn ulik teori, primært fra semiotikk og retorikk. Del tre vil belyse noen historieteoretiske spor om hvordan fortelle om Holocaust, med utgangspunkt i de to historikerne Saul Friedländer og Hayden White. Holocausts omfang, ondskapen og de enorme menneskelige lidelsene er nesten umulig å forstå eller forklare. Hva kan regnes som akseptable og ansvarlige representasjoner av Holocaust?

Del 1

2. Bakgrunn

Sjangermessig kan «Det angår også deg» plasseres i kategorien sakprosa. Teksten er en førstehåndsberetning[13] og handler om norsk-jødiske Herman Sachnowitz, som ble deportert til Auschwitz under andre verdenskrig sammen med sin far og sine sju søsken. Vi får beskrivelser av slavearbeid, terror, grov mishandling, sult, sykdommer og umenneskelige sanitære forhold. Samtidig får leseren innblikk i noen av de mellommenneskelige relasjonene som oppsto under fangenskapet. Det var trompeten og musikken som skulle bli Sachnowitz' redning i tysk fangenskap. Boken har ofte blitt betegnet som en selvbiografi, men Arnold Jacoby betraktet den som et stykke dokumentarisme, da fortelleren selv ikke skrev noe.[14] Beretningen er gjenfortalt til ham, forfatteren Arnold Jacoby, som bearbeidet memoarene og ga dem en form og stil. Boken fikk umiddelbart stor oppmerksomhet og

NYTT VG

Nå er det full krig ...

„SPRENGEREN" var på tråden?

„Utrolig at ikke noen ble skadet i Oktober-smellet"

„DET VAR IKKE MEG"

Fremtiden

FANGE MOTER FRIHETEN – et mareritt...

Bilde: Avisutklipp fra VG, 14. mars 1977: «Nå er det full krig».

ble en bestselger.[15] Den ordinære utgaven av boken kom i fire opplag, og solgte ut et samlet antall på 30 000 bøker.[16] I 1978 kom en egen skoleutgave, og året etter ble en billigbok-versjon publisert, i den såkalte Ugle-serien. Denne solgte over 10 000 eksemplarer, fordelt på tre opplag. «Det angår også deg» ble trykket opp igjen i 1990, og kom ut i 13 nye opplag med et samlet salgstall på 32 000 eksempler.[17] På 2000-tallet har to nye utgaver kommet til, utgitt i 2005 og 2016. Boken har som følge av innkjøpsordninger havnet i folke- og skolebibliotekene over hele landet. Verket er oversatt til flere språk og har kommet høyt opp i flere kåringer om de viktigste krigsbøkene etter andre verdenskrig.[18]

Det gikk 31 år fra krigens slutt til «Det angår også deg» ble gitt ut. Det er mye som tyder på at boken til Sachnowitz «kom i rett tid», skriver Jon Reitan (f. 1973) i sin doktoravhandling.[19] Her er han inne på det som i retorikken betegnes som kairos.[20] Flere tiår hadde gått siden krigen og Holocaust og Sachnowitz opplevde å treffe en særlig nerve hos et yngre publikum, de generasjonene som selv ikke hadde opplevd krigen.[21] Reitan trekker frem «Det angår også deg» som et sentralt bidrag som forsterket den offentlige Holocaust-interessen i landet.[22] Samtidig motiverte boken andre norsk-jødiske tidsvitner også til å stå fram og dele sine opplevelser med et større publikum.[23] To andre hendelser i samme tidsrom som bidro til økt interesse for Holocaust her til lands var nye oppsetninger av «Anne Franks dagbok» og visningen av NBC-produksjonen «Holocaust: The Story of the Family Weiss» på norske TV-skjermer i 1979.[24]

Retter vi blikket mot det politiske landskapet i Norge på 1970-tallet var det preget av polarisering, og den åpne samfunnsdebatten av en generell politisering.[25] Arbeidernes Kommunistparti (marxist-

leninistene), AKP (m-l), etablerte seg ytterst på venstre fløy og fikk merkbar innflytelse, som i kulturdebatten, i universitetsmiljø, fagbevegelsen og ved videregående skoler, skriver historikeren Berge Furre (1937-2016).[26] «m-l-erne» la aldri skjul på sine programfestede politiske mål; proletariatets diktatur gjennom revolusjon.[27] Det dominerende sosialdemokratiske Norge fikk ytterligere utfordring i stortingssalen fra Sosialistisk Venstreparti på denne tiden.

Som i flere europeiske land dukket det også her hjemme opp ulike «nynazistiske» grupperinger i nyhetsbildet fra midten av dette tiåret.[28] Grupperingene var ofte bestående av unge menn fra ulik bakgrunn og, som regel, uten en felles ideologisk plattform. Tross marginal oppslutning greide representanter for disse politiske utgruppene å skaffe seg nasjonal oppmerksomhet gjennom voldelige aksjoner innover på 1980-tallet; blant de sentrale hendelsene er sprengningen av Oktober bokhandel i Tromsø i 1977[29], bombeattentatet mot 1. maitoget i Oslo 1979[30] og Hadelandsdrapene i 1981.[31]

Det er i denne konteksten av utopier og voldsromantikk at Sachnowitz og Jacoby bestemmer seg for at tiden er moden til å fortelle, og advare, mot en ny oppblomstring av rasisme, forakt for politiske motstandere og politisk vold. En lovnad om bruk av ulovlige maktmidler både fra høyre- og venstresiden skapte en ny politisk spenning i vårt samfunn, og traff mange unge, ivrige og forventningsfulle. Dette er politiske forhold som bidrar til en tanke om at utgivelsen av «Det angår også deg» neppe kom tilfeldig.

Avisoverskrifter som «Nå er det full krig» (VG, 14. mars 1977)[32], «Skjerpet politisk klima etter 1. mai» (Dagbladet, 2. mai 1979) og «Noe av det verste i norsk rettshistorie» (Adresseavisen, 24. februar 1981) formidler noe av den polariseringen som utspilte seg i deler av det norske samfunnet og også hvordan samtiden oppfattet alvorlighetsgraden i det som foregikk.

Om vi vender blikket mot de grafiske trendene i bokbransjen i samme periode, ser vi at grafiske designere trer frem som en ny yrkesgruppe.[33] Forfatteren Einar Økland (f. 1940) kommenterer perioden slik: [34]

> I det heile er dette den perioden då designarane marsjerer inn på bokframsidene og overtar der illustratørar og bladteiknarar tidlegare dominerte.

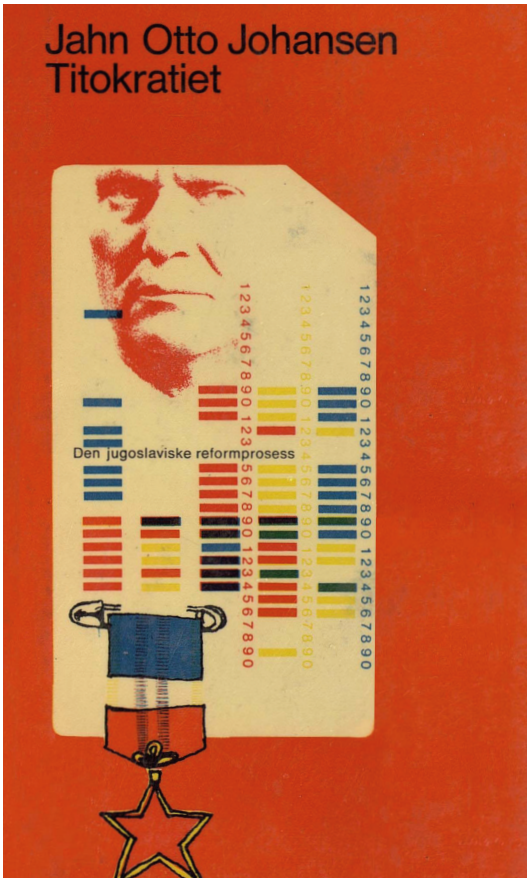

Jan Otto Johansen: «Titokratiet» (1967). Grafisk design: Bruno Oldani. Pax forlag.

Fra slutten av 1960-tallet kan man se en endring «både med omslagsillustrasjonens karakter i forhold til teksttolkningen og med omslagets temperatur og form», skriver forfatteren Kjell Norvin (f. 1943).[35] De grafiske designerne ble tydeligere, og det var krav om å velge side i aktuelle saker.

Einar Økland beskriver mye av omslagsdesignen fra 1960-tallet og utover i 70-årene som eksperimentell, fri og leken. De grafiske designerne kom nå inn på banen for fullt og tiden bar preg av utprøving: [36]

> Perioden lyser av variasjon og frekke forsøk som jamnast er dyktig utførte: Blandingsteknikkar.

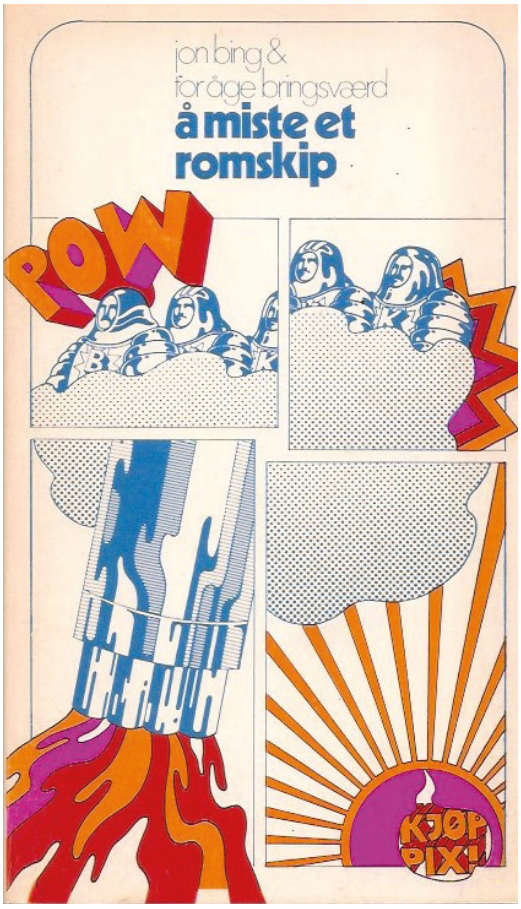

Jan Otto Johansen: «Titokratiet» (1967). Grafisk design: Bruno Oldani. Pax forlag.

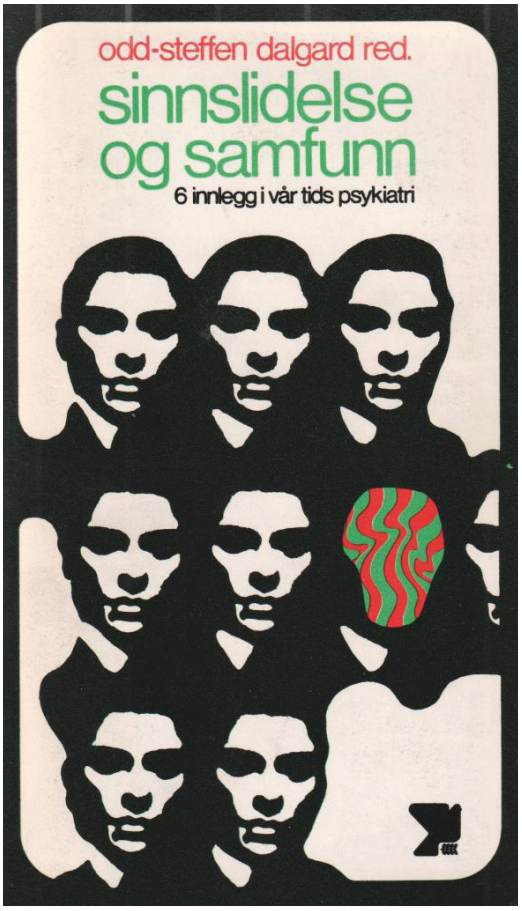

Odd-Steffen Dalgard red.: «Sinnlidelse og samfunn» (1968). Grafisk design: Peter Haars. Pax forlag.

> Dristige innlån av av kjende billedelement. Montasjar. Manipulasjonar. Filtreringar.

Da Gyldendal og Pax begynte å gi ut billigbøkene sine i pocketformat, revolusjonerte dette måten man jobbet med grafisk design på i Norge. Bøkene fikk et internasjonalt og ungdommelig design, inspirert av den suksessen tilsvarende bokserier hadde hatt i Tyskland, England og Frankrike. Bruno Oldani (1936-2021) og Peter Haars (1940-2005) mfl. var blant dem i Norge som markerte seg som nyskapende grafiske designere i perioden, jf. eksemplene over.

Del 2

3. Innledning til semiotisk og retorisk analyse

Ifølge lingvisten Ferdinand de Saussure (1857-1913), grunnleggeren av semiologien, består et tegn av et materielt uttrykk og et immaterielt (idémessig) innhold.[37] Koblingen mellom et uttrykk og et innhold skjer gjennom kulturelle koder eller konvensjoner vi har lært oss. Slik får tegnet mening. I de semiotiske analysene under beskrives tegnene i to trinn, først det denotative nivået, deretter det konnotative. Dette er først og fremst et analytisk og teoretisk skille, da vi

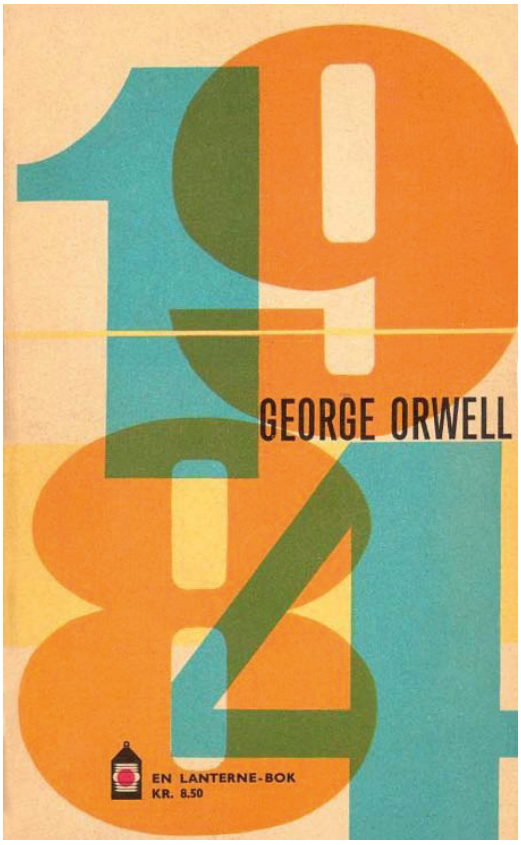

George Orwell: «1984» (1962). Omslagsdesign: Inghild Strand. Gyldendal.

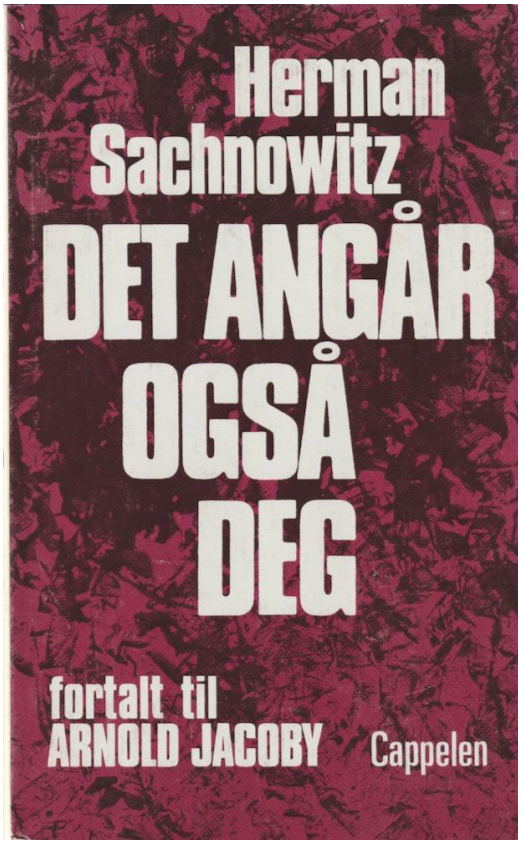

«Det angår også deg». Omslaget fra 1976. Cappelen.

i praksis oppfatter begge nivåene mer eller mindre samtidig. Etter hver semiotiske tilnærming følger en retorisk analyse med fokus på omslagets etos- og patosappell.

Et bokomslag er vår første kontakt med boken og en viktig veiviser for å kunne orientere oss og til å forstå hvilken sjanger den ligger i. Bokomslagets oppgave er å være en plakat for boken, skape forventninger om en opplevelse og oppmuntre lesere til å kjøpe den.[38] Bokomslaget blir følgelig en kommunikasjonshandling der det appelleres til både følelser og fornuft. Dette er en viktig dimensjon å ha med seg inn i tilnærmingen til omslagsmaterialet. Bruk av patosappell utelukker ikke bruk av etosappell og motsatt.

I et foredrag Arnold Jacoby skal ha holdt ved flere anledninger, trekker han frem neddemping av virkemidler som et ideal:[39]

> Jeg hadde hatt det for meg at sann ble beretningen ikke dersom den ikke gav leseren kvalmefornemmelser. På den annen side: Hva hjalp det dersom leseren ikke orket mer, men måtte legge boken vekk etter bare få sider? Side opp og side ned med gru og redsler kunne også virke motsatt; slik at leseren ble sløv og sluttet å reagere. En tredje fare var at leseren kunne få inntrykk av sadistisk fryd hos forfatteren, selv om forfatteren i sitt strev følte hele oppgaven som ren avmakt. Den eneste løsningen jeg kunne finne på dette, var å bruke hva engelskmennene kaller for «understatement». […] Vi kan vel i dette tilfellet oversette det med ned-

demping, altså en neddemping av virkemidlene. Forfatteren måtte hele tiden nøye vurdere hva han skrev. All utilsiktet dveling ved rå, sadistiske og frastøtende detaljer måtte unngås. Sjokkvirkninger måtte bare brukes dersom de var forsvarlige ut fra et psykologisk eller litterært synspunkt.

Jeg vil i det følgende undersøke om omslagene til «Det angår også deg» respekterer dette idealet, henholdsvis ved å studere bruken av etos- og patosappell.

3.1 Omslaget fra 1976

Dette omslaget er utformet av billedkunstneren og tegneren Ingrid Jangaard Ousland (f. 1932).

Vi ser umiddelbart et verbalspråklig budskap: «DET ANGÅR OGSÅ DEG». Tittelen er utformet i hvitfargede versaler og fyller store deler av forsiden. I bakgrunnen ser vi et abstrahert motiv i rødt og svart. Navnet «Herman Sachnowitz» er plassert øverst på siden mens «Arnold Jacoby» er plassert nederst i omslaget på samme linje som forlagsnavnet «Cappelen». Disse tre verbalspråklige tegnene er også farget i hvitt.

Bruken av store bokstaver, en stor fontstørrelse og en kompakt og renskåren fonttype bidrar til en monumentalitet som forsterker tekstbudskapet. I Vesten har hvitt lenge vært knyttet til det gode, rene og livgivende. Om vi tar med i betraktning at situasjonskonteksten til «Det angår også deg» er Holocaust, konnoterer tittelen i hvitt til fred og peker i retning det gode. Disse positive verdiene overføres automatisk til de tre andre verbalspråklige tegnene i komposisjonen, da også disse er hvitfarget. Visuelt bidrar den konsekvente bruken av hvitt til å skape en kompositorisk helhet som knytter de fire verbalspråklige elementene i omslaget sammen. Vekslingen mellom bruken av versaler og minuskler og ulik skriftstørrelse i de ulike verbalspråklige tegnene skaper et intrikat hierarki mellom dem som representerer avsendersiden. Navnet til Sachnowitz får størst plass i omslaget, fulgt av Jacoby og Cappelen.

Motivet i bakgrunnen er kraftig abstrahert, men konnoterer i en Holocaust-kontekst til fotografier av døde kropper og massedød. Ut fra en vestlig kulturtradisjon gir den rødlige fargen konnotasjoner til blod, smerte og lidelse.

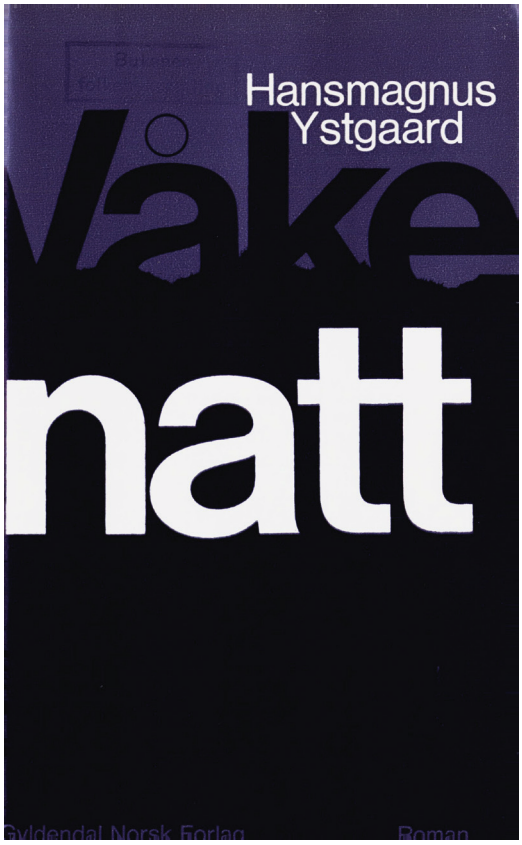

Hansmagnus Ystgaard: «Våkenatt» (1967). Omslagsdesign: Leif Anisdahl og Carl Tørris Christensen. Aschehoug.

I bakgrunnsmotivets antydning til død og massemord trer en patosappell frem. I tittelen etableres en klar og høymælt etosappell, der hensikten er å vekke leserens moralske bevissthet.

Totalt sett er inntrykket at Ousland går relativt varsomt frem i sin visualisering av nazistenes ugjerninger under Holocaust. Tegnet som symboliserer disse handlingene kommer i bakgrunnen av det slagordmessige og konsentrerte tekstbudskapet. På et konnotativt nivå formidler tittelen et rungende fredsbudskap som stemmer godt overens med innholdet i «Det angår også deg». Konnotasjonene til fred kan medvirke til å styrke avsenders etos, fordi intensjonen er å appellere til det gode i mennesket.

Omslaget er strengt og symmetrisk komponert og uttrykker et ønske om å oppnå en sterk virkning

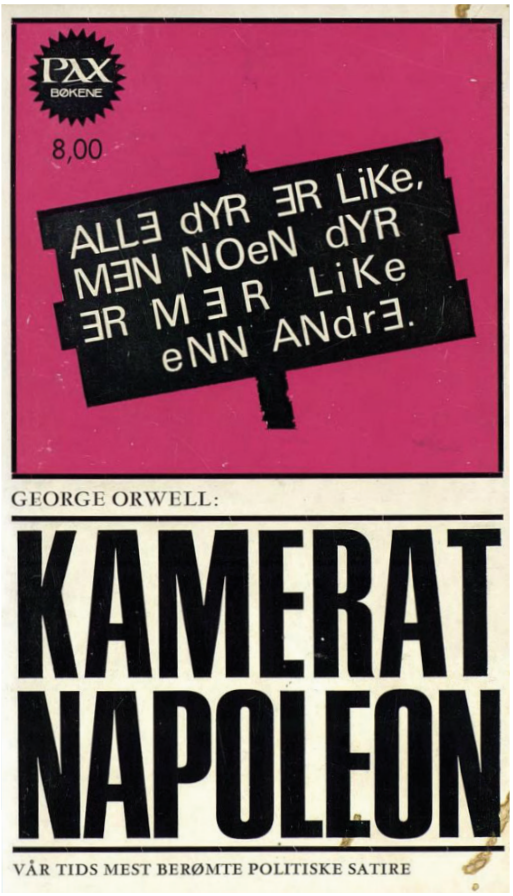

George Orwell: «Kamerat Napoleon» (1964). Omslagsdesign: Arild Kristo. Pax forlag.

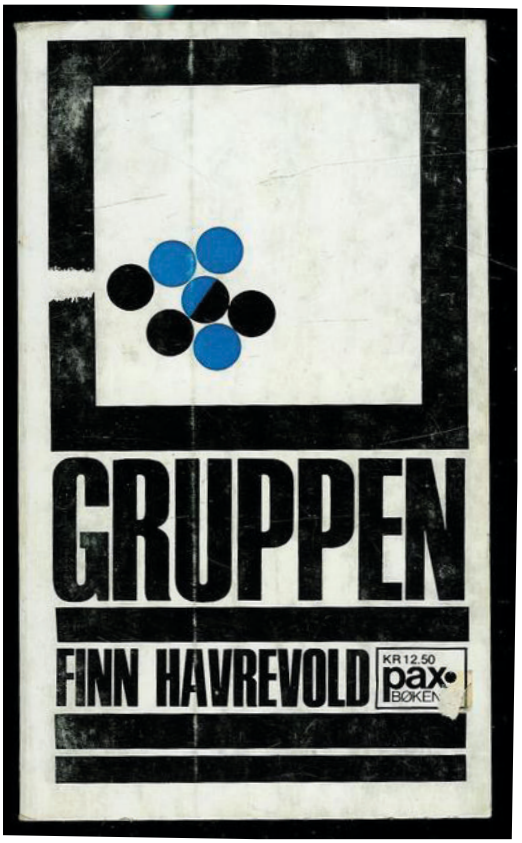

Finn Havrevold: «Gruppen» (1966). Omslagsdesign: Arild Kristo. Pax forlag.

ved bruk av typografisk arrangement. Designuttrykket har eksempelvis mye til felles med omslaget til boken «Våkenatt» (1967) av Hansmagnus Ystgaard.

Ouslands bruk av grotesk-skrift plasserer seg inn i samtidens stilideal.[40] Den kraftige og slående typografien kjenner vi blant annet fra pocketomslagene til Pax, som vist i omslagene over.

3.2 Omslaget fra 1978

Omslaget er laget av den grafiske designeren og billedkunstneren Hans Jørgen Toming (1933-2002).

Omslaget ble utformet for Den Norske Bokklubben og var forsiden til månedens bok i 1978, nr. 1210. Toming ledet designarbeidet i Bokklubben frem til over midten av syttitallet.[41] Han fungerte i disse årene også som designer samme sted.

Omslaget er delt i to; i et rødt og svart vertikalt felt. En hvit stripe deler de to feltene. En due flyr fra det røde og inn i det svarte. Det verbalspråklige budskapet er tredelt og inkluderer boktittelen og navnene på de to som har skrevet boken. Disse er plassert nede til høyre i det røde rektangelet. I bakgrunnen i det røde feltet skimtes et abstrahert, fotobasert motiv.

De to fargefeltene utgjør et såkalt motsetningspar. Plasseringen av tittelen i hvitt bidrar til å gjenskape balanse med den hvite duens inntreden i bildets øvre del.

Norvin beskriver Toming som en ruvende skikkelse i norsk bokdesign. Han kommenterer Tomings uttrykk på følgende vis:[42]

«Det angår også deg». Omslaget fra 1978. Den norske bokklubben.

Ottar Brox: «Hva skjer i Nord-Norge?» (1966). Omslagsdesign: Bjørn Roggenbihl. Pax forlag.

> Han illustrerer sjeldent bokens innhold med en scene fra historien. Som oftest utformer han et symbol – en assosierende figurasjon, som kanskje kan knyttes til et fragment av teksten, eller kan assosieres til tekstens kontekst, til de underforståtte rammene rundt teksten.

Beskrivelsen av Toming samsvarer godt i møte med hans omslag til «Det angår også deg». Det er en symbolrik forside og av det konseptuelle og idébaserte slaget. Omslaget gir mange konnotasjoner og må ses i lys av 1960- og 70-tallet som en politiserende epoke. Forholdene la til rette for en engasjert og til tider partisk tolking og formidling av teksten, skriver Norvin.[43] Forsiden til Toming inneholder først og fremst et tydelig fredsbudskap, som i Ouslands omslag. Duemotivets bibelske forankring er historisk kjent som symbol på fred, men også en budbringer. Duen kan også gi konnotasjoner til Picassos fredsdue som han utformet i 1949 og som ble valgt ut som bilde til plakaten for Verdens Fredskongress i Paris samme år.[44]

Gjennom vektleggingen av fredsmotivet aktualiseres budskapet til Sachnowitz og Jacoby på ny, i en tid der motstanden mot kald krig, rustningskappløp, atomvåpen og Vietnamkrigen var stor.[45]

Det svarte feltet er et tegn som i en Holocaustkontekst gir konnotasjoner til fascismen som ideologi. Med 1970-tallets politiske, ideologiske og kulturelle strømninger som bakteppe, åpner det seg på kon-

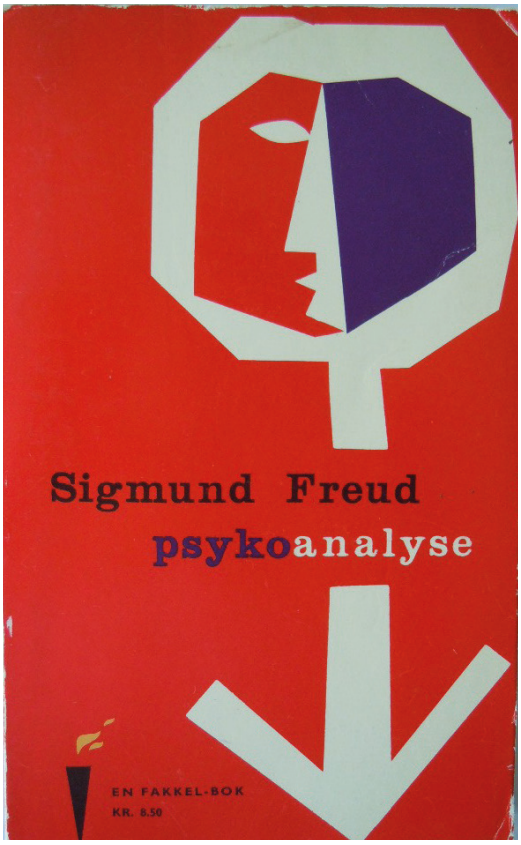

Sigmund Freud: «Psykoanalyse» (1961). Omslagsdesign: Teddy Bick. Gyldendal.

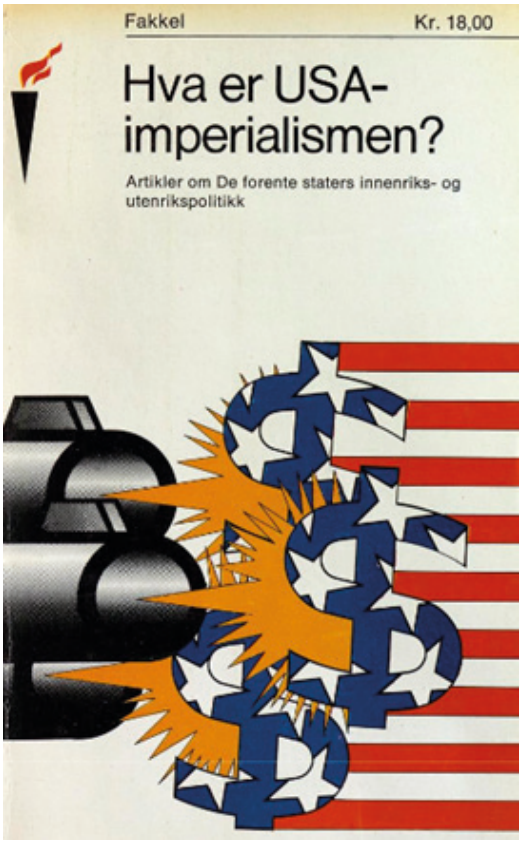

«Hva er USA-imperialismen?» (1970). Omslagsdesign: Bjørn Roggenbihl. Gyldendal.

notasjonsplanet også en mulighet til å forstå det røde feltet som et tegn som kan kobles til sosialismen. Dette gir mening om vi betrakter omslaget i lys av tidens estetiske og kulturelle kontekst. Tomings formspråk har mye til felles med 1970-tallets politiske kunstuttrykk og protestplakater[46], med aktiv bruk av politiske symboler og emblemer, faner, stjerner og harde rødt-hvitt-svart-kontraster. Per Kleivas kunstverk «Frigjering» (1971) er et eksempel på dette. Budskapet er politisk og venstresosialistisk.

Tomings formspråk kan også kobles til designprofilen til det venstreradikale pocketforlaget Pax. Forlaget fikk fra midten av 1960-tallet stor innflytelse på norsk omslagsdesign, her eksemplifisert med et venstresosialistisk omslag, der stjernen til høyre konnoterer en kinesisk revolusjonsstjerne.

Fakkel-serien til Gyldendal var også toneangivende på 1960- og 70-tallet. Omslagene til Sigmund Freuds «Psykoanalyse» (1961) og «Hva er USA-imperialismen?» (1970) gir et inntrykk av det nye formspråket i disse pocketbøkene. Blant stikkordene er grafisk forenkling, enkle figurer og symboler og trekk fra amerikansk politisk popkunst.

Budskapet i Tomings omslag kan imidlertid brytes ytterligere opp. Duen som flyr fra det røde og inn i det svarte kan forstås som et tegn i form av en budbringer med et sosialistisk tankeinnhold. En slik konnotasjon tilfører omslaget en politisk tilleggsagenda av mer subjektiv karakter.

Sammenlignet med Ouslands omslag har tittelen fått mindre plass i dette omslaget. Bruken av seriffer skaper konnotasjoner som fremmer budskapet med

«Det angår også deg». Omslaget til skoleutgave fra 1978. Cappelen.

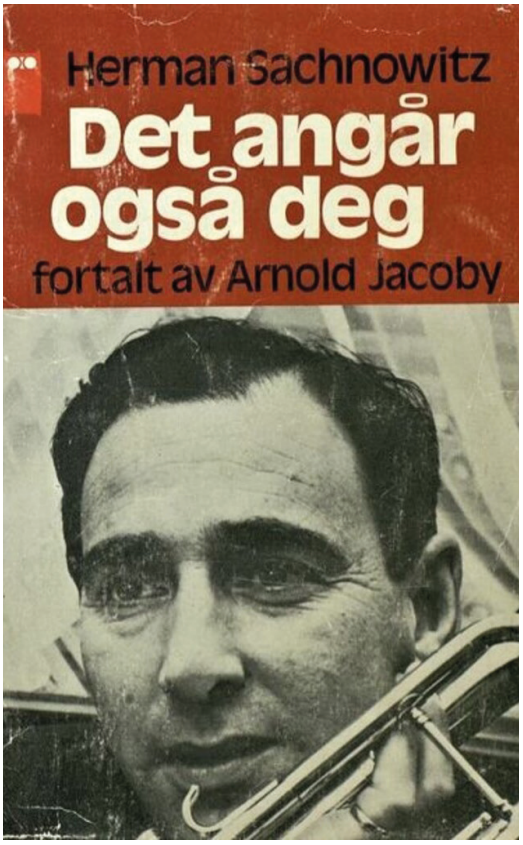

«Det angår også deg». Omslaget fra 1979. Cappelen.

en subjektiv valør, noe som kan bidra til å etablere mer personlig relasjon til leseren. I bakgrunnen i det røde feltet skimtes et fotografisk motiv. Elementene i bildet konnoterer blod og symboliserer det tragiske som Holocausts ofre ble utsatt for.

Patosappellen i omslaget er av den mer høymælte sorten og trer frem i den rike symbolbruken. Det propagandainspirerte formspråket igangsetter følelser i leseren, særlig i møte med appellen om fred. I fredsbudskapet trer også en klar etosappell frem. Denne kommer til uttrykk i den visuelle koblingen mellom den hvite tittelen og duen som symbol. Det venstresosialistiske budskapet kan på sin side både styrke og svekke avsenders etos, med forbehold om leserens politiske ståsted.

Det kan være verdt å nevne at konseptet «månedens bok» ikke henvender seg ikke til det åpne marked. Leserne få tilsendt en bok hver måned automatisk og velger den i utgangspunktet ikke selv, noe som gir tilgang til en viss frihet for den grafiske designeren.

3.3 Omslag nr. II fra 1978

Samme år, i 1978, ble det utgitt en skoleutgave av «Det angår også deg». Dette omslaget er et rent typografisk omslag, laget av illustratør Leif Bakke (f. ?).

Tittelen «Det angår også deg» er det første verbalspråklige budskapet vi umiddelbart ser, farget i hvitt. Navnene på de to forfatterne er plassert i omslagets øvre og nedre del, utformet i svart. Nederst på forsiden adskilt med en svart strek finner vi navnet på forlaget, «Cappelen», samt ordet «skoleutgave». Alle de verbalspråklige tegnene er utformet i en skrifttype

med seriffer. Omslaget er monokromt og rødfarget.

Den store, hvite skriften har samme funksjon som i Ouslands omslag, rødfargen likeså. Fargesymbolikken til tross, utformingen fremstår betydelig mer neddempet og strippet for virkemidler enn det uttrykket vi møter i førsteutgaven fra 1976 og i Tomings omslag fra 1978. Seriffonten gir utrykket en personlig touch, som kan bidra til å skape en mer direkte kontakt med leserne.

Etosappellen er den mest fremtredende i dette omslaget. Etos formidles i tittelen «Det angår også deg» og i ordet «skoleutgave» plassert nederst til venstre. Som verbalspråklig tegn impliserer «skoleutgave» et budskap til elevene om at boken blir ansett som så viktig at det er blitt laget en egen utgave til dem.

Rødfargen i bakgrunnen konnoterer i en Holocaust-kontekst til fare, men også smerte og blod. Den subtile, visuelle tilnærmingen til emnet kan være en indikasjon på at Bakke kan ha hatt et særlig ønske om å redusere graden av sterke patosfylte inntrykk for elevene. I en skolekontekst kan dette bidra til å styrke avsenders etos. På den annen side kan forsiden ved et første møte muligens bli oppfattet som litt «kjedelig» hos et ungt publikum, og dermed utfordre etos. Et aspekt å kommentere ved en skoleutgave er at den ikke er kommersielt orientert, i og med at boken blir delt ut til elevene som obligatorisk lesning. Dette kan bety at det fra forlagets side ikke har blitt sett på som nødvendig å legge ned så mange ressurser i den grafiske utformingen av boken.

3.4 Omslaget fra 1979

Dette er et portrettomslag utformet av ovennevnte Leif Bakke, som også utformet omslaget til skoleutgaven av «Det angår også deg».

Blikkfanget i omslaget er et svart-hvitt-fotografi av en mannsperson avbildet med en trompet. Øverst, rammet inn i et rødt felt, møter vi et verbalspråklig budskap i grotesk-skrift farget i hvitt: «Det angår også deg». Navnet på forfatterne er gjengitt i svart skrift og plassert over og under tittelen.

Dette er den første utgivelsen der Herman Sachnowitz selv gir boken et ansikt. I 1979 hadde forfatteren blitt en kjent skikkelse i Norge, og tiden var inne for å publisere et portrettomslag. Å bruke et portrett på

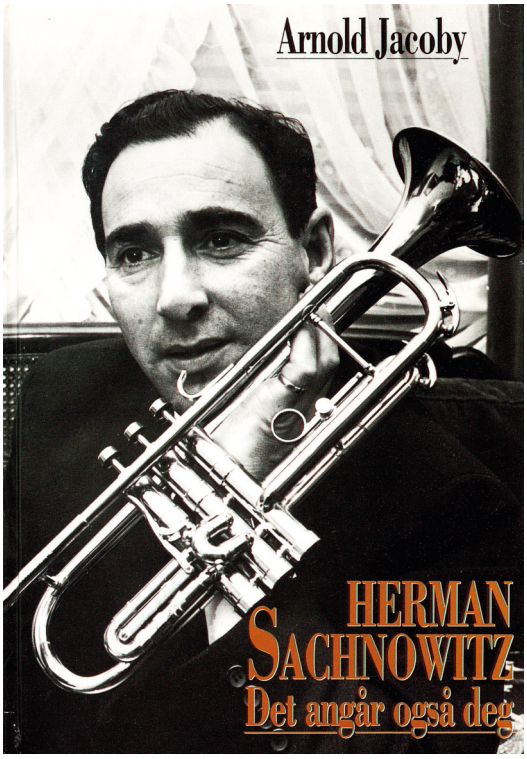

«Det angår også deg». Omslaget fra 1990. Cappelen.

forsiden har mange fortrinn: Det skaper øyekontakt og inviterer til et direkte møte mellom forfatteren og leseren. Den avbildede i omslaget konnoterer varme, livfullhet, sanselighet og optimisme. Hans fremtoning bidrar til å skape sympati og fanger leserens interesse. Som et portrett av en som har vært offer for Holocaust, fremstår blikket til hovedpersonen fremtidsrettet og forsonende. Gjennom slike konnotasjoner blir bildet en stødig bærer av bokens hovedbudskap.

Trompeten i bildet er et sentralt visuelt element. I boken forteller Sachnowitz hvordan han ble plukket ut til å være med i et orkester i fangeleiren. Dette gjorde at han i perioder slapp det tyngste slavearbeidet og at han tidvis fikk litt ekstra mat. Om man kjenner til Sachnowitz' historie om hvordan musikken reddet livet hans i fangenskap, trer det frem en ytterligere patosappell.

Gjennom forfatterens forsonende og vennlige utstråling etableres en sterk etosappell. Portrettet

Plateomslag, Chet Baker.

Plateomslag, Louis Armstrong.

uttrykker autonomi og konnoterer det gode. Fredsbudskapet styrkes ytterligere i møte med den iøynefallende tittelen i hvitt kontrastert på rød bakgrunn i omslagets øvre del.

Dette er et omslag som ikke utpeker seg som spesielt visuelt nyskapende sammenlignet med det som skjedde innenfor deler av norsk bokdesign på 1960- og 70-tallet, men støtter seg i hovedsak på portrettfotografiet av Sachnowitz. Her er ingen bruk av grovt raster, striper eller pålagt dekkfarge, men en konsentrasjon omkring det autentiske og realistiske.

3.5 Omslaget fra 1990

I denne utgaven brukes det samme portrettet av Sachnowitz som i 1979-utgaven, men utsnittet er større og mer av trompeten vises. Den grafiske designeren er ikke kreditert i denne utgaven.

J.W. Cappelens Forlag og omslagsdesigneren må ha vurdert portrettet som så sterkt at det kunne brukes på ny, 11 år senere. Bildet var nå godt etablert i offentligheten, og det var knyttet sterk etos til det. Sachnowitz og trompeten får i dette omslaget større fokus, mens det verbalspråklige budskapet har blitt tonet noe ned. Utsnittet bidrar til en større distanse til hovedpersonen og dermed forsvinner noe av intensiteten og kraften i blikket hans. Samtidig representerer betoningen av trompeten en ny vinkling av beretningen til Sachnowitz der trompeten og musikken får en større rolle. Motivet gir konnotasjoner til platecovere og kjente jazztrompetister i tiden. Dette er referanser som tilfører omslaget en livlig og varm stemning.

3.6 Omslaget fra 2005

Dette omslaget er utformet av den grafiske designeren Frøydis Skaug-Andersen (f. 1962). Bak utgivelsen står Holm & Tangen forlag.[47]

Forsidens blikkfang er et fotografi av to ungdommer, en gutt og ung kvinne som holder vennskapelig rundt hverandre. I fotografiet øverst ser vi to lyskastere festet på et piggtrådgjerde. Bokens tittel binder sammen de to fotografiene til en tredelt montasje. Navnene på forfatterne er plassert øverst på forsiden mens forlagets navn står nederst.

På kolofonsiden blir det opplyst om at det at det er de to Sachnowitz-søsknene Frank og Frida som er avbildet, henholdsvis på trappen foran barndomshjemmet i Larvik. Bildet ble tatt før krigen, stemningen er harmonisk og gir positive konnotasjoner. Amatørfotografiet av søskenparet Sachnowitz gir Holocaust her et ansikt som fremkaller følelser i oss. Bildet skaper empati, men også reaksjoner av moralsk

«Det angår også deg». Omslaget fra 2005. Holm & Tangen forlag.

«Arbeit macht frei». Parolen er blitt kjent fordi den ble plassert ved inngangene til flere av de tyske konsentrasjonsleirene. Foto: United States Airforce Academy.

karakter. Gjennom personifiseringen som visuelt retorisk grep formidles et budskap som er fylt både med etos- og patosappell.

Stemningen i det øverste bildet er dunkel og lyskasterne og piggtrådgjerdet konnoterer til konsentrasjonsleirer. I dette motsetningsparet mellom og lys/harmoni i omslagets nedre del og mørke/død i den øvre etableres en tydelig patosappell.

Tittelens utforming gir konnotasjoner til den tyske parolen «Arbeit macht frei», som var plassert ved inngangene til flere av de tyske konsentrasjonsleirene. Bak dette visuelle grepet ligger en intensjon om å vekke leserens følelser, men siden motivet blir så hyppig brukt er det ikke nødvendigvis slik at den ønskede effekten trer i kraft.

Den opplevde ambivalensen til bruken av parolen som visuelt virkemiddel kan i tillegg ha å gjøre med hvordan den er illustrert. Umiddelbart konnoterer den til noe lystig, i form av en munter og naiv sangtekst. Dette var helt sikkert ikke designerens hensikt, men med slike konnotasjoner fremstår tittelutformingen noe uheldig, og kan derfor bidra til å svekke litt av tilliten til verket.

I en brunfarget faktaboks nederst på siden står det: «De var en familie på ni. Bare ÉN overlevde Auschwitz». Budskapet styrker den allerede etablerte patosappellen i omslaget. Tekstboksen gir på den annen side konnotasjoner i retning av en slagordpreget reklametekst. Dette kan vekke interesse, men også oppfattes som mer i retning vulgært, og dermed medvirke til å svekke troverdigheten til avsender.

Omslaget er narrativt i formen og blant de mer patosfylte i utvalget. Det formidler Sachnowitz-familiens skjebne på effektivt vis. Fra mitt ståsted nærmer sammenstillingen av de visuelle tegnene seg det skjematiske, noe som bidrar til å utfordre avsenderens troverdighet. Forstått på denne måten blir forsiden et eksempel på hvordan omslagsdesign sant å si kan medvirke til å minske etos fordi sensibiliteten til den historiske virkeligheten ikke kommer godt nok frem.

3.7 Omslaget fra 2016

Dette omslaget er utformet av den grafiske designeren Miriam Edmunds (f. 1971).

Omslagets blikkfang er et fotografi i svart-hvitt. Bildet viser en mann kledd i hvit skjorte, slips og dressjakke. Bildeutsnittet er halvnært. Tittelen er plassert i venstre halvdel sammen med navnene

på de to personene som står bak verket. Øverst på siden kan vi lese følgende budskap: «Kåret til en av de ti mest betydningsfulle norske bøkene om andre verdenskrig». Nederst på siden står forlagets navn, «Cappelen Damm».

Omslagskonseptet er det samme som i 1979, men her er trompeten utelatt. Fargetonen i bildet nærmer seg sepia, en gyldenbrun farge som gir konnotasjoner til gamle fotografier. Implisitt blir vi fortalt at dette er en historie som hører fortiden til. Det verbalspråklige budskapet «Herman Sachnowitz forteller» kobler vi umiddelbart til personen som er avbildet i fotografiet. Sachnowitz' fremtoning er inviterende og gir positive konnotasjoner. Bildet signaliserer personlige egenskaper som sympatisk, varm, vennlig og mild. Vi ser at blikket til hovedpersonen er fremoverrettet. Dette er signaler som stemmer godt overens med bokens øvrige innhold.

Bildet fremstår kraftfullt, men dempet på samme tid. Patosappellen i portrettet er av det lavmælte slaget. I Sachnowitz' sympatiske skikkelse ligger det også en dempet etosappell. Etablering av etos finner vi også i setningen «Kåret til en av de ti mest betydningsfulle norske bøkene om andre verdenskrig».

Plasseringen av de verbalspråklige elementene bidrar til en god balanse i omslaget. Fontvalget og det visuelle utrykket i sin helhet er sobert. Boken har mye til felles med mange av dagens portrettomslag i biografisjangeren, jf. eksemplene under.

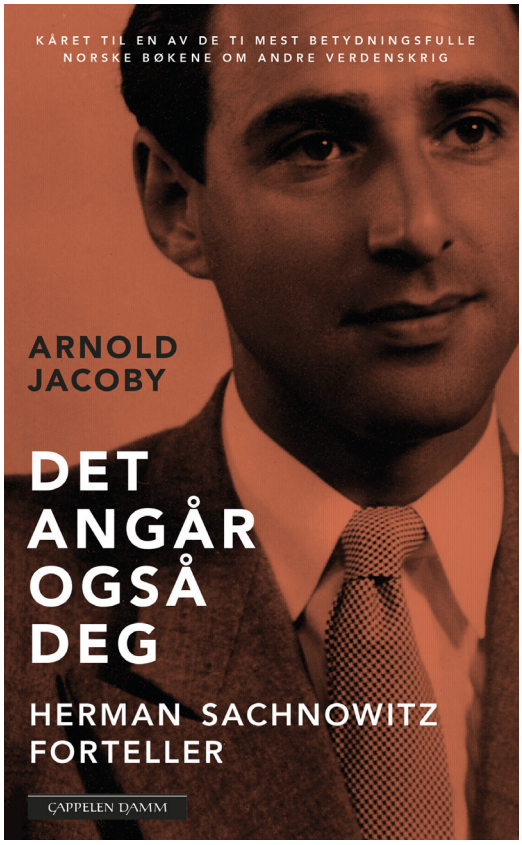

«Det angår også deg». Omslaget fra 2016. Cappelen Damm.

3.8 Oppsummering

Det er mange måter å nærme seg omslagsdesign på; retorisk, semiotisk, kunsthistorisk, historisk. Min tilnærming er fortrinnsvis historisk, semiotisk og retorisk. Utgangspunktet har vært at også bokomslag er historisk kildemateriale. Ved å studere bokomslaget som medium får vi et bredere innblikk i hvordan forlagsbransjen, styrt av både «børs» og «katedral», historisk har valgt å kommunisere det norske Holocaust til sitt publikum. Som levninger bidrar omslagene til å gi oss et større bilde av hvordan man har formidlet Holocaust i Norge visuelt over tid, fra 1970-tallet til i dag. Også i omslagene finner vi underliggende verdier, normer og meningsladde ytringer som kan gi et større bilde av hvordan man har formidlet denne delen av historien vår.

Mitt inntrykk er i det store og hele at de grafiske designerne ser ut til å inneha en fornemmelse for hva som er taktfullt og passende i en Holocaustkontekst. I retorikken benevnes denne fornemmelsen for aptum.[48] Analysen indikerer at hypotesen om en relativ lavmælt bruk av patosappell synes å være rimelig. I omslagene der de uhyrlige handlingene faktisk er representert visuelt, tones disse ned gjennom antydninger eller blir plassert i bakgrunnen. I stedet etableres det ved flere anledninger en tydelig etosappell. Som levninger formidler disse omslagene en moralsk og historisk bevissthet i den betydning at man ikke går i dybden i grusomme detaljer, men insisterer på forsoning og aktiv stillingstaken.

Gjennom min tilnærming ser det ut til at ønsket

Eksempler på omslag til biografier fra vår egen samtid, preget av orden og med begrenset bruk av virkemidler.

om neddemping og varsomhet kan ha fått en viss innvirkning på hvor mye en har eksperimentert visuelt. Flertallet av omslagene er relativt konservativt utformet, noe som støttes gjennom fremstillingen av det som skjedde innen omslagsdesign på 1960- og 70-tallet, eksemplifisert ved Bruno Oldani, Peter Haars, Arild Kristo, Bjørn Roggnebihl, Leif Anisdahl mfl. Materialet uttrykker også kontinuitet; omslaget fra 1979 skiller seg ikke nevneverdig fra det som ble laget i 2016. Økt avstand eller distanse til andre verdenskrig ser ikke ut til å ha bidratt til noen særlig visuell nyorientering.

Del 3

4 Drøfting

Et spørsmål som har opptatt kunstnere, forfattere, filmskapere, akademikere og andre i etterkant av andre verdenskrig, er hvordan man skal formidle det historisk katastrofale. Debatten har gått ut på hvor representasjonens grenser går og hva som kan betegnes som akseptable og ansvarlige fremstillinger av det jødiske folkemordet. I diskusjonen omkring hva slags virkemidler som er betimelige å ta i bruk i formidlingen av Holocaust, har det hele tiden vært en bred konsensus om at hendelsen krever særlig omtanke og respekt.

Historikeren Saul Friedländer beskriver Holocaust som «An event at the limits» og løfter det varsomme blikket som prinsipp og problematiserer forsøk på beskrivelser gjennom fortellinger, romaner og filmer. Jon Reitan formulerer det slik i sin avhandling: «Ifølge Friedländer kan slike representasjoner av folkemordet lett omforme skrekkens realiteter til estetiseringer og fetisjer.»[49]

Videre viser Reitan til historieteoretikeren Hayden White som en motsats til Friedländer:

«Historieteoretikeren Hayden White posisjonerer seg kontrært til Friedländer, og ser heller verdien i å formidle holocaust på tvers av etablerte sjangere og stilarter».[50]

Disse to forskjellige historieteoretiske ståstedene åpner opp for å plassere de fleste av omslagene til «Det angår også deg» i samme tradisjon som Friedländer, med skoleutgaven fra 1978 utformet av Leif Bakke som det minst narrative og lavtempererte uttrykket av alle. Også de fire omslagene fra 1976, 1979, 1990 og 2016 fremstår relativt nøkterne, mens Hans Jørgen Tomings verdiladde omslag fra 1978 og Frøydis Skaug-Andersens omslag fra 2005 er mer narrative og patosfylte i formen og ser ut til å stå nærmere White.

5 Presentasjon av dagens omslag

I denne siste delen rettes blikket mot dagens Holocaust-omslag. Utvalget er konsentrert rundt seks utgivelser. Først ut er Marte Michelet (f. 1975): «Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust» (2. utg.) fra 2020. De påfølgende bøkene er alle utgitt i 2021: Berit Reisel (f. 1945): «Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge», Synne Corell (f. 1973): «Likvidasjonen. Historien om Holocaust i Norge og jakten på jødenes eiendom», Marte Michelet: «Tilsvar: Svar på motboken til *Hva visste hjemmefronten?*», Espen Søbye (f. 1954): «Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene» og Ståle Dingstad (f. 1965): «Knut Hamsun og det norske Holocaust».

Min bakgrunn for valgene av disse bøkene er at de alle gir perspektiver på det norske medansvaret for Holocaust. Hvordan blir dette emnet formidlet visuelt og retorisk? Spørsmålet som melder seg er: Er det fortsatt det neddempede idealet som gjelder?

Litteraturkritiker Olaf Haagensen peker på en visuell patosfylt trend innenfor deler av Holocaust-litteraturen i en artikkel i Morgenbladet. Der skriver han om såkalt «feelgood Holocaust» og sentimentale, patosfylte bokomslag med duse bilder av eksempelvis Auschwitz' inngangsport.[51] Det er i forbindelse med en nyutgivelse av Eddy de Winds bok «Endestasjon Auschwitz» (2020) at han kommer inn på dette. Omslaget viser nettopp et motiv av inngangspartiet til Auschwitz med parolen «Arbeit macht frei». Haagensen skriver:

> «Gjennom himmelen som hvelver seg over leiren i en gradvis sjattering fra grått til blått, aner man det som formodentlig er en av sidene i kladdeboken som de Wind skrev ned erfaringene sine i. Omslagsestetisk er dette holocaustlitteraturens svar på underholdningsromanens *kvinne med ryggen til foran porten til et gammelt herskapshus*.»

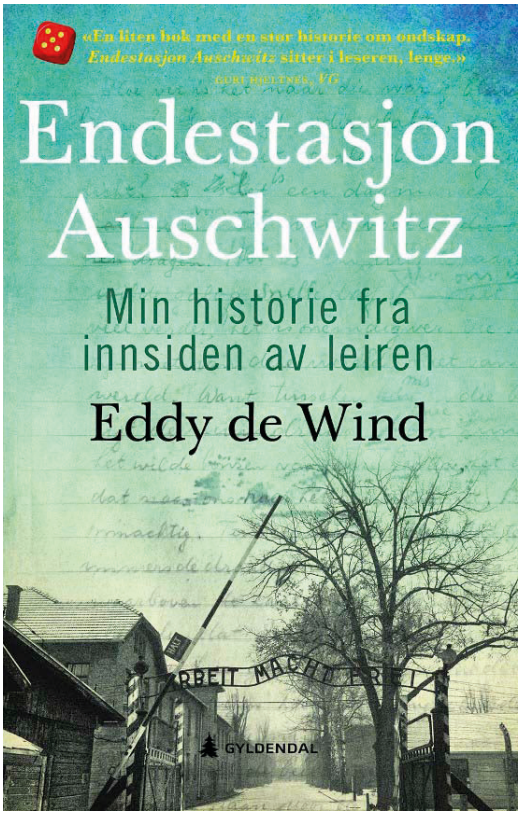

Omslaget til Eddy de Winds «Endestasjon Auschwitz» (2020). Gyldendal.

Omslaget til andreutgaven av Marte Michelet: «Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust» (2020). Gyldendal.

Haagensen er kritisk til den slags innpakning av vitnesbyrd av Holocausts grusomheter.

Et lignende eksempel fra moderne norsk sakprosa, er det patosfylte pocketomslaget til 2020-utgaven av Marte Michelets bok «Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust».

5.1 Omslaget til Marte Michelets bok

Sammenligner man omslaget til andreutgaven med forsiden på bokens førsteutgave fra 2014, ser man en radikal visuell transformasjon. Patosappellen er klart tilstedeværende i førsteutgaven også, hvor det verbalspråklige budskapet «Den største forbrytelsen» fungerer som blikkfang og vekker umiddelbart negative konnotasjoner. Det samme gjelder familieportrettet i omslagets øvre del, sammenstilt med skipet «DS Donau» nederst på siden. I andreutgaven ser vi imidlertid en annen type dramaturgi og en økning i antall visuelle virkemidler.

Gyldendal Norsk Forlag har valgt å gjenbruke plakaten til fiksjonsfilmen «Den største forbrytelsen», basert på Michelets bok med samme tittel. Filmen, som er produsert av Fantefilm, ble vist på norske kinoer i 2020 og opplevde en stor interesse fra publikum. Dette har trolig vært avgjørende for at man har valgt å bruke motivet også i bokformat.

Omslaget er en fotografibasert montasje med et stort skip som blikkfang. På begge sider av baugen står det «DONAU». Tekstbudskapet «MARTE MICHELET» vekker også raskt oppmerksomhet. Forfatternavnet er plassert nederst på siden, utformet i versaler og farget i hvitt. Over forfatterens navn ser vi en mannsfigur som er plassert foran en menneskemengde. Over hodet hans kan vi lese det verbal-

Omslaget til førsteutgaven av Marte Michelet: «Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust» (2014). Gyldendal.

Filmplakaten til filmen «Titanic» (1997).

språklige budskapet: «Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust». I motivets forgrunn står det flere mannnsfigurer utstyrt med våpen og ikledd hjelm og uniform. Nede i forgrunnen til venstre ser vi en rekke kofferter plassert på rekke. En leketøybamse og en mannshatt ligger på bakken ved hovedpersonens føtter. Til venstre, øverst i omslaget, er det et bilde av en terning med seks prikker og det verbalspråklige budskapet «Årets beste sakprosabok, Guri Hjeltnes, VG» fulgt av et lignende lingvistisk budskap litt til høyre: «Årets viktigste bok, Marius Wulfsberg, Dagbladet». I en orange, sirkelformet figur i omslagets øvre del formidles følgende tekstbudskap: «LES BOKEN, SE FILMEN». Helt nederst på siden er forlagsnavnet «GYLDENDAL» plassert med tilhørende logo.

«DS Donau» fungerer som ruvende og faretruende blikkfang i omslaget. «Donaus» fremtoning gir konnotasjoner til et annet kjent skip i vår relativt nære historie – og filmen med samme navn: «Titanic» (1997). Filmplakaten er velkjent for mange, jf. bildet vist ovenfor.

Fanger man referansen til «Titanic» får omslaget et sjablong- og klisjéaktig preg. Omslagets duse og softe uttrykk, supplert med dramatiske skyer på himmelen og røyk som stiger faretruende opp fra skipets pipe, nærmer seg også det klisjéfylte og stereotypiske.

I front ser vi bokens hovedperson, Charles Samuel Braude, i skuespilleren Jakob Oftebros gjenkjennelige skikkelse. Braude-karakteren står alene og er opplyst som om han står på en scene. Hans helteaktige fremtoning og koffertene i forgrunnen appellerer til leserens følelser, hatten og leketøybamsen på bakken likeså. Soldatene i tysk uniform i forgrunnen rammer inn omslaget og fungerer som en markør som kon-

noterer ondskap og fiendtlighet.

Alt i alt er dette en utpreget narrativ og patosfylt fremstilling av det norske Holocaust.

Etosappellen er forankret i forfatternavnet «MARTE MICHELET». Michelet er en etablert forfatter og godt kjent i det brede lag av folket. Etos etableres også i VGs terningkast seks påfulgt av sitatet «Årets beste sakprosabok» og Dagbladets like positive dom: «Årets viktigste bok.».

Den høymælte bruken av patosappell kan være problematisk i møte med faghistorikeres krav om etterrettelig bruk av historiske kilder og fakta. Et spørsmål som dukker opp er hvorvidt sammenblandingen av fiksjon og fakta er uheldig eller ikke. Dette plasserer omslaget i den samme sjangerdiskusjonen som pågikk i 1979 rundt TV-dramaet «Holocaust: The Story of the Family Weiss», som av en rekke historikere og andre motstandere ble kritisert for å være for lite autentisk, både i form og innhold.[52] Er spriket mellom Michelets bok som sakprosatekst og de dramatiserende virkemidlene som er blitt tatt i bruk i bokomslaget for stort? Her vil nok meningene være delte. Mens noen vil oppfatte fremstillingen av virkeligheten som useriøs og banal, vil andre trekke frem omslagets folkelige appell og pedagogiske potensial, særlig for yngre målgrupper. Avhengig av ståsted, kan avsenders etos dermed utfordres eller styrkes.

Omslaget til Berit Reisel: «Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge» (2021). Press.

5.2 Omslaget til Berit Reisels bok

Dette er et fotografisk omslag utformet av den grafiske designeren, forfatteren og oversetteren Øystein Vidnes (f. 1976).

Det verbalspråklige budskapet i rød skrift vekker umiddelbart oppmerksomhet: «Hvor ble det av alt sammen?». Tekstbudskap nummer to presenteres i en litt mindre skriftstørrelse, farget i hvitt: «Plyndringen av jødene i Norge».

Teksten er plassert på en grå bakgrunn. Bildet bak teksten er et sort-hvitt fotografi av et tunnellignende rom, fylt opp av sekker så langt øyet kan se. Lyskildene i taket lyser opp deler av rommet, mens andre partier er mørklagt. I bildets venstre del ser vi et jernbanespor. På den andre siden av sporet står det en mengde kasselignende former, også plassert i rekker.

Stemningen i motivet er kontrastfylt og dramatisk. Fotografiet ble tatt 15. april i 1945 av den amerikanske fotografen Donald R. Ormitz.[53] Bildet ble tatt i den hensikt å dokumentere et av Hitlerregimets skattkamre, fylt av tyvegods i en nedlagt saltgruve i Merkers i Tyskland. «Her ble gull, sølv, smykker, plomber og andre verdigjenstander fra Holocaust og andre krigsofre samlet i ufattelige mengder, sammen med ranede gullbarrer».[54] Motivet på forsiden plasserer plyndringen av jødene i Norge i et bredere europeisk perspektiv.

Ord som «plyndring» vekker negative konnotasjoner og spørsmålsformuleringen «Hvor ble det av alt sammen?» er direkte og konfronterende. Tekstbudskapets dynamiske samspill med bakgrunnsfotografiet gjør dette til et kraftfullt anslag. Rødfargen er en symbolsk og ekspressiv markør og gir konno-

tasjoner til blod, smerte, aggressivitet. Som helhet vekker omslaget sterke følelser og patosappellen er av den høymælte sorten. Har man kjennskap til fotografiets historie og konteksten det er tatt i, trer patosappellen ytterligere frem. Alt i alt er dette et omslag som plasserer seg blant de minst neddempede i dette utvalget.

Etosappellen etableres i fotografiets dokumentariske verdi som primærkilde. Etos styrkes også av terningkast 5 fra Dagbladet og sitatet «… blir stående som en bauta i norsk etterkrigshistorie.». Tittelen inneholder i tillegg en etosargumentasjon hvor avsender appellerer moralsk til mottaker gjennom å peke på den uretten de norske jødene ble utsatt for.

5.3 Omslaget til Synne Corells bok

Dette er et fotografisk omslag laget av designeren Rune Mortensen (f. 1975).

Fotografiet er et svart-hvitt-fotografi som viser festkledde mennesker rundt et festdekket bord. Øverst på siden møter vi følgende verbalspråklige budskap farget i rødt: «Likvidasjonen». Tekstbudskapet blir supplert av en undertittel utformet i litt mindre fontstørrelse hvor det står: «Historien om holocaust i Norge og jakten på jødenes eiendom.» Øverst på siden finner vi navnet på forfatteren: «SYNNE CORELL» og nederst navnet på forlaget: «GYLDENDAL».

Tekstbudskapet «Likvidasjonen» i rødt fungerer som blikkfang. Ordet konnoterer blod og drap og etablerer umiddelbart negative følelser. Hva slags type likvidasjon det er tale om, blir formidlet i undertittelen under: «Historien om holocaust i Norge og jakten på jødenes eiendom.»

Fotografiet er tatt i Ida Klein og Hirschmann Kleins bryllup i 1938.[55] Den hvitkledde bruden til høyre i bildet fanger raskt leserens interesse. Ut fra tittelen på boken forstår vi at det er noen av ofrene i den økonomiske likvidasjonen av jødene i Norge som her gis et ansikt. Bildet er et amatørfotografi og viser en borgerlig vanlighet, der familie og venner er samlet til bryllupsfeiring. Fotografiet kunne vært tatt hjemme hos en hvilken som helst norsk borgerlig familie. Motivet konnoterer det samme som mange bryllupsbilder gjerne gjør: Glede, alvor, forventninger om fremtiden, håp. Lysekronen i taket lyser stemningsfullt over det festkledde bordet, sølvtøyet er dekket, kransekaken står klar og sherryen og portvinen er servert. Omslaget fremstår patosfylt, av den høymælte sorten. Det blir raskt sterkt emosjonelt ladet når man med tittelen som bakteppe stiller seg spørsmålet: Hvem la etter hvert beslag på alle de personlige eiendelene vi ser i bildet? Hvor havnet vegguret i bakgrunnen, sølvtøyet på festbordet, lysestaken, serviset, maleriet på veggen?

Omslaget til Synne Corell: «Likvidasjonen. Historien om holocaust i Norge og jakten på jødenes eiendom» (2021). Gyldendal.

Her, i all normaliteten og gleden, trer også etosappellen frem: Vi får øye på menneskene bak bildet. Personifiseringen bidrar til identifikasjon og empati.

5.4 Omslaget til Marte Michelets bok

Dette er typografisk omslag illustrert av den grafiske designeren Bjørn Kulseth (f. 1962).

Omslaget til Marte Michelet: «Tilsvar. Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten?» (2021). Gyldendal.

Omslaget til Marte Michelets «Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet» (2018). Gyldendal.

Blikkfanget i omslaget er det verbalspråklige budskapet «TILSVAR» fulgt av forfatternavnet «MARTE MICHELET». Under hovedtittelen står tekstbudskapet «SVAR PÅ MOTBOKEN TIL *HVA VISSTE HJEMMEFRONTEN?*». Forlagets navn «GYLDENDAL» er plassert nederst på siden. Bakgrunnen er fylt opp med tekstelementer som er delvis lesbare. Over forfatternavnet kan vi lese budskapet «Ja, vi kom borti dette 3 måneder før dette ble iverksatt og da var det vår 100 prosent oppfatning at jødene ville bli tatt i Norge.»

Omslaget preges av konsekvent bruk av versaler og grotesk-skrift. Tittelen er farget i grønt og plassert på en hvitfarget rektangulær form. Kontrastene mellom det hvite og grønne i tittelen bidrar til å forsterke tekstbudskapet. De andre tekstelementene er også utformet i hvitt og skaper en helhetlig komposisjon. Fonten i bakgrunnen konnoterer til et eldre notat skrevet på skrivemaskin og det hvite, midtstilte feltet leder tankene hen til arkivmapper.

Tradisjonen for å bruke typografiske omslag på vitenskapelige og teoretiske utgivelser er lang. Ved første møte fremstår omslaget til Michelets bok objektivt og nøkternt i formen. I konsentrasjonen rundt det typografiske trer også etosappellen frem, uttrykket signaliserer seriøsitet og tyngde. Samtidig fremkaller omslaget raskt en følelse av ubehag. Stemningen i omslaget utvikler seg til å bli kjølig, tørt, nærmest oversaklig. Det er i dette skrivebordsaktige uttrykket hvor patosappellen ligger. Formspråket gir konnotasjoner til byråkrati, offentlig kommisjon, intervju, avhør, rapport, arkiv, dokumentasjon, protokollføring. Grønnfargen forsterker det offentlige preget og kob-

lingen til arkivmapper. Derfra kan tegnene i omslaget forstås på et ytterligere nivå, underforstått som signaler som konnoterer ondskap og krigsforbryteri med byråkraten og massemorderen Adolf Eichmann lett tilgjengelig i minnet. Tekstutdraget «Ja, vi kom borti dette 3 måneder før dette ble iverksatt og da var det vår 100 prosent oppfatning at jødene ville bli tatt i Norge» er blant setningene som er lesbare i omslagsdesignen. Utdraget er hentet fra et sentralt dokument i boken og et viktig poeng i forfatterens fremstilling av hva hjemmefronten visste. Forsiden vekker interesse gjennom hentydningen til nye perspektiver på for så vidt historisk kjent stoff.

I et typografisk omslag er det teksten som er den bærende informasjonen og forutsetter at forfatternavnet er kjent. Marte Michelet er som allerede nevnt en forfatter som har vært kjent for et stort publikum gjennom mange år. Forfatteren har vært mye i søkelyset, spesielt etter utgivelsen av «Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet» (2018). Omslagsdesignen til tilsvarsboken hennes er bygget på samme mal som boken fra 2018. Dette bidrar til å skape en rød, visuell tråd mellom de to verkene. Alt i alt er dette et omslag av det konseptuelle slaget som på overflaten impliserer nøkternhet, men som ved nærmere ettersyn avdekker en klar patosappell.

5.5 Omslaget til Espen Søbyes bok

Dette er et fotografisk omslag utformet av den grafiske designeren Rune Døli (f.1976).

Omslaget viser et utsnitt av en fotokopi av en serie svart-hvitt-negativer. Fotografiene fremstår dunkle og gir ikke umiddelbart mening. Som betraktere må vi begynne å lete. Hva er det vi ser? Hvor kan dette være? Til venstre i omslaget står det verbalspråklige budskapet: «Hva vet historikerne?», fulgt av tekstbudskapet «Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene» nede til høyre.

Bildene på omslaget er tatt av Georg W. Fossum (1914-1995), fotografen bak det etter hvert ikoniske bildet av den ryggvendte menneskegruppen som ser «DS Donau» seile ut fra Oslo havn i 1942 med norske

Omslaget til Espen Søbye: «Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene» (2021). Press.

jøder om bord. Fotokopiene på omslaget tilhører den samme filmrullen som bildet Fossum tok 26. november 1942.[56]

Patosappellen trer for alvor frem når man kjenner til historien bak bildene. Hvis man ikke kjenner Fossum-bildene fra før, kunne dette vært bilder av nærmest hva som helst. Dette åpner opp for å hevde at dette er et omslag som i større grad henvender seg til en mer opplyst lesergruppe enn i Michelets tilfelle. «Hva vet historikerne?» er nettopp en slik bok, den forutsetter en viss historisk kunnskap og kjennskap til Marte Michelets «Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet» og kritikken av den. Dette åpner opp for at avsender kan være såpass intern i kommunikasjonen.

Tittelen på boken setter bildene inn i en større kontekst, og formidler også andre motiv tatt av Fossum den 26. november.[57] Etosappellen finner vi i terning-

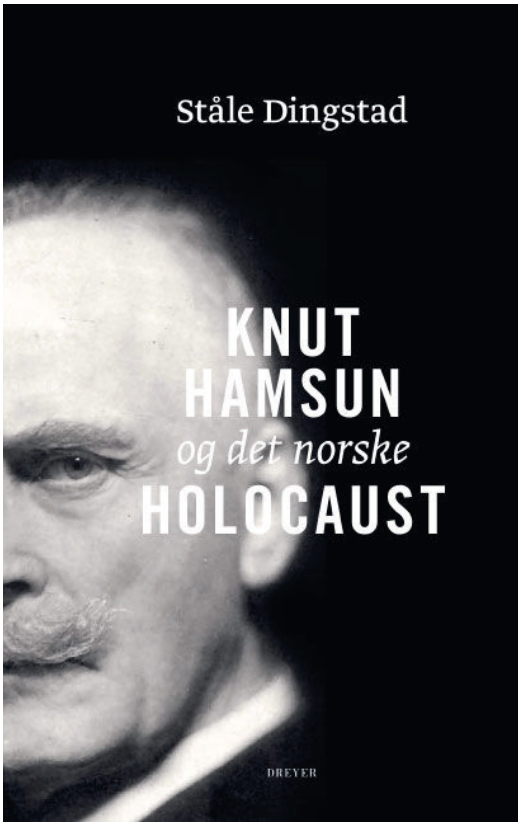

Omslaget til Ståle Dingstad: «Knut Hamsun og det norske Holocaust» (2021). Dreyer.

kast fem og sitatet «Ytterst viktig, veldokumentert og tankevekkende», hentet fra Dagbladets anmeldelse.

Det kan være interessant å stoppe opp ved at avsender har valgt å presentere mindre omtalte fotografier fra Fossums filmrull og utelatt fotografens mest kjente motiv. Kan dette ha å gjøre med en erkjennelse om at det ene bildet vi har av deportasjonen av de norske jødene står i fare for å bli «brukt opp»? I verste fall kan ikoniseringen av bildet skape en uheldig distanse mellom betrakteren og innholdet i motivet. Fra min posisjon kan man lese en etisk og historisk bevissthet ut av bildebruken i dette omslaget, som videre styrker avsenders etos. Bildeutvalget impliserer også et perspektiv der bildene kan tolkes som fragmenter, som igjen er en konnotasjon til at avsender forstår den historiske helheten som kompleks og sammensatt.

5.6 Omslaget til Ståle Dingstads bok

Dette er fotografisk omslag utformet av den grafiske designeren Erlend Askhov (f. 1978).

Omslaget viser et nærportrett av en eldre mannsperson kontrastert mot en svart bakgrunn. I omslagets midte står følgende tekstbudskap: «KNUT HAMSUN *og det norske* HOLOCAUST». Forfatternavnet «Ståle Dingstad» er plassert øverst på siden mens «DREYER» er plassert i mindre skrift nederst i omslaget. Alle tekstelementene er midtstilt.

Ansiktet til Knut Hamsun er kjent for mange og fungerer som blikkfang. Bildet er beskåret slik at man bare ser den ene halvdelen av forfatterens ansikt. Blikket til Hamsun er rettet direkte mot betrakteren og skaper umiddelbar kontakt. Bildet ble tatt av Aage Remfeldt i 1932, i en helt annen kontekst enn det norske Holocaust.[58]

Ansiktet er sterkt opplyst med dramatiske mørke partier. Måten bildet er beskåret på er et velkjent dramatiserende grep innen kunst og design. Utsnittet skaper nærhet til objektet og igangsetter følelser i betrakteren.

Tittelen «KNUT HAMSUN *og det norske* HOLOCAUST» er plassert på deler av portrettet som skaper et dynamisk samspill. Forfatterens navn og Holocaust er skrevet i versaler. Dette bidrar til å skape en tydeligere kobling mellom de to verbalspråklige elementene. Formuleringen «*og det norske Holocaust*» er utformet i kursiv og tilfører en betoning av denne delen av budskapet.

Uttrykket til Hamsun konnoterer i en Holocaustkontekst til ondskap, hat og «the evil eye».[59] Gjennom slike konnotasjoner skjer det en demonisering av Hamsuns skikkelse, som forsterkes ytterligere i møte med tekstbudskapet. Den svarte, ugjennomtrengelige bakgrunnen bidrar til å gjøre omslaget enda mer fortettet og dramatisk. Sammen med tittelen og fotografiet gir den svarte fargen konnotasjoner til død og nazisme, noe som bidrar til å fremkalle frykt og motstand i mange lesere, men også interesse på samme tid.

Kort oppsummert er dette et omslag som inneholder en høymælt patosappell, med noen få, men sterkt dramatiserende virkemidler.

Etosappellen er forankret i Hamsuns posisjon, som Nobelprisvinner og en av Norges største romanfor-

fattere, en stilling som på samme tid blir utfordret.

5.6 Oppsummering

Analysen påviser både en vilje til å holde tilbake og til å ta i bruk patosappell av det mer høymælte slaget. Eksempler på høymælt patosappell finner vi i omslagene til Marte Michelet (2020), Berit Reisel, Synne Corell og Ståle Dingstad, mens omslaget til Espen Søbyes «Hva vet historikerne?» fremstår mer neddempet.

I omslaget til Synne Corells bok blir historien om det norske Holocaust formidlet visuelt gjennom noen få individer. Personifisering og individualisering er et grep som blir hyppig brukt i vår tid, både i historiefaget, politikken, så vel som journalistikken. Historikeren Jon Reitan peker på den samme trenden i sin avhandling og viser til personifisering som en viktig del av utstillingsnarrativet i Holocaustsenterets permanente utstilling.[60] Også i førsteutgaven av Marte Michelets «Den største forbrytelsen» (2014) og i 2005-utgaven av «Det angår også deg» ser vi personifisering som retorisk grep gjennom bruk av amatørfotografier der hovedpersonene er avbildet.

Analysen er for begrenset til å hevde at det har skjedd et brudd i omslagsdesignen innenfor Holocaustlitteraturen. Men man kan kanskje snakke om en tilbøyelighet som peker i retning av bruk av en mer høymælt patosappell. I dette tilfellet spiller tiden som har gått en rolle og avstanden til den historiske virkeligheten. Nye generasjoner har kommet til siden krigsårene. Omslagene kan vitne om en tidsånd og et samfunn som ønsker nye perspektiver på grunnfortellingen om Holocaust. Gjennomgangen kan tyde på at den visuelle retorikken har fått en ny valør og at patosen har økt i styrke. Dette henger også sammen med at flere av titlene på verkene er preget av en høy temperatur. På den andre siden finner vi Søbyes omslag samt noen av Sachnowitz-omslagene som kan plasseres i den mer neddempede tradisjonen. Dette forteller oss at det det er flere historieteoretiske tilnærminger i sving på samme tid.

Omslaget til Marte Michelets bok fra 2020 skiller seg ut med sine mange narrative og dramatiserende grep. Dette åpner opp for å plassere omslaget i tradisjonen til Hayden White. Motivasjonen for å bruke et populærkulturelt uttrykk i form av en filmplakat som omslag på en sakprosabok, kan forstås som et ønske om å gi det historiske stoffet ny relevans og appellere til nye generasjoner. På den annen side reiser omslaget spørsmålet om ikke også marked og «børs» spiller en vesentlig rolle, noe som kan bidra til at noe av troverdigheten til avsender reduseres.

Betrakter man de seks omslagene samlet, blir patosappellen i omslaget til Michelet av en litt mykere karakter enn det man ser i omslagene til Reisel, Corell og Dingstad. Hos de tre sistnevnte fornemmer man en patos som er vesentlig skarpere i uttrykket.

Tematisk har bøkene i denne delen til felles at de norske overgriperne synliggjøres. Dette er et perspektiv som går inn i nyere tids formidling av Holocaust.[61] Tendensen representerer en motsetning til mye av etterkrigstidens historieskriving, der overgriperne gjerne har blitt passivisert eller usynliggjort.[62] Vi har sett hvordan omslagsestetikken uttrykker en sensibilitet overfor dette skiftet, som er et resultat av et gjensidig samspill mellom designer, forlag og redaktør.

Omslagene er primært fotografisk baserte løsninger. I perioden fra 1960-70-tallet til i dag har fotografiet hele tiden vært benyttet på historie-, biografi-, reise- og erindringslitteratur. Mange av fotografiene er mer eller mindre ubearbeidet og fungerer som autentiske virkelighetsbeskrivelser. I en historiekulturell kontekst tilfører det fotografiske uttrykket boken en tidsidentitet og troverdighet som ingen illustrasjon kan måle seg med. Omslaget til Michelets bok fra 2020 er også fotobasert, men en sømløs montasje, supplert av grafiske virkemidler. I stedet for å illustrere en utvalgt situasjon, åpner en bildeoppbygning med sjikt opp for å formidle en annen helhetsopplevelse som teksten gir. Et annet trekk ved mange av omslagene fra 2000-tallet er det dynamiske samspillet mellom tekst og typografi, hvor elementene utfyller hverandre og skaper spenning og nysgjerrighet.

Noter

1 Bruland 2011: 8
2 Elmelund Kjeldsen 2004: 94
3 Haars og Norvin 2002: 12
4 Grieg 1971: 818
5 'Visuell klisje' forstås her som overbrukte og forslitte virkemidler som har tapt sitt selvstendige innhold. En klisjé er banal, unyansert eller forutsigbar. Kilde: Store norske leksikon.
6 Heradstveit og Bjørgo 1987: 140: Semiotikk er læren om tegn og hvordan tegn får mening. Artikkelen tar utgangspunkt i Ferdinand de Saussures semiologiske modell.
7 Kjelstadli 1992: 162-163: Å bruke rester fra fortiden som levninger betyr å anvende dem som kilde til hvordan man har tenkt, eller mer generelt til å peke ut hvilke verdier og tenkemåter den som produserte kilden hadde.
8 Kjelstadli 1993: 104: Å se historien diakront vil si å undersøke og forklare hvordan et fenomen har utviklet seg over tid.
9 Kjelstadli 1993: 174: En kvalitativ tilnærming er en dybdestudie som omfatter få enheter. Hensikten med kvalitative studier er gjerne å oppnå dybdekunnskap og helhetlig forståelse (min anmerkning).
10 Analysen tar utgangspunkt i lingvisten Ferdinand de Saussures (1857-1013) tegnteori.
11 Kjeldsen 2014: 14: Retorikk er tradisjonelt definert som «kunsten å overbevise» og har sine røtter i antikken.
12 Kjeldsen 2014: 12: […] «Men i våre dager påvirker vi også hverandre med tekst, bilder og musikk, med radio- og fjernsynsutsendelser, YouTube-videoer, sms-er, film og dataspill, tweets og Facebook-oppdateringer. Retorikken har altså utviklet seg til å handle om mer enn det talte ordet. Retorikk er handling gjennom kommunikasjon og derfor ikke bundet til en bestemt uttrykksform som tale eller skrift.»
13 Kjelstadli 1992: 169: En førstehåndsberetning er øyevitneskildring der opplysningene er gitt av en person som selv har vært til stede ved en hendelse.
14 Dingstad 2021: 412
15 Koster 1978
16 Reitan 2015: 152
17 Ibid.
18 Kieding Banik 2021
19 Reitan 2015: 153
20 Kjeldsen 2015: 69: Kairos handler om å si de rette ordene til rett tid.
21 Ibid.: 153
22 Reitan 2015: 152
23 Ibid.: 154
24 Ibid.: 152
25 Furre 1992: 346
26 Ibid.: 409
27 Ibid.: 409
28 Lunde 2011
29 Blix 1977
30 Kvam jr. 1979
31 Wulff 1981
32 Johannessen, Sørensen og Tangstad 1977
33 Haars og Norvin 2002: 65
34 Økland og Johnsen 1996: 113
35 Ibid.: 72
36 Økland og Johnsen 1996: 126
37 Gripsrud 1999: 109
38 Haars og Norvin 2002: 6
39 Hentet fra nettsidene til Vestfoldmuseene mars 2022 (udatert innhold). Museet har fått ny nettside i mellomtiden og artikkelen er ikke å gjenfinne der.
40 Økland og Johnsen 1996: 113
41 Haars og Norvin 2002: 75
42 Ibid.: 71
43 Ibid.: 73
44 Robertsen 2010
45 Furre 1992: 347
46 Felles for mange av de motkulturelle bevegelsene på 70-tallet var at de hadde vanskeligheter med å komme til orde i mediene og at de ikke hadde råd til å rykke inn annonser eller dyre trykksaker, skriver kunsthistoriker Jorunn Veiteberg (1998: 132-33). Slik ble plakaten et viktig medium. Plakatene baserte seg på billige metoder som linoleumssnitt og silketrykk, og få farger. Mange av protestplakatene ble trykket på grafikkverkstedet GRAS, som var et viktig senter for alternativ plakatproduksjon i Oslo. Liknende verksteder oppstod også i andre norske byer, som Kristiansand og Bergen.
47 Holm & Tangen forlag kontaktet J.W. Cappelens Forlag på 2000-tallet og fikk rettighetene til å gi ut boken på ny. Dette kom frem i en telefonsamtale med Jan Holm i Holm & Tangen forlag 12. april 2022.
48 Kjeldsen 2015: 71: Aptum betyr direkte oversatt «det som sømmer seg». I retorisk kontekst dreier det seg om at en tale må være egnet eller hensiktsmessig utformet og fremført.
49 Reitan 2015: 30-31
50 Reitan 2015: 31
51 Haagensen 2020
52 Reitan 2015: 157
53 Det var den amerikanske hæren som Ormitz jobbet for, som oppdaget saltgruven i Merkers i 1945.
54 Hentet fra Berit Reisels egen innledning om sin bok «Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge», Holocaustsenteret 25. februar 2021: https://www.youtube.com/watch?v=VgMsOr6OlZ4
55 Hentet fra nettsiden «Jødiske fotspor i nord»: https://www.jodiskefotspor.no/fotspor/familien-klein-fra-trondheim
56 Georg W. Fossums originalnegativer fra 1942 er tilgjengelige i Nasjonalbibliotekets utstilling «Opplyst. Glimt fra en kulturhistorie» og i deres nettbibliotek.
57 Dette blir blant annet formidlet på Holocaustsenterets nettsider: https://www.hlsenteret.no/undervisning/Undervisningsbloggen/hvem-hadde-ansvar-for-holocaust-i-norge.html
58 Norsk biografisk leksikon: https://snl.no/Knut_Hamsun

59 Det onde øye var i folketroen en betegnelse for å gjøre skade ved hjelp av blikk, en evne man trodde enkelte personer hadde. Kilde: https://snl.no/.search?query=det+onde+%C3%B8ye

60 Reitan 2015: 189

61 Reitan 2015: 189

62 Ibid.: 187

Litteratur

K. Banik, V. (2021, 9. juli). Herman Sachnowitz. I *Store Norske leksikon*. https://snl.no/Herman_Sachnowitz

Barthes, R. (2015). *I tegnets tid. Utvalgte artikler og essays*. Pax forlag.

Blix, A. (1977, 14. mars). Oktober sprengt i filler. *Tromsø*.

Bruland, B. (2011, 6. oktober). *Det norske Holocaust. Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene.* Holocaustsenteret. https://www.hlsenteret.no/aktuelt/publikasjoner/bjarte-bruland-det-norske-holocaust-forsoket-pa-a-tilintetgjore-de-norske-jodene.html

Corell, S. (2021). *Likvidasjonen. Historien om Holocaust i Norge og jakten på jødenes eiendom.* Gyldendal.

Furre, B. (1992). *Norsk historie 1905-1990: vårt hundreår.* Samlaget.

K. Gaare, G. (2020, 21. november). *Det ikoniske fotografiet dukket opp først etter femti år.* Nasjonalbiblioteket. https://www.nb.no/historier-fra-samlingen/fotografiet-var-glemt-i-femti-ar/

Grieg, H. (1971). *En forleggers erindringer.* Gyldendal.

Gripsrud, J. (1999). *Mediekultur, mediesamfunn*. Universitetsforlaget.

Haagensen, O. (2020, 31. januar). I holocaustlitteraturen er det ikke bare ordene på boksiden som betyr noe, men også innpakningen rundt dem. Morgenbladet. https://www.morgenbladet.no/boker/kommentar/2020/01/31/i-holocaustlitteraturen-er-det-ikke-bare-ordene-pa-boksiden-som-betyr-noe-men-ogsa-innpakningen-rundt-dem-skriver-olaf-haagensen/

Haars, P. og Norvin, K. (2002). *Bokens ansikt: norske bokomslag i 100 år.* Press.

Johannessen, T, Sørensen, H. K., Tangnes, J. (1977, 14. mars). Nå er det full krig. *VG*.

Jødiske fotspor i nord. https://www.jodiskefotspor.no/

E. Kjeldsen, J. (2002). *Visuel retorik*. Institutt for medievitenskap, Universitetet i Bergen.

E. Kjeldsen, J. (2014). *Hva er retorikk*. Spartacus.

E. Kjeldsen, J. (2015). *Retorikk i vår tid: en innføring i moderne retorisk teori*. Spartacus.

Kjelstadli, K. (1992). *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget.

Koster, P. (1978, 12. september). Om mennene som skrev «Det angår også deg». *Laagendalsposten*.

Kvam jr., R. (1979, 2. mai). Skjerpet politisk klima etter 1. mai. *Dagbladet*.

Lunde, H. (2011, 6. oktober). *Nynazisme*. Holocaustsenteret. https://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/ettertid/nynazisme

Michelet, M. (2020). *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*. (2. utg.). Gyldendal.

Reisel, B. (2021). *Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge*. Press forlag.

Rem, T. (2015). *Knut Hamsun: Reisen til Hitler.* Cappelen Damm.

Reitan, J. (2015). *Møter med holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur.* Avhandling for ph.d.-graden. Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet.

Robertsen, H. (2010, 21. juni). Picasso: Peace + Freedom. *Vagant*. http://www.vagant.no/picasso-peace-freedom/

Sachnowitz, H. (1976). *Det angår også deg*. Cappelen.

Søbye, E. (2021). *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*.

Veiteberg, J. (1998). *Den norske plakaten.* Pax.

White, H. (2003). *Historie og fortelling. Utvalgte essay*, Pax.

Wulff, A. (1981, 24. februar). Noe av det verste i norsk rettshistorie. *Adresseavisen*.

Vestfoldmuseene (u.å.). *Det angår også deg*. Hentet 9. april 2022 fra http://vestfoldmuseene.no/wp-content/uploads/2017/03/%C2%ABDet-anga%CC%8Ar-ogsa%CC%8A-deg%C2%BBNY.pdf

Økland, E. og Johnsen J. G. (1996). *Norske bokomslag 1880-1980*. Samlaget.

Bilde 1 Workshop 2016 – Gruppearbeid | Bilde 2 Workshop 2016 – Besøk 'Gypsy-Camp' | Bilde 3 Workshop 2017 –Presentasjon (alle: Łódź).

Bilde 4 Workshop 2017 – Irena Szczurek | Bilde 5+6 Utstilling 2018 – øyenvitner Irena Szczurek og Joanna Berens-Tomczyńska (alle: Łódź).

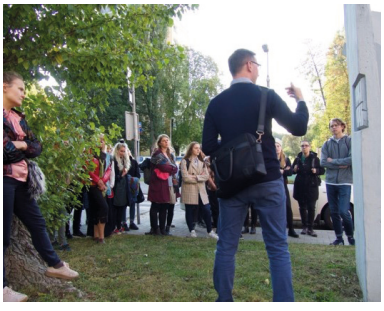

Bilde 7+8 Workshop 2018 – omvisning i Łódź med Adam Sitarek | Bilde 9 Workshop 2019 øyenvitne Marģers Vestermanis i Riga, Latvia.

Bilde 10 Workshop 2019 – omvisning Claus Friede, 'Rumbula', Latvia | Bilde 11+12 Workshop 2019 'Sztutowo', intervju Danuta Ochoka + presentasjoner.

Fagfellevurdert

Visuelle perspektiver og utfordringer i formidlingen av Holocaust

Sammendrag: *Holocaust-museer og minnesteder har et ansvar for å formidle ofrenes, tilskuernes og gjerningsmennenes vitnesbyrd. Generasjoner senere påvirkes vi fortsatt av Holocaust på mange måter – enten som enkeltindivider, familier, lokalsamfunn eller som nasjon. Holocaust kan føles lite relevant i våre daglige liv. Samtidig lever vi i en ekstremt medialisert virkelighet der digitalisering, ny teknologi og tilpassede formidlingsformer har endret tilgangen til og omfanget vi får av informasjon om historiske begivenheter. Denne artikkelen retter søkelyset på uttrykk, perspektiver og utfordringer i dagens Holocaust-formidling, med særlig vekt på visuelle og mediale elementer. Den bygger på erfaringer fra fire studentworkshops i Polen og Latvia, og samtaler med representanter fra internasjonale minne-institusjoner.*

Emneord: *holocaust, minnekultur, ny teknologi, kulturelle minner, visuell kultur.*

Thomas Lewe
Førsteamanuensis,
Høgskulen i Volda
thomas.lewe@hivolda.no

Holocaustminnene er mange og de er blant de mest komplekse og omfattende temaene i vår tid. Samtidig har nye former for visuell formidling, som kan være både innovative og banebrytende, også blitt en del av minnekultur-arven. Vi står overfor en omfattende innovasjon av formidlingsmåter gjennom ny medieteknologi, som har fått store konsekvenser for formidlingen av minnekulturen. For å nå frem til et ungt publikum, justerer og oppgraderer museer og faste minnesteder nå sine kommunikasjonsformer. Fra 2016 til 2019 gjennomførte vi 3 student-workshops i Lódz, Polen, en i Riga, Latvia og en i Stuttowo, Polen.[1] I disse rettet vi oppmerksomheten mot mediering, medieformater, narativer og den visuelle formidlingen av Holocaust. Studentene hadde kommunikasjonsfaglig bakgrunn. Noen av erfaringene fra disse workshopene inngår i denne artikkelen for å belyse følgende spørsmål: Hvilke visuelle formidlingsformer blir valgt for å overføre historien om Holocaust til en ny, ung generasjon som ikke har direkte referanser til det som skjedde? Og hvem sitt ansvar er det å formidle de historiske narrativene til denne målgruppen, basert på det vi i dag faktisk vet om det som skjedde under naziregimet? Medie- og kulturviter Silke Arnold-De Simine fra Birkbeck University of London snakker om et paradigmeskift i utstillingspraksisen i overgangen fra tradisjonelle historiske museer, utstillinger og kulturarv, til etableringen av 'spaces of memory' i løpet av de siste 30 årene.[2] Gjennom slike endringer av utstillingspraksisen har også definisjonene av minnebegrepet blitt videreutviklet og oppgradert. Kulturhistorikeren Alison Landsberg fra George Mason University har etablert begrepet 'prostetisk minne', hvor hun blant annet refererer til minner som ikke er personlig opplevd, men mediert gjennom massekulturens teknologi, som en direkte konsekvens av massemedie-kulturen.[3] En slik bruk av begrepet bidrar til en bredere definisjon av offentlige kulturminner. Statsviteren Claudia Lenz fra MF Vitenskapelig Høyskole og historikeren Trond Risto Nilssen fra NTNU refererer til kulturviteren Jan Assmann´s begrep 'kommunikative minner' som betegnelse for relasjoner til fortiden basert på direkte og personlig formidling. Minner som derimot er bevart og forvaltet i ettertiden betegner Assmann som 'kulturelle minner.' Lenz og Nilsson skriver derfor at «når det gjelder den andre verdenskrigs historie, ligger vi fortsatt innenfor de kommunikative minnenes rammer, fordi det fremdeles finnes levende

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Lewe-IDO.pdf

vitner fra perioden - men det foregår forandringer som viser at distansen blir større, og at nye aktører og medier kommer inn i bildet, og med dette: nye fortellinger og fortolkninger.»[4] Forskere som Yasmin Ibrahim fra Queen Mary University of London og Sophia Marshman fra University of Portsmouth knytter sin forskning til representasjoner av Holocaust ved hjelp av begrepet 'visuell kultur', mens bl.a. Kate Nash fra University of Leeds og Eva Drygalska fra Polish-Japanese Academy of Information Technology har vektlagt nye teknologier som framstiller 'virtuell og augmentert virkelighet' i sitt arbeid med å finne nye perspektiver i minne-forskningen. Professor Jennifer Hansen-Glucklich fra University of Mary Washington har gjennomført en komparativ analyse av Holocaustformidlingen og har sammenlignet ulike nasjonale museer, som gjennom bruk av forskjellige utstillingsteknikker, formidler hvert lands dominerende Holocaust-diskurs. Hun retter med det oppmerksomheten mot nasjonale tilnærminger i den visuelle kulturformidlingen. «Fortiden har blitt en del av nåtiden på en måte som var utenkelig i tidligere århundrer, og mange av minnene vi konsumerer i dag er 'rekonstruerte minner' (*imagined memories*)» – noe som tilsvarer Assmann´s begrep 'kulturelle minner' – «og de er dermed lettere å glemme enn selvopplevde minner.»[5]

Med ingen eller svært få levende øyenvitner, forholder unge mennesker seg i dag utelukkende til fortiden som kulturelle minner – eller prostetiske, slik Landsberg har formulert det. Derfor må vi spørre: hvordan formidles disse minnene gjennom relevante narrativer i dag? Og hvilken betydning har ny medieteknologi i disse prosessene?

Metode

Utgangspunkt for denne artikkelen er som sagt en serie workshops, arrangert gjennom fire år i Polen og Latvia, der studentene fikk i oppgave å utvikle idéer til hvordan de kunne formidle den historiske ghettoen i Łódź (de tre første workshops) og deportasjonene under den tyske okkupasjonen av jøder og romfolk fra Tyskland til Riga og Stuttovo (den fjerde workshop) til et ungt publikum i vår tid. Ved å besøke museer, minnesteder og tidligere ghetto-områder i Polen ble studenter fra flere europeiske universiteter – med tverrfaglig bakgrunn innenfor media, design, kunst og public history – utfordret til å overføre sine inntrykk og erfaringer til egne fortellinger og konsepter. Studentene møtte overlevende øyenvitner, guider og museums-ansatte. De unge workshop-deltakerne representerer på den ene siden den aktuelle målgruppen som denne artikkelen ønsker å rette søkelyset mot, samtidig som de også fremstår som fremtidens medie-formidlere. Artikkelen inneholder derfor observasjoner fra disse workshopene[6], tilbakemeldinger fra noen av de studentene som deltok[7], og utdrag fra kvalitative, semistrukturerte intervjuer, utført med kuratorer og representanter for fire etablerte minne-institusjoner i Tyskland og Polen[8] – alle knyttet til vårt prosjekt og nettverk.

Organisering

For å svare på det overordnede spørsmålet er artikkelen organisert i tre hoveddeler: Den første delen omfatter øyenvitner, lokasjoner og objekter, den andre delen fortellinger og medieteknologi, mens den tredje delen tar for seg visualisering og design.

I artikkelens tre deler vil aspekter knyttet til ulike utfordringer i visualiserings-prosesser bli belyst. Gjennom relevant litteratur skal vi i diskusjonen senere i artikkelen forsøke å peke på visuelle ansvarsområder og utfordringer, før en konklusjon på slutten oppsummerer diskusjonen.

Både vitnesbyrd og selvopplevde hendelser er basert på og relatert til mennesker, steder og objekter. Måten vi tar innover oss og bearbeider slike hendelser og gjengivelser på, er avhengig av vår evne til å prosessere informasjon. Vi kobler den til en historisk eller sosial kontekst, og vi reagerer på en bestemt måte (rasjonelt eller emosjonelt). Mens mye allerede er formidlet og dokumentert gjennom utallige narrativer, må det også rettes et søkelys på nye medieformater og teknologier – da disse skaper helt nye fortellerformer. Når ikke bare objektive, men også emosjonelle inntrykk skal formidles, ligger det et enormt ansvar på fortellerformene. Subjektive, personlige opplevelser og verdier kan imidlertid variere, påvirkes og forandres over tid og av ulike årsaker. Formidlingsperspektivene i minneformdlingen vil

derfor være underlagt pågående, kritiske refleksjoner om historiske begivenheter og historiseringen av dem. I tillegg kan vi konstatere at målgruppene for Holocaustformidlingen har endret seg.

Øyenvitner, lokasjoner og gjenstander

Språk- og litteraturforskeren Andreas Huyssen har hevdet at «vår sekulære kultur i dag er på en eller annen måte preget av en frykt, ja en redsel, for å glemme.»[9] Vitnesbyrd fra Holocaust-overlevende er avgjørende for minnesteder. I enhver fremstilling som omhandler sensitive temaer knyttet til nasjonalsosialismen, gir historiske fakta som er basert på personlige skildringer de besøkende en emosjonell opplevelse. Silke Arnold-De Simine har påpekt: «Generasjonen som personlig opplevde den første og andre verdenskrig og Holocaust har nesten dødd ut. For mange av de med sterk tilknytning til datidens hendelser er frykten for å miste minnene ensbetydende med å tape sin identitet.»[10]

Jutta Weduwen koordinerer seminarer i Berlin om nasjonalsosialismen og Holocaust. Hennes arbeid vil se annerledes ut når det ikke lenger finnes førstegenerasjons øyenvitner. Hun foretrekker personlige møter med øyenvitner – noe som kan finne sted bare i en begrenset tid - deretter vil det pedagogiske arbeidet endres. Hun peker på at film- og lydarkivene (intervjuer med vitner) kommer til å få en viktig funksjon i fremtiden.[11]

I samsvar med dette, og fordi noen av de overlevende fortsatt er i live, snakker Yosefa Loshitzky om «en sjelden mulighet til å observere overføringen av minner fra én generasjon til den neste: fra overlevende i den første generasjonen til den andre og tredje generasjon, hvor hver generasjon skaper sin egen form for minner, som også omfatter institusjonaliserte faste minnesmerker og minnemarkeringer.»[12]

Sarah Grandke, kurator ved KZ-Gedenkstätte Neuengamme, sier at diskusjonen om betydningen av at øyenvitnene kommer til å forsvinne, har pågått lenge. De fleste som besøker minnesteder har aldri personlig møtt noen av vitnene.[13] For et minnested som Neuengamme spiller øyenvitner, ifølge Grandke, en annen viktig rolle: De representerer en moralsk autoritet i arbeidet med å planlegge og få godkjent nye minnesteder – ikke minst så bidrar de også aktivt i lobbyvirksomheten for finansiell støtte til virksomheten.

Weduwen og Grandke understreker viktigheten av de direkte skildringene fra overlevende, og av vitnesbyrd som er overført til etterkommere og medarbeidere i museer og minnesteder i møte med et besøkende publikum. Andreas Huyssen slår fast at en må «være åpen for mange måter å formidle den historiske virkeligheten og dens rekonstruksjon på, når vi har erkjent et konstitutivt gap mellom virkeligheten og dens representasjon i språk eller bilde.»[14]

Litteraturviteren Marianne Hirsch har brukt begrepet 'post minne' som en «struktur av inter- og transgenerasjonelle overføringer av traumatiske opplevelser, der referansen til fortiden ikke bare er mediert gjennom ren gjenfortelling, men også gjennom gjenskaping basert på forestillingskraft og innlevelse.»[15]

Historieteoretikeren Jörn Rüsen har hevdet at «når man snakker om historiekultur, er forståelsen av historien basert på erfaringer avgjørende for å forvalte nåtiden på en fremtidsrettet måte.»[16] Også Jennifer Hansen-Glucklich har lignende synspunkter. Hun har framhevet at «minnene må tillate oss å universalisere og lære av lærdommene fra Holocaust, nemlig at Holocaust var en menneskeskapt begivenhet, og at trusselen om en gjentakelse fortsetter å eksistere.»[17]

Dette fører uunngåelig til spørsmålet om hva som er egnede projeksjoner og fortellinger – både når det gjelder visuell tilnærming og medieformat. Et yngre publikum med få referanser til Holocaust, trenger å kunne behandle 'prostetiske' minner på en meningsfull måte. Det finnes flere tilnærminger til dette spørsmålet.

For minnestedet 'Haus der Wannseekonferenz' i Berlin er historisk undervisning om nazistenes utryddelsespolitikk viktig for å forstå nåtiden. Matthias Hass – museets nestleder har påpekt at dagens politikk alltid står i et forhold til fortidens politiske begivenheter. I et intervju har han uttalt at nasjonalsosialismens politiske beslutninger lever videre i nåtiden og påvirker det sosiale og politiske livet i Berlin, Tyskland, Europa og hele verden.[18]

Fysiske steder som konsentrasjonsleirer og museer formidler bevis på levde minner. Selv om bygninger, konstruksjoner og gjenstander knapt er bevart i

autentisk tilstand – tid og forfall har satt spor – er disse i seg selv viktige narrative elementer i en stadig mer digital verden. Steder og objekter som er en del av disse fortellingene ser ut til å skape sterk, emosjonell identifikasjon blant de besøkende. Noen utstillingskuratorer er imot rekonstruksjoner av gjenstander (som togvogner for dyretransport, fangedrakter, brakker eller personlige eiendeler av ofrene), mens andre er mer positive til det: For Matthias Hass og 'Haus der Wannseekonferenz' har originale gjenstander ingen spesiell betydning. Museets arbeid er basert på fakta, men de fleste gjenstander i museet er kopier (ibid). Andre kuratorer har et annet syn på gjenstander. Tamara Sztyma, kurator ved 'Polin Museum' i Warszawa, har hevdet at gjenstander utstråler magi. De tilfører fortellingene om fortiden en mystisk dimensjon og gir historien troverdighet – en kan så å si «berøre fortiden.»[19] Gjenstander fungerer ofte som plassholdere for komplekse fortellinger. Sophia Marshman mener at «besøkende til minnesteder forventer å se visse eiendeler til de som ble deportert - de er tydelig berørt av haugene av ofrenes sko, kofferter, fillete fangedrakter, til og med prostetiske lemmer og avklippet hår.»[20] Liliane Weissberg støtter dette synspunktet ved å påpeke at «skoene som er utstilt i US Holocaust Memorial Museum (Washington) forteller mindre om lidelsene til skoenes eiere, enn om deres liv som ble avkortet gjennom lidelse og død.»[21] Jennifer Hansen-Glucklich har gått så langt at hun har påstått at «museer og utstillinger som viser autentiske gjenstander som vitnesbyrd for Holocaust-grusomhetene forsøker å forvandle de besøkende til stedfortredende vitner.» Hun sier videre at «disse gjenstandene i stor grad bestemmer hvordan vi husker fortiden, og derfor hvordan vi forstår nåtiden.»[22]

Minnesmerket for de myrdede jødene i Europa[23] i sentrum av Berlin, designet av den amerikanske arkitekten Peter Eisenman, skaper et sterkt spenningsfelt for de besøkende – estetisk minimalisme preger et massivt område med store steinblokker (*Field of Stelae)*. Kritikerne mener at monumentet er for abstrakt, mens Eisenman selv kommenterer at «verden er for full av informasjon og her er et sted uten informasjon.» Å plassere et minnesmerke i det sentrale byrommet uten de typiske 'minne-elementene' som informasjonsskilt, forklaringer og vakter, åpner for individuelle tolkninger, meninger og debatter, og er derfor en del av en dynamisk samtidskultur. Mot-monumentale installasjoner som Gunter Demnig´s 'snublesteiner' er ifølge Natalia Krzyżanowska fra Örebro University i Sverige også en veldig effektiv form for formidling av minner. «Her er byrommet ikke bare en lokasjon, men også et subjekt – eller en dialogisk samtalepartner i diskurs om minne og identitet.»[24]

Semiotikkforsker Frederico Bellentani fra Universitetet i Torino mener at monumenter og minnesmerker ikke bare har minne-funksjoner, men at de også tjener politiske formål. Mens disse stedene formidler historiske hendelser, kan de bidra til å etablere dagsaktuelle kulturelle agendaer og dermed også legitimere politisk makt. Slik kan elitære grupperinger utforme monumenter for å formidle de idealer som de ønsker at befolkningen skal strebe mot.[25] Silke Arnold-De Simine har hevdet at «nye museer er hybrider, der arkitekter, historikere og kunstnere samarbeider og forhandler om motstridende interesser blant de involverte (minne)samfunn og kulturpolitiske beslutningstakere, og de må forholde seg til statlige initiativer og finansieringskrav.»[26]

Et ganske annet aspekt ved historiske steder er krav til sikkerhet og universell utforming i henhold til nye statlige forskrifter for offentlige bygg. Slike reguleringstiltak er i dag påkrevd, og mange museer og minnesteder må derfor innføre disse i gamle bygninger. Slike reguleringer skaper utfordringer og fører til kompromisser, siden eldre bygninger ofte er vanskelige å oppgradere til nødvendig funksjonell standard uten at det medfører drastiske inngrep – noe som ofte går på bekostning av autentisitet. «Renovasjoner, utbygginger og tilpasninger av verneverdige bygg er en utfordring, ettersom tilstanden for bygningene forverres med tiden. Utover verne- og sikkerhetsmessige utfordringer, eksisterer det også spenninger og meningsforskjell i.h.t. eierskap og hvem sin rett det er å tolke og gjenfortelle de historiske hendelsene.»[27]

Hvor viktige øyenvitner og historiske steder er i minneformidlingen ble bekreftet av studentene i våre workshops i Łódź, Polen. Vi besøkte steder og bygninger i de forhenværende ghetto-områdene, som nærmest var uendret siden nazitiden. Selv om

Bilde fra Ghettoen i Litzmannstad (Lodz), med billedteksten: "Ghetto-Litzmannstad-deportation-13065". (Foto: Bundesarchiv).

disse bygningene i dag er bebodd av lokale innbyggere, gjorde vårt besøk i området sterkt inntrykk på studentene. De har også møtt øyenvitner og lokale guider med emosjonelle fortellinger – studentene fikk på den måten en uvurderlig historisk innsikt og ble dermed i stand til å utvikle sine egne, komplekse gjenfortellinger. En student kommenterte: «Å møte øyenvitnet og høre hennes historie var det sterkeste inntrykket jeg har hatt i denne workshopen.»[28] Mens en annen student kommenterte: «Å være vitne til en overlevende og hans beretning om hvordan han skammet seg over å være i live, etterlot det sterkeste følelsesmessige inntrykket.»[29] . En tredje student sa: «Å jobbe med dette temaet fører til en stor sensibilisering for de økende fremmedfiendtlige og misantropiske tendenser i Europa og i verden.»[30]

Joanna Podolska, direktør for Marek Edelman Dialog Senteret i Łódź, arbeider også med unge mennesker som besøker det tidligere ghetto-området.

Hun peker på en interessant observasjon hun gjorde under koronakrisen i 2020/21:

Etter flere ukers pålagt hjemme-karantene har disse ungdommene fått en større emosjonell forståelse for isolasjonen som ghetto-beboerne må ha kjent.[31] Ghettoen ble opplevd som noe mer enn et fysisk rom – nemlig som et sted der mennesker var tvunget og utsatt for ubeskrivelige lidelser.

Noen minnesteder har i dag kun en geografisk plassering og det finns ikke lenger bygg eller andre vitnesbyrd på stedet. 'Hannoverscher Bahnhof' i Hamburg er et slikt sted. Den tidligere godsterminalen ble i Nazi-Tyskland brukt for å deportere jøder og romfolk til østeuropeiske ghettoer og utryddelsesleirer. Det er derfor knyttet store symbolske og følelsesladede verdier til dette stedet. Området er i dag bebygd med moderne næringslokaler. Sarah Grandke er klar over utfordringene dette medfører for minnemarkeringer i vår tid. Hun peker på at deportasjons-destinasjonene (Theresienstadt, Łódź, Riga m.m.) er sentrale for minneformidlingen ved «Hannoverscher Bahnhof», men

at destinasjonsstedene var og er svært forskjellige og har også forandret seg over tid. Det er derfor meget utfordrende å vise kompleksiteten og stedets betydning for de besøkende.[32]

I motsetning til 'Haus der Wannsee-Konferenz', som har plassert sitt museum i den autentiske villaen Marlier, der Wannsee-konferansen ble avhold den 20. januar 1942, er Polin-museet i Warszawa et moderne museum (tegnet av de finske arkitektene Mahlamäki og Lahdelma) som åpnet i 2013. Bygget står på området der den tidligere Warsawa-ghettoen lå. Når man føres gjennom hovedutstillingen i museet er rommet til å begynne med åpent, luftig og lett og det fortelles en optimistisk og lys historie om opprinnelsen til de første jødiske bosetningene i Polen. Videre, når man kommer inn i Holocaust-delen av utstillingen, blir rommene smale, mørke og trykkende – de besøkende snakker ikke lenger med hverandre, men iakttar stilltiende de tyngende omgivelsene. Det fysiske rommet danner et nøyaktig utviklet konsept og en helhet som kommuniserer gjennom informasjonsvegger, objekter, skulpturer og videofilmer. Fysisk tilrettelegging for en barrierefri framdrift og hvile, kombinert med visuelle og auditive ledesystemer og en helhetlig belysningsplan, skal hjelpe publikum til å oppfatte den kommuniserte informasjonen på en bestemt måte i det fysiske rommet. De besøkende er imidlertid prisgitt museet og kuratorenes ideologiske tankesett. Rom og objekter kan – når de er endret eller fjernet fra sin opprinnelige kontekst – forandre sin semiotiske betydning, det vil si at måten de besøkende oppfatter et budskap på, kan manipuleres. Mens fysiske rom og objekter påvirker måten vi opplever en utstilling på, blir virtuelle rom stadig viktigere for å formidle 'kulturelle minner.' Ikke bare er virtuelle rom uavhengige av en geografisk plassering, de kan også konsumeres når som helst, hvor som helst og av hvem som helst. I motsetning til det fysiske rommet finnes det knapt nok begrensninger på hvilke gjenstander som kan plasseres i et virtuelt rom.

Den enorme mengden av allerede dokumenterte Holocaust-vitnesbyrd er grunnlaget i en formidlingssituasjon der øyenvitner nå er forsvunnet. Det 'kommunikative minne' blir overført til og blir erstattet av det 'kulturelle minne'. Mens virtuelle rom bidrar stadig mer til å formidle det prostetiske minnet og narrativene knyttet til det, beholder fysiske, autentiske steder en viktig rolle i minneformidlingen.

Fortellinger og medieteknologier

Å formidle Holocaust ved hjelp av historiske og kontrollerbare fortellinger er avhengig av mange faktorer. Hvordan man definerer hva som er relevante og vesentlige tiltak er avhengig av hvem historiefortelleren er, hvilket publikum fortellingen er rettet mot, og hvordan historien formidles. Nå skal vi se nærmere på dette.

De fleste minneinstitusjoner ser ut til å være opptatt av en viss objektivitet i sine utstillinger, for å gi de besøkende muligheten til å danne seg sine egne meninger. Derfor kan det være vanskelig å ta fullstendig avstand fra subjektive innfallsvinkler. Og det er heller ikke sikkert at det er ønskelig. Sarah Grandke sier at historieformidling i Tyskland antagelig skjer på en mer saklig og distansert måte, i motsetning til for eksempel Polen eller Nederland, der museumsbesøkende blir dratt inn i fortellingen på en mer emosjonell måte. Dette skjer gjennom bruk av overdimensjonerte bilder, men også gjennom iscenesettelse av selve utstillingsrommet.[33]

Matthias Hass forklarer at den narrative tilnærmingen de bruker i 'Haus der Wannseekonferenz' skyldes at han og hans kolleger orienterer seg mot konferansens historiske betydning og prøver å formidle den så relevant som mulig. Hass slår fast at enhver utstilling er en iscenesettelse, en reduksjon med bevisste fokusvalg, og at alle utstillinger prøver å nå sine besøkende på et følelsesmessig og kognitivt plan, men uten å overdrive. Tyskland er jo gjerningsmennenes land; de som har begått, organisert, støttet eller tolerert forbrytelsene. Dette gjør kommunikasjonen med publikum fundamentalt forskjellig fra Polen, Israel eller USA. Ifølge Hass bør useriøse sammenligninger mellom historiske hendelser og nåtiden forhindres. Ensidige, forvrengte og overforenklede skildringer tjener ikke kompleksiteten i historien. Motstridende og tvetydige elementer må ikke glattes ut til fordel for den enkle og endimensjonale fortellingen.[34]

Når vi analyserer museer og deres ulike narrati-

ver i formidlingen av Holocaust, må vi også se det større bildet. Et lands nasjonale identitet inneholder komplekse fortellinger med utallige perspektiv og motiver. Disse fortellingene fremstår som regel dynamiske – de følger politiske agendaer og er utsatt for endringer eller justeringer. Tamara Sztyma fra Polin-museet i Warszawa antyder at den nåværende polske regjeringen utnytter museene i sin nåværende politiske diskurs.[35] Holocaust-formidlingen dreier seg for det meste om ofrenes, gjerningsmennenes og tilskuerens perspektiver – noe som i likhet med den politiske utviklingen i landet, endres over tid. Nyere generasjoner vil bare kunne forholde seg til kulturelle, altså overførte, minner – i motsetning til dem som opplevde det som hendte i sanntid – fra sine respektive synsvinkler. Nasjonale fortellinger blir – ifølge Jutta Weduwen – oppfattet og favorisert på forskjellig vis – avhengig av hvilke sosiale miljøer man tilhører. Da bør en heller ikke undervurdere de samtaler og diskusjoner som foregår privat i den enkelte familie. Slike perspektiver representerer ingen homogen og statisk vinkling. Nasjonale perspektiver er utsatt for svingninger, avhengig av hvilket politisk parti som styrer landet.[36]

Sophia Marshman som underviser i creative arts, film og media på University of Portsmouth, har hevdet at Holocaust får en stadig større plass i den offentlige bevisstheten og at den har blitt en dominerende begivenhet i samtidskulturen. Hun argumenterer med at romaner og filmer om Holocaust har økt i popularitet og det har ført til en økning i antallet Holocaust-museer og besøkende. Det har til og med ført til den dubiøse trenden 'Holocaust-turisme.' Marshman legger til at selv om Holocaust har fått en slik økt oppmerksomhet – ikke minst gjennom visuelle og fiktive representasjoner som filmer og romaner – så «vil vi aldri helt forstå Holocaust uten vitnesbyrd», og hun «oppfordrer derfor til både mekling og kontemplasjon, ikke bare å konsumere 'et bilde' av Holocaust, slik Schindlers liste er.»[37]

Ifølge historiker Kimberly Partee Allar fra Clark University i Worcester, Massachusetts, har steder som Auschwitz-museet og Anne Frank-huset utviklet seg til universelle symboler. Det har ført til spenninger blant konkurrerende interessegrupper, som alle har et 'krav' på stedet. Hun stiller derfor spørsmål om hvem som har eierskap til disse stedene – er det deres respektive nasjonale myndigheter, EU, Israel eller kanskje det internasjonale samfunnet? Videre spør hun om hvem som har autoritet til å vedta endringer og hvilket overordnet budskap stedene skal representere og formidle.[38]

I 1968 lanserte Polens kommunistiske myndigheter en antisemittisk kampanje, noe som resulterte i at rundt 13.000 polakker av jødisk opprinnelse utvandret fra landet. I 2018 åpnet Polin-museet i Warszawa utstillingen 'Estranged. mars '68 og dens ettervirkninger.' Utstillingen skulle være en påminnelse om årsakene, forløpet og de langsiktige konsekvensene av hendelsene i 1968, der hovedmålet var å provosere frem refleksjoner rundt konsekvensene av passivitet overfor diskriminering, fremmedfrykt og brudd på menneskerettighetene.[39]

Utstillingen hadde, ifølge Tamara Sztyma, besøksrekord – noe hun forklarer med det nåværende politiske klima i Polen: Utstillingen ble på forhånd kritisert av de polske myndigheter og det bidro til det høye besøkstallet.[40]

Ut ifra disse vurderingene har minneformidling i dag ikke bare en strikt gjenfortellende funksjon der fakta og vitnesbyrd fra historiske hendelser skal presenteres, men det ligger også et stort potensial i å bidra til debatt rundt aktuelle, samfunnsrelaterte temaer som intoleranse, rasisme og hat i dagens samfunn. I mine egne workshoper kunne jeg observere at det var generasjons-betingede spenninger i arbeidet med å skape fortellinger om ghettoen i Łódź. Eldre deltakerne (veiledere, lærere) har særlig i ett tilfelle reagert med et visst ubehag på en konseptløsning som skisserte en minnemarkering i et kommersielt perspektiv (en formidlings-kampanje koblet opp mot en fastfoodkjede). Unge mennesker forholder seg i sine kreative prosesser til mye friere rammer – særlig i forhold til mediebruk og teknologi. At Holocaust i dag fremstår som mer abstrakt for unge mennesker enn for eldre, forsterker disse frie rammene. Med den økende avstanden til Holocaust, og med komplekse politiske, sosiale og familiære miljøer i konstant forandring, kan det virke umulig å skape pålitelige representasjoner som bryter ned de komplekse for-

tellingene til forståelige og fordøyelige biter.

Jennifer Hansen-Glucklich har hevdet at «i de siste årene har minneformidlingen blitt drevet av spørsmålene rundt massemedienes rolle i forhold til det avtakende antall overlevende som kan gi personlig vitnesbyrd.»[41] Selv om ny teknologi og massemedienes effekter vil være viktige for den nåværende og fremtidige minneformidlingen, vil de ikke – ifølge Huyssen – kunne reduseres til det. For ham er «levde minner aktive og nedfelt i individer, familier, grupper, nasjoner og regioner, og de former differensierte fremtids-syn i en global verden.» Han spår at slike minner i betydelig grad vil bli formet av ny digital teknologi og dens effekter, men også at minnene vil være «forbigående, notorisk upålitelige og hjemsøkt av forglemmelse.»[42]

Sosiale medieplattformer er i dag en relevant distribusjonskanal for å nå ut til et ungt publikum. Med et mål om å kommunisere Holocaust til unge, ble det laget en Instagram-kampanje under navnet «Eva Stories» – en fortelling om en 13-årig jødisk jente som ble drept i Auschwitz i oktober 1944. I kampanjen ble hennes dagbok brukt som fortellerlinje, og kampanjen tematiserte spørsmålet: hva om en jente i Holocaust hadde Instagram?[43]

I følge Huyssen kan hverken personlige eller offentlige minner diskuteres adskilt fra den store innflytelsen som de nye mediene har. De kommuniserer heller ikke minnene på en objektiv måte, men former dem i tråd med medienes egen struktur og form – helt i tråd med McLuhan´s berømte tese om at «The Medium is The Message.»[44]

Når teknologiske medieinnovasjoner nå har inntatt minnekulturens arenaer, kan vi bifalle de nye mulighetene det fører til for å nå ut til unge mennesker, som ikke så lett lar seg involvere i samtaler om Holocaust. Spørsmålet er bare om så komplekse fortellinger kan havne i bakgrunnen, til fordel for en imponerende 'form', og med et innhold som lett kan omformes og misbrukes.

Et eksempel på state-of-the-art VR-teknologi er den prisbelønte polske filmen 'Warsaw Rising' (*Kartka z Powstania*) av Tomasz Dobosz. Handlingen i denne korte og fiktive VR-filmen er en hyllest til den polske motstanden i Warszawa under andre verdenskrig. Et heroisk, men flatt plot dominerer fortellingen – og den fremstår sansynligvis som svært attraktiv for et ungt publikum. Grunnen til at den appellerer til unge er antakelig fordi den benytter seg av moderne teknologi med tydelige referanser til dataspill. Filmen har bl.a. blitt vist på WW2-museet i Gdansk i 2019[45], der publikum satt på dreibare stoler og fulgte med i fortellingen ved hjelp av VR-briller og headset.

Ettersom teknologi-drevne avsendere og kommersielle, politiske interesser har blitt viktige aktører i formidlingen av sensitive fortellinger, har vi ingen garantier for at innholdet er ekte. Vi vet heller ikke med sikkerhet om eller i hvilken grad disse fortellingene blir skapt ut fra ideologiske formål. Et eksempel på en manipulert video ved hjelp av kunstig intelligens (Deep-Fake video) er 'Den danske statsministerens AI-manipulerte tale om koronaviruset' – det er ikke lenger lett å skille mellom ekte og manipulert formidling.[46] Ettersom manipulerte media som 'Fake News', 'Deep-Fake videos' eller informasjon kommunisert og sirkulert i såkalte 'ekkokammere' er kritiske og viktige temaer i slike diskusjoner, er avsenderens troverdighet mer enn noensinne avgjørende for formidlingen av uforfalsket og sann informasjon.

Danny Birchall fra Birkbeck College ved University of London og kurator Mia Ridge fra British Library spår at kommende generasjoner museumsbesøkere har med seg bærbar teknologi som formidler individuelt tilpassede tolkninger av informasjonen ved de utstilte objektene. Dette vil skape helt nye brukerfokuserte museumsopplevelser. Etter å ha vært på museet vil besøkende kunne åpne virtuelle gallerier i sine hjem for å gjenskape museets rom og utforske utstillingen på nye og spennende måter. Det EU-finansierte 'meSch prosjektet'[47] fokuserer på fysisk interaksjon i museene som en sentral del av kulturarvopplevelsen og jobber med å bringe sammen flere lag av virtuell virkelighet. Ved å bygge inn digitalt innhold i smarte objekter og museumsgjenstander kan kuratorer, kunstnere og designere skape nye opplevelser som bygger bro mellom skjøre fysiske objekter og tilhørende digital informasjon. 'Digitale' tankesett begynner nå å bli utbredt i museene. Brukersentrert design og stadige forandringer ved digitale prosjekter skaper et nytt samspill mellom det digitale innholdet

og utstillingenes fysiske omgivelser.[48]

Arkitekt Kirill Pivovarov har arbeidet med både kommersielle og offentlige rom, og har undersøkt hvordan museer og butikker kan påvirke hverandre til å skape en bedre besøksopplevelse. Ifølge ham endrer museene seg fordi menneskers forventninger endrer seg. I konkurransen om gjestenes oppmerksomhet har både museer og butikker innsett at de trenger å levere overbevisende opplevelser for å interagere med sitt publikum. En ren oppsamling av salgsprodukter eller utstillingsobjekter er ikke lenger attraktivt nok for de besøkende i dag. Museer benytter seg derfor av ny teknologi for å etablere kontakt med nye målgrupper, beholde de nåværende besøkende og øke det generelle besøkstallet.[49]

I sin blogg har Eva Drygalska vist til såkalt 'Mixed Reality' (XR) – en kombinasjon av den virkelige og den virtuelle verdenen, der fysiske og digitale objekter eksisterer side om side. Hun har argumentert for at en blandet virkelighet ikke bare inkluderer virtuelle objekter i vår fysiske virkelighet, men at den lar brukeren samhandle med objektene. Drygalska hevder at museer som formidler sine fortellinger ved hjelp av ny teknologi som multimedia-applikasjoner, interaktive spill, utvidet og virtuell virkelighet blir stadig mer populært blant museumsbesøkende.[50]

Kate Nash på sin side har advart mot at VR-teknologien innebærer en iboende moralsk risiko for 'uheldig avstand' (*improper distance*), en slags ironisk moral, der 'sannheter om oss selv' heves over andres erfaringer, og at VRs evne til å fostre en moralsk respons til å holde andre på avstand er avhengig av måten VR-opplevelser er utformet på."[51]

Visualisering og design

Hvilken rolle kan visualisering og design spille i formidlingen av Holocaust-fortellingene? Utfordringene med å stimulere ulike sanser på en historiskfaglig rett måte er store og i stadig forandring – det gjelder både de visuelle og de auditive sansene, de skrevne (og oversatte) samt de olfaktoriske uttrykk – noe som vil ha en direkte påvirkning på fortellingene, på de fysiske stedene og objektene, og på kommunikasjonsmediene.

Den amerikanske medieforskeren Barbie Zelizer har pekt på at «kapasitetene til dagens museer, kunstgallerier, TV-arkiver og andre databanker til å fryse, avspille og lagre visuelle minner har beriket våre evner til å kommunisere fortiden i nåtiden.»[52] Mens Zelizer snakker spesielt om bilder som visuelle minneuttrykk, har Karin Becker understreket at «begrepet 'visuell kultur' beskriver et spesielt forhold mellom observasjon (å se) og kunnskap»[53], og ifølge Yasmin Ibrahim «taler 'visuelle kulturer' gjennom bildet og symbolene i det de er påvirket av samtidens tanke og bevissthet."[54] «Fremveksten og populariteten av 'mørk turisme' eller turisme assosiert med steder for død, katastrofer og fordervelse er i stor grad avhengig av symboler, fysiske rom, gjenstander og visuelle elementer. Denne visuelle økonomien er både avhengig av nye medieformater som reduserer avstanden og temporaliteten mellom arrangementet og tilskueren, der det skapes en kollektiv identifikasjon med et arrangert, lukket minne gjennom sirkulasjon av ikoniske bilder.»[55] Huyssen skriver at

«Når vi erkjenner det konstitutive gapet mellom virkeligheten og dens representasjon i språk eller bilde, må vi i prinsippet være åpne for mange ulike muligheter for å presentere det virkelige og dets minner.»[56]

Visuell informasjon påvirker publikum både gjennom sine semiotiske og retoriske egenskaper. Den kan være rettet mot bestemte målgrupper, den kan ha subjektive konnotasjoner, og den kan leses ut ifra sosiale og kulturelle kontekster som varierer og som oppleves og bearbeides forskjellig fra menneske til menneske. For Holocaustmuseer og minnesteder ligger det derfor et stort ansvar i formidlingen og visualiseringen av minnekonteksten – både med tanke på budskapet (og fortellingene) som skal formidles og målgruppene som skal motta denne formidlingen.

Når Sarah Grandke omtaler design og visualiseringer på minnesteder, bringer hun inn følgende observasjon: Farger som brukes i utstillinger er ofte grå, hvite eller svarte – spesielt i tysk sammenheng. Dette er annerledes i andre land. Grandke sier at publikum nok ikke er bevisst på 'objektiviteten gjennom farger.'[57] Mens visuelle stimuli dominerer vår innholds-oppfatning i stadig større grad, definerer kulturteoretiker Mieke Bal begrepet 'visjon' i utgangspunktet som 'iboende synestetisk.'[58] «Å 'se' er som

"Eva.Stories" - Instagram kampanje 2020. Foto: Screenshot Instagram.

"The Unconquered" - 2017, WW2 Museum, Gdansk. Foto: Fish Ladder on Behance.

"Warsaw Rising" by Tomas Dobosz, 2019. Foto: fivers.net.

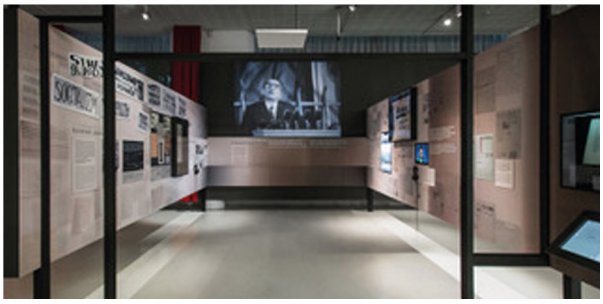

Utstilling "Estranged. March 68", 2018. Foto: M. Starowieyska / POLIN Museum.

Karin Becker har hevdet, aldri en utelukkende visuell opplevelse, men involverer andre sansebaserte aktiviteter, som lytting, lesing, bevegelse og berøring. Da kan også den ekspanderende strømmen av bilder bli en trussel mot tradisjonelle leseformer og etablerte kulturelle verdier og uttrykk.[59] Om og hvordan fargekonvensjoner, fonter og andre visuelle uttrykk er passende eller sågar representative og obligatoriske for nasjonale minnesteder eller museer og deres kommunikasjonsstrategier, er vanskelig å si. Disse vurderingene er imidlertid ikke uinteressante, da noen visuelle kommunikasjonsformer er brukt oftere og ser ut til å fungere godt i forhold til formål og målgruppe. Design er kommunikasjon av informasjon. Mange faktorer påvirker informasjonen som skal formidles og mottas i et museum. Medie-formater, teknologi, hvem informasjonen er rettet mot, informasjonens kompleksitet, de fysiske rommene der informasjonen formidles i, støynivå og andre distraksjoner, i tillegg til tiden som er tilgjengelig for å motta og fordøye informasjonen, er alle faktorer som innvirker på formidlingen – spesielt gjelder det informasjon i de sosiale mediene. Utover det har ideologiske rammer som avsenderen forholder seg til, stor innvirkning på designvalgene. Det kan være politiske eller kommersielle ståsteder, men også trender eller kulturelt betingede rammer forankret i regionale eller nasjonale verdier og tradisjoner.

Diskusjon

Ved å se på ulike kommunikasjonsaspekter og former for minnekultur, fremstår en fundamental og viktig innsikt: Vitnesbyrd fra øyenvitner er det viktigste beviset som Holocaust-minnekulturen er basert på. Disse vitnesbyrdene utgjør fortellinger, og de er knyttet til steder – som i hovedsak kommuniseres visuelt i museer og på minnesteder. Kommunikasjonsformene forandrer seg hele tiden og tilpasses moderne uttrykk, avhengig av medialiseringsformater (teknologi, medieformer) og publikums kapasitet til

"Denkmal für die ermordeten Juden Europas", 2006. Foto: K. Weisser, Creative Commons.

Snublestein. Foto: Initiative Stolpersteine Frankfurt am Main e.V

enhver tid å ta imot informasjonen og fortellingene (målgrupper). Det er derfor umulig å utpeke universelt gyldige former for visualisering. Vi kan likevel slå fast at det finnes kulturelle divergenser, også med hensyn til Holocaust-visualisering: polske minnesteder har andre kommunikasjonsformer og visuelle tilnærminger enn tyske eller israelske. Selv om minnene om Holocaust snart utelukkende vil være medierte og dermed bli til kulturelle minner (Assmann) eller prostetiske minner (Landsberg), forblir deres narrativer sterke og relevante for vår samtid. Vi er stadig opptatt av skjebnen til utallige mennesker, vi kartlegger fortsatt hendelser, steder, objekter og sammenhenger fra mer enn 75 år tilbake og setter dem inn i en sammenheng som gir oss innsikt og forståelse. Museumsrommene, galleriene og bildearkivene blir til intertekstuelle og med-ansvarlige elementer i den visuelle økonomien. Representasjonene (eksponatene), men også vår egen forestillingskraft blir *både utfordret og begrenset* av dette.[60]

Kuratorer og designere – inspirert av andre innovative utstillinger eller prosjekter – handler alltid i et begrenset rom: På den ene siden er det fysiske eller virtuelle gjenstander, dokumentasjon eller andre kommunikasjonselementer. På den andre siden står selve fortellingene, flettet inn i en historisk kontekst. En aktuell, samfunnspolitisk relevant drivkraft med økonomiske og ideologiske preferanser er også med på å definere en utstilling. Slike komplekse konstruksjoner resulterer i beste fall i en kritisk, velbalansert, konseptuell og vel-designet utstilling gjennom et godt samarbeid mellom kuratorer, designere og historikere. I verste fall kan slike utstillinger manipuleres til fordel for en politisk agenda eller kommersielle interesser.

Det politiske klimaet i Europa og i verden forøvrig er utfordret på mange nivåer – og det berører også museene. Informasjons- og teknologialderen medfører en visuell og auditiv overstimulering. I en verden preget av visuell overflod trenger museumsbesøkende å møte meningsfullt innhold og viktige fortellinger. Det er et stort ansvar i det å gi fortellingene eierskap og autentisitet, samtidig som det også handler om attraktivitet og tilgjengelighet. Ny og banebrytende teknologi kan være en velsignelse og en forbannelse. Når kommunikative minner for alltid har blitt til kulturelle minner, er vi avhengige av sannhet – både i innhold og form. Minner er ingen konstant variabel. Museet for andre verdenskrig i Gdansk som åpnet i 2017, er et utmerket eksempel på hvordan historiefortelling er utsatt i den verden vi lever i. Tidligere direktør Paweł Machcewicz uttaler i et intervju med historikerne Andreas Etges og Irmgard Zündorf at det polske museumslandskapet har blitt en kampplass for politikere og historikere. Machcewicz peker på en svært viktig endring i museet etter at han ble erstattet av den regjerings-lojale etterfølgeren Karol Nawrocki: Den originale video-sekvensen i slutten av utstillingen viste krigs- og konfliktscener fra Vietnam, Syria og Ukraina, samt scener fra mennesker på flukt fra konfliktsoner. Den ble erstattet med en animert film (*The Unconquered)* i dataspill-estetikk

som forteller historien om Polens heroiske kamp for uavhengighet 1939-89. Den originale filmen har blitt kritisert for å være pasifistisk, fordi den presenterer krigen som en tragedie. Ifølge den nye direktøren burde museets budskap være å forberede de polske museumsbesøkende på å være klare til å bruke våpen og forsvare sitt land, heller enn å forlate museet med inntrykket av at krig er en grusom ting og at vold bør unngås. I følge Machcewicz, Etges og Zündorf er dette et uheldig sammenstøt mellom forventninger, historisk følsomhet og av museets rolleforståelse.[61] Museumsbesøkende bør utvikle en kritisk holdning til slike inngrep som utnytter museumsarenaer til å fremme en spesiell politisk agenda.

Ifølge Arnold-De Simine «har museer begynt å identifisere seg som mer enn tradisjonelle formidlere av historiske fakta – de eksperimenterer med kreative og kunstneriske uttrykk og etablerer nye interaksjonsformer som skaper engasjement hos de besøkende. I enkelte tilfeller er museumsutstillinger simpelthen eksempler på den nåværende historiske bevisstheten. I andre tilfeller påvirker de måten enkeltindivider eller interessegrupper velger å huske sin fortid på, med intensjonen om å forandre måten vi generelt forholder oss til fortiden på.»[62] Oren Meyers fra University of Haifa snakker om en pågående konkurranse om hvem som har autoritet til å fortelle fortiden og gi den mening. «I denne prosessen er massemediene posisjonert på en unik måte: På den ene siden er de en offentlig arena for ulike aktører (f.eks. politiske aktivister, akademikere, lokalsamfunn) som ønsker å påvirke måten den kollektive fortiden blir fortalt og forstått på. På den andre siden fungerer spesifikke medier, men også enkelte mediefaglige personer som fremtredende 'minneagenter' med et ønske om å formidle sine egne oppfatninger av fortiden.»[63]

Når Arnold-De Simine uttaler at «mediene setter rammene og grensene for hvordan vi opplever verden og kommuniserer våre minner til andre», mener hun at visuelle teknikker kommuniserer verdier på en konnotativ måte: «Barndomsminner fra 1970-tallet gløder i det vi kjenner igjen som de typiske oransjerosa Agfa-fargene fra den tidens fargefilm.»[64] Følgeriktig sier også Yasmin Ibrahim at «den økte bruken av skjermer, visuelle elementer og simuleringsteknologier for å oppleve eller gjenoppleve traumer i museer ikke lenger appellerer til øyet eller blikket alene, men at det i kombinasjon med emosjonelle elementer fremkaller sympati.»[65] Filmsekvensen ved utgangen av utstillingen på WW2-museet i Gdansk viser den heroiske, dataanimasjonslignende historien om den polske soldaten i beredskap. Målgruppen ser ut til å være et ungt publikum, vant til dataspill, klare til å forsvare landet og underforstått være ofre for andres krig. Ironisk nok blir publikum på vei ut av utstillingen møtt av en museumsbutikk med et stort utvalg krigsleker, motstands-t-skjorter og -litteratur. Unge mennesker benytter seg i dag av sine egne verktøykasser når det gjelder å få tilgang til komplekse, historiske hendelser. I en overflod av informasjons- og mediestrømninger kan det være utfordrende å filtrere og tilordne komplekse historiske hendelser som både ligger mange år tilbake, og som i dag står i en kontekst som ikke nødvendigvis er dekkende for den konteksten som de før har vært en del av.

Konklusjon

Når de siste vitnene er døde vil formidlingen av Holocaust utelukkende skje gjennom medialisering. Det voksende antall fysiske og virtuelle minnesteder viser en umettelig etterspørsel etter temaet. Ny teknologi og endrede medievaner responderer på denne etterspørselen. Autentiske steder og objekter er viktige når historiske hendelser og minner skal formidles. Grenselandet mellom det autentiske, fysiske og det enorme virtuelle rommet kan være veldig diffust. Narrativene og deres visualisering er derfor krevende og utfordrende. Ulike interesser og påvirkninger kan vri historien i mange retninger og man risikerer tolkninger som kan tjene ulike agendaer, noe som kan gå utover en objektiv fremstilling. Uten tvil inntar det visuelle språket en betraktelig rolle i disse prosessene. «Post-narrativer som følge av traumatiske hendelser er diskursive formasjoner og påvirker både det offentlige sentimentet og menneskers egenoppfatning og nasjonal identitet. Likeså er visuell kultur ikke uberørt av slike filosofiske og politiske debatter», skriver Ibrahim.[66] En enkel, men viktig utfordring i minnekulturen om Holocaust er kløften mellom det å *se* og det å *forstå*. Unge mennesker påvirkes i dag

av konstant tilgjengelig informasjon i ulike medieformater, og spesielt av visuelle uttrykk basert på smarte algoritmer. Fortellinger og visuelle fremstillinger tilpasses i dag til disse nye medievanene – 'frigjort' fra etablerte normer. Mange år etter Holocaust har ikke unge mennesker i dag lenger samme binding til etiske rammer, slik eldre generasjoner følte en forpliktelse til. Basert på sine erfaringer fra et besøk i Auschwitz med unge studenter, påpeker Katarina Bader (Stuttgart Media University) at det var et stort behov blant studentene for å uttrykke seg i sosiale medier, som en del av deres daglige vaner. På spørsmål om hvordan man bør forholde seg til deres utfordrende innlegg på sosiale medier (blinkende typografi og Emojis), spesielt i forbindelse med Holocaust, svarer Bader at vi ikke bør tvinge vår egen estetikk på de yngre. «Det kan føles rart og upassende å se en gråtende smiley hoppe gjennom bildet. Men vi bør overlate språkvalget til den generasjonen, også deres vurdering om hva som er passende og upassende. Så lenge ingen blir krenket, ville jeg ikke legge opp til for mange tabuer.»[67] Å nå ut med sensitive Holocaust-fortellinger til et ungt publikum er viktigere enn noensinne med tanke på aktuelle utfordringer (rasisme, intoleranse, hat og fascisme). Holocaust, som for mange unge mennesker er en historisk hendelse fra fortiden, bør være en presserende påminnelse med dagsaktuell betydning. En av våre workshop-studenter konkluderte: «Jeg lærte at Holocaust ikke bare har et polsk eller jødisk perspektiv – en dyp forståelse av Holocausts kompleksitet er bare mulig ved å samarbeide med mennesker fra forskjellige nasjonaliteter og kulturer.»[68] Vi er nå i en overgang fra kollektive til kulturelle minner – og for Holocaust-minnene fører det til at ny medieteknologi nå er i ferd med å påvirke og omforme den historiske bevisstheten om dette ufattelige folkemordet – det vi med et moderne ord kaller for «medialisering». .

Noter

1 Lewe (2019)
2 Arnold-de Simine (2013) p.1
3 Landsberg (2004)
4 Nilssen and Lenz (2011)
5 Huyssen (2003)
6 De fire workshops ble gjennomført fra 2016-19. Totalt deltok 80 internasjonale studenter (fra 12 forskjellige nasjoner og 6 universiteter i Tyskland, Polen og Norge). Studentene (20-32 år) hadde ulik utdanningsbakgrunn (media, design, journalistikk, public history, kunst).
7 Hver workshop ble følgt opp av en online-evaluering, der studentene fikk svare på spørsmål relatert til organiseringen og gjennomføringen av workshopen. I tillegg var det mulig å kommentere fritt på egne opplevelser og inntrykk.
8 Sarah Grandke (KZ-Gedenkstätte Neuengamme), Jutta Weduwen (ASF - Geschichten in der Migrationsgesellschaft, Berlin), Matthias Hass (Das Haus der Wannseekonferenz, Berlin), Tamara Sztyma (Polin Museum, Warsaw)
9 Huyssen (2003) pp. 17-18
10 Arnold-de Simine (2013) p. 11
11 Jutta Weduwen, personlig kommunikasjon, 8.01.2020
12 Zelizer (2001) p. 154
13 Sarah Grandke, personlig kommunikasjon, 7.1.2020
14 Huyssen (2003) p. 19
15 Hirsch (2012) p. 106
16 Rüsen (2020)
17 Hansen-Glucklich (2014) p. 257
18 Matthias Hass, personlig kommunikasjon, 20.4.2020
19 Tamara Sztyma, personlig kommunikasjon, 10.1.2020
20 Marshman (2005) p. 16
21 Zelizer (2001) p. 23
22 Hansen-Glucklich (2014) p. 17
23 www.thoughtco.com/the-berlin-holocaust-memorial-by-peter-eisenman-177928
24 Krzyzanowska (2016) pp. 465-485
25 Bellentani (2021)
26 Arnold-de Simine (2013) p. 9
27 Frew and White (2013) p. 199
28 Studentkommentar, 2018
29 Studentkommentar, 2019
30 Studentkommentar, 2019
31 Joanna Podolska, personlig kommunikasjon, 8.6.2020
32 Sarah Grandke, personlig kommunikasjon, 7.1.2020
33 Sarah Grandke, personlig kommunikasjon, 7.1.2020
34 Matthias Hass, personlig kommunikasjon, 20.4.2020
35 Tamara Sztyma, personlig kommunikasjon, 10.1.2020
36 Jutta Weduwen, personlig kommunikasjon, 8.1.2020
37 Marshman (2005) p. 17
38 Frew and White (2013)
39 www.polin.pl/en/estranged-march-68-and-its-aftermath
40 Tamara Sztyma, personlig kommunikasjon, 10.1.2020
41 ansen-Glucklich (2014) p. 9
42 Huyssen (2003) p. 28
43 www.instagram.com/eva.stories/?hl=en
44 Huyssen (2003) p. 20
45 www.youtube.com/watch?v=CsDxFiTTT7w + www.kartkazpowstania.pl/
46 www.youtube.com/watch?v=pRZos3GXTGQ

47 www.mesch-project.eu
48 www.theguardian.com/culture-professionals-network/culture-professionals-blog/2014/oct/03/post-web-technology-museums-virtual-reality
49 www.bdcnetwork.com/blog/future-museums-ultimate-visitor -opplev
50 Eva Drygalska (2018): https://medium.com/new-technologies-in-museum/augmented-and-mixed-realities-the-prognosis-of-post- reality-3437bd78ec44
51 Nash (2018) p. 120
52 Zelizer (2002) p. 699
53 Becker (2017) p. 151
54 Ibrahim (2009) p. 95
55 ibid, 97
56 Huyssen (2003) p. 19
57 Sarah Grandke, personlig kommunikasjon, 7.1.2020
58 Bal (2003) p. 267
59 Becker (2017) p. 149
60 Ibrahim (2009) p. 101
61 Etges, Zündorf, and Machcewicz (2018)
62 Arnold-de Simine (2013) p. 203
63 Meyers, Neiger, and Zandberg (2011) p. 124
64 Arnold-de Simine (2013) p. 31
65 Ibrahim (2009) p. 95
66 Ibrahim (2009) p. 97
67 Bader, 202
68 Student-feedback, 2016

Referanser

Arnold-de Simine, S. (2013). *Mediating Memory in the Museum: Trauma, Empathy, Nostalgia*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York, NY: Palgrave Macmillan.

Bader, K. (2020). Erinnerungskultur in Social-Media-Kanälen. *Das Zeichen, 1*. Retrieved from Erinnerungskultur in Social-Media-Kanälen website: https://www.asf-ev.de/de/infothek/themen/75-jahre-kriegsende/erinnerungskultur-in-social-media-kanaelen/

Bal, M. G. (2003). Visual Essentialism and the Object of Visual Culture. *Journal of visual culture, 2*(1), 5-32. doi:10.1177/147041290300200101

Becker, K. (2017). Where is Visual Culture in Contemporary Theories of Media and Communication? *Nordicom Review, 25*(1-2), 149-157.

Bellentani, F. (2021). *The meanings of the Built Environment: A Semiotic and Geographical Approach to Monuments in the Post-Soviet Era*. Berlin ; Boston: De Gruyter.

Etges, A., Zündorf, I., & Machcewicz, P. (2018). History and Politics and the Politics of History: Poland and Its Museums of Contemporary History. *International Public History, 1*(1). doi:doi:10.1515/iph-2018-0006

Frew, E., & White, L. (2013). *Dark Tourism and Place Identity: Managing and Interpreting Dark Places*. In Contemporary geographies of leisure, tourism, and mobility, Vol. 37.

Hansen-Glucklich, J. (2014). *Holocaust Memory Reframed: Museums and the Challenges of Representation*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.

Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Huyssen, A. (2003). *Present pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford, Calif: Stanford University Press.

Ibrahim, Y. (2009). Holocaust as the Visual Subject: The Problematics of Memory Making through Visual Culture. *Nebula, 6*(4), 83-98. http://www.nobleworld.biz/images/Nebula_6.4.pdf

Krzyzanowska, N. (2016). The Discourse of Counter-Monuments: Semiotics of Material Commemoration in Contemporary Urban Spaces. *Social semiotics, 26*(5), 465-485. doi:10.1080/10350330.2015.1096132

Landsberg, A. (2004). *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.

Lewe, T. (2019). The Łódź Workshops. Retrieved from https://express.adobe.com/page/xnWzWMQVtXBNw/

Marshman, S. (2005). From the Margins to the Mainstream? Representations of the Holocaust in Popular Culture. *eSharp, University of Glasgow, 6.1*(6.1 (autumn 2005)).

Meyers, O., Neiger, M., & Zandberg, E. (2011). Structuring the Sacred: Media Professionalism and the Production of Mediated Holocaust Memory. *The Communication Review, 14*(2), 123-144. doi:10.1080/10714421.2011.573437

Nash, K. (2018). Virtual Reality Witness: Exploring the Ethics of Mediated Presence. *Studies in Documentary Film, 12*(2), 119-131. doi:10.1080/17503280.2017.1340796

Nilssen, T. R., & Lenz, C. (2011). *Fortiden i nåtiden: Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie*. Oslo: Universitetsforlag.

Rüsen, J. (2020). Die Menschlichkeit der Erinnerung – Perspektiven der Geschichtskultur. In (pp. 181-192).

Zelizer, B. (2001). *Visual Culture and the Holocaust*. London: London: Bloomsbury Publishing Plc.

Zelizer, B. (2002). Finding Aids to the Past: Bearing Personal Witness to Traumatic Public Events. *Media, culture & society, 24*(5), 697-714. doi:10.1177/016344370202400509

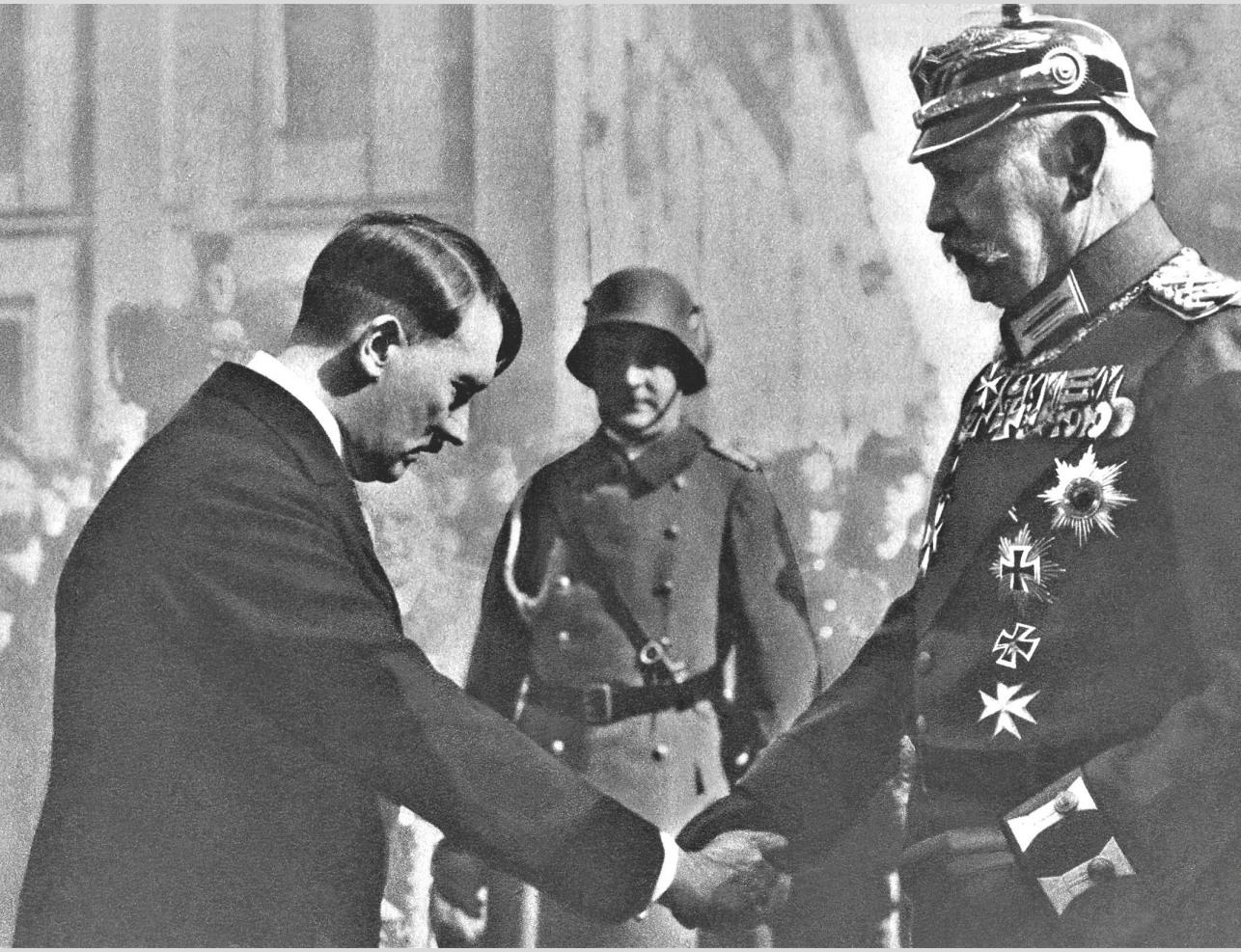

Adolf Hitler møter Paul v. Hindenburg utenfor garnisonskirken i Potsdam under åpningen av Riksdagen i mars 1933.
Foto: Bundesarchiv.

FORUM

«Sannheten om hakekorset» – filmen som forandret alt

Bernt Hagtvet
Professor emeritus i statsvitenskap ved UiO,
Professor II i internasjonale studier ved
Oslo Nye Høyskole

Våren 1961 var jeg femten år og gikk på det som den gang het Kongsberg Kommunale Høyere Almenskole. Det var en av landets eldste læreanstalter, etablert i 1719 som en skole for barn av Sølvverkets øverste sjikt. Vi holdt til i et stort tre-bygg fra 1880-tallet (som står den dag i dag), i et bygg med en rokokko-dør fra skolens tidligste historie, dekorert av kunstneren som skapte altertavlen i taket på Kongsberg kirke, svenske Eric Gustav Tunmarck. Også det bygget med den svungne døren, står den dag i dag.

Min historielærer het Siegfred Torp. Det var den gangen lektorene var et kulturdannende sjikt i lokalsamfunnet, akademiske tjenestemenn med lang utdannelse. De nøt almen respekt. Det er også lenge siden.

Lektor Torp, som senere ble formann i Norsk Lektorlag, var en inspirerende person. Han hadde dyp sans for poesi og kom hjem fra en USA-reise med flotte dias som han viste for oss. En kulturbærende person som satte spor. Litt sjenert, snakket sørlandsk, men med en klar oppfatning av at gymnaslektorer var dannelsesagenter. Her lå hans selvbevissthet. Det nøt vi godt av.

I 1961 var det bare gått femten år siden nazi-diktaturets fall. For Torp var det naturlig å konfrontere oss med denne nære historien. Vi leste naturligvis om Hitler-regimet.

Jeg hadde tidlig vist interesse for dette temaet. I 6. klasse på Nymoen folkeskole, under lærer Reidar Bergheim, hadde jeg skrevet to stilebøker om Hitlers vei til makten. Mor ble naturligvis bekymret for denne tidlige interessen for diktaturer.

Stilbøkene ble dekorert med bilder fra Programbladet, og - er jeg redd – fra verket «Det skjedde i året 195..» De var ureglementerte klipp-ran, uoppdaget av mine foreldre. Jeg husker ennå bildet av en dypt bukkende Hitler i sjakett framfor presidenten og marskalken Paul von Hindenburg utenfor garnisonskirken i Potsdam. Det er fra mars 1933. Hindenburg stilte med pikkelhue og var i full marskalkmundur.

At datoen på bildet var mars 1933, er ikke tilfeldig. Nazipartiet, NSDAP, hadde behov for å roe ned det angstredne tyske borgerskapet og knytte båndene til keisertidens Tyskland: Se, her blir korporalen løftet inn i keisertidens symbolverden og nazibevegelsen temmet. Foran alteret stod keiser Wilhelm IIs stol tom. Keiseren selv befant seg i den nederlandske byen Doorn, der han tilbrakte sin livsaften med å hugge ved i håp om å bli kalt hjem til Berlin. Det sier mye om hans politiske dømmekraft.

Garnisonskirken ble sprengt i stykker etter krigen av DDR-regimet, som det fremste symbol på prøyssisk militærmakt, men er nå gjenoppbygd etter en lang debatt om hvilket symbol den representerte. Det viste seg nemlig at flere av 20. juli-mennene, som ville ta livet av Hitler, sognet til denne kirken.

Men til poenget: Lektor Torp bestemte seg for å vise den svensk-tyske regissøren Erwin Leisers dokumentarfilm «Sannheten om hakekorset». Den er basert på britiske troppers filmopptak i KZ Bergen-Belsen i april 1945. Filmen viser avmagrede, huløyde fanger med tomme blikk, «muselmenn», som de ble kalt. Levende lik. Da britene ga dem mat, døde de en masse fordi kroppene deres ikke tålte plutselig næring.

Ekstra rystende var det å se bulldozerne skyfle hauger med lik ned i massegraver. Ofte ble dette arbeidet bistått av tyske fangevoktere, som ble utkommandert til å kaste de døde ned i massegravene.

Jeg husker ennå krystallklart de duvende likene

En britisk bulldoser skyver døde kropper ned i en massegrav i Belsen-Bergen. Foto: Imperial War Museums. (Bildet er ikke hentet fra den omtalte filmen "Sannheten om hakekorset", men fra samme tid og sted.)

som bulldozer-plogene dyttet ned i de enorme kløftene. Da de nådde bunnen, ga disse nå mest fjærlette kadavrene fra seg et lett rykk før de kom til hvile oppå hverandre. Det var ondskap i sakte tempo. Et sivilisasjonsfall jeg siden har forsøkt å forstå.

«Sannheten om hakekorset» ble avgjørende for mitt valg av fag og interesse. Jeg måtte forstå hvordan en slik systematisk nedrighet var mulig midt i Europa, i «dikternes og tenkernes land», «das Land des Dichters und Denkers» (men også landet med «Richter und Hencker», «dommere og bødler».

Britene tvang lokalfolket til å passere forbi likhaugene og de ennå levende ofrene. Kvinner med tørkle foran munnen og menn som så vekk i avsky (eller skam?) – ingen flukt var mulig. De som fniste ble tvunget å gå rundt gravene en gang til. Det var ikke mulig å benekte at de intet visste.

Det var ved en slik anledning at general Dwight D. Eisenhower utbrøt: Det sies at the Gis (amerikanske soldater) ikke vet hva de kjemper for. Nå vet de i alle fall hva de kjemper mot.

Anslagsvis 37 000 mennesker ble drept eller tatt av dage av sult, mishandling, tvangsarbeid eller rett og slett ved å bli pakket inn i en av de verste brakkene i nazi-riket. Leiren var opprinnelig bygd for om lag 10 000 fanger, men huset på det høyeste 41 000. (Leiren hadde ikke gasskamre).

Bergen-Belsen var en oppsamlingsleir der Adolf Eichmann sendte folk som kunne brukes til eventuelle utvekslingsforsøk. Det var der Anne Frank døde av tyfus i mars 1945.

For meg som tenåring ble denne filmen en avgjørende opplevelse. Her ble naziregimets nedrighet demonstrert hinsides enhver tvil. Problemet

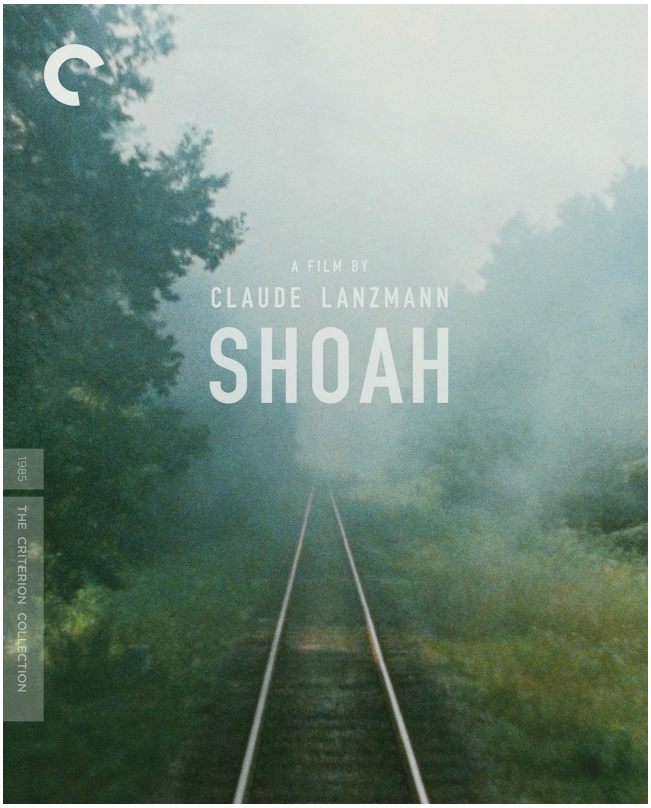

Claude Lanzmann, Shoa (1985).

var å forklare denne ondskap. Alt da slo det meg at de totalitære ideologienes besettende evne til å innsnevre og kanalisere erkjennelse måtte være en nøkkelfaktor. Studier av ideologier har fulgt meg siden. Se f.eks. samleverket Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet og Jan P. Myklebust (red.) «Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism" fra 1981. Eller den serie bøker om totalitære ideologier jeg har vært medredaktør av på forlaget Dreyer. Første bind var Øystein Sørensen, Bernt Hagtvet, B. A. Steine (red.) «Ideologi og terror» (2007).

Dessuten ble jeg slått av filmens enestående evne til å skape bevissthet og empati – og til å skape interesse for kunnskap. I mer enn 40 års undervisning om disse emner ved de fleste norske universiteter og ved University of California og Yale har jeg brukt film som innledning til studier, f.eks. Claude Lanzmanns epos «Shoah».

Filmen skaper erkjennelse og blir uavviselig i sin dokumentasjon. Men filmer må ledsages av samtaler og analyse. De kan også villede. Torp viste oss også filmer om Hans Nielsen Hauge og Fridtjof Nansen. Flotte opplevelser som sitter i meg ennå.

Tilbake til Leiser: Jeg har ikke sett akkurat denne filmen på ny siden, men andre lignende. Det er på sett og vis ikke nødvendig; jeg vet hva dette dreier seg om. Men nettopp denne filmen med sitt skånselsløse filmspråk, uten musikk og ornamenter, gjorde særlig inntrykk. Det som ble formidlet trengte ikke noe tillegg.

Jeg ønsker at kommende generasjoner også skal få anledning til å bli innviet i denne filmens skakende innhold, midt i vår egen verdensdel Europa. Og lære av den.

I Elsa Kvammes dokumentarfilm "Trikken fra Aschwitz" møter vi Samuel Steinmann, en av 9 norske menn som overlevde Auschwitz. Foto: Hummelfilm/Alert film/NRK 2013.

Forum

Dokumentaristens dilemmaer i møte med Holocaust

Elsa Kvamme
Filmskaper
alertfilm@online.no

Edvard Munch sa: «Du kan ikke fotografere i helvete». Spillefilmen «*Son of Saul*»(regi: Laszlo Nemes, Ungarn 2016) er det nærmeste jeg har sett noen prøve å filme helvetet Holocaust var, og å skildre siste ledd i folkemordet på jødene som et avlivingsmaskineri en fabrikk. «*Son of Saul*» ser ut som dokumentar, men er så langt fra dette som man kan komme. En dokumentar vil sjelden kunne filme med tette nærbilder der ugjerningene skjer, og der den gjør dette, fører det sjelden til større forståelse av hvordan det kunne skje, det blir for forferdelig. Dokumentarens sentrum er som oftest vitnene. Og i dette ligger historiens og menneskenes håp: At det nesten alltid finnes vitner, noen som har sett eller hørt, som klarte å overleve eller å legge igjen et tegn. Det er møtet med disse som har gjort meg til dokumentarist. Jeg kunne aldri laget en film som «*Son of Saul*», fordi mitt arbeide ernæres av dimensjonen av håp, at det er noe eller noen som overlever, med en beretning filtrert gjennom et blikk. Et vitnes beretning filtreres gjennom et blikk. Ingen kunne se på Samuel Steinmann at han var en av 9 norske menn som overlevde Auschwitz. Den svenske avisen «*Expressen*» trykket etter krigen noen av hans beretninger, men folk ville ikke tro at det var sant. Meget såret lot han derfor i mange år være å fortelle. Og et av dokumentaristens dilemmaer er nettopp: Hvordan fortelle i en form og på en måte som gjør at folk tror at dette virkelig har hendt?

Jeg har laget seks dokumentarer med temaer fra Andre verdenskrig og nazistenes raseprosjekt, og alle hadde samme utfordring: Det finnes veldig få autentiske bilder fra det jeg forteller om, og nesten aldri film fra de spesifikke hendelsene som skildres. En av dokumentaristens utfordringer er derfor å finne annet materiale fra samme tid som kan få bildene til å oppstå i tilskuernes hode, og lager et spenningsdrama som ikke bare baseres på «talking heads». Etter som tidsvitnene forsvinner, blir det en stadig større utfordring hvordan kjente filmklipp brukes, uten at man opplever å ha sett det før. Eller at beretningene oppleves som gått ut på dato, i en tid med stadig nye kriger, hvor billedmediene kryper stadig tettere på det som skjer, og faktisk klarer å filme i helvete. For meg er likevel den største utfordringen: Hvordan unngå å bidra til at filmen gjør en immun mot andres lidelse. Jeg har sett mange høykommersielle filmer om jødeutryddelsen som jeg opplever trår over en grense når de bruker kjente «ikoniske,» men grusomme bilder, i høy klipperytme, med fokus på det forferdelige, uten tanke på døde menneskers krav på verdighet, eller faren ved å gjøre dette til spennende underholdning. Mitt fokus de siste årene har vært å prøve å skape forståelse for hvordan det kunne skje. Å prøve å finne nye fortellermåter, som ikke bare aktiverer følelser, men også hjernen, for å bidra til innsikt i hvordan en menneskeskapt katastrofe som Holocaust kunne oppstå.

Så lenge jeg har laget krigsdokumentarer, den første var i 1996, har jeg hørt: Har vi ikke hørt nok om 2. verdenskrig? Idag tenker jeg at de som kan si dette er heldige. I min familie, og i de fleste familier i Norge, er 2. verdenskrig en del av vårt DNA. Jeg har alltid visst at faren min, Elling Kvamme, hadde vært fange i KZ Buchenwald. Jeg har også alltid vært nysgjerrig i forhold til hva det innebar, for selv var han taus. En av begrunnelsene for dette, var at hans lidelse hadde vært liten, sammenlignet med andres. Men

taushet rundt et traume kan medføre at et menneske stivner og ikke utvikler seg. Det samme kan kanskje sies om et samfunn. Etterkrigstidens konsensus om ikke å snakke om de norske krigserfaringene skulle ramme mange traumatiserte hardt. Som jødene og sjømennene, men også de norske Tysklandsstudentene. Det var av nysgjerrighet på hva som faktisk hadde vært min fars krigsopplevelser at mine første dokumentarer, «*Studenter i rasestaten*» og «*Buchenwaldtåken«,* siden kjent som *«Tysklandsstudenter,*» (Alert film/NRK 1997) ble til.

Dette prosjektet begynte egentlig med at historikeren David Irving påsto at Holocaust ikke hadde hendt. Det gjorde at krigsgenerasjonen våknet og begynte å snakke igjen, og at min far startet «*Den norske Buchenwaldforening*» i 1994. I 1995 fulgte jeg ham og andre KZ-veteraner tilbake der de hadde vært under fangenskapet, og på neste busstur filmet vi intervjuer med noen av veteranene, og deres gjensyn med noen av de stedene der denne historien hadde utspilt seg. Det var slik jeg ble dokumentarist, men også slik jeg oppdaget at min far høyst ufrivillig havnet på den andre siden av nazistenes raseprosjekt. Da han og 652 andre norske studenter høsten 1943 ble arrestert var målet det motsatte av jødearrestasjonene året før: Studentene skulle omvendes til nazister, for å bli en ny akademisk SS-elite. Den første gruppen av de arresterte studentene ble til sin forferdelse sendt til en SS-leir i Sennheim. Som «ekte ariere» skulle de også være avlsdyr, og ble oppfordret til omgang med lokale jenter. Neste studentgruppe, deriblant min far, ble sendt rett fra Norge til KZ Buchenwald. Her fikk de først «vanlig» fangebehandling, før de ble såkalt sivilinternerte, med en egen leir i leiren, hvor professorer fra Jena universitet kom for å omvende dem gjennom undervisning i raselære. Høsten 1944 ble de to studentgruppene gjenforent i Alsace, på den andre siden av Tyskland, men da de allierte nærmet seg ble de sendt tilbake til Det Tredje Riket og tvunget til krigsarbeide. Da de nektet, ble de stilt opp foran rådhuset i Tysklands nest minste by Burkheim, og truet med å bli skutt. Da vi filmet under bussturen fikk jeg studentveteranene til å stille opp på nytt der foran rådhuset i Burkheim. Dette ble en svært vanskelig scene å filme, de lo og

Faksimile fra dokumentaren "En dame med hatt" av Elsa Kvamme. Foto: Atom film.

tullet. Etterpå har jeg hørt at dette er en vanlig reaksjon når man møter et traumatisk sted.

Og det var én person som ikke var til stede: Antagonisten, Oberscharführer Joachim Wilde, SS-offiseren som var satt til å lede hele omvendelsesprosjektet. Det var han som bestemte over liv og død da studentene sto på plassen, omgitt av ukrainske soldater med maskingevær som ønsket ordre om å skyte. Tilbake i Oslo oppdaget jeg at Joachim Wilde var en mann som fortsatt hadde adresse og telefonnummer. Han bodde i Hamburg, og ville gjerne intervjues. Men var det ikke smartere om han kom til Oslo, fremfor at hele filmteamet dro til Hamburg? Møtet med ham var en av mitt livs overraskelser. Han måtte få meg ropt opp på flyplassen, for ingen mann passet til min forestilling av hvordan han kunne se ut. Han så ut som en pensjonert bankmann, hvilket han også var, bortsett fra at han hadde mistet en arm på østfronten. Det var underlig å kjøre rundt i Oslo med min fars

antagonist i setet ved siden av. Å intervjue ham var en prøvelse, samtidig som han var ærlig om sin vei inn i SS: At han var sønn av en general, og ville skape sin egen karriere uten å bruke farens forbindelser. Han hadde vært opprørt over stillinger som gikk i arv, innsidehandel og korrupsjon som han mente ikke minst jødene hadde stått for, og at de laget en stat i staten ved bare å hjelpe hverandre. I 1996 kunne han si at metodene som brukt mot jødene, sett med nåtidens øyne, var feil, men han fikk fortsatt tårer i øynene når han skildret sitt møte med Hitler: «*En beskjeden mann, vegetarianer, i uniform uten distinksjoner.*» Han unnskyldte seg med at han selv bare hadde vært 22 år da han fikk som oppgave å omvende de norske studentene, som ble hans livs store nederlag. Men han kunne også skildre sitt dilemma, der på plassen i Burkheim, da han ble presset fra ukrainske soldater til å gi ordre om å skyte. Løsningen han fant var, med hans ord: «*spektakulær, og noe uheldig*.» Han ba en av studentene om å ta av seg brillene, før han slo ham rett ned. I ettertid kan man likevel si at av to onder var dette en bedre løsning. Men i denne min første dokumentar var det ikke rom for å si sånt rett ut, at de kanskje var heldige med at det var Joachim Wilde som hadde kommandoen den dagen. Og det var, til Wildes og også min skuffelse, ikke snakk om at de tidligere studentfangene ville møte ham igjen i Oslo i 1996.

I «*Tysklandsstudenter*» prøvde jeg en polyfon fortellermåte, hvor mange personers beretninger ble til én fortelling. Mange år senere, i 2011, ønsket jeg å gå dypere inn i min far Elling Kvammes egne opplevelser. Dokumentaren «*Legenes krig*» (Alert film/NRK 2011) konsentrerte seg om én manns historie, og min fars store smertepunkt: At leger han beundret, som hadde skrevet lærebøkene hans i medisin, hadde drevet grusomme eksperimenter i Buchenwald, og at legene hadde vært blant nazipartiets promotører og premissgivere. Ideen med å avlive mennesker med gass begynte på sykehusene, og det begynte med økonomiske argumenter, som jeg fant i en nazifilm fra denne tiden: «*Hvorfor skal sunne, friske mennesker bo i mørke rønner, mens det bygges palasser for idioter og mentalt tilbakestående?*» Resultatet var det såkalte eutanasiprogrammet, hvor leger var med på å avlive «avvikere», de som hadde sinnslidelser, eller mentale

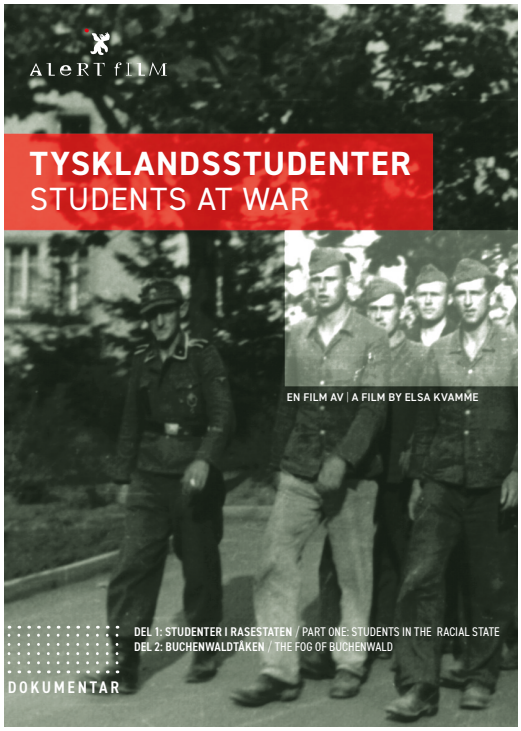

Faksimile fra dokumentaren "Tysklandsstudenter" av Elsa Kvamme. Foto: Alert film.

eller fysiske handicap. Dette ble siden utvidet til også å omfatte uønskede «raser», som jøder og romfolk. Men selv i Auschwitz skulle det alltid være en lege til stede når dette skjedde, en som utøvet sin legegjerning ved å kaste bokser med gass gjennom en luke, så hundrevis kunne avlives samtidig.

I dokumentaren «*Trikken til Auschwitz*» (Hummelfilm/Alert film/NRK 2013) ønsket jeg å finne ut mer om hvordan den norske jødedeportasjonen egentlig ble organisert, og konsekvensene dette skulle få. Det var møtet med den jødiske modisten May Aubert som fikk meg til å stille spørsmål ved hvordan dette var blitt skildret i mine historiebøker. May Aubert, den gang Minnie May Magnus, flyktet fra Norge allerede 10. april, og var av de som i 1945 sto på Østbanestasjonen og ventet på at moren og søsteren skulle vende hjem fra fangenskap. I dokumentaren «*En dame med hatt*» (Atom film/ NRK 1999) skildrer hun sjokket da hun høsten 1945 fikk en brun konvolutt i

Samuel Steinman fra en scene i «Trikken til Auschwitz», som bygger på Steinmanns beretninger om sine opplevelser under krigen, ikke minst som fange i Auschwitz. Foto: Hummelfilm/Alert film/NRK 2013.

postkassen, hvor det sto at Else og Gertrud Magnus var omkommet i Auschwitz. Da hun ville finne deres bankkontier og eiendeler, fikk hun beskjed om at de skyldte skatt og avgifter fra 1942- 1945, og dermed hadde en gjeld som var større en eiendelene. De første etterkrigsårene var det også vanskelig for henne å gjenåpne hattebutikken. «Gode nordmenn» hadde overtatt lokalet, og som ovelevende jøde ble hun i liten grad ønsket velkommen til å etablere seg på nytt. Nazismen var bekjempet, men ikke anti-semittismen. At det tok så lang tid før jødedeportasjonen ble en viktig del av norsk krigshistorie, bidro etter min mening til et ufortjent glamorøst bilde av «gode nordmenn» kontra «slemme tyskere» . I «*Våre falne*» (Grøndahl 1949), er det påfallende mange bilder av kvinner og barn, de har jødiske navn og under står det: «*Omkom i Auschwitz 1942*.» Omkom?

«*Trikken til Auschwitz*» bygger på Sammy Steinmanns beretninger, som jeg hørte dem presentert i Den norske Buchenwaldforeningen i 2010. Sammy var en av 9 norske jøder som overlevde Auschwitz, og en meget god forteller. Også her ønsket jeg å bruke en tilbakereise som form, utifra hypotesen om at hukommelsen aktiviseres når man er på stedene det hendte. Vi dro først til Berlin, for i historiebøkene mine sto det at «*ordren kom fra Berlin om at alle norske jøder skulle arresteres*.» Men Eichmann sa under sin rettsak at jødearrestasjonene i Norge hadde kommet overraskende på ham. Og at han ikke likte at de skulle deporteres med båt, ikke tog, som vanlig var, men likevel prøvde å legge til rette for dette.

I denne dokumentaren var det tørre dokumenter som fikk antagonistens rolle. Før deportasjonen var det ivrig telexutveksling mellom Eichmanns kontor og myndighetene i Oslo. Noen av disse kan fortsatt få håret til å reise seg på hodet, som telexen om at «*jødene mister sitt norske statsborgerskap og pass ved avreise, og norske myndigheter må ikke under noen*

omstendighet kreve dem tilbake.» Eller Oslos havneprotokoll den 26. november 1942, hvor det er loggført avgangstider for en båt som er lastet med mel, og for en annen som har troppetransport, men hvor det i tillegg står, med små bokstaver: «*last jøder*». Og et dokument datert og signert 4 dager senere, den 1.12.1942: *Overleveringsprotokoll av 532 jøder fra Norge til lagerkommandanten i Auschwitz.*

Å reise tilbake til Auschwitz med Samuel Steinmann ble mer krevende enn vi hadde forestilt oss. Han hadde vært tilbake før, men da med flere overlevende. Nå var han det eneste gjenlevende vitnet. Vi hadde funnet stedet hvor de norske jødene ble drept umiddelbart etter ankomst, i en utkant av leiren, før de store gasskamrene ble bygget. Sammy hadde aldri vært der før, og ville legge ned blomster. Men så var ikke fotografen klar, og jeg måtte be ham gjøre det en gang til. Det kostet både ham og meg mye. Men som regissør står man med ett bein i nåtid, og ett bein i fremtiden. Jeg visste at filmen trengte akkurat det øyeblikket, og at vi skylder de drepte å bringe dette videre, som best vi kan. «*Trikken til Auschwitz* « skulle bli min mest sette dokumentar, ifølge NRK er den fra 2013- 2021 blitt sett av 1, 2 millioner. Vi skylder Samuel Steinmann en stor takk for at han klarte å gjennomføre denne siste reisen tilbake til helvete, og å fortelle om det ufortellbare.

Nå er både Sammy og min far Elling borte, og det finnes knapt tidsvitner igjen. Den siste dokumentaren jeg har laget, «*Ingen hverdag mer*», ble derfor enda mer utfordrende, da den handlet om to døde personer: dikteren Gunvor Hofmo og Ruth Maier. For meg var filmens underliggende tema at Gunvor, på grunn av kjærligheten til Ruth Maier, nektet å glemme mordet på de norske jødene, i motsetning til de fleste andre. Ingen var etter krigen interessert i å gi ut Ruth Maiers dagbøker, og Gunvor Hofmo skulle tilbringe store deler av sitt liv på Gaustad sinnsykehus. Først etter hennes død ble Ruth Maiers dagbøker funnet og redigert av dikteren Jan Erik Vold. Å få vite sannheten om hva som hadde skjedd med Ruth Maier ble et sjokk Gunvor Hofmo aldri kom over. Funnet av dagbøkene medførte en nylesning av Gunvor Hofmos forfatterskap, hvor det er lett å se at svært mange av diktene handler om den døde venninnen.

Faksimile fra dokumentaren "Ingen hverdag mer" av Elsa Kvamme. Foto: Alert film.

Det finnes bare ett kjent bilde fra jødedeportasjonen i Norge. Siden vi vet at Gunvor sto på kaia og så Donau legge fra, valgte vi å gjøre dette til et nøkkelbilde, og å gjøre en som kan ha vært Gunvor mer synlig, som bildet på den som står stivnet igjen. Gunvor Hofmo beskriver selv dette øyeblikket i diktet «*Jeg har våket*»: «*Jeg så min venninne/, den eneste, jeg så henne/ gå for å dø/. Og siden har trærne sørget, /og siden har Døden trukket/min kropp og sjel og stemme/ ut i fortvilelsens sjø.*»

Formmessig ble valget i denne filmen å la levende mennesker gå ut av gamle bilder, gjennom enkle dramatiseringer med skuespillere, og å skape en dialog mellom skuespillerne på «eviggamle» locations, og datidens filmaviser og fotografier. Jeg brukte samme formgrep på en av Quislings mangeårige støttespillere, Halldis Neegaard Østbye. Valget av henne som antagonist, skyldes hennes iherdige og lett dokumenterbare anti-semittisme, med bokutgivelser som

«*Jødeproblemet og dets løsning*»(I.Sverd 1938), og at hun beviselig visste hva som ventet de norske jødene da de forlot kaia i Oslo. Hennes uttalelser er heller ikke ulike de man kan finne i dagens kommentarfelter, i forhold til mennesker med annen hudfarge og etnisk opprinnelse. Og dette er kanskje essensen i grepene jeg har gjort i mine dokumentarer: Å prøve å bringe historiske øyeblikk så nærme nåtiden som mulig, ved å «gå tilbake til gjerningsstedet». På den måten kan byens og stedenes hukommelse levendegjøres, og være med på å skape nye minner og assosiasjoner hos nåtidsmennesket, når de møter disse stedene igjen.

Mine krigsdokumentarer kunne ikke blitt til uten tilgang til filmarkivmateriale, som er historiens skattkammer. I begynnelsen samarbeidet jeg med *FRM - Forsvarets Rekrutterings og Mediasenter.* Da ble alle tyske filmer fra krigen fortsatt regnet som «krigsbytte», og kunne brukes fritt. Nå gjør rettighetsproblematikken at mange har en minuttpris som begrenser muligheten for bruk. Særlig gjelder dette filmer fra de tidligere østblokklandene, hvor mange av filmene fra «Det tredje riket» var arkivert, men nå forvaltes av kommersielle filmbyråer. Guds gave til dokumentarister og historikere er Steven Spielbergs arkiv i *United States Holocaust Memorial Museum* i Washington. De har samlet et kjempemessig billedmateriale, både stills og film, som ligger åpent på nettet, og som kan bestilles i god oppløsning, hvis man har et seriøst prosjekt.

Noe som har forundret meg, er den store avstanden det er i Norge mellom dokumentarister og historikere/forfattere/journalister som forholder seg til samme tema. Som filmskaper bruker jeg mye tid på research og dialog med tidsvitner, filmaviser, fotografier og annet som kan lage en dramatisk og etterrettelig tidslinje. Til tider oppdager eller formidler også filmskapere noe nytt. Jeg opplever sjelden at disse oppdagelsene blir en referanse for andre, og når talere snakker om at det i Oslo havneprotokoll sto «*last jøder*» blir det aldri referert til hvor de har denne opplysningen fra. Dokumentarfilm blir ofte behandlet som en form for ubevisst kildemateriale som ofte verken anmeldes eller diskuteres, og som selv historikere i liten grad forholder seg til, med mindre det er et skandaløst prosjekt som «*Frontkjempere*». Der risikerer de å komme i utakt med sitt publikum, siden filmer som distribueres gjennom massemedier som NRK, også blir en del av våre felles referanser, og nettopp derfor bør kommenteres og diskuteres på linje med bokutgivelser.

I forhold til 2. verdenskrig og Holocaust i Norge er det snart ingen flere tidsvitner. Jeg håper likevel at historiene og spørsmålene rundt disse hendelsene lever videre. At nye generasjoner vil prøve ut nye måter å lage historiske filmer på, og at disse, og de som alt er laget, blir bevart, sett og brukt både som historiske referanser og sentrale fortellinger. Men at de er bevisst at det også finnes fallgruver, og at bak hvert arkivklipp er det mennesker som en gang hadde et liv.

Referanser

«*Tysklandsstudenter*» (Alert film/NRK 1997),
Del 1: «*Studenter i rasestaten;*»
del 2: «*Buchenwaldtåken.*»

«*En dame med hatt*» (Atom film/ NRK/SVT/YLE1 m.m. 1999). Nominert til Amandaprisen som beste dokumentar.

«*Legenes krig*» (Alert film/NRK/SVT 2011) Gullstolen, beste dokumentar Kortfilmfestivalen i Grimstad; nominert til Amandaprisen beste dokumentar 2011.

«*Trikken til Auschwitz*» (Hummelfilm/Alert film/ NRK, SVT, DR, m.m. 2013) Nominert til Gullruten beste TV-dokumentar 2014.

«*Ingen hverdag mer*», (Alert film/NRK 2022).

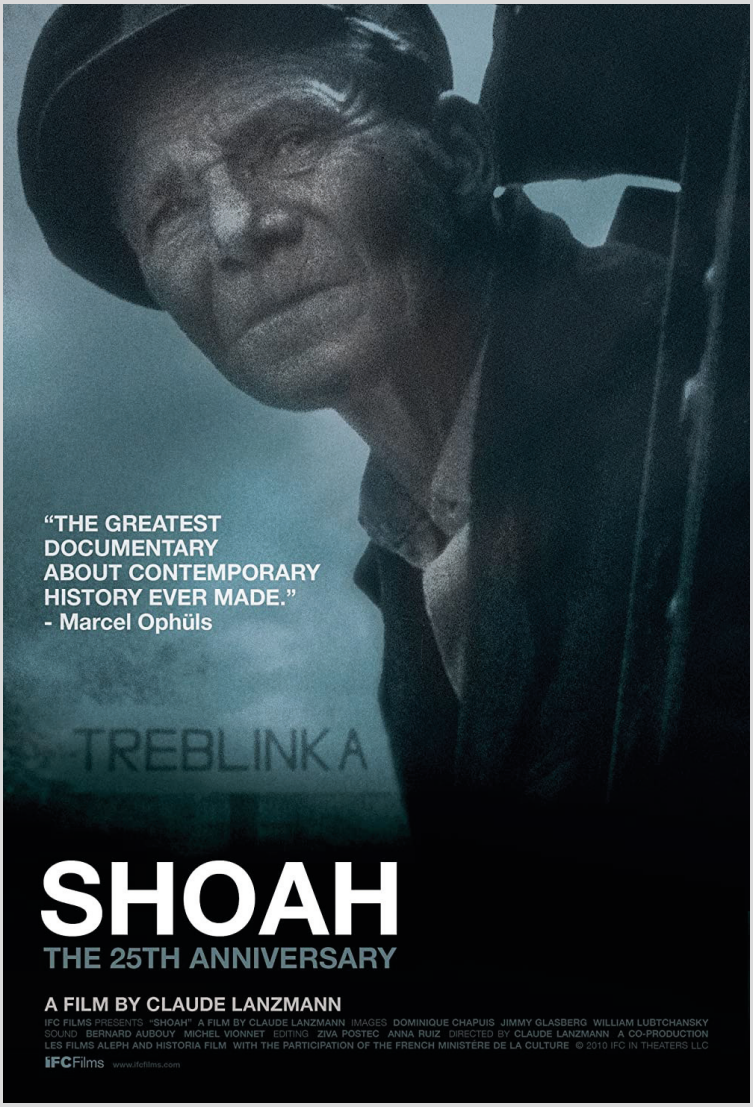

Plakat for dokumentarfilmen "Shoa" fra 1985, av Claude Lanzmann. Foto: IFC Films.

Forum

Mine formative filmår: Fra "Holocaust" til "Shoah"

Nina Grünfeld
Filmregissør og professor/prodekan
Høgskolen Innlandet, AMEK og
Den norske filmskolen
nina.grunfeld@inn.no

Å komme til verden etter Shoah, jødeutryddelsen, som fant sted under andre verdenskrig, er å leve et liv som gjeterhund, konstant i bevegelse for å samle, forene, lime og spleise. Vissheten om at de fleste ble drept, at det meste ble stjålet, og at nesten alt gikk tapt, 20 år før jeg ble født, skaper et behov for å hele, reparere og forsøke å forstå det uforståelige. Vår evne til å forstå bygger på våre opplevelser og erfaringer. Det er disse som former oss. Dette essayet vil handle om en opplevelse som har formet meg, som menneske og som filmskaper.

Det var i de dager da jeg fremdeles forsøkte å forholde meg likegyldig til det å være en del av det jødiske manntallet. Året var 1986, jeg var 20 år gammel og hadde studert filmvitenskap ved Stockholms universitet i nesten tre måneder. Hver senhøst pleide foreldrene mine å reise til Stockholm i anledning et styremøte som gjerne var lagt til en fredag slik at den påfølgende helgen kunne benyttes til å gå i teater eller museer. Ettersom jeg studerte og bodde i Stockholm fikk jeg lov til å være med på både middag og kulturarrangement, som ofte var en forestilling på Dramatens ærverdige hovedscene, men høsten 1986 hadde faren min lagt andre planer. Han hadde lest at noe som het Folkets bio på Vegagaten i Vasastan skulle vise en kritikerrost fransk film som var ni og en halv time lang. Jeg var hekta på den nye franske filmbølgen, preget av et overdrevet estetisk fokus, og ble gjerne med, uvitende om at det var en dokumentar.

På vei mot kinoen, en lørdag formiddag i november, forklarte faren min at filmen vi skulle se var laget av franskmannen Claude Lanzmann, at den het *Shoah* og at dette betød katastrofe på hebraisk. Jeg forsto at den kom til å handle om det vi hjemme kalte Holocaust.

Mine to filmopplevelser med Holocaust så langt i livet satt fremdeles i kroppen; den ene var da NRK i 1979, etter stor debatt i offentligheten, besluttet å sende den amerikanske tv-serien *Holocaust* - en serie i fire episoder om tilintetgjørelsen av den tysk-jødiske familien Weis med Meryl Streep i en av hovedrollene. Jeg var 12 år og den eneste i klassen som fikk lov til å se serien. Til tross for melodramatisk og klisjefylt historiefortelling—noe som også lå til grunn for NRKs opprinnelige avvisning—tok den nattesøvnen min i lang tid. Fire år senere så jeg den fransk-canadiske *Men jeg lever* (Robert Enrico, 1983) om en overlever som etter krigen etablerer seg i USA, for så å oppleve at hans nye familie omkommer i en skogbrann.[1] Hulkende forlot jeg kinosalen og lovet meg selv aldri å se en Holocaustfilm igjen. Nå var det gått ytterligere tre år. I mellomtiden hadde jeg sett Meryl Streeps neste store rolletolkning i *Sophies valg* (1982), som hun fikk en Oscar for, og Alain Resnais' sjokkerende og poetiske dokumentarfilm *Natt og tåke* (1956) som viste fjell av innsamlede briller, kofferter og barnesko, tekstilruller vevd av kvinnehår, medisinske eksperimenter med avkuttede hoder i en kurv, forkullede, lemlestede lik, og bulldosere som skyfler hauger av døde kropper ned i en massegrav. Menneskene var blitt sjektet[2] som om de var dyr og skrottene deres ble destruert. Hanns Eislers motsetningsfulle bruk av musikk med fløyte, harpe og fiksert pizzicato sto i kontrast til bildene. En fortellerstemme som kunne vært skrevet, og kanskje lest, av Paul Celan, og som på sett og vis klarte å ta høyde for Theodor Adornos ofte feiltolkede uttalelse: *å skrive poesi etter Auschwitz er barbarisk*[3], bidro til å gjøre Resnais' film til en klassiker.[4] Det var disse erfaringene jeg bar med meg inn i kinosalen.

Det lille kjellerkinolokalet ble raskt fylt opp av publikummere med vått yttertøy. Mørket senket seg og lyset fra projektoren strømmet over hodene våre. Filmruten på lerretet var i 4:3, et format lik datidens tv-rute. Her var det ikke tatt i bruk prangende vidformat eller cinemascope, slik den nye franske bølge hadde en forkjærlighet for.

Først en tekstplakat: "*I will give them an everlasting name", Isaiah 56:5 – SHOAH,* etterfulgt av en lengre rulletekst. Hvite bokstaver på svart bakgrunn fortalte om jødene i Chelmno, Polen som i 1941 ble gasset i hjel i spesialbygde lastebiler fra fabrikken Saurer. Ingen musikk, ingen lydeffekter. Ingen varsomme innledninger. Budskapet var rått og umiddelbart. Jeg stålsatte meg for brutale bilder.

I neste scene sitter en eldre mann, Simon Srebnik, i en pram. Den driver nedover en fredelig elv. Han synger en tysk sang.

Du, jente, ikke gråt. Ikke vær trist.
For sommeren nærmer seg,
og med den kommer jeg hjem.
En mugge rødvin, en skive steik,
det er det jentene gir sine soldater,
når soldatene marsjerer av sted.
Jentene åpner sine dører og vinduer.[5]

Srebnik synger som på autopilot, om igjen og om igjen. Ansiktet hans er uttrykksløst, vanskelig å tolke, nesten apatisk. En levende død. Simon Srebnik var en av to personer som overlevde de første massakrene i Chelmno. Han var 13 år gammel, ble valgt ut til å gjøre slavearbeid i fotlenke og til å synge for de tyske soldatene.

Den andre som overlevde Chelmno var Michaël Podchlebnik. Han snakker jiddisk. «Hvorfor smiler du», spør Lanzmann. «Hvis du lever er det bedre å smile», svarer han, men øynene hans renner over av tårer når han forteller om da han den tredje dagen åpnet dørene til gassvognene. Blant de nakne likene fant han kona og barna. Han la kona i graven og ba om å bli drept. Lanzmann fornemmer smerten, men spør likevel. «Hvorfor forteller du dette?». «Fordi du spør», svarer han og trekker på skuldrene. Vi forstår at han ikke gjerne snakker om minnene. At han kanskje aldri har gjort det tidligere.

Bonden Czeslaw Borowim er født i 1923 i Treblinka og bor der fremdeles. Han og de andre bøndene skryter og skrøner om hvem som våget å arbeide nærmest opp til gjerdene rundt konsentrasjonsleiren som grenset til jordene deres. De hørte og så hva som skjedde. Skrikene, menneskene som var der den ene dagen og borte den andre. De ble vant til det. Lanzmann og den kvinnelige tolken spør og lytter. Polakkene svarer villig vekk. Ikke alle kan lese og skrive, men de kan minnes, og de snakker gjerne. Uten blygsel for de tannløse munngarene konkurrerer de om å fortelle mest fyllestgjørende, som om de vil være flinkeste eleven i klassen. Lanzmann og tolken røyker. Alle røyker, om de kan. Kanskje tilbyr Lanzmann bøndene vestlige sigaretter? Det er på midten av 1970-tallet, bare knappe 30 år etter at Holocaust fant sted. Nesten som i går.

En VW-minibuss står parkert utenfor SS unterscharführer[6] Franz Suchomels bolig. Bussen er fylt med skjermer og avlyttingsutstyr, på taket en antenne. Lanzmann befinner seg i løvens hule med skjult kamera. «Det kom tre tog hver dag fra Warszawa til Treblinka med mellom tre og fem tusen jøder i hvert tog. Halvparten var døde da de kom frem. De tok sitt eget liv eller døde av andre årsaker. Den andre halvparten var stort sett blitt gale», forteller Suchomel. Bildet av ham er kornete, svart-hvitt og ruller over en tv-monitor. «I Treblinka ble jødene kvalt av kullos, ikke Zyklon-B som i Auschwitz. I sluket lå det blod, dritt og mark. Det hendte at jødene nektet å gjøre rent. De valgte heller døden. Da måtte vi tyskere trå til selv.» Suchomel legger til om egne følelser: «vi gråt da vi forsto hva som skjedde i gasskamrene. Massegravene var så fulle at da det på sommeren ble hetebølge begynte bakken å koke. Illeluktende gass seg opp.»

Filip Müller ble beordret til slavearbeid i Auschwitz' Sonderkommando. Han jobbet i gasskamrene og krematoriene. «De forsto hva som ventet dem» forteller han. «Mødre tok livet av sine døtre og så seg selv. Jeg var i sjokk».

En skinnende fullmåne på en høy, mørk himmel. Endelig blir det natt i filmen. Første pause i dette lammende filmmaraton fant sted.

Jeg var forvirret. Hvem var overgriper og hvem var

En spesialbygd lastebil, såkalt "Gaswagen", hvor jøder ble gasset ihjel, før de ble kjørt direkte til krematoriet. Foto: YIVO Institute for Jewish Research/USHMM Photo Archive.

offer? I mine ører hørtes Sonderkommande ut som militære tyskere og nazister, men her var de jøder. Hvordan kunne jødene bidra til å bygge gasskammeret i Birkenau? Hvordan kunne de brenne sine egne i krematorieovnene? Pappa var blitt utilgjengelig og avvisende, ute av stand til å småprate eller svare på mine spørsmål. Mamma foreslo at to og en halv time kanskje var nok, at vi kunne gi oss, men pappa ville inn igjen, inn i kinomørket – tilbake til helvetet.

De samme intervjuobjektene dukket opp på duken igjen, innimellom supplert av nye ansikter. Jeg våget ikke gi uttrykk for at jeg syntes det var vanskelig å forstå kronologien. Hva skjedde hvilket år og hva skjedde før noe annet? De dvelende kamerakjøringene gjennom dystre skoger og flate landskap. Snø, regn, høst og vinter. De samme intervjusituasjonene der den ene gjentok eller bekreftet det vi allerede hadde sett og hørt. Fraværet av illustrative bilder fra familiealbum, arkiv og dokumenter. Ingen iscenesettelser. Hvorfor denne langtekkelige, lite filmatiske tilnærmingen, blottet for mediets suggestive muligheter? Riktig nok var det dokumentarfilm vi så på, men måtte dokumentaren være så dokumentarisk, i hele ni og en halv time?

Kamera beveger seg langsomt mellom trærne. Pan Falborski forteller: «de mobile gasskamrene kjørte i lav hastighet ut mot skogen. Jødene måtte rekke å dø før de kom fram. En dag vælvet en lastebil i gjørma. Bakdørene føk opp og jødene falt ut, halvdøde. En Gestapo skjøt dem med pistolen sin, en etter en. De skogsarbeidende jødene ble tilkalt. De måtte få bilen opp av gjørma og legge likene tilbake inn i bilen. Det var ca. 80 'figurer'[7] i hver bil. Likene ble brent i ovner, i skogen, men før man rakk å få lagt jødene i ovnene var en del av dem ofte kommet til bevissthet igjen. De ble brent levende.

Det var jødene som måtte mure opp ovnene. De skulle brukes til å utvinne kull, fikk de vite.

Michael Podchlebnik og Lanzmann under et intevju for filmen Shoah i mai 1979. Foto: USHMM Archive.

Ny pause. Utenfor kinolokalet snakker publikum med dempede stemmer. Vi snakker ikke i det hele tatt. Pappa er taus og utilgjengelig, vender seg bort når jeg stiller noen oppklarende spørsmål. Depresjonen tar ham.

Det var den israelske regjeringen som ga Lanzmann i oppdrag å lage filmen *Shoah*, etter at han i 1973 hadde hatt suksess med filmen *Pourqoui Israël*. Bestillingen var å lage en to timer lang dokumentarfilm som skulle være ferdigstilt i løpet av to år. Det tok Lanzmann tolv år å lage *Shoah*. Møtet med ofre og overgripere, og den lange produksjonsprosessen, gjorde Lanzmann nedbrutt. På et tidspunkt befinner han seg i Tel Aviv og bestemmer seg for å ta en svømmetur i Middelhavet. Langt fra stranden innser han at han ikke klarer å nå tilbake til land og at han egentlig ikke bryr seg. Han er i ferd med å ta sitt eget liv. En sprek engelskmann kommer ham til unnsetning og insisterer på å redde ham.[8]

Lanzmann lyktes ikke i å ta sitt eget liv, slik mange andre gjorde. Jeg tenker på den italienske Auschwitz-overleveren Primo Levi som etter å ha skrevet *Hvis dette er et menneske* og en rekke andre bøker, kaster seg ned for en trapp. Jeg tenker på Paul Celan som i 1970, bare 49 år gammel, kastet seg i Seinen. Celan, som i sin Dødsfuge skriver om Sulamiths askegrå hår og Margaretes gylne hår, metaforer for jøden og for Tyskland. Jeg tenker på blonde, fagre Ingeborg Bachmann, den østerrikske jenta som i sitt forfatterliv skulle bale med skyldfølelse over familiens og nasjonens ugjerninger, og som sto i et årelangt forhold til nettopp Celan. I 1973, bare 47 år gammel, omkommer hun i en husbrann i sitt eget hjem i Roma. Tre uker tidligere hadde hun vært inne til medisinsk behandling ved sykehuset etter en ulykke forårsaket av at hun hadde falt i søvn med en tent sigarett.[9] Var hennes etterfølgende død et selvmord og den foregående hendelsen et forsøk på det samme? Hadde hun satt fyr på seg selv og omgjort soverommet sitt til en krematorieovn der hennes gylne hår ble askegrått, som Sulamiths?

Lanzmann sier: «de som ankom Auschwitz og ble drept omgående var egentlig aldri i Auschwitz fordi de ikke rakk å oppleve hva Auschwitz var. Vi som lever i ettertiden, må leve med å vite hva Auschwitz var. Vi skal ikke bare leve videre, vi skal overleve hver dag, for dem.»[10] Ikke alle maktet å bære denne tyngden.

Ute på fortauet var luften fylt av sigarettrøyk fra pregede publikummere som hutret under en ettermiddagsmørk novemberhimmel.

«Vi kan velge å gi oss nå?» sa mamma. En siste akt som varte i to og en halv time gjensto.

«De kunne ikke velge» sa pappa. «Det minste jeg kan gjøre er å holde ut dette».

Etter ytterligere to og en halv time tennes lyset i kinosalen for siste gang. Jeg husker ikke lenger hva vi gjorde etter at filmvisningen var over. Var det folk i gatene? Tok vi en matbit på en nærliggende restaurant og pratet om opplevelsen? Jeg tror ikke det. Jeg kan heller ikke huske om vi gikk hver til vårt, mamma og pappa til hotellrommet og jeg til min studenthybel. Det er slettet fra mitt minne.

Helt siden premieren i Paris i april 1985 er *Shoah* blitt hyllet som et mesterverk av kritikere, filmskapere og forskere.[11] Ifølge filmkritikeren i New York Times, Richard Brody, deltok François Mitterrand på den første visningen, Václav Havel så den i fengselet, og Mikhail Gorbatsjov skal ha arrangert offentlige visninger i Sovjetunionen.[12] Filmen har vunnet utallige priser og det er blitt skrevet et hav av artikler og bøker om den.

I Polen ble filmen derimot ikke godt mottatt. Den polske regjeringen hevdet at filmen anklaget Polen for medvirkning til nazistenes folkemord.[13] Utenriksminister Władysław Bartoszewski, som selv var en overlever fra Auschwitz og æresborger i Israel, kritiserte Lanzmann for å ha ignorert de tusenvis av polakker som reddet jøder, og i stedet fokusere på fattige landsbyfolk, angivelig valgt for å samsvare med Lanzmanns forutinntatte oppfatninger.

Enkelte kritiske stemmer fantes det også i Vesten. Den amerikanske filmkritikeren Pauline Kael, hvis foreldre var jødiske immigranter til USA fra Polen, kalte filmen «en form for selvstraff», og beskrev den i The New Yorker i 1985 som «lang og utmattende».

Claude Lanzmann i 2014. Foto: ActuaLitté/Flickr.

Hun kritiserte Lanzmann for å stille spørsmålene på en konfronterende måte og legge press på intervjuobjektene. For denne kritikken skulle Kael møte mye motbør. Richard Brody antydet at Kaels misforståelse av *Shoah* var så groteske at den virket villet.

Som tjueåring opplevde jeg filmen langt på vei slik Kael beskrev den, som lang og utmattende, blottet for tilretteleggelse. Translatørens nærvær gjorde filmen ennå lenger, nesten som om den befant seg i et stadium av en råklipp der råmaterialet er blitt sammenstilt i en assembly, snarere enn en ferdigstilt film. Uten store forkunnskaper slet jeg med å forstå kronologien i fortellingen og fra tid til annen også hvem som var offer og hvem som var overgriper. Lanzmanns ønske om å beskrive fortiden gjennom metaforiske samtidsmotiver stiller store krav til seeren, noe jeg er usikker på om jeg hadde. Jeg savnet nok en større grad av dramaturgi. Det var tross alt det jeg var vant til.

Leni Riefenstahl under innspillingen av "Viljens triumf" fra 1935. Foto: Youtube.

Men Lanzmann var ikke opptatt av dramaturgi. Lanzmann går så langt som å si at hans megalomaniske verk ikke er en film, helt enkelt fordi det ikke er mulig å lage en film om jødeutryddelsen. Videre sier han at filmen ikke handler om minner, men at det er en fiksjon av virkeligheten.[14] Å tenke dramaturgi i form av presentasjoner av karakterer, etablering av universitets lover og regler, skape motstand og hindring som skal overkommes for derigjennom å manipulere seerens spenningsopplevelse, er utenkelig for Lanzmann. Selvsagt er det ingenting som er tilfeldig i Lanzmanns store filmverk, men i motsetning til å arbeide med en konvensjonell filmstruktur velger han å konstruere en opplevelse basert på seerens medskapning. Å lytte til vitnene, høre deres stemmer, se deres ansiktsuttrykk der de ofte fremstår som levende døde - uten å bli påvirket av manipulerende musikk eller lydeffekter, fremmaner indre bilder og stemninger hos seeren som overgår hva Lanzmann eller noen annen filmskaper kan rekonstruere. Fraværet av smertefulle arkivbilder med levende og døde ofre er noe Lanzmann vil unngå. I så måte er hans film unik. Så godt som alle andre filmer som er blitt laget om andre verdenskrig og jødeutryddelsen inneholder bilder fra Leni Riefenstahls *Viljens triumf* (1935), tyske *Wochenschau* – ukeaviser og materiale tatt opp av de allierte ved frigjøringen av leirene. Dette materialet har blitt brukt og misbrukt, i fiksjon- og fakta-produksjoner, med en rekke ulike formål som strekker seg fra nyhetssendinger og tradisjonelle dokumentarer, undervisning og opplæringsfilmer, som bevisunderlag ved rettstribunaler der krigsforbrytere sto tiltalt, og som ren propaganda. De etiske perspektivene har ofte vært problematiske. Theodor Adorno var kanskje den første til å problematisere bruken av disse bildene, noe Lanzmann ved ulike anledninger har uttalt at han har latt seg påvirke av.[15]

Lanzmann vil for enhver pris unngå å rekonstruere hendelser. I dag er dette blitt vanlig og snarere normen enn unntaket, så til de grader at det fra tid

til annen kan være vanskelig å skille dokumentaren fra spillefilmen. Å bruke skuespillere i alt fra enkle illustrasjoner der vi ser et par løpende føtter i skogen, en skjelvende hånd som undertegner et dokument, et bakhode som reagerer på en lyd, eller skyggen av et menneske fra en gatelykt, til store iscenesatte sekvenser med dialog i synk og tidsriktige kostymer og scenografi, kan ha bidratt til at neste generasjoners forhold til jødeutryddelsen blir som til en hvilken som helst spenningsfilm fra Hollywood. Denne utviklingen er det Lanzmann tar avstand fra. Likefullt, Lanzmann rekonstruerer også når han velger å ta med seg den aldrende Simon Srebnik tilbake til Chelmno, stedet der han var den ene av to personer som overlevde massakrene på 400.000 jøder. Å plassere Srebnik i en pram på en elv og la ham synge, slik han gjorde som 13 år gammel gutt under krigen, er også rekonstruksjon. Likeså når han gjenskaper den litauiske Ponari-skogen i Ben Shemen-skogen i Israel. Ved to anledninger velger Lanzmann mer radikale grep: det ene når han for å konfrontere en gammelnazist, gjør en insert av en hånd som griper ned i en lomme og henter frem et stillbilde av en ung mann i tysk uniform, og den andre gangen når han animerer sirkler og streker inn i et autentisk dokument for å understreke budskapet som historiker Hilberg legger frem. Det mest oppsiktsvekkende i dette grepet er kanskje ikke at han tar det i bruk, men at han ikke gjentar det. At han introduserer et virkemiddel for så aldri å gjenta det innebærer at han frarøver seg selv muligheten til å skape publikumsavtaler og lojalitet der seeren kan tenke: nå vet jeg hvilket audiovisuelt univers Lanzmann inviterer meg inn i, men så gjør ikke Lanzmann det. Han frir aldri til seeren.

Lanzmanns behov for å kontekstualisere innholdet i det intervjuobjektene sier bør kanskje ikke defineres som rekonstruksjon, men bygger i stor grad på Eisensteins dialektiske montasjeteori der et bilde (tese) i møte med et annet (antitese) gir et nytt innhold (syntese). Å høre ofrene fortelle om sine grufulle opplevelser til bilder av ruiner og vinterlandskap gir seeren tilstrekkelig med konkrete og abstrakte inntrykk til å selv å kunne fylle i resten, som når Jan Karski forteller om tilstanden i Warszawa-gettoen og vi ser bilder av Frihetsgudinnen, Det Hvite Hus i Washington og Manhattans skyline. Når Abraham Bomba forteller om da han barberte kvinnene i avkledningsrommet før de ble drept samtidig som han klipper håret på en mannlig kunde i en overfylt frisørsalong. Når de fattige bøndene avslører sin unnfallenhet og naboenes tilstedeværelse i filmbildet minner oss på at de var bivånere til uhyrlighetene, nå som den gang. Eller når Simha Rottem forteller om livet på den ariske siden av Warszawa der folk levde sine vanlige liv, og vi får se mennesker anno 1970-tallet krysse gaten og gå på restaurant, som om jødeutryddelsen aldri hadde funnet sted.

Simon Srebnik fra filmen Shoah. Foto: USHMM Photo Archive.

Lanzmanns utstrakte lydbruk av intervjuobjektenes stemmer som ligger over dvelende bilder av steder der forbrytelsene en gang fant sted kan neppe karakteriseres som rekonstruksjon per se, men er avgjørende for å skape dynamikk i de lange, statiske intervjuene. Lanzmanns motiv for manglende perfeksjon kan ligge i at han vil spare ofrene og vitnene for det perfekte narrativet, skriver Leon Wieseltier i sitt essay om *Shoah*, ettersom det ikke finnes noe perfekt ved jødeutryddelsen.[16]

Lanzmann selv spiller flere roller i filmen; som publikums stedfortreder, som formidler av samtalene, som den spørrende helten som søker sannhet, alltid utholdende, av og til irriterende, ofte ironisk og nedlatende, noen ganger alt sammen på en gang, skriver Stuart Liebman, og sammenlikner Lanzmanns metode med en dirigent der filmen kan minne om en symfoni med ulik grad av komplisert logikk[17]. Kanskje spiller det ikke så stor rolle om alle får med seg alt. Mens noen vil ha utbytte av det konkrete innholdet i de lange intervjuene er det andre som vil innta en meditativ modus og følge strømmen av inntrykk, som om filmen var en evig, lang elv.

Mer eklatante eksempler på Lansmanns rekonstruksjoner er når VW-bussen, som styrer det hemmelige opptaksutstyret, kjører gjennom gatene og parkerer utenfor boligene til de tidligere nazistene. I en scene ser vi sågar sjåføren komme ut av førersetet og hører ham åpne skyvedøren til bilens overvåkningsdel. Bilder fra denne delen av bilen bygger spenning ved å spille på seerens assosiasjoner til spion- og kriminalfilm, men fungerer også som rene fraklippsbilder i lange intervjusekvenser, tatt opp med skjult kamera. For å komme i kontakt med tidligere fangevoktere og nazister hadde Lanzmann laget seg en falsk identitet med falskt pass, der han ga seg ut for å representere 'Institutt for samtidshistorie' og der han og hans kollegaer skulle kartlegge Wehrmachts innsats, underforstått i lys av noe som kunne løfte Wehrmachts omdømme. For å vekke de gamle nazistenes samarbeidsvilje måtte Lanzmann dessuten tilby dem penger. Scenene der de gamle nazistene blir intervjuet er teknisk sett svake med hakkende og rullende bilder, noe som bidrar til å skape spenning. Seeren frykter at Lanzmann kan bli oppdaget, noe han også ved et tilfelle ble da han intervjuet SS-offiser Heinz Schubert. Fire store menn dukket opp i stuen til Schubert, angrep Lanzmann og hans sekretær og mishandlet ham så grovt at han måtte tilbringe de neste fire ukene på sykehus. I kjølvannet av hendelsen ble Lanzmann anmeldt av de tyske myndighetene for ulovlig bruk av luftbølger. Anmeldelsen ble siden frafalt.[18] Lanzmann faller ikke for fristelsen å bringe dette inn i filmen, være seg den fysiske mishandlingen eller anmeldelsen.

Lanzmann er en kriger i kampen for å få frem sannheten om hva som en gang skjedde. Målet helliger middelet når han lyver til nazistene og lover at han ikke skal ta opp det de sier på lyd eller bilde, men kun intervjue dem, for så å benytte seg av skjult kamera.[19] Måten han fremstiller polakkene som kollektivt medskyldige er også etisk utfordrende.

Det finnes logiske brister i Lanzmanns visuelle etikk. Når fotografen på et tidspunkt foreslår å bruke drone for å få de beste oversiktsbildene, nekter Lanzmann. Han vil at filmen skal oppleves fra bakken, der ofrene befant seg og forbrytelsene fant sted. Storslagne bilder fra en ikke nærværende Guds 'point of view' hører ikke hjemme i hans univers. I stedet lar han kamera ofte befinne seg lengst nede, blant trestammer, ruiner og haugene med briller, leker, sko og kofferter som ble stjålet fra ofrene. Men så bryter Lanzmann med sin egen visuelle logikk. Totaler over byer, industriområder og landskap, som om kamera står på toppen av et hus, et tårn eller et fjell, fungerer som overgang til nye sekvenser. Så er det kanskje likevel slik i Lanzmanns univers, at på samme måte som jødene møtte et lovløst samfunn velger han å bryte de lover og regler han har satt opp for seg selv?

Til tross for Lanzmanns bristende etiske og estetiske logikk, setter han en moralsk standard for hvordan man «bør» gjenfortelle jødeutryddelsen, og andre forbrytelser mot menneskeheten for den del. I norsk sammenheng representerer sakprosaforfatter Espen Søby noe av den samme puritanske tilnærmingen, der det som gjengis skal være kildebelagt og samsvare med det som finnes tilgjengelig av dokumentasjon. Fortolkning av dokumenter, tilførsel av informasjon og kontekstualisering er også kildebelagt i hans bok *Kathe, alltid vært i Norge* (2003), som forteller om deportasjonen av den 13 år gamle jødiske jenta fra Fagerborg i Oslo, høsten 1942.

Den 11. april 1990, fire år etter primeren på *Shoah,* holdt Claude Lanzmann det andre av to seminarer ved Yale University. I innledningen påpekte han at han ikke var en beslutningstager.[20] Tvert imot så hatet han beslutningstagere av hele sitt hjerte. Han kaller dem beslutningsdrepere fordi å beslutte er å drepe. Da Lanzmann skrev sin diplomoppgave i filosofi tok

han utgangspunkt i den tyske matematikeren og filosofen Gottfried Wilhelm Leibniz' (1646-1716) ideer om kompatible og ikke-kompatible forhold, der noe er mulige og umulige på samme tid. Slik var det for Lanzmann da han lagde *Shoah*. Blant annet derfor tok det ham så lang tid å lage filmen – fordi han som gjeterhunden måtte utforske alle muligheter og identifisere følgene av hvert enkelt kunstneriske valg. «Det er som når du spiller sjakk», sier Lansmann. «Du må forutse følgene av hvert enkelt trekk, ellers kan resultatet bli fatalt og det kan skje langt tidligere enn du aner.»

Lanzmann har ikke som mål å dekke hele historien om Holocaust, slik mange tv-dokumentarer har med sine oppklippede intervjuer og inkorporerte arkivbilder som driver opp tempo som en rockevideo. Lanzmanns mål er det motsatte, å gjennom et utvalg av tidsvitner forsøke å forstå det uforståelige. Han vil ikke være en beslutningstager, men å lage film uten å fatte beslutninger er ikke mulig. Å bestemme at filmen skal vare i mer enn ni timer er dessuten en kontroversiell beslutning. Lanzmann stiller store krav til seeren og forventer dennes deltagelse

Å se *Shoah* om igjen etter 35 år er en annerledes opplevelse enn da jeg var 20. Tiåret mellom jeg var 20 til rundt 30 var en periode der jeg opplevde at det å lage film basert på personlige erfaringer hadde lav status. Det hvilte noe svett og kleint over det innoverskuende og selvransakende, som om det var et slags sytende intimitetstyranni. Det ble ansett for navlebeskuende, smalt og lite relevant, både i kommersiell og innholdsmessig forstand. Betydningen av mangfold, representasjon og minoriteters erfaringer sto ennå ikke på dagsorden.

Først etter at den flinkeste og mest kommersielle gutten i klassen, Steven Spielberg, lagde *Schindlers liste* (1993) og Roman Polanski ti år senere regisserte *Pianisten* (2002), opplevdes det som om rommet for å tematisere det norske holocaust ble mulig. Siden krigen og frem til i dag er det likevel kun blitt laget en håndfull spillefilmer der det norske holocaust er en del av handlingen.[21] Antall dokumentarer er heller ikke overveldende.[22] Bortsett fra Monica Csangos *Evig din* (2005) og mine egne filmer, er øvrige filmer og tv-program blitt laget av regissører uten jødisk bakgrunn. Dette kan betraktes som et positivt tegn på at Holocaust oppfattes som en del av alle nordmenns historie og ikke bare jødenes. Samtidig vekker det diskusjonen om kulturell appropriasjon og hvem som har «rett» til å fortelle hvem sin historie og på hvilken måte. I et lite land som Norge, med en ytterst liten jødisk minoritet er det nok vanskelig å se for seg hvordan jødene med legitimitet skal kunne gjøre hevd på retten til å fortelle sin historie, slik vi ser at det blir argumentert for i andre minoritetssammenhenger.

Så er det også nettopp filmskapere som Spielberg og Polanski, og deres fortellerspråk som later til å inspirere norske filmskapere når de trer inn i de audiovisuelle holocaust-fortellingene. Å oppnå en meningsfull diskurs rundt hva og hvordan Holocaust kan og bør fremstilles er utfordrende. Etter å ha sett Lanzmanns episke verk på ny, lest om betydningen og fortolkningen i en internasjonal kontekst, og ikke minst om hvordan Lanzmann selv tenkte, kjenner jeg på en slags fortrengt skam når jeg selv, og de fleste andre filmskapere, har falt for fristelsen å ta de rekonstruktive fortellergrepene i bruk. Grep som innebærer bruk av skuespillere, rekvisitter, dramatisk musikk, fargekorrigeringer og gjenbruk av smertefulle arkivbilder fra leirene, slik jeg blant annet gjør i *Ninas barn* (2015)[23]. Jeg kjenner på en skam over å ha gjort Shoah til et levebrød, over å bli en del av en kritisert Holocaust-industri. En kritikk som i det vesentlige er uberettiget, og langt på vei antisemittisk, men som likefullt rammer meg. Betraktningene som den amerikanske professoren Norman Finkelstein gjør seg når han argumenterer for at det amerikanske jødiske etablissementet utnytter minnet om det nazistiske Holocaust for politisk og økonomisk vinning og for å fremme israelske interesser, og at dette har ødelagt jødisk kultur og det autentiske minnet om Holocaust[24], gjør det ikke enklere å lage film om Shoah.

Hvor går så grensen mellom å formidle Shoah på en etisk og estetisk forsvarlig måte, og samtidig sørge for at budskapet når ut? Lanzmanns *Shoah* har blitt kanonisert og hyllet som et mesterverk, men ses neppe av kommende, intetanende generasjoner. Til det er den for lang og «kjedelig». Da vil en film som *Schindlers liste* ha langt større gjennomslagskraft – en film Lanzmann tok avstand fra, spesielt scenen der

kvinnene går inn i gasskammeret. Derimot omfavner Lanzmann Lazlo Nemes' film *Sauls sønn* (2015) og kaller den en «anti-Schindlers liste».[25] Flere av hendelsene i *Sauls sønn* minner om vitnesbyrd i *Shoah,* så som Sauls' ønske om å begrave sønnen sin som ligger tett opp til Mordechaï Podchlebniks erfaring der han losset likene av sin egen kone og barn ut fra lastebilen de var blitt gasset i, og historikeren Raul Hilbergs referanse til kvinnen som ga mannen sin en i utgangspunktet umulig begravelse i Warszawa-gettoen. I møte med Lanzmanns eksistensielle tomrom og moralske paradokser, tilbyr Nemes en fortelling der anstendighet fremdeles lar seg fremkalle. På tross av alle grusomhetene, gir han oss både trøstende og advarende leksjoner for en moderne tid. Kanskje er det dette grepet som får Lanzmann til å uttale at han elsker både Nemes og filmen hans, og samtidig avslører, som i en bromance, at Spielberg elsker ham. «Du er min helt. Du er min inspirasjon. Du er min muse. Og du er min venn», avslører Lanzmann at Spielberg har skrevet i et personlig brev, overbragt ham av Nemes.[26]

Kanskje ville ikke Lanzmann omfavnet mine kunstneriske valg, slik han heller ikke omfavnet Spielberg, men vi har det til felles at filmkunst er å utforske det mulige og ikke å ta forhastede beslutninger, fordi forhastede beslutninger innebærer en frykt for å velge bort noe eller noen, og der dette noe eller noens fravær i verket undergraver selve verkets eksistensberettigelse. Som filmskaper er jeg Gud. Jeg skaper en ny verden, et nytt univers. Jeg blir som en dr. Mengele i Auschwitz. Velg inn, ta bort, klipp ut, legg tilbake. Gå til høyre eller venstre, til krematoriet eller livet. Det er galskap. Hvordan kom jeg hit? Men så, etter en stund, når jeg bare får tenkt meg om og gått i rette med meg selv, vet jeg at det jeg driver med er formidling av vesentlig kunnskap og erfaring gjennom film som kunstnerisk uttrykksform.

Da jeg var 20 år hadde jeg begrenset kunnskap om både Holocuast og dokumentarfilm. I dag er begge deler en del av mitt fagområde. I tråd med min egen utvikling har filmen *Shoah* kommet meg nærmere og blitt viktigere, til tross for det voldsomme inntrykket den også gjorde som 20 åring. Jeg kan bruke Lanzmanns egne ord, når han uttaler: Det tok meg lang tid å komme meg etter Shoah. Det var som om tiden stoppet. Jeg vet ikke når, men noe skjedde i livet mitt, som stoppet. Jeg er stolt av hva jeg har utrettet, men det har ikke hjulpet meg i å finne ro. Jeg har laget filmen, men filmen har også laget meg.[27]

Noter

1 Enrico, Robert; Au nom de tus les miens, (For those I loved) 1983.
2 Sjekting er en rituell jødisk slaktemetode, der dyret drepes gjennom et raskt og dypt halssnitt med en meget skarp kniv, slik at blodet skal kunne renne fort ut.
3 Skrevet i 1949 for et festtidsskrift, publisert I "An Essay on Cultural Criticism and Society," in Prisms, p.34.
4 Fra 1940 og frem til i dag, med hovedvekt på fra 1990-tallet og senere, er det blitt laget mer enn 230 spillefilmer og 250 dokumentarfilmer som tematiserer Holocaust. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Holocaust_films
5 * Artikkelforfatterens oversettelse
6 Den laveste underoffiser-graden, mest sammenlignbart med en «korporal». Var en paramilitær grad i Schutzstaffel og ble tatt i bruk av fra 1934 etter De lange knivers natt og til slutten av andre verdenskrig.
7 Jødene skulle ikke omtales som personer eller mennesker, men som stykker eller figurer.
8 Intervju med Lanzmann i filmen Claude Lanzmann: Spectres of the Shoah (2015) av Adam Benzine (TC. ca. 30 min.)
9 Nekrolog over Ingeborg Bachmann i New York Times, 18.10.1973: https://www.nytimes.com/1973/10/18/archives/miss-bachmann-47-austrian-author.html
10 Intervju med Lanzmann i filmen Claude Lanzmann: Spectres of the Shoah (2015) av Adam Benzine (TC. ca. 30 min.)
11 https://en.wikipedia.org/wiki/Shoah_(film)
12 https://www.newyorker.com/magazine/2012/03/19/witness-5
13 Baron, Lawrence: "Cinema in the Crossfire of Jewish-Polish Polemics: Wajda's Korczak and Polanski's The Pianist", in Cherry and Orla-Bukowska 2007, 44.
14 Lanzmann i samtale med radiojournalist Studs Terkel, 9. januar 1986: https://studsterkel.wfmt.com/programs/discussing-documentary-film-shoah-director-claude-lanzmann
15 Liebman, Stuart: An Introduction to Claude Lanzmann's SHOAH, 2009, (blått hefte som følger med DVD s. 74)
16 L. Wieseltier and A. Brumberg: Shoah, Dissent (New York) 1986 Vol. 33 Issue 1 Pages 27-32
17 Liebman, Stuart: An Introduction to Claude Lanzmann's SHOAH, 2009, (blått hefte som følger med DVD s. 85-86)
18 Intervju med Lanzmann i filmen Claude Lanzmann: Spectres of the Shoah (2015) av Adam Benzine (TC. ca. 20 min.)
19 Lanzmann, Claude: The Patagonian Hare, Farrar, Straus and Giroux, NY, NY, 2009

20 Liebman, Stuart, ed: Claude Lanzmann's Shoah: Key Essays (Oxford and New York: Oxford University Press, 2007) – artikkelforfatterens oversettelse.

21 Shetlandsgjengen (1954) regi: Michael Forlong, I slik en natt (1958) regi: Sival Maartmann-Moe, Over grensen (1987) regi: Bente Erichsen, Flukten over grensen (2020) regi: Johanne Helgeland og Den største forbrytelsen (2020) regi: Eirik Svensson.

22 Blant de mer sentrale filmene er: En dame med hatt (1999) og Trikken til Auschwitz (2012), begge i regi av Elsa Kvamme, Mannen som elsket Haugesund (2003) regi: Jon Haukeland, Evig din (2005) regi: Monica Csango, Tidsvitner (2008) regi: Edvard Hambro, Da byen ble stille (2018) regi: Erik Smith-Meyer, Ninas barn (2015) regi Nina Grünfeld og tv-serien Last:Jøder (2022) produsert av Monster for NRK. https://www.morgenbladet.no/ideer/essay/2020/12/29/ikke-bare-jodenes-historie/

23 Grünfeld, Nina: Ninas barn, Gründer Film og NRK, (2015)

24 Finkelstein, Norman: The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering, Verso 2003.

25 Lanzmann intervjuet i det franske magasinet Teleramaon 24. mai 2015.

26 Cronk, Jordan: Shoah' Filmmaker Claude Lanzmann Talks Spielberg, 'Son of Saul', The Hollywood Reporter, 02.05.2016. https://www.hollywoodreporter.com/news/general-news/shoah-filmmaker-claude-lanzmann-talks-869931/

27 Arkivintervju der Roger Rosenblatt intervjuer Lanzmann, klippet inn i filmen Claude Lanzmann: Spectres of the Shoah (2015) av Adam Benzine. Artikkelforfatterens oversettelse

Marte Michelets "Hva visste hjemmefronten", 2018, utløste en av de heftigste sakprosadebattene på mange år. Foto: Gyldendal Norsk Forlag.

Forum

Har vi hjemmefronten nå?
En gjennomgang av den såkalte «Michelet-debatten»

Birgitte Kjos Fonn
Professor i journalistikk, OsloMet – storbyuniversitetet
birgitte@oslomet.no

Var folk i motstandsbevegelsen informert om Hitlers «Endlösung» uten å foreta seg noe? Ble det viktigste varselet om en aksjon mot norske jøder høsten 1942 overlevert i en melkø? Ble norske jøder presset for penger av de mest betrodde menneskene som skulle hjelpe dem å flykte? Marte Michelets *Hva visste hjemmefronten?* ble en av de mest omtalte bøkene bokhøsten i 2018. I tillegg utløste den en debatt som ennå ikke er over, nesten fire og et halvt år senere. I denne artikkelen skal jeg ta for meg noen viktige sider ved debatten som fulgte både i nyhetsmedier og bokformat, og avslutningsvis si noe om når forskning og allmenn sakprosa møter hverandre i den bredere offentligheten, som i dette tilfellet.

Marte Michelets tese, slik den ble formulert i 2018, var oppsiktsvekkende. Hun mente norske motstandsfolk fikk varsler om aksjonene mot jødene ved minst tre anledninger i 1942 – det siste like før den store arrestasjonsbølgen som var vesentlig for at deportasjonene en måned senere kunne gjennomføres. Deportasjonene førte igjen, som kjent, til at en stor andel av de norske jødene mistet livet i nazistenes skrekkleirer. I denne sammenhengen mislyktes, eller endog ønsket ikke, motstandsbevegelsen å gjøre nok for å redde jødene, hevdet hun. Årsaken til dette skulle blant annet være antijødiske holdninger. Det var altså i utgangspunktet to teser i boken, manglende hjelp *og* antisemittisme.

I en kronikk i *Aftenposten* like etter utgivelsen skrev Michelet at boken «kartlegger hva den norske motstandsbevegelsen på forhånd fikk vite om kommende jødedeportasjoner fra Norge (…)» og at «det sentrale og ømtålige spørsmålet er hvorfor (motstandsbevegelsens apparat) ikke ble brukt for å mobilisere jødene, hverken åpent eller i skjul, og hvorfor jødenes sak ikke ble motstandsbevegelsens sak før det var for sent».[1] I en ny kronikk en uke senere skrev hun at «en forestilling som etter mitt syn nå kan legges død, er forestillingen om at aksjonen mot jødene ble planlagt spontant helt i slutten av 1942»[2] – med andre ord, det var tid nok for sentrale personer til å foreta seg noe.

Boken inneholdt også en kritikk av de fremstillingene som så langt hadde kommet om denne problematikken. Forlaget, Gyldendal, kalte utgivelsen en «rystende bok som kaster helt nytt lys over en sentral del av norsk krigshistorie» og at Michelet viste «hvordan flere motstandshelter og historikere i ettertid har dysset ned, sminket over eller hemmeligholdt vesentlig informasjon».[3] I forordet skrev forfatteren at da hun «omsider begynte å nøste i dette, raknet en hel fortelling».[4] Undertittelen på boken taler også sitt tydelige språk: «Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet.»

Forlagets oppfatning av boken som «rystende» fant fort veien til avisene. *Dagbladet* kalte boken en «rystende avsløring» på nyhetsplass,[5] og avisens anmelder ga den terningkast 6. *Dagens Næringsliv* mente at «Holocaust (med dette ikke lenger var) noe 'de' gjorde mot 'oss', der 'de' gradvis er blitt utvidet fra 'tyskerne' til 'tyskerne og deres norske medløpere'».[6] Flere lot seg imponere over dokumentasjonen og nyanserikdommen. *Aftenposten* skrev at «Michelet dokumenterer godt at meldingene kom frem, og at svært lite ble gjort».[7] *Vårt Land*s anmelder skrev at «Marte Michelets beretning om hjemmefronten og deportasjonen av jødene under siste verdenskrig er

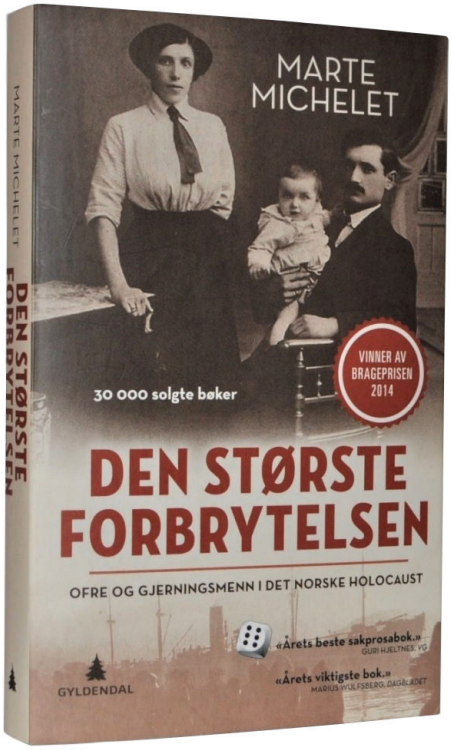

Marte Michelet var allerede en profilert journalist og forfatter da «Hva visste hjemmefronten» kom ut. Hun mottok Brageprisen for boken «Den største forbrytelsen» i 2014. Foto: Gyldendal Norsk Forlag.

først og fremst en usedvanlig nyansert beretning om fortrengte eller glemte sider ved motstandskampen».[8]

De begeistrede anmeldelsene ble raskt møtt med en rekke innvendinger, både fra historikerhold og fra etterkommere etter personer som ble omtalt. Allerede 19. desember 2018, bare en drøy måned etter utgivelsen, kunne Aftenposten publisere et 32 siders bilag med opptrykk av mye av debatten i egne spalter så langt. Bilaget ble distribuert på et seminar i Oslo i regi av Holocaust-senteret og Universitetet i Oslo. 500 personer stilte opp fire dager før julaften i 2018 for å høre en fem timer lang debatt om saken, og boken og dens forfatter ble både ble kritisert og rost.

Det hører med til historien at Marte Michelet allerede var en profilert journalist og forfatter. Hennes *Den største forbrytelsen*, om historien til en jødisk familie i Oslo under krigen, fikk Brageprisen for 2014, og ble i 2020 til en gripende spillefilm. Hennes fra før høye profil bidro nok både til forlagets offensive markedsføring og de generelle forventningene til boken. 2018-boken ble også prisbelønt – den fikk Bokhandelens sakprosapris. Men denne fikk altså en langt mer blandet mottakelse.

Det ikke hver dag man ser en debatt om en så viktig periode i moderne norsk historie utspille seg i offentligheten på denne måten. Mye tyder også på at en del utviklingstrekk i akademia, ikke minst det såkalte tellekantsystemet, på mange områder kan ha bidratt til å skille de kretsløpene der den akademiske og den bredere offentlige debatten finner sted. Noen ganger møtes disse kretsløpene igjen, som når filmskapere velger å legge inn fiksjonselementer i fremstillinger av historiske hendelser (som i tilfellet med NRK-serien «Atlantic Crossing» om kronprins Olav og kronprinsesse Märthas krigsår). Eller som i dette tilfellet, når et forlag gir ut en velskrevet og medrivende bok om en periode i norsk historie som engasjerer både fagfolk og publikum bredt, *med* løfter om å skrive historien helt om, *med* et omfattende henvisningsapparat, *men* på den ikke-akademiske delen av forlaget. Det gjør at utgivelsen i seg selv er vanskelig å plassere – skal den likevel vurderes fra et akademisk synspunkt?

Debatten viser at boken ble diskutert som en akademisk utgivelse, men debatten ble også langt på vei drevet frem i den brede offentligheten. For det første gjennom nyhetsmediene – bare man søker på «Hva visste hjemmefronten» i norske redaksjonelle medier gjennom en fireårsperiode fra utgivelsen, får man opp over 1600 treff, et gjennomsnitt på 400 hvert år. Da er ikke engang artiklene som omtaler saken, forfatteren, de andre aktørene eller utgivelsene uten at bokens navn er nevnt, med.[9] Men ikke minst i bokformatet: snart begynte bøkene om boken å komme, fortsatt innenfor rammene av norskspråklige allmenne utgivelser. Totalt sett har det, fra 2018 til dags dato, kommet fem bøker eller reviderte utgaver som er direkte resultat av denne debatten, og flere som berører den.[10]

Jeg har lest gjennom nærmere 70 nyhetssaker, anmeldelser og debattinnlegg i de store avisene, spesielt fra *Aftenposten* som har hatt en svært omfattende

«Michelet-debatten» skapte et voldsomt oppstyr med utallige medieoppslag og debatter. Allerede noen uker etter utgivelsen, 19. desember 2018, publiserte Aftenposten et eget bilag på 32 sider, med opptrykk av mye av debatten. Foto: Ukjent/Aftenposten.

dekning, men også *Morgenbladet* og *Dagbladet* er godt representert. Jeg har hovedsakelig konsentrert meg om toppene rundt de forskjellige bokutgivelsene. I tillegg har jeg tatt for meg noen av partiene i bøkene. I en kort artikkel som dette kan jeg bare gå inn i noen av de viktigste diskusjonene, og i en så omfattende – og betent – debatt, er jeg klar over at jeg selv kan bli beskyldt for å være selektiv. Men hensikten er å vise, med eksempler, hvordan en del av diskusjonen forløp. Forhåpentligvis kan jeg dermed også vise noe av kompleksiteten i en debatt som ikke bare ble ekspertmat, men allemannseie også for de mange av oss som ikke har spesialkunnskap om 2. verdenskrig.

«Michelet-debatten»

Debatten fikk raskt navn – etter forfatteren. Årsaken var at de mange debattartiklene, og etter hvert bøkene, ikke bare handlet om hva hjemmefronten visste, men om forfatterens omgang med kildene.

Det er i seg selv et poeng at Michelet skriver hjemmefronten med liten 'h' – som en samlebetegnelse på «myriaden av organiserte, illegale nettverk i Norge».[11] Hun kastet dermed nettet ut ganske bredt, ikke bare over Hjemmefronten mer snevert forstått. Blant annet kom et knippe enkeltpersoner som på forskjellige måter hadde med motstandsbevegelsen å gjøre, svært dårlig ut av hennes beskrivelse. I tillegg kritiserte hun altså historikerne for å ha ignorert tema-

Den daværende masterstudenten Elise B. Berggren skal ha vært den som først reagerte på kildebruken i «Hva visste hjemmefronten?» da hun arbeidet på sin egen masteroppgave. Foto: NTNU.

tikken om jødenes skjebne.

Reaksjonene kom umiddelbart. Tidligere leder for Norges Hjemmefrontmuseum, Arnfinn Moland, skrev i *Aftenposten* allerede noen dager etter utgivelsen at boken var «faglig og etisk forfeilet».[12] Historiker Mats Tangestuen ved Jødisk Museum mente at Michelet hadde «trimme(t) kildene for å tilpasse dem til sin egen overordnede problemstilling».[13] Flere etterkommere reagerte på måten deres nærmeste var omtalt på.[14] Påstandene om at jødene som ble fraktet ut av Norge ble presset for penger rammet ikke minst navngitte personer i den såkalte Carl Fredriksens Transport, en illegal virksomhet som hjalp jøder og andre flyktninger over til Sverige.

På nyåret i 2019 hadde debatten allerede gått så varm at avisen *Dag og Tid* ba tre historikere, blant dem Tangestuen, samt Bjarte Bruland, forfatter av standardverket *Holocaust i Norge*, gjennomgå de mest sentrale påstandene i boken. De fikk med seg masterstudenten Elise B. Berggren, som skal ha vært den som først reagerte på kildebruken i boken. Hun ville sjekke mer av innholdet i en kilde til bruk i egen masteroppgave, og oppdaget at det som var gjengitt, ikke stemte. Hun begynte å gå gjennom flere av kildene, og oppdaget det samme – de stemte ikke.[15]

Arbeidet til de tre historikerne ble så omfattende at det sprengte rammene for avisformatet, og ble til en ny allmennrettet bok som gikk rett inn i den brede offentlighetens kretsløp. *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* (heretter kalt *Rapport*) kom høsten 2020. Her tar forfatterne for seg flere spørsmål fra Michelets bok: Når ble den norske motstandsbevegelsen varslet? Hva innebar varslene? Hvilke muligheter fantes eventuelt til å forhindre jødeaksjonene? Ble de flyktende jødene presset for penger av personer som var sentralt plassert i fluktarbeidet? Boken tar også spesifikt for seg to personer som hadde fått stor plass i Michelets bok, den tyske offiseren Theodor Steltzer, som underhånden ga den norske motstandsbevegelsen verdifull informasjon, og sosiologen Arvid Brodersen, en person i motstandsapparatet Steltzer hadde nær kontakt med. I tillegg har de et eget kapittel der de saumfarer notebruken hos Marte Michelet.

Ifølge de tre historikerne hadde Michelet gjort fem typiske feil. For det første var sitater kuttet slik at de ga et annet inntrykk enn om de hadde vært gjengitt i sin helhet. For det andre var opplysninger endret slik at de ikke samsvarte med det som sto i den oppgitte kilden. For det tredje var sitater ikke gjengitt i tråd med kilden. For det fjerde var det feil sidehenvisninger, og det femte var manglende henvisninger.[16]

De fleste som skriver en eller annen form for sakprosa, enten det er forskning, journalistikk eller andre sjangrer, gjør noen slike feil. Men Berggren, Bruland og Tangestuen mente det var omfanget – sammen med den betydning det fikk for de sentrale tesene i boken, som var problemet: «Dette dreier seg ikke om enkeltfeil, men systematiske feil som gjør at flere av premissene for Marte Michelets fortelling ikke holder vann. Sentrale konklusjoner støttes i liten grad av kildematerialet.»[17]

Fortsatt var ikke Michelets mer begeistrede lesere overbevist. *Aftenposten* beskrev boken som et «karakterdrap», og mente at de tre historikerne leste boken slik Fanden leser Bibelen.[18] *Dagbladet*s anmelder kalte derimot boken «et imponerende stykke kildekritikk».[19]

Dette var for øvrig samme anmelder som hadde gitt førsteutgaven av Michelets bok en sekser, noe som illustrerer hvordan debatten bidro til å bevege frontene.

Forlaget mente på sin side at funnene fortsatt sto sterkt, også etter motboken. Forlagets reaksjon viser at det ikke bare hadde godtatt premissene for selve funnene til Michelet, men også påstandene om at historikerne hadde unngått problematikken: «Svært lite var skrevet om materialet (Michelet) fant frem til – nettopp fordi okkupasjonshistorikere i så mange år hadde latt dette ubekvemme stoffet ligge,» skrev forlaget i en kronikk høsten 2020.[20] Forlaget understreket også hvor mye arbeid som var lagt ned i utgivelsen:

> Manus var gjennom en grundig prosess i samarbeid mellom forfatter og forlag. I tillegg gjennomførte Gyldendal omfattende kvalitetskontroll før boken gikk i trykken. En rekke konsulenter – både historikere og andre – leste manus og kom med kritiske kommentarer og merknader. Boken ble grundig faktasjekket.[21]

Forlaget mente også at det de to etablerte forskerne Tangestuen og Bruland gjorde med sin motbok, var å forsvare sin egen forskning.[22] Her impliseres det at det å forsvare egen forskning er noe defensivt, kanskje noe illegitimt, motsatt slik det for eksempel brukes når man sier at en doktorand forsvarer arbeidet sitt under en disputas.

Dette er ett av flere eksempler på at forlaget i seg selv opptrådte som aktør og premissleverandør i denne striden. Debatten forlaget deltok i lar seg selvsagt heller ikke referere i noe som ligner på en helhet, men det er i alle fall et poeng at Berggren, Bruland og Tangestuen svarte på innlegget fra Gyldendal, og hevdet at det var mange feil i *Hva visste hjemmefronten* det ikke var mulig å endre uten at også hovedkonklusjonene måtte endres. Dette innlegget representerer også en av de gangene påstandene om at historikerne ikke tok for seg dette feltet, ble forsøkt tilbakevist. De tre argumenterte for at selv om mange spørsmål fortsatt var ubesvarte, hadde det siden begynnelsen av 2000-tallet vært produsert en stor mengde forskning på dette området – minst 150 arbeider (masteroppgaver, doktorgradsavhandlinger, artikler og bøker) om norsk-jødisk historie og norsk antisemittisme.[23]

Hvem var på jødenes side?

Overordnet kan spørsmålene Michelet stilte i boken sammenfattes i denne setningen: «Hvis du var jøde i Norge under den tyske okkupasjonen – hvem hadde du i ryggen?»[24] Det er et legitimt spørsmål. At antijødiske holdninger eksisterte, også blant de såkalte gode nordmennene, er det neppe uenighet om. Berggren, Bruland og Tangestuen uttrykker seg slik i sin bok:

> Det er ikkje tvil om at det fanst ulike gradar av og former for antisemittisme i det norske samfunnet før, under og etter krigen. Til dømes har Tangestuen skrive om i kva grad norske jødar møtte på antijødiske haldningar under flukta til og opphaldet i Sverige. (Bruland skriv òg) om antisemittiske tendensar og stereotypiar i illegale krinsar generelt og i det etablerte fluktapparatet spesielt.[25]

De fortsetter: «Vi er heller ikkje i tvil om at det kunne vore gjort langt meir for å berge norske jødar».

Mange av jødene som bor i Norge i dag har hatt slektninger som ble sendt til nazistenes utryddelsesleirer. Noen er også etterkommere etter jøder som kom seg i skjul. Holocaust er selvsagt et betydelig traume for alle i den lille jødiske minoriteten, i Norge som i andre land. Her kom altså antydninger om at konkrete personer visste noe som det ikke i stor nok grad ble agert på.

Reaksjonene i det jødiske miljøet var sammensatt. Flere norske jøder mente det var svært positivt at Marte Michelet hadde satt søkelys på dette spørsmålet, og at det var viktig å få debatt om det. Styreleder Ervin Kohn i Det Mosaiske Trossamfunn i Oslo mente prosjektet var meget viktig. Han mente også at boken bekreftet det mange var klar over fra før: «Vi vet at alle jødene i Norge ikke ble varslet før de ble fanget. Vi vet at det fantes antisemittisme i Norge før krigen, under krigen, og etter krigen. Vi vet også at det fantes antisemittisme blant motstandsfolk».[26] Tidligere direktør for Jødisk Museum i Oslo, Sidsel Levin, mente på sin side det var positivt at også Michelets bok ble gransket, og pekte også på at det

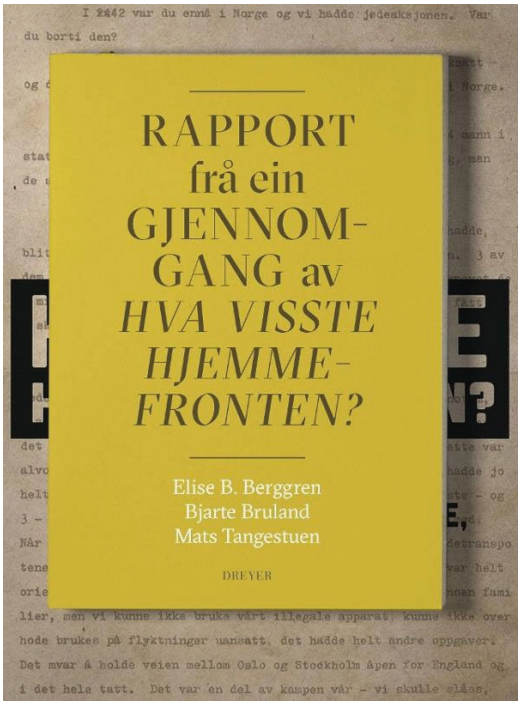

Boken «Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten» av Elise Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen kom ut høsten 2020. Foto: Dreyer Forlag.

Boken «Tilsvar. Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten» kom ut i juni 2021. Foto: Gyldendal Norsk Forlag.

var profesjonelt gjennomført: «I en nøktern, avdempet tone plukker de tre historikerne Elise Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen fra hverandre Michelets påstander bit for bit,» skrev hun. Levin kommenterte også det underliggende spørsmålet i påstanden om at historikerne hadde latt stoffet ligge fordi det var ubekvemt. «Ensidige anklager mot hjemmefronten» er ikke noe jødisk perspektiv, skrev Levin.[27]

Skyttergravskrig

Marte Michelet ville opprinnelig svare på det som kom frem i *Rapport* i en artikkel i sakprosa-tidsskriftet *Prosa*, men også hun erfarte at formatet i de periodiske publikasjonene ikke var stort nok. Sommeren 2021 kom hennes bok *Tilsvar. Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten?* (heretter kalt *Tilsvar*). I denne offensive teksten gikk hun i rette med mange av påstandene i *Rapport*. Michelet mente nå at diskusjonen hadde tatt fokus vekk fra hovedformålet, og at det hadde blitt en skyttergravskrig fremfor en diskusjon om de overordnede spørsmålene. «Det er mange anklager (i *Rapport*) som det ikke er hold i. Jeg tror folk nå vil se at alt dette handler om en uenighet, ikke om feil, om hva som skjedde høsten 1942,» sa hun. Hun mente videre at hun hadde tilbakevist kritikken «punkt etter punkt».[28]

Da *Tilsvar* kom, hadde allerede filosofen Espen Søbye noen uker før kommet med en bok der han forsvarte Marte Michelet: *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene (*heretter kalt *Hva vet historikerne*).

Søbye er en anerkjent forfatter og kritiker. Han har blant mye annet skrevet kortbiografien *Kathe, alltid vært i Norge*, om jødiske Kathe Lasnik som 15 år gammel ble deportert med Donau i november 1942. Denne meget sterke boken ble i 2018 kåret til en av de ti beste skandinaviske sakprosabøkene etter år 2000.

Også Søbye ville først skrive i et mindre format –

en slags «pamflett» – men også hans innvendinger i debatten sprengte de små formatene og ble til en bok.[29] I denne sammenhengen hadde Søbye en dobbeltrolle – noe som i seg selv sier noe om den plassen Michelets bok hadde i den allmenne offentligheten: Han hadde blant annet skrevet et begeistret forord til pocketutgaven av *Hva visste hjemmefronten*. Men Søbye turnerte også sin dobbeltrolle godt gjennom å være åpen om den. Ved å peke på en del små og store feil han selv hadde gjort, argumenterte han dessuten elegant for at alle begår feil, men at det ikke var detaljene som var det viktigste i denne saken.[30] Søbye forsvarte altså Michelet, og han oppdaget nye feil eller diskusjonstemaer i *Rapport*, men han påpekte også at hun hadde overtolket mange funn. Han skrev også at selv om han fant svakheter i *Rapport*, «tror jeg ikke at det opphever mine feil, eller det som måtte være av feil i *Hva visste hjemmefronten*».[31] I det store og hele var Søbyes poeng det samme som Michelets – feil begås, og de store spørsmålene hadde druknet i detaljer.

Nå hadde det gått under tre år, og det fantes fire bøker om hva hjemmefronten visste. Det var dermed rikelig anledning til å undersøke tematikken og kanskje komme nærmere et svar. Og heller ikke Søbye kommer utenom detaljene. På mange måter er hans gjennomgang like nitid som de tre historikernes. Gjennom å legge frem nye detaljer og argumenter, forsøker han på modererende vis både å vise at historikerne slett ikke vet alt, og at det er enda mer å si om detaljene enn det Berggren et al. har hevdet.

Melkøer, pengeutpressing og rasehygiene

Det er umulig å gi noen fyllestgjørende oversikt over alle stridstemaene i bøkene og mediedebatten, men det følgende er et forsøk på et kort resymé av diskusjonen om noen sentrale spørsmål som ble reist. Disse utsnittene, som i praksis er langt mer detaljert enn hva som kan gjengis her, viser etter min oppfatning godt hvor krevende og uoversiktlig kildesituasjonen er, og at det er svært vanskelig å trekke bastante konklusjoner om helter og skurker etter 80 år.

Tre måneder før?

I 2018-utgaven av *Hva visste hjemmefronten?* siterer Marte Michelet fra et intervju historikeren Ragnar Ulstein gjorde med den sentrale motstandsmannen Gunnar Sønsteby i 1970. Der hevdet Sønsteby at han (og åpenbart andre) «kom borti» jødeaksjonen tre måneder før den ble iverksatt, og at han dermed var «hundre prosent sikker» på at jødene ville bli tatt.[32] Michelet nevner spesielt denne opplysningen i forordet til boken, som en utløsende faktor for at *Hva visste hjemmefronten* ble til.

Boken "Hva vet historikerne. Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene" av Espen Søbye kom ut i 2021. Foto: Forlaget Press.

I *Rapport* diskuteres det blant annet hva Sønsteby kunne huske 28 år senere, ut fra den alminnelige oppfatning at erindringer er mindre sikre jo lenger avstanden er til hendelsestidspunktet: «Sønsteby kan ha tilbakedatert eit varsel han fekk i oktober, han kan ha hugsa feil om når aksjonane skjedde, og han kan ha fått generelle vink som i ettertid verkar meir konkrete.»[33] Men de tre sier også at de tror det er

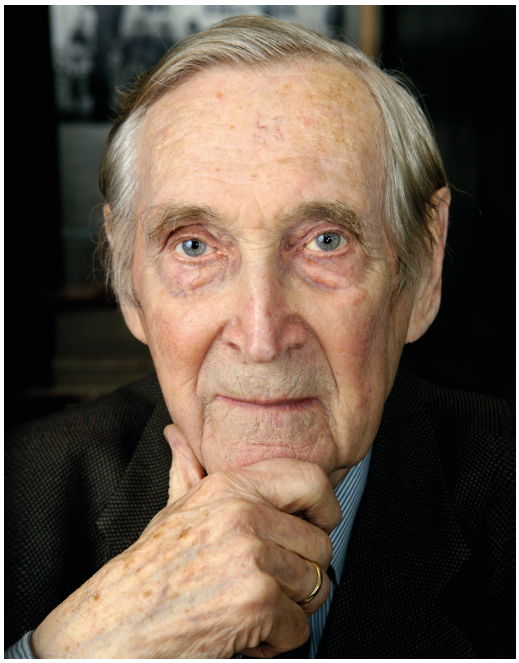

Hva motstandsmannen Gunnar Sønsteby og andre var informert om eller ikke, er viet stor plass i debatten etter Michelets bok. Foto: Ukjent.

sannsynlig at både Sønsteby og andre hadde *generell* informasjon om nazistenes overgrep mot jødene. De peker for eksempel på at de første meldingene om massakrer på jøder i Europa kom i alle fall så tidlig som i juni, gjennom BBC.[34] Selv om informasjonssituasjonen var vanskelig, er det lite sannsynlig at generell kunnskap som var offentliggjort gjennom internasjonale medier, om så alvorlige forhold, ikke tilfløt personer i kjernen av motstandsbevegelsen. Men de avviser at uttalelsen Sønsteby kom med til Ulstein i seg selv skulle være noe tydelig tegn på at hjemmefronten visste og tidde. I det påfølgende kapittelet diskuterer de tre historikerne ellers forholdet mellom generelle vink og konkrete varsler, og mellom å få informasjon og å forstå hva den innebærer.[35]

Hva et eventuelt varsel kunne bety ble diskutert både i mediedebatten og i senere bøker. Frode Færøy, daværende leder for Hjemmefrontmuseet, skrev for eksempel i et innlegg at det er «liten tvil om at opplysninger om de tyske deportasjonene og massedrapene nådde deler av sivile hjemmefrontledelsen». Men han mente også at opplysningene trolig var «langt mer vage og usikre enn det Michelet forsøker å gi inntrykk av».[36]

I *Hva vet historikerne* blir dette spørsmålet viet stor plass. Sønsteby fremhever mulighetene for at det finnes noe *imellom* generelle vink og konkrete varsler. På et overordnet nivå, mener Søbye, var det såpass opplagt hva som var i ferd med å skje med jødene, at det måtte vært mulig å foreta seg noe forebyggende uansett – og kanskje til og med reagere mer adekvat på konkrete varsler når de kom.[37]

I *Tilsvar* beskriver Michelet dette spørsmålet som det som har fått mest oppmerksomhet etter at førsteutgaven av boken hennes kom, både i mediene og i historikermiljøet.[38] Michelet legger frem noen nye opplysninger, men uten at dette gir mer klarhet i hva som skjedde, og avslutter sin gjennomgang med å si at «ikke noe av dette holder til å *konkludere sikkert* med at Sønsteby rundt august 1942, ble varslet (…) Men det er mer enn godt nok belegg for at det er *fullt mulig* at Sønsteby fikk et slikt varsel». I siste avsnitt om denne tematikken formulerer hun seg slik: «Jeg vil understreke at jeg aldri har slått fast som et faktum at Sønsteby *ble* varslet. Det eneste jeg har slått fast er at Sønsteby er en av få motstandsmenn som i ettertid åpent fortalte at han ble varslet lang tid i forveien.»[39]

Melkø eller melkort?

Et håndfast varsel kom i alle fall kort før arrestasjonsaksjonen natt til 26. oktober 1942. Lise Børsum, en kvinne med løs tilknytning til motstandsbevegelsen, spilte en viktig rolle i å hjelpe arrestasjonstruede jøder. Hun skal ha blitt varslet av den tyske forretningsmannen Wolfgang Geldmacher, som igjen skal ha blitt informert av den tyske offiseren Theodor Steltzer, som altså selv hadde kontakt med norske illegalister i kjernen av motstandssystemet.

Ble Børsum varslet allerede lørdag 24. oktober, slik det sto i førsteutgaven av *Hva visste hjemmefronten*? Spørsmålet har blant annet betydning for hvor god tid det var for den norske motstandsbevegelsen til å spre informasjonen videre, og foreta seg noe. Geldmachers varsling skal ha skjedd mens Børsum sto i en melkø. Når Michelet mente det måtte ha vært 24.

Ble et viktig varsel om jødeaksjonene høsten 1942 overlevert i en melkø, eller i en kø for å hente rasjoneringskort? Så detaljert ble faktisk debatten. Dette bildet av en rasjoneringskø er fra Oslo i 1941. Foto: A.B. Wilse/Digitalmuseum.

oktober, var det fordi det var en lørdag, og butikkene var stengt på søndag. Berggren et al. sjekket *Norsk Lovtidend*, og brakte på det rene at både bakerier og konditorier var åpne på søndager. Hovedpoenget deres er imidlertid at Børsum ikke sto i kø for å kjøpe mel, men for å få rasjoneringskort til hvetemel, og det var noe som like gjerne kunne skjedd søndag som lørdag.[40]

Avgjørende for at dette kunne skje lørdag, er det også at Steltzer befant seg i Oslo og kunne informere Geldmacher. Men ifølge en annen viktig kilde, et bevart brev, var Steltzer ifølge Berggren et al. i Berlin om kvelden fredag 23. oktober.[41] Basert på hva man vet om transportmulighetene den gangen, mente de tre historikerne at det da var lite sannsynlig at Steltzer skulle ha rukket å informere Børsum før stengningstid lørdag 24. oktober.

Søbye var ikke enig i dette. Han gikk blant annet i rette med historikernes påstander om at Steltzer ikke kunne ha rukket frem til Oslo særlig tidlig på dagen lørdag 24. oktober 1942. Steltzer skal ha fløyet til Norge «heute früh», som det sto i brevet – altså på morgenen – men hva betyr «heute früh» utover det, spør Søbye. Var det klokken seks, sju, åtte eller ni? Og ikke minst – når slutter formiddagen – er det klokken 12 eller 13? Man kan ikke utelukke at Geldmacher kan ha rukket å varsle Lise Børsum allerede på lørdagen.[42] Uansett mente han at debatten hadde forfalt til et «teknisk spørsmål om varsleren kunne oppgi et klokkeslett for razzia og arrestasjon».[43]

I *Tilsvar* gikk Michelet gjennom innvendingene fra de tre historikerne, og anførte noen nye momenter, og konkluderte så med at samtalen mellom Geldmacher og Børsum sannsynligvis fant sted søndag 25. oktober.[44] Dette er den datoen som står per nå. Datofestingen kan være et argument for at det var knappere tid til å varsle og foreta seg noe. Men hvis det ikke var synderlig interesse for å varsle eller foreta seg noe, er det usikkert om en dag fra eller til spilte noen rolle.

Pengeutpressing i fluktapparatet?

At enkeltpersoner ble navngitt og på mange måter mistenkeliggjort i Michelets bok, var en annen side

Navngitte personer ble anklaget for å presse jødene for penger i forbindelse med transport ut av Norge. Beskyldningene rammet blant annet aksjonsgruppen kalt «Carl Fredriksens Transport.»Her er to medlemmer av gruppen fotografert med lastebil parkert på Youngstorget foran Arbeidernes hus. Foto: Arbark.

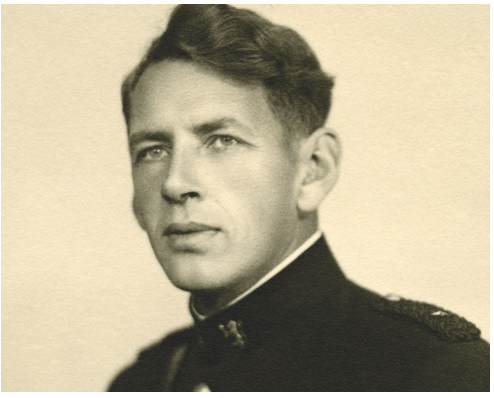

Alf Tollef Pettersen var leder av aksjonsgruppen kalt «Carl Fredriksens Transport.» Den tidligere politimannen er her avbildet i uniform. Han ble feilaktig uthengt som krigsprofitør i Michelets bok. Foto: Privat, 1942.

ved debatten, og en stund så det ut til at disse aspektene kunne føre til rettssak. Noen av disse sakene handlet om nazisympatier, noen om at fluktrutene ble stengt for jøder, noen om pengeutpressing. En viktig del av diskusjonen kom til å handle om Carl Fredriksens Transport, og ikke minst om lederen Alf Tollef Pettersen, som gjennom flere måneder vinteren 1942-43 fraktet flyktninger til Sverige. Pettersens sønn var blant dem som reagerte sterkt på fremstillingen i boken.[45]

«Dessverre viser det seg at Carl Fredriksens Transport hadde skyggesider. Disse skyggesidene har blitt systematisk sminket bort av en patriotisk historieskriving på jakt etter en redningsinnsats for jødene som nasjonen kunne være stolt av,» skrev Michelet i 2018-utgaven.[46]

Pettersen ble der fremstilt som en litt uredelig krigsprofitør som var motvillig til å hjelpe jødene, og som tok imot «store summer» for å gjøre det.[47] Hans egen beskrivelse av at han måtte slutte i politiet kort tid før fordi han var aktiv antinazist, ble også stilt spørsmål ved.[48] I annen litteratur er Pettersen beskrevet som en sentral skikkelse i å redde flere hundre jøder over til Sverige med fare for eget liv. En av Pettersens medhjelpere, Rolf Syvertsen, ble tatt og henrettet av tyskerne.

Selv om det åpenbart er riktig at flere jøder ble presset for penger, ble det i debatten anført at det ikke er noe som tyder på at Pettersen var involvert i det. Tvert imot var Pettersen ifølge Berggren, Bruland og Tangestuen en av de første som etter krigen stilte spørsmål ved betalingen jødiske flyktninger i en del tilfeller hadde måttet ut med for å bli hjulpet ut av landet.[49] Her er også Søbye enig: De tre historikerne viser at det ut fra det tilgjengelige kildematerialet «ikke finnes grunnlag for å tillegge Alf T. Pettersen (…) et profittmotiv som viktigste drivkraft for hans effektive redningsaksjon som brakte anslags 350 jøder og mange andre flyktninger i sikkerhet», skriver han.[50]

Historien om Pettersen er rettet opp allerede i *Tilsvar*, og kapittelet om Carl Fredriksens Transport og Pettersen er betydelig endret i 2022-utgaven av *Hva visste hjemmefronten*. Michelet har flere ganger beklaget denne delen av historien, noe hun oppsummerte slik før jul i 2022: «I mange runder har jeg tatt selvkritikk for hvordan jeg har omtalt lederne i Carl Fredriksens Transport. Det kan godt gjentas. Jeg gjorde feilbedømming, særlig av Alf T. Pettersen, som ble hengt ut på feilaktig grunnlag.» Michelet er uforbeholden når hun sier at dette «har vært fælt for etterkommerne og veldig viktig å få rettet opp».[51]

Rasehygiene før krigen

En annen del av debatten kom til å dreie seg om sosiologen Arvid Brodersen. Brodersen var en viktig

person i motstandsbevegelsen, og han hadde også jevn kontakt med informanten Steltzer. Brodersen er også viktig fordi han er en av dem som ifølge Michelet «glimrer» med sitt fravær i varslingskjeden i oktober 1942.[52] Med andre ord – han er en som kunne ha visst, og sannsynligvis hadde hatt mulighet til å foreta seg noe.

Brodersen, som innen 1942 var blitt stipendiat i sosiologi, står i en særstilling sammenliknet med andre som anklages for å ha ignorert jødeaksjonene, for han hadde helt klart en lite flatterende bakgrunn. Som ung mann før krigen var han aktiv i den såkalte rasehygieniske bevegelsen, og dette er godt dokumentert i *Hva visste hjemmefronten*. Samtidig redegjøres det for hvordan han kom inn i motstandsbevegelsen og hans kontakt med Steltzer.

I mediene, i *Rapport* og i *Hva vet historikerne* følger en detaljert debatt om Arvid Brodersen og hans forbindelser med det rasehygieniske miljøet på 1920- og 30-tallet. Det dreier seg om Brodersens ethos, men diskusjonen er sentrert rundt hva Brodersen mente før den perioden som er aktuell i denne debatten. Mediedebatten følger de samme sporene. Hva Brodersen gjorde og mente på 1940-tallet, er derimot ikke alltid like godt dokumentert. Michelet siterer flere kilder både på hans forhold til andre hjemmefrontfolk og kontakten med Steltzer, men det som skjedde mellom ham og Steltzer ble for det første ikke nedfelt i skrift før 1944 – i likhet med mye annet. Utover det er det ikke bare under de dramatiske hendelsene i oktober-november 1942 Brodersen «glimrer» med sitt fravær. I disse bøkene finnes i det hele tatt svært få kilder til hva han gjorde i senere deler av krigen. Michelet antyder at han var mer aktiv i senere akutte situasjoner, noe som kan leses som manglende engasjement under jødeaksjonene. Det kan være riktig, men grunnlaget for å si det fremstår som relativt tynt. Mye av fremstillingen av Brodersens aktiviteter under okkupasjonen er basert på ting han selv publiserte eller sa i intervjuer mange tiår senere, og Michelet mener selv han kan ha forskjønnet sin egen historie – noe som gjør det til en lite pålitelig kilde i seg selv.[53] Ellers er mye av historien om Brodersen etter 1942 basert på motstandsmannen Tore Gjelsviks erindringer fra 1999.

2022-utgaven

I november 2022 kom altså *Hva visste hjemmefronten* i ny utgave, med endringer i en del av de mest omdiskuterte partiene. Blant annet er datoen for Geldmachers varsling rettet til 25. oktober. Noen insinuerende beskrivelser av motstandsfolk er borte.[54] Ikke minst er den mistenkeliggjørende omtalen av Alf Pettersen skrevet betydelig om. Det er lagt til ny informasjon om Brodersen på 1930-tallet. I tillegg er noteregisteret gjennomgått, og enkelte andre ting som det ikke har vært anledning til å gå inn på her, er rettet. Noe er også skrevet om på Michelets eget initiativ: «enkelte stilistiske endringer (…) for å øke presisjonsnivået, åpne for flere nyanser eller bedre lesbarheten».[55]

Også i den nye utgaven bruker Michelet mye plass på å sannsynliggjøre at sentrale motstandsfolk hadde viktig kunnskap før aksjonene. Hun helgarderer seg også i 2022-utgaven: «Ble de virkelig ikke varslet om aksjonen da den var bare ett døgn unna?»[56]

Marte Michelet stiller selvsagt noen gode spørsmål, ikke minst rundt det at aksjonene mot jødene ikke er viet veldig mye plass, verken i senere intervjuer eller memoarer. Og årsaken kan meget vel være antijødiske holdninger. Men vi vet det ikke, og det besvarer fortsatt ikke hva de relevante personene helt spesifikt kunne vite om *når*, og *hvordan*, eller hva det var mulig å få til. Etter å ha prøvd å sette meg inn i denne debatten, inkludert et forsøk på å gå nøye gjennom deler av bøkene på tvers, er jeg ikke veldig mye klokere. Det viktigste med de utsnittene jeg har referert her, er at de etter min oppfatning, sier forsvinnende lite om det store, grunnleggende spørsmålet: om hva hjemmefronten visste.

Fortelleren og fortellingen

«Michelet-debatten» ble en av de heftigste norske sakprosadebattene på mange år. Så langt har den pågått, med varierende intensitet, i over fire år, og den ene boken er blitt til fem samt nyopplag og pocketutgaver. I mellomtiden har også tematikken i *Hva visste hjemmefronten* blitt berørt i andre bøker, som antologien *Historie og moral*, redigert av historikerne Kjetil Braut Simonsen og Øystein Sørensen, eller brukt som kilde til andre utgivelser, som ungdomsboken *9. april 1940: 8. mai 1945* av Jon Ewo, eller *Hvor ble det*

av alt sammen av Berit Reisel, fra henholdsvis 2020 og 2021. *9. april 1940: 8. mai 1945* ble trukket tilbake fra forlaget (Vigmostad og Bjørke) fordi den bygde på noen av de omstridte poengene hos Michelet.

Debatten har ikke bare bidratt til mer oppmerksomhet om situasjonen da over 700 norske jøder ble sendt i tyske konsentrasjonsleirer, men kanskje også om hvordan historikere og andre forfattere som gjør liknende operasjoner, faktisk jobber. I kjernen av historiefaget finnes innsikten om at enhver som skal sette sammen et kildemateriale til et narrativ, påvirker hvilken fortelling det blir. Slik sett kan denne debatten, og de forskjellige narrativene som inngår, få en viktig plass i historiefagets pensum. Debatten viser også at selv om fortelleren påvirker fortellingen, finnes det grenser. Man har de kildene man har, man må bruke de som finnes, og man må bruke dem etterrettelig. En historiker er absolutt en tolker, men kan ikke tolke fritt. Det sørger, om ikke annet, fagfellesskapet for, med den typen diskusjon som vi har sett i kjølvannet av førsteutgaven av *Hva visste hjemmefronten*.

Implikasjoner for sakprosafeltet

At forskningen på feltet vil bli intensivert i årene som kommer, er ikke noen spesielt dristig spådom. Saken har imidlertid også implikasjoner for medie- og litteraturfagene, ikke minst sakprosafaget, der den såkalte «Michelet-debatten» er helt sentral. Den vil etter alt å dømme bli stående for fremtiden som en milepæl når det gjelder bevisstheten om forholdet mellom narrative fremstillinger og sakprosaens virkelighetskontrakt.

Det er svært viktig for et samfunn med god og informert sakprosa på morsmålet, og på måter som lett når frem til allmennheten. Samtidig ser vi at mer og mer forskning blir presentert på engelsk, og i spesialtidsskrifter.[57] Tidligere generalsekretær i Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening (NFFO), professor Tore Slaatta, er blant dem som har påpekt at de områdene hvor de vitenskapelige og allmenne offentlighetene overlapper hverandre, er i ferd med å forsvinne.[58]

Situasjonen kan selvsagt løses ved at vitenskapsprosaen oversettes, forenkles og «formidles» på et alminnelig norsk. Men også formidlingen er underlagt en nokså tydelig medielogikk, der for eksempel raskt oppsummerte naturvitenskapelige funn ofte får mer gjennomslag enn kompliserte resonnementer og tvisynte diskusjoner. I mange humanistiske fag, som historiefaget, er det dessuten mye forskning som ikke engang lar seg oppsummere i en kronikk eller en enda kortere nyhetssak. Den viktige debatten om aksjonene mot jødene under krigen er kroneksempelet på dette: Den lar seg knapt oppsummere i fem bøker, og å forsøke å forstå den på grunnlag utelukkende av medietekster, er tilsvarende vanskelig.

Men når forskeroffentligheten blir mer løsrevet fra allmennoffentligheten, betyr ikke det nødvendigvis at grundig, allmennrettet publisering forsvinner, men den kan ta litt andre former. Sommeren 2020 hevdet sosiologiprofessor Gunnar Aakvaag i et innlegg i *Morgenbladet* at en ny forfattergruppe de siste årene hadde «gjort sitt inntog i feltet for allmennrettet sakprosa», nemlig journalistene.[59] Journalistene hadde etter hans oppfatning fortrengt en del dyktige akademikere, noe han oppfattet som et problem fordi journalister etter hans oppfatning skriver banal, personfokusert og teorifattig prosa.

I realiteten skriver mange journalister og andre typer frie forfattere sakprosa på måter som ligger tett opptil forskning, og gjør det godt, både i Norge og internasjonalt. Det er videre mange likhetstrekk mellom historieskriving og undersøkende journalistikk. Både historikeren og den undersøkende journalisten forsøker, ved hjelp av et bredest mulig utvalg pålitelige kilder, å si noe om en forsvunnet eller skjult virkelighet. Gjort riktig, og med den rette kombinasjonen av grundighet, vederheftighet og kunnskap om konteksten, kan det være områder hvor det er vanskelig å si hvor grensen går mellom de to, eller hvor de to virksomhetene i alle fall kan komplettere hverandre.

Mye tyder også på at norsk sakprosa har vært gjennom en viktig modningsprosess de siste 15-20 årene. Etter den såkalte Alnæs-debatten i kjølvannet av hans fembindsverk *Historien om Norge* som ble gitt ut i årene opp mot tusenårsskiftet, konkluderte et utvalg med at det var svak forståelse både blant norske forfattere og forlagsaktører av betydningen av tett og redelig kildebruk. Utvalget landet på en anbefaling om at fremstillinger for et bredt publikum

som hviler på vitenskapelig grunnlag, burde ha et formelt henvisningsapparat, slik som i rene vitenskapelige arbeider.[60]

Siden er det blitt langt vanligere med tett kildeføring i den ambisiøse delen av den allmenne sakprosaen, og i dag ser kildebehandlingen i seg selv ut til å være en viktig del av det allmenne sakprosabøker vurderes etter.[61] Hvis etterprøvbarhet blir normen, bidrar selvsagt det betydelig til å heve nivået på den offentlige debatten. Når journalisten Marte Michelet leverte en bok om en sentral periode i norsk moderne historie med et noteapparat og litteraturliste på til sammen nærmere 60 av bokens 400 sider, var det det som gjorde debatten mulig.

I 2020 kom også, etter mange års diskusjon, et utvalg nedsatt av NFFO med en såkalt «etisk» sjekkliste for sakprosa. Denne listen er, i likhet med det grunnlaget sakprosastudiene alltid har brukt, basert på en kombinasjon av pressens Vær varsom-plakat og de forskningsetiske retningslinjene for samfunnsvitenskap og humaniora. Men det er en svært forsiktig liste, ikke noe pålegg – noe også begrepet «sjekkliste» signaliserer. Det er primært et sett med punkter forfattere og forlagsaktører blir anmodet om å ta hensyn til.

Forlagspublisert sakprosa står dermed fortsatt langt friere enn både forskning og den institusjonaliserte journalistikken når det gjelder etikk og kildekritikk. Samtidig ønsker nok ingen aktører i det sakprosafeltet som befinner seg mellom, eller står med ett ben i hver av, disse to institusjonene å bli tatt i etiske og kildekritiske brudd. Men nettopp mellomposisjonen er en utfordring. Som forskningen skal denne sakprosaen helst være uklanderlig i sine funn, men som journalistikken skal den helst vekke følelser og engasjement. Som journalistikken skal den dermed også *selge*.

Da 2022-utgaven kom, skrev *Morgenbladet*s Bernhard Ellefsen at «kamikazepreget fra 2018 er borte, (og) færre av påstandene innledes med formuleringer à la 'det er hevet over tvil at' …». Han var alt i alt positiv til dette lærerike resultatet.[62] Ingunn Økland i *Aftenposten* skrev at Michelet nå var «mindre sleivete» og at den nye boken fremsto som «mer sober og hensynsfull enn originalen».[63]

Det er selvsagt ikke noe nytt i at ikke-historikere skriver om krigen. Hyllene med krigslitteratur i bokhandlene er fortsatt fulle av beretninger om annen verdenskrig der både forfatternes bakgrunn og utgivelsesprofilen varierer sterkt, men det er sjelden med så mye oppmerksomhet. Michelet skrev boken, men medielogikken – som også forlagene er en del av – skapte etter alt å dømme det meste av Michelet-debatten. Uten «kamikazepreget» kunne også denne boken ha gått under radaren. Dette er en konstatering, ingen anbefaling.

Marte Michelet sa selv til *Aftenposten* da 2022-utgaven kom: «Det måtte bli kontroversielt. Å angripe det nasjonale narrativet måtte føre til konflikter. Det undervurderte jeg. (…) Hovedsaken er at fortellingen om hjemmefronten og jødene er grunnleggende endret og rokket ved.»[64]

Det er fortsatt en omstridt påstand. I realiteten vet vi fortsatt ikke om vi «har» hjemmefronten, om fortellingen om hjemmefronten og jødene er grunnleggende endret og rokket ved. Men spørsmålet har, gjennom over fire år med debatt med grunnlag i en allmennrettet sakprosabok, i alle fall fått et langt bredere publikum.

Noter

1 Aftenposten 13. november 2018: https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/Kvgz0e/hvem-eier-historien-om-krigen-marte-michelet
2 Aftenposten 21. november 2018: https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/P38P47/krigshistorien-i-ruiner-etter-en-ny-bok-marte-michelet
3 Baksidetekst, Michelet 2018
4 Michelet 2018: 8
5 Dagbladet 8. november 2018: https://www.dagbladet.no/kultur/rystende-avsloring-i-ny-bok---ja-jeg-tror-krigshistorien-ma-skrives-om/70431296.
6 Anmeldelsene fra Dagbladet og Dagens Næringsliv er sitert fra Aftenpostens oversikt 19. desember 2018, i papirutgaven.
7 Aftenposten 8. november 2018: https://www.aftenposten.no/kultur/i/Rx0VgW/provoserende-og-godt-om-hjemmefronten-og-joedene
8 Vårt Land 29. november 2018: https://www.vl.no/kultur/boker/2018/11/29/grundig-om-fortrengt-krigshistorie/
9 Søket ble gjort 7. desember 2022

10 Dette er, foruten førsteutgaven av Hva visste hjemmefronten, Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten, Tilsvar, Hva vet historikerne, og den reviderte utgaven av Hva visste hjemmefronten. Det finnes også en revidert utgave av førsteversjonen og pocketutgave med noen rettelser.
11 Michelet 2018: 71
12 Aftenposten 12. november 2018: https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/gPl56L/michelets-bok-om-hjemmefronten-og-joedene-er-et-faglig-og-etisk-forfeilet-prosjekt-arnfinn-moland
13 Aftenposten 28. november 2018: https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/p68kxj/satser-michelet-paa-at-leserne-ikke-gaar-til-kildene-mats-tangestuen
14 Aftenposten 15. november 2018: https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/e1rJvO/vi-er-barn-av-en-av-motstandsmennene-i-marte-michelets-bok-hennes-historiefortelling-er-falsk-bjoern-ragnhild-og-eystein-gjelsvik
Dette ble en langvarig diskusjon, se også f.eks. VG 23. februar 2021: https://www.vg.no/rampelys/bok/i/Lnjbvp/varsler-soeksmaal-mot-gyldendal
15 Morgenbladet 29. oktober 2020: https://www.morgenbladet.no/boker/2020/10/29/legger-frem-hard-kritikk-av-marte-michelets-bestselger-om-hjemmefronten/
16 Ibid.
17 Ibid.
18 Aftenposten 13. november 2020; https://www.aftenposten.no/kultur/i/GaaVaV/bokanmeldelse-slakt-som-naermer-seg-karakterdrap
19 Dagbladet 15. desember 2020: https://www.dagbladet.no/kultur/knusende-kritikk/73169442
20 Aftenposten 19. november 2020: https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/dl7MEO/hovedfunnene-i-hva-visste-hjemmefronten-staar-like-stoett-som-foer
21 Ibid.
22 Ibid.
23 Aftenposten 21. november 2020: https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/eKGX8y/lite-tillitvekkende-fra-gyldendal
24 Michelet 2018: 331. Dette spørsmålet brukes også ved flere anledninger i mediedebatten.
25 Berggren, Bruland og Tangestuen 2020: 16-17. I originalen har sitatet fotnoter med henvisning til Mats Tangestuens hovedoppgave, «Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942». Jødiske flyktninger fra Norge til Sverige 1940-1945, og Bjarte Brulands Holocaust i Norge: Registrering, deportasjon, tilintetgjørelse.
26 Klassekampen 15. november 2018: - Gå etter ballen.
27 Aftenposten 18. november 2020: https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/aPOK4E/hvor-har-michelet-det-fra-at-hun-ser-historien-fra-et-joedisk-perspektiv
28 Dagbladet 16. juni 2021: https://www.dagbladet.no/bok/vaert-i-skyttergraven/73911826
29 Søbye 2021: 15-16
30 Søbye 2021: kapittel 1
31 Søbye 2021: 17
32 Michelet 2018: 156
33 Berggren et al. 2020: 75
34 Berggren et al. 2020: 77. Vogt 2019 og Brakstad 2020 gir også interessante oversikter over ting som ble omtalt både i internasjonal presse og i norske illegale aviser. Den offentliggjorte informasjonen omtales også flere steder hos Michelet, i både 2018- og 2022-utgavene.
35 Berggren et al. 2020: kapittel 5
36 Aftenposten 27. november 2018: https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/rL715l/med-rett-til-aa-anklage-frode-faeroey
37 Søbye 2021: 61 ff.
38 Michelet 2021: 56
39 Michelet 2021:68-69 Kursiv i originalen
40 Berggren et al. 2020: 27
41 Berggren et al. 2020: 26
42 Søbye 2021: 163-165
43 Søbye 2021: 64
44 Michelet 2021: 15
45 Bl.a. Aftenposten 7. januar 2021: https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/yvo78e/min-far-henges-feilaktig-ut-som-profittdrevet-flyktninglos-jon-elling-whist 1
46 Michelet 2018: 241
47 Michelet 2018: 251
48 Michelet 2018: 243
49 Berggren et al. 2020: 227
50 Søbye 2021: 62
51 Aftenposten 24. november 2022: https://www.aftenposten.no/kultur/i/dw4Xjo/marte-michelet-har-rettet-feil-og-avverget-rettslig-strid
52 Michelet 2018: 337, se også Michelet 2022: 362
53 Se f.eks. Michelet 218: 128 ff. og 2022: 142 ff.
54 Noe ble endret allerede i andreopplaget, bare noen uker etter utgivelsen, men diskusjonen om dette fortsatte. Både forfatteren og forlaget har beklaget overfor flere av etterkommerne. Diskusjonene mellom etterkommere, advokater, forlag og forfatter kunne vært tema for en egen artikkel.
55 Michelet 2022: 376
56 Michelet 2022: 214
57 At open access er blitt standard, er ikke i seg selv noen garanti for at forskningen leses mer av allmennheten.
58 Morgenbladet 25. juni 2020: https://www.morgenbladet.no/ideer/debatt/2020/06/26/faglitteraturens-politiske-okonomi/
59 Morgenbladet 19. juni 2020: https://www.morgenbladet.no/ideer/kommentar/2020/06/19/journalistenes-inntog-i-sakprosaen-svekker-samfunnets-intellektuelle-beredskap-skriver-gunnar-c-aakvaag/. Innlegget fra Slaatta nevnt over var et av svarene på dette.

60 Rognstad et al. 2013. Foranledningen var at forfatteren Karsten Alnæs fikk kritikk for at deler av innholdet i fembindsverket Historien om Norge lå for nært opptil andre kilder uten at kildene var oppgitt.

61 Se f.eks. Morgenbladet 21. mars 2019: https://www.morgenbladet.no/boker/anmeldelser/2019/03/21/et-kunnskapstyveri/

62 Morgenbladet 2. desember 2022: https://www.morgenbladet.no/boker/bokessay/2022/12/02/det-er-pa-sin-plass-a-takke-marte-michelet-og-hennes-kritikere-for-innsatsen/

63 Aftenposten 24. november 2022: https://www.aftenposten.no/kultur/i/GMry2q/bokanmeldelse-kritikken-kom-til-nytte

64 Aftenposten 24. november 2022: https://www.aftenposten.no/kultur/i/dw4Xjo/marte-michelet-har-rettet-feil-og-avverget-rettslig-strid

Litteratur

Berggren, Elise; Bruland, Bjarte og Mats Tangestuen (2020): *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* Oslo: Dreyer

Brakstad, Ingjerd Veiden (2020). «(…)å utrydde nordmennene av jødisk opprinnelse.» De illegale avisene og Holocaust. I Sørensen, Øystein og Simonsen, Kjetil Braut (red.) *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten*. Oslo: Dreyer

Michelet, Marte (2022). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Oslo: Gyldendal

Michelet, Marte (2021). *Tilsvar. Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten?* Oslo: Gyldendal

Michelet, Marte (2018). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Oslo: Gyldendal

Rognstad, Ole-Andreas; Tønnesson, Johan L.; Nagel, Anne-Hilde og Laupsa, Hallstein (2013). *God skikk. Om bruk av litteratur og kilder i allmenne, historiske framstillinger*. Oslo: Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo

Søbye, Espen (2021). *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*. Oslo: Forlaget Press

Vogt, Carl Emil (2019). Hva visste Quisling om jødeutryddelsene? *Nytt Norsk Tidsskrift 36*(3), 175–191. https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2019-03-02

Bildet viser G.B. Banks, til venstre, som designet selve apparatet, og Lohn Logie Baird, til høyre, idet de demonstrerer en såkalt 'Noctovisor' i 1929, trolig ved Universitetet i Glasgow. Foto: University of Glasgow Library.

MHF-lederens faste spalte

Fjernsynet fyller 100 år: Hvordan kan vi utforske en så omfattende TV-historie?

Henrik G. Bastiansen
Professor i medievitenskap
Høgskulen i Volda
Leder, Norsk Mediehistorisk Forening (MHF)
henrik.grue.bastiansen@hivolda.no

TV er da fortsatt et ganske nytt medium, er det ikke? Slik er det lett å tenke, men det er ikke riktig. Til oss i Norge kom det på 1960-tallet. Så fikk det en slags vitalisering med konkurransen på 1980- og 1990-tallet, sier noen. Men så går tiden videre. Og perspektivene endrer seg – igjen.

Saken er nemlig den at fjernsynets fortid egentlig går mye lenger tilbake enn det vi ofte tenker oss til daglig. Da NRK åpnet norsk fjernsyn offisielt den 20. august 1960, var det på et nokså sent stadium i den internasjonale TV-utviklingen. Både Danmark, Sverige og Finland hadde da hatt faste TV-sendinger i flere år.[1] I store land som Storbritannina og USA gikk utviklingen enda lenger tilbake. I begge land ble 1946 det store åpningsåret for fjernsynet etter krigen. Og dets gjennombrudd startet ved slutten av 1940-årene og fortsatte utover i 1950-årene. Men i begge land representerte året 1946 egentlig bare en *gjenåpning* av sendingene - for begge land hadde fjernsyn også før utbruddet av Andre verdenskrig. I USA tidfestes den offisielle åpningen av amerikansk fjernsyn gjerne til president Franklin D. Roosevelts åpningstale ved New York Word`s Fair den 30. april 1939. Han ble da den første amerikanske presidenten som talte i fjernsynet.[2] Under krigen ble sendingene så stanset. I Storbritannia åpnet BBC sine regulære TV-sendinger den 2. november 1936. De har ofte blitt ansett som verdens første i sitt slag.[3] Senere har det kommet frem at det faktisk var Tyskland som startet verdens første regulære TV-sendinger. Åpningen av dem fant sted i 1935 og sendingene ble holdt gående helt til 1944. Tyskerne brukte hurtigfremkalt film under TV-produksjonen, slik at deler av disse sendingene er blitt bevart for ettertiden. Og det var en litt av en sensasjon da disse opptakene ble oppdaget i tyske arkiver i Berlin sent i 1990-årene.[4] Men TV-mediets opprinnelse ligger faktisk enda lenger tilbake. Vi må helt tilbake til begynnelsen av det 20. århundre, da ideene vokste frem – og deretter til 1920-årene, som ble vendepunktet. For oss som lever i dag får dette store konsekvenser. For det betyr at nettopp nå i 2020-årene fyller fjernsynet 100 år.

For de fleste vil det nok være en uvant tanke at TV snart fyller 100 år, men det er faktisk sant. Jubileet nærmer seg med stormskritt og vil trolig kaste nytt lys over hva slags massemedium fjernsynet egentlig har vært, både i smått og stort, i hele denne tiden. For dette 100-årsjubileet gjør det igjen aktuelt å betrakte TV-utviklingen i retrospektiv. Nå i 2023 er det for eksempel gått 44 år siden NRK i 1979 viste NBCs store TV-serie, Holocaust.[5] Det ingen visste da denne TV-serien ble sendt i Norge – over fire påfølgende kvelder i april - var at den for all fremtid kom til å sette navn på nazistenes ufattelige folkemord på jødene under Andre verdenskrig: i dag brukes betegnelsen «Holocaust» uten videre som et faghistorisk begrep både av historikere, forskere, journalister og resten av allmennheten. Mange har glemt – eller vet ikke – at dette begrepet har sin opprinnelse i amerikansk TV anno 1978 - med denne TV-serien. Dette er et eksempel på at en TV-produksjon noen ganger kan få mer langtrekkende virkninger enn noen kunne ane da programmene ble sendt første gang. Her har TV -mediet rett og slett gitt oss et historisk begrep som siden regnes som et nøkkelord både i ettertidens forståelse av nazismen og i oppfatnin-

John Logie Baird (1888-1946) fotografert i 1917, ni år før han i 1926, som den første i verden, demonstrerte direktesendte TV-bilder. Foto: Wikipedia.

gen av Andre verdenskrig. NBC har med andre ord påvirket vår historieoppfatning. TV-bilder kan altså få enorm betydning, ikke bare i utsendelsesøyeblikket, men også i ettertid.

I dag er det derfor nærliggende å spørre om hvor mange *andre* slike tilfeller det finnes når vi nærmer oss TV-mediets 100-årsdag? På hvilke subtile måter har TV-mediet – som vi nå har levd med så lenge – egentlig innvirket på våre liv? Det er det vanskelig å svare utfyllende på før vi får mer presis historisk viten om dette massemediet og dets sosiale og kulturelle betydning de siste 100 år. Dette er veldig store spørsmål. Og det beste vi kan gjøre da er å starte med begynnelsen. Deretter skal vi se på ulike måter å utforske TV-historien på.

En oppfinner fra Skottland

Det er i dag blitt vanlig å si at det var flere oppfinnere som stod bak utviklingen av fjernsynet. Likevel kan vi ikke komme fra at *en* av dem kom til å stå i en særstilling – fordi han påviselig var den første, nemlig den skotske oppfinneren John Logie Baird (1888-1946). For nøyaktig 100 år siden – i 1923, men også i 1924 og 1925 – arbeidet han intenst med å skape levende TV-bilder som kunne overføres og gjengis på et mottakerapparat utstyrt med skjerm. For oss i dag høres dette selvfølgelig ut. Det er fordi vi har så lett for å glemme de mange intellektuelle utfordringene som lå bak hver eneste tekniske løsning som skulle til for å få et slikt apparatur til å fungere. For John Logie Baird var det helt annerledes: han hadde ingen forgjengere. Han hadde noen ideer og måtte bygge opp alt han trengte fra grunnen av. Han var nærmest besatt av tanken på å utvikle «television» fra intet. Alt hans arbeid var eksperimentelt. Etter årevis med arbeid ble han belønnet da han i London – som den første i verden – demonstrerte sine direktesendte TV-bilder offentlig i 1926. TV-bildene hans ble en av tidens store tekniske sensasjoner i britisk presse. Blant de mange bøker som siden er skrevet om Baird, skal vi i det følgende bygge på den mest omfattende biografien, nemlig Anthony Kamm og Malcolm Bairds fremstilling over nesten 400 sider: *John Logie Baird. A Life*, utgitt av National Museums of Scotland i 2002. Den er større og grundigere og har et bredere kildetilfang enn andre bøker om denne mannen.

John Logie Baird (f. 1888) vokste opp i den lille skotske kystbyen Helensburg, et stykke nordvestover fra Glasgow med jernbanen. Allerede i 1902 – omkring 14 år gammel – begynte han å eksperimentere med fjernsyn.[6] Helt fra barndommen slet han med sykdom, forkjølelse og dårlig helse, men det ga ham også tid til å lese. Han leste blant annet bøkene til forfatteren H.G. Wells, som skrev oppsiktsvekkende historier om vitenskap og oppfinnelser. Hans bok *The Sleeper Awakes* fra 1899 – der handlingen er lagt til fremtiden - foregriper faktisk fjernsynet. Den unge Baird kan godt ha lest den. Da den russiske forskeren Konstantin Perskij (1854-1906) introduserte ordet «television» for verden i år 1900, tilhørte ideen fortsatt fremtiden. Flere mente snart – og Baird var blant dem - at når lyd kunne omdannes til bølger og sendes gjennom kabel, hvorfor ikke også lyset? Fascinert av de fortsatt

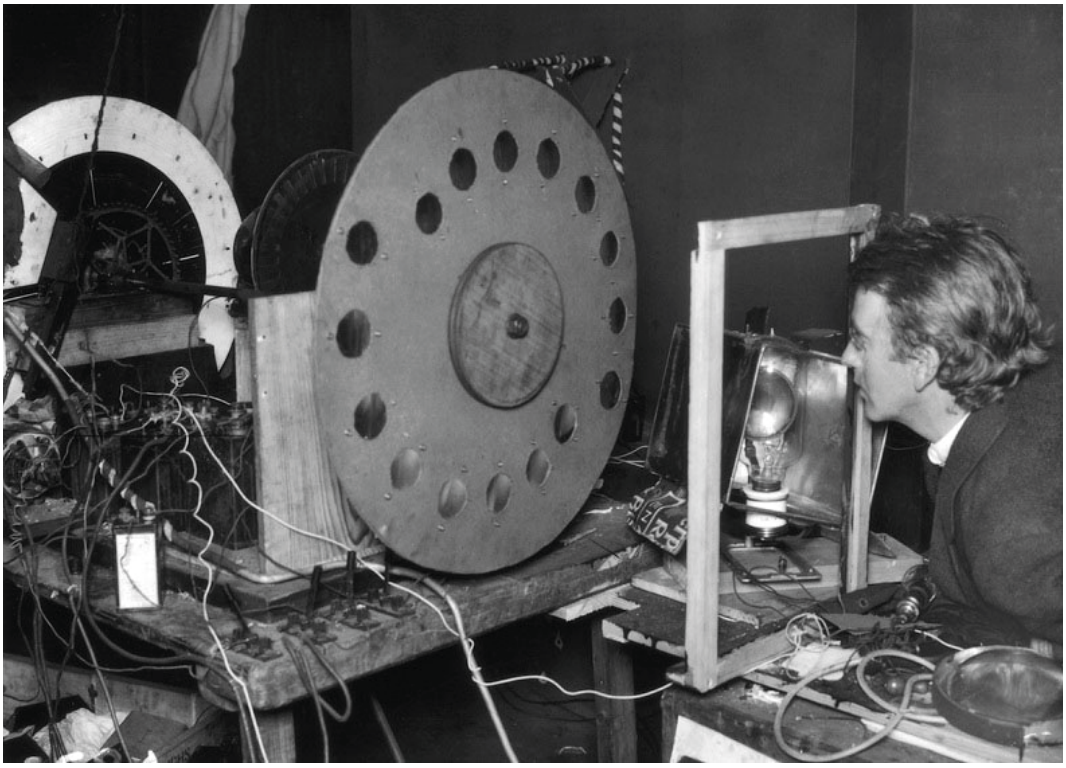

John Logie Baird tester sitt mekaniske fjernsynssystem, antakelig i 1925, rett før hans offentlige demonstrasjon av TV-sendinger 26. januar 1926.. Foto: bairdtelevision.com.

uoppdagede mulighetene i teknologien studerte Baird matematikk og elektriske ingeniørfag og fikk sitt diplom i 1914. Og fra 1912 begynte han å bruke sin fritid til å eksperimentere med fjernsyn.[7]

Men John Logie Baird var en fattig ung mann. Han visste hva pengemangel var. Livets harde realiteter tvang ham til å innse at han trengte inntekter for å overleve. Fattigdommen kom dermed til å motivere ham til å finne opp noe som han kunne leve av. Slik ble Baird både oppfinner *og* forretningsmann. Han solgte nesten hva som helst - sokker, såpe, honning - og startet sin karriere med å opprette en rekke selskaper.[8] Hans motiv for å utvikle verdens første fungerende fjernsynssystem var derfor kommersielt: han ville løse de tekniske utfordringene, få i gang sendinger og leve av salget av TV-apparater fra sin egen fabrikk. Med tanke på TV-mediets senere utvikling er det interessant å se at det allerede i Bairds liv fantes en direkte sammenheng mellom TV som teknisk oppfinnelse og de markedsmulighetene som det siden kunne skape.

I 1923 startet John Logie Baird et intenst teknisk utviklingsarbeid. Fra og med dette året kom tanken om fjernsynet til å fylle hele livet hans. Den 23. juni 1923 annonserte han i *The Times* etter folk som var interessert i å bygge fungerende fjernsynsmodeller. I annonsen omtalte han oppfinnelsen som «Seeing by wireless». Og den 26. juli 1923 sendte han inn en patentsøknad for et system for å overføre bilder med trådløs telegrafi.[9] Dette året – og disse datoene - er dermed med på å begrunne 100-årsperspektivet i denne artikkelen.

Menneskene rundt John Logie Baird oppfattet ham som uhyre dedikert, til tross for hans lavmælte og litt spesielle fremtoning. Fordi han så lett ble forkjølet hadde han langt hår og gikk alltid med tykke

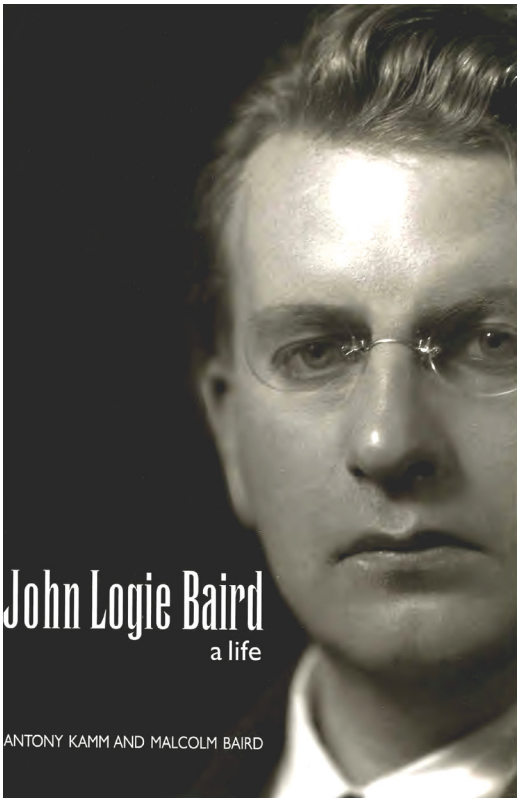

Anthony Kamm og Malcolm Bairds biografi om John Logie Baird fra 2002: John Logie Baird: A Life.

klær. Men mange ble overbevist da de fikk høre ham og han maktet å knytte en rekke ressurspersoner til seg. De ble også vitner til hvordan han gradvis utviklet sin TV-teknikk. Hans løsning bygde på tyskeren Paul Nipkow, som i 1884 hadde skissert et system for mekanisk skannet fjernsyn bygd rundt en roterende skive med en rekke huller i spiralform. Når skiven roterte hurtig brøt den opp lyset fra et fysisk objekt i en serie med striper; en stripe for hvert hull. Disse korte lysglimtene klarte han så å fange opp ved hjelp av en fotoelektrisk celle. Etter hvert klarte han å overføre dem over avstand og gjengi dem på skjermen til et mottakerapparat. Nettopp i 1923 og 1924 var han oppslukt av å forbedre denne teknikken: han sendte inn patentsøknader, finpusset og forbedret.[10] I forbindelse med en test den 8. april 1924 omtalte han oppfinnelsen som «seeing by electrisity».[11]

I januar 1925 meldte Baird at bokstaven H lett kunne overføres og gjengis av mottaker-apparatet, mens en hånd som beveget seg ble uskarp og slørete. Han arrangerte flere lukkede demonstrasjoner i 1924 og 1925 og det finnes mange kommentarer fra folk som fikk se hans TV-bilder disse årene.[12] Allerede i 1925 – den 11. juni - opprettet Baird sitt første TV-selskap; Television Ltd. På dette utviklingsstadiet trengte den fotoelektriske cellen hans et så sterkt lys fra lyskasterne rundt at et levende menneske ikke maktet å oppholde seg særlig lenge foran kameralinsen. Baird laget derfor en figur, som han kalte Stooky Bill. Den kunne han bruke som TV-objekt. Etter intensivt arbeid nådde Baird en milepæl fredag den 2l. oktober 1925: da kunne han endelig vise et klart TV-bilde med toner og detaljer. Han ropte etter sin assistent, William Taynton, som ble det første menneske som opptrådte live i ekte fjernsyn. Taynton var også den første som fikk betalt for å opptre.[13] Dette var vendepunktet. Etterpå var det bare et tidsspørsmål før han var klar til å vise verden hva han hadde skapt.

Gjennombruddet

Den 26. januar 1926 gjennomførte Baird så verdens første offentlige demonstrasjon av fjernsyn. Hendelsen er godt dokumentert. Den ble blant annet rapportert av en journalist fra avisen *The Times*. De tilstedeværende fikk blant annet se Stooky Bill i et 32-linjers TV-bilde som ble sendt fra ett rom til et annet via kabel. «Baird has got it», konstaterte en av dem som var der.[14]

Baird forstod at det ikke var nok å ha lyktes med det tekniske. Han måtte også gjøre oppfinnelsen kjent. Og han forstod at pressen var avgjørende for å oppnå det. Man kan faktisk karakterisere Baird som litt av en PR-mann, for gjennom hele sitt voksne liv demonstrerte han gjerne sine oppfinnelser med pressen til stede. Han håpet at pressens interesse ville tiltrekke de støttespillerne og den kapitalen han trengte for å fortsette. Og pressen hjalp ham langt på vei: Baird ble gradvis et kjent navn i Storbritannia. Etter hvert oppnådde han et omdømme som oppfinneren av britisk fjernsyn. Han var med på å gjøre «television» til et kjent ord i tiden. Et Television Society ble opprettet allerede i 1928, og et tidsskrift med navnet

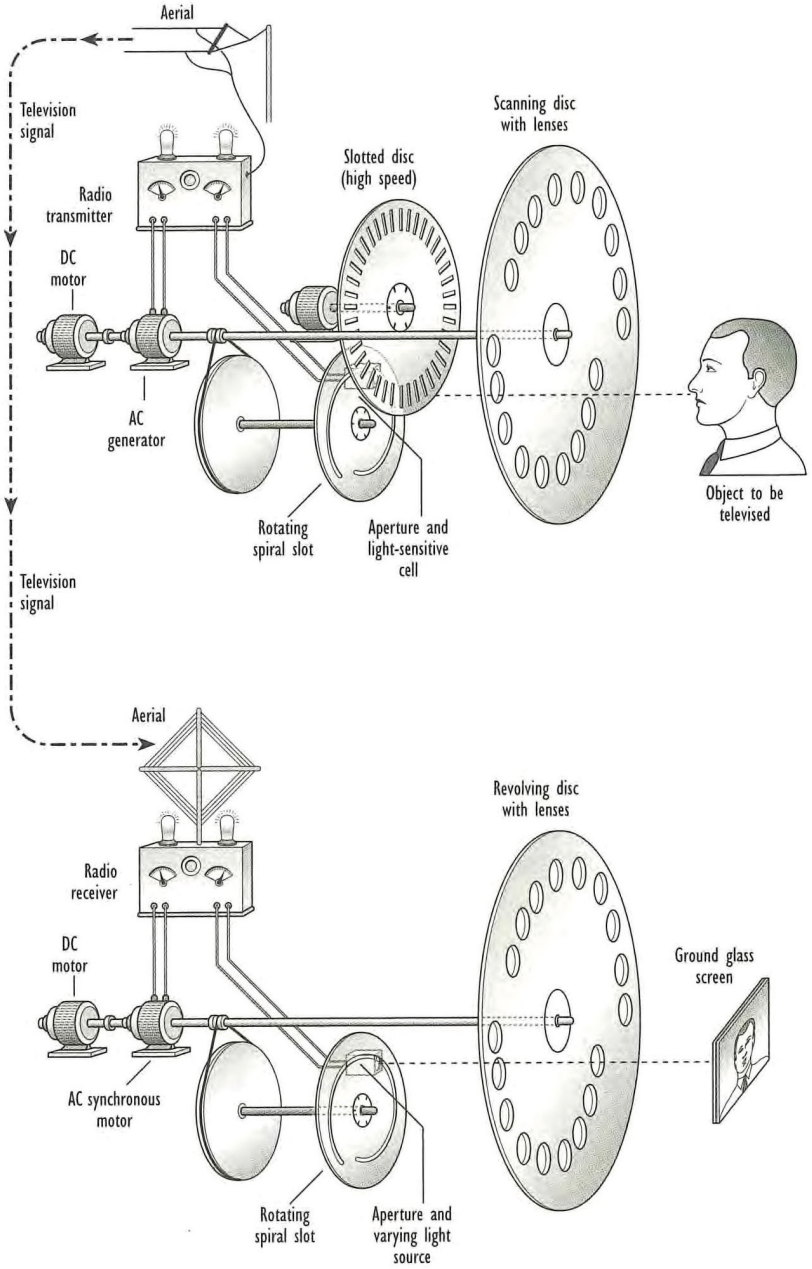

Skisse over Bairds mekanisk skannede fjernsyn i 1926. Det var dette apparaturet han brukte da han viste verden de første direkte-sendte TV-bildene i historien den 26. januar 1926. Mannen øverst til høyre avfotograferes av en lys-sensitiv celle som oppfatter lys-glimtene av ham gjennom hullene i den roterende skiven. Glimtene av ansiktet blir til signaler som kan overføres til en mottaker et annet sted og der reverseres prosessen slik at seerne kan se det avfotograferte ansiktet i den andre enden.

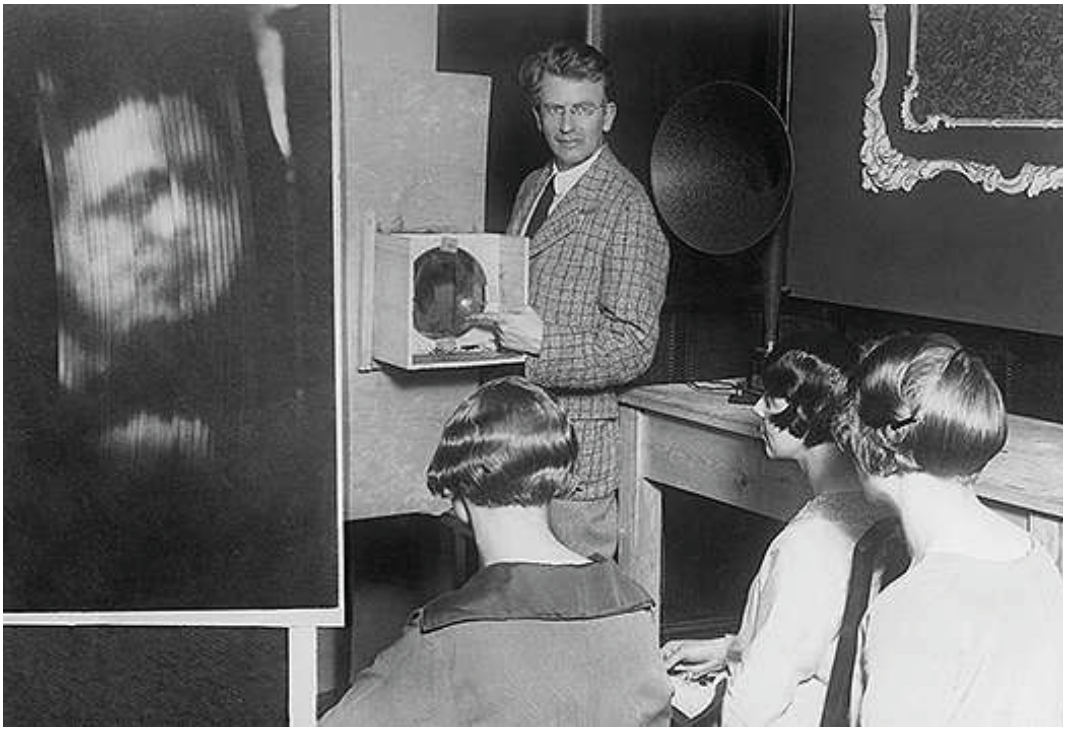

John Logie Baird demonstrerer sitt TV-system med mekanisk skanning i 1926. Legg merke til at linjene i TV-bildet går vertikalt. Først i 1929 gikk Baird over til horisontale linjer i TV-bildet. Foto: historiaschistoria.blogspot.com.

«Television» begynte å utkomme samme år.[15]

For oss i dag er Bairds offentlige TV-demonstrasjon den 26. januar 1926 av særlig betydning, for den betyr at vi kan tidfeste fjernsynets 100-årsdag helt nøyaktig til den 26. januar 2026. Den datoen kommer om mindre enn tre år, men de intense forberedelsene foregikk som vi har sett i årene 1923-25, altså akkurat nå for 100 år siden.

De første årene var John Logie Baird trolig verdens fremste TV-utvikler. Og han tenkte straks videre: han ville ha i gang regulære TV-sendinger og begynne å tjene penger på egenproduserte Baird-mottakere beregnet på allmennmarkedet. Selskapet hans kalte dem for «Televisor» ved lanseringen i 1929. De kom på markedet i 1930.[16] Men snart ble Bairds monopolstatus utfordret: store amerikanske selskaper med enorme utviklingsbudsjetter begynte også å interessere seg for fjernsyn. Bell-laboratoriet i AT & T startet opp med TV-utvikling i 1925 og demonstrerte sin løsning allerede 7. april 1927. Baird måtte da innse at hans unike bransjemonopol var over. Og mens AT &T hadde hundrevis av tekniske eksperter arbeidet Baird alene, intuitivt, og med bare noen få assistenter rundt seg.[17] Den gryende britiske TV-industrien som Baird ga støtet til, kom derfor snart til å bli forbigått av de store konsernene i USA. De hadde dessuten fordelen av å ha tilgang til verdens største hjemmemarked. Allerede i 1929 hadde USA 30 TV-stasjoner som opererte med lisens fra landets kringkastingsmyndigheter.[18] I England hadde Baird-selskapet fortsatt bare en enslig oppfinner og det var helt avhengig av sine aksjonærer, som krevde resultater. Men Baird ga ikke opp når han møtte motstand. Tvert om. Han var konkurranseinnstilt og ville vise sine aksjonærer at alt som AT&T gjorde, kunne han gjøre bedre.[19] Derfor fortsatte Baird fortsatte å utvikle TV-teknikken

videre, ikke bare de neste årene, men resten av sitt liv. Og sett i ettertid er det overraskende moderne det han da arbeidet med.

Flere nyvinninger

I 1926 – samme år som den berømte TV-demonstrasjonen fant sted - søkte Baird om patent på en teknisk løsning med fiber-optikk. Samme dag sendte han også inn en søknad om det han kalte «phonovision», det vi i dag vil kalle en videospiller. Det første opptaket han gjorde var av figuren Stooky Bill, det neste var av en røykende kvinne. Begge opptak hadde lyd og bilde. Baird demonstrerte sitt «phonovision» for pressen den 28. september 1928. Og i 1927 sendte han inn en patentsøknad på en teknikk som ikke bare kunne gjøre opptak av TV-sendinger, men også lagre dem på magnetbånd eller disk.[20] Med andre ord: Baird oppfant video-teknikken.

I 1928 kom han også med en annen sensasjon. Den 3. juli 1928 demonstrerte han *farge-fjernsyn* offentlig for første gang. Han klarte da å tilføre TV-bildene farger ved å dekke hullene på den roterende skiven med fargede filtre og så reversere prosessen i mottakerenden. Fargebildene hans trådte frem på en skjerm som var 3 x 5 tommer.[21]

Men det kom mer. Den 9. februar 1928 gjennomførte Baird verdens første *transatlantiske TV-overføring* fra Europa til USA. De ble sendt fra et hus litt sør for London direkte til storbyen New York. Mottakerapparatet der - som gjenga TV-bildene hans på en skjerm som var 2 x 3 tommer - viste først figuren Stooky Bill. Deretter opptrådte Baird selv. Han satt foran kameraet i en halv time og ble dermed det første menneske som viste seg i TV-sendinger som krysset Atlanterhavet. Etterpå deltok flere andre. Dette skjedde bare 6 år etter kringkastingens offisielle start i Storbritannia (med BBC i 1922) – og hele 34 år før satellitten Telstar i juli 1962 overførte TV-bilder fra Europa til USA for første gang. The New York Times var imponert over TV-bildene fra London.[22] I 1929 videreutviklet Baird sin teknikk ved å gå over til å bruke horisontale linjer i TV-bildet, istedenfor de vertikale som han hadde brukt til da.[23]

All denne fremgangen gjorde Baird til en velstående mann. Mot slutten av 1920-årene hadde han status og rikdom: aksjene hans i Baird-selskapet var blitt verdifulle. Han spiste lunsj med innflytelsesrike personer, firmaet fikk inntekter og PR. Han giftet seg med sin Margaret, kjøpte villa og etablerte sin egen familie. Han var på høyden i sitt livsløp.

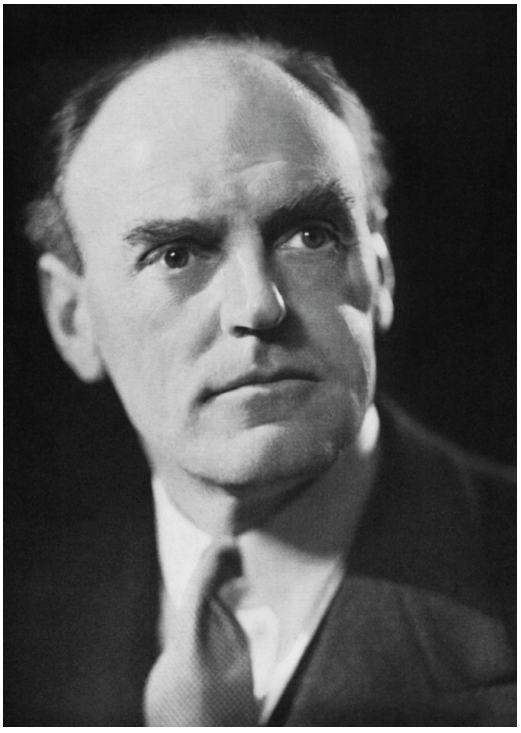

John Reith, BBCs mektige generaldirektør var en sterk motstander av fjernsynet, og hans holdning skapte en massiv motvilje mot Baird i statskanalen. Men etter flere års trenering ga BBC etter, og inngikk et samarbeid med Baird-selskapet i 1929. Med dette starter den britiske TV-historien for alvor. Foto: BBC.

Ved overgangen mellom 1920-årene og 1930-årene handlet mye av Bairds liv om å få i stand regulære TV-sendinger. Hans hensikt med dem var som sagt å lage populær underholdning som kunne stimulere salget av de Televisor-apparatene som Baird-selskapet så smått hadde begynt å produsere. Baird mente at fremtidens inntekter lå i selve apparat-salget og ikke i programproduksjonen. Men enkelt ble dette ikke, for her støtte Baird på BBC-monopolet og dets makt.[24] Bairds biografer dokumenterer grundig at forholdet mellom Baird selv og institusjonen BBC var vanskelig. Det samme gjaldt forholdet mellom

Baird-selskapet og BBC. Utgangspunktene deres var da også helt forskjellige: Baird-selskapet var en privat og kommersiell aktør som så sin fremtid i en allmenn utbredelse av TV-mediet i befolkningen, mens BBC var et offentlig eid radiomonopol med stor skepsis til fjernsynet. Denne skepsisen gikk helt til topps i institusjonen, som ble ledet av den mektige generaldirektøren John Reith. Som skotsk prestesønn holdt han på *ordet*. Og ordets fremste medium var radioen. Reith likte ikke at ordene i eteren skulle omgis av ornamenter, som bilder ville være. Helt fra starten av var John Reith derfor en innbitt motstander av fjernsynet. Hans holdning kom til å prege hele BBC. Den massive motviljen som Baird alltid møtte i BBC, gjorde ham etter hvert temmelig bitter.[25]

Men etter flere års trenering måtte BBC til slutt oppgi sin motstand. Etter forhandlinger mellom partene fikk Baird-selskapet tillatelse til å sende fjernsyn en halv time hver dag kl. 11 fra mandag 30. september 1929. Det ble en merkedag i britisk TV-historie.[26] Fra da av begynte BBC å sende sine første eksperimentelle TV-sendinger i et unikt samarbeid med Baird-selskapet. Med dette starter den britiske TV-historien for alvor. Den første tiden omfattet sendingene kun bilder, men fra 31. mars 1930 kom også lyden med.[27]

Årene 1929-1930 ble dermed den første britiske TV-sesongen. De første programforsøkene med sang, musikk, drama og underholdning trådte nå frem på de britiske fjernsynsskjermene.[28] Baird-selskapet sørget for å installere et TV-apparat i Downing Street No. 10. Etterpå fikk Baird et personlig takkebrev fra statsminister Ramsay McDonald. Han var både imponert og begeistret over nyskapningen.[29]

Så kom tiden for TV-sendinger av typen «verdens første». Verdens første skuespill i fjernsynet ble *The Man with the Flower in his Mouth* av den italienske dramatikeren Luigi Pirandello. Det ble sendt den 14. juli 1930. Visningen foregikk på en *storskjerm* som var fem fot høy og to fot bred.[30] Ja, det var faktisk Baird som utviklet TV-apparatet slik at det fikk storskjerm.[31] Så kom verdens første utendørssending i fjernsyn, den 8. mai 1931. Da viste man scener fra gaten rett utenfor Bairds TV-studio. Verdens første TV-intervju ble sendt den 13. mai 1931.[32] Den første TV-overføring av Derby-løpet ble gjennomført den 1. juni 1932. Det var første gang fjernsynet overførte en nasjonal begivenhet i direkte sending og det var også BBCs første utendørssending i TV. Derby-sendingen ble en stor suksess. «Marvellous», ropte publikum etterpå. Baird tok imot hyldesten og var målløs over all den begeistring som denne TV-overføringen skapte.[33]

Samtidig begynte Baird-selskapet å utvide sine demonstrasjoner fra London til storbyer som Berlin, Paris og Stockholm. Selskapet skaffet seg utenlandske forbindelser, fikk eierandeler eller anla rene datterselskaper. Baird-selskapet ville bli et internasjonalt TV-konsern.[34] Allerede her ser vi altså kimen til en internasjonal TV-industri. Men det lyktes ikke: for konkurransen økte og Baird-selskapet ble etter hvert forbigått av de store amerikanske konsernene. I 1931 fantes 32 TV-stasjoner med lisens i USA. Samme år sendte fire TV-stasjoner bare i New York-området: CBS sendte 49 timer i uken, nesten bare live, mens NBC åpnet sitt studio i Empire State Building i juli 1931.[35] Slik overtok USA ledelsen i bransjen. Baird-selskapet mistet den ledelsen de opprinnelig hadde hatt. Mye tyder på at BBCs lunkne holdning til Baird og selskapet hans i 1920-årene, var en av årsakene til det.

En annen utfordring for Baird kom da bransjen begynte å gå over til ultrakorte bølgelengder for TV-overføring, istedenfor de lengre bølgene man hadde brukt til da.[36] Så kom det nydannede EMI-konsernet på banen med et høydefinisjons-TV som noen mente var bedre enn Bairds. Men da EMI *og* Baird sendte samtidig i forbindelse med en utstilling i august-september 1936 – slik at TV-bildene deres kunne sammenliknes - mente mange observatører at Bairds bilder ikke var dårligere enn dem fra EMI.[37]

Etter en del interne konflikter i Baird-selskapet fikk John Logie Baird en mer frittstående stilling. Han etablerte seg da med eget laboratorium i sin private villa og der fortsatte han sitt tekniske utviklingsarbeid.[38] Her videreutviklet han blant annet sitt TV med storskjerm. Han utviklet også det tiden kalte «cinema television» der TV-visningen gjaldt film, men også mer fargefjernsyn - og noe så spesielt som stereoskopisk fjernsyn - både i svart-hvitt og i farger. Han utviklet også et høydefinisjons-fjernsyn med opptil 2000 linjer og en sendehastighet på 100 bilder i sekundet.[39]

Da krigen kom i 1940 kollapset Baird-selskapet og

opphavsmannen ble stående uten jobb og inntekt. Men ved å leve sparsommelig på oppsparte midler klarte Baird å fortsette å arbeide med TV-teknikken. Og han nådde enda flere resultater: i 1944 skapte han verdens første helelektroniske fargefjernsynsmottaker.[40] I den hadde han eliminert alle mekaniske deler. Han demonstrerte apparatet for pressen den 16. august 1944.[41] Tilskuerne var forbløffet over skjermens bildekvalitet, for den var like god som i fargefilm.[42] Men krigen og usikkerheten slet på ham. I 1940 fikk han merkbare helseproblemer. Året etter dikterte han sin selvbiografi. Den utkom i 1988 under tittelen *Sermons, Soap and Television*.[43]

Ettertiden har ofte dvelt ved at Baird angivelig drev på for lenge med det mekanisk skannede fjernsynet, men hans biografer gir et helt annet bilde: i realiteten fortsatte John Logie Baird i den sene delen av sin karriere med TV-tekniske oppfinnelser og de peker faktisk fremover mot resten av det 20. århundre - og til og med inn i det 21. Det tok bare så lang tid før verden innså det. Baird var ikke bare først ut med å demonstrere svart-hvitt-TV, men var like tidlig ute med fargefjernsyn, transatlantiske TV-overføringer, videoapparatet og høydefinisjons-TV – og til og med fiberoptikk. Han demonstrerte f.eks. et avansert 600-linjers TV-system allerede den 19. desember 1940.[44] Videre viste Bairds tanker om TV-utviklingen seg å være langt mer fremsynt enn virkeligheten, for den britiske TV-utviklingen gikk mye langsommere enn han hadde trodd: 405-linjers systemet ble ikke forbedret før i 1964 og fargefjernsynet ble ikke innført før i 1967. Den dag i dag venter verden fortsatt på stereoskopiske TV-bilder, med 3D-effekt. Mens hans visjon om kommersielle TV-sendinger utenfor BBC ble realisert med ITV i 1955.[45]

Det ligger en historisk ironi i det at John Logie Baird døde i 1946, akkurat da etterkrigstidens TV-utvikling begynte å starte opp igjen. Hadde han fått leve lenger ville han ha fått oppleve fjernsynets definitive gjennombrudd og sett hvordan det ble allemannseie. Han ville antakelig også ha fått et bedre ettermæle enn han først fikk. I lang tid etter hans død ble hans innsats ikke verdsatt, fordi mange anså hans mekanisk skannede fjernsyn som et sidespor i TV-utviklingen. Det at han også utviklet mange andre sider av TV-teknikken er først blitt kjent mye senere. Men gradvis har bredden i hans innsats blitt mer kjent og verden har nå innsett at han også var pioner med elektronisk fargefjernsyn, storskjerm, høydefinisjons-TV, fiber-optikk og stereoskopisk TV. Oppfatningen av ham har derfor endret seg: først ble han ansett som en upraktisk eksentriker. I dag blir han heller ansett som en framsynt og visjonær oppfinner – og en av de siste som arbeidet helt privat.[46] Hans enke Margaret – som selv elsket å se på TV - døde så sent som i 1996, 50 år etter sin mann. Hun var skuffet over ettertidens manglende anerkjennelse av ham, men bidro selv aktivt til å rehabilitere Bairds omdømme. Og det har lyktes: i dag huskes og respekteres Baird langt mer enn før. Og i en kåring fra 1999 av Skottlands største oppfinnere, kom John Logie Baird på annen plass.[47]

Konteksten

Sett fra i dag kan vi spørre om det har noen hensikt å fordype seg i fjernsynets tidligste tid, slik vi nå har gjort. Og la meg som svar da vise til at vi neppe kan forstå et fenomen hvis vi ikke kjenner til hvordan det oppstod og hvor det kommer fra. En åpenbar fordel med å trekke frem en oppfinner som John Logie Baird og den TV-utviklingen han drev frem, er at det hjelper oss til å plassere fjernsynet inn i samtidens kontekst. Her kan vi legge på lag på lag: tanker om «television» hører århundreskiftet til; årene 1899-1900. At Baird skal ha interessert seg for fjernsyn allerede 14 år gammel, omkring 1902, passer godt inn i dette mønsteret. Dermed faller ideen om fjernsyn inn i tidens teknologiske optimisme som ellers omga tidens industrielle vekst og oppfinnelser som jernbanen, telegrafen, telefonen, fonografen, grammofonen, fotografiet og filmen.[48]

Videre: Bairds intense utviklingsarbeid med fjernsyn i 1920-årene foregikk samtidig med Mussolini og fascismen i Italia. Og hans arbeid i 1930-årene foregikk samtidig med Hitler og nazismen i Tyskland. Og hans arbeid med det hel-elektroniske fargefjernsynet tidlig i 1940-årene foregikk faktisk samtidig med Nazi-Tysklands industrielle folkemord på Europas jøder – altså Holocaust.

Baird-selskapet hadde faktisk eierandeler i det tyske TV-selskapet Fernseh. Baird reiste flere ganger

til Berlin før Hitler kom til makten – men også i 1933 – og merket seg endringene som fant sted ved hans maktovertakelse. Under ett av sine besøk fikk Baird selv se Hitler, omgitt av sine kumpaner på Hotel Kaiserhof i Berlin.[49] I 1935 erklærte Hermann Göring at alt tysk fjernsyn skulle legges inn under Luftfartsministeret av hensyn til flyvåpenets sikkerhet og det nasjonale forsvaret. Baird-selskapet måtte da ut av virksomheten og fikk bare en beskjeden kompensasjon.[50]

For å forstå konteksten bedre er det også viktig å peke på at John Logie Bairds levetid falt sammen med den utbredte oppfatningen av det moderne samfunn i det 20. århundre som et «massesamfunn». Massebegrepet gikk stadig igjen i samfunnsdebatt og sosialfilosofi. Massetanken var bl.a. inspirert av Gustav le Bons bok *Massenes psykologi* fra 1895 – som kartla folkemassenes egenskaper i tiden. Hitlers propagandaminister, Joseph Goebbels, studerte selv *Massenes psykologi* og den bidro dermed til å forme hans tanker om folkemassene og propagandaen han ville skape for å påvirke dem.[51] Den spanske sosialfilosofen José Ortega y Gasset kom med den advarende og dystre boken *Massenes opprør*, som utkom på norsk i 1934.[52] Og etter at presse, film og radio hadde etablert seg som store og mektige medier kom Baird altså med fjernsynet – og det syntes å ha et påvirkningspotensial som var enda større. For TV-mediet kunne bruke både tekst, lyd og bilde og dets utsendelser foregikk samtidig – til hele nasjonen. Det kunne ikke de tre andre mediene. I forlengelsen av begrepet «massesamfunn» fikk vi så betegnelser som «massekommunikasjon» og «massemedier». Og med dem kom frykten for medienes muligheter til å hjernevaske folk. Og dermed kom man etter hvert i gang med forskning på massemedienes makt og betydning.[53]

Alt dette er del av samtidskonteksten da Baird utarbeidet sitt TV-system i 1920- og 1930-årene. Fjernsynets opprinnelse ligger altså i mellomkrigstiden – selv om Andre verdenskrig betød at dets gjennombrudd først kom etter 1945. Men det forandrer faktisk oppfatningen av TV-mediet ganske mye når man vet at Hitler-Tyskland ikke bare hadde fjernsyn, men at Hitler selv ble dekket i direktesendte TV-reportasjer der hendelsene ble skildret av en hurtigsnakkende kommentator.[54] Når man ser dette, rykker Hitler-tiden nærmere oss, fordi vi gjenkjenner denne formen fra direktesendinger som vi i dag er så vant til, fra VM, OL osv.

Fra pionersendinger til TV-historie

Det går mange linjer fra Bairds tid og frem til i dag. Det han kjempet for i hele sitt liv, har jo nå vært allemannseie i flere generasjoner. Alle kjenner TV og mange bruker det hver dag. Og seernes favorittprogrammer er så mange at de ikke kan nevnes. Men i det øyeblikk vi snakker om TV-programmer opptrer et ganske underlig fenomen: selv om vi ser trærne, er det sjelden vi er i stand til å se skogen. Det vil si: TV-programmene stiller seg så lett i veien at vi sjelden klarer å abstrahere og se mediet *selv* og dets egenartede form. Nesten enhver samtale om TV-mediet går straks over til hva den enkelte liker eller avskyr. Enkelte programmer huskes godt, mens andre blir glemt. De inntrykkene vi sitter igjen med av dette mediet er derfor et lite utvalg, spredt, selektivt – og preget av vår varierende hukommelse. Derfor er det grunn til å reise et nokså overraskende spørsmål: er TV et medium vi bare har *trodd* at vi kjente – fordi vi ikke kjenner bredden og dybden i dets virksomhet? Nå som TV-mediet snart fyller 100 år, må vi kunne slå fast at det er en svært liten andel av dets programmer som noen gang er blitt utforsket og analysert. Men de 100 årene som er gått siden Bairds tid viser i hvert fall en ting tydelig: TV er i dag ikke bare noe i vårt hverdagsliv, men er også blitt et historisk fenomen. Det vil si: det er blitt objekt for historiske studier. Fjernsynshistorie – eller TV-historie – heter fagfeltet.

Og dette forskningsfeltet er viktig. For det hundreårs-perspektivet som vi anlegger her reiser jo egentlig helt svimlende perspektiver: hva har egentlig dette massemediet betydd i den tiden vi har hatt det – ikke bare i Norge, men også i andre land? Jeg er overbevist om at vi fortsatt bare har skrapt i overflaten når det gjelder å forstå hva TV-mediet har betydd, selv i et land som vårt. Selv om vi etter hvert har fått en akademisk faglitteratur om fjernsynet, mangler vi fortsatt en bred, seriøs og oppdatert bok som heter *Norsk TV-historie*.

Noe annet vi også synes å mangle er evnen til å betrakte et TV-program som en historisk kilde, altså

som et historisk dokument som kan leses og tolkes både som beretning og som levning, for å bruke historiefagets begreper. Denne mangelen kommer antakelig av at mediet har en slik umiddelbarhet at vi straks trekkes inn og lar oss fascinere av underholdende scener og opptrinn og alt det andre som utspiller seg i det. Men i det øyeblikk man prøver å betrakte et TV-program som en historisk kilde, kreves det noe annet av oss: vi må kunne se programmet som alle andre, men vi må i tillegg kunne betrakte det med et distansert og kildekritisk forskerblikk. Nå når mediet snart er 100 år, vil en slik tilnærming bare bli enda viktigere.

Den første norske skribent som pekte på dette var TV-kritikeren Sverre Evensen i bildebladet Aktuell. Året var 1963. I artikkelen «TV som historie» var han langt forut for sin tid.[55] Først nå kan vi kanskje ane litt av det han var inne på: at TV-mediet en gang i fremtiden ville bli tilkjent status som historisk viktig - *og* at TV-programmene ville bli ansett som historiske dokumenter. Han forutså at man i fremtiden ville etablere TV-historie som fagfelt, supplert med TV-historiske arkiver der man kunne søke i historiske TV-sendinger og for eksempel finne Dagsrevyen fra den dagen man ble født.

I mitt eget forskerliv ble fjernsynet faktisk det første mediet jeg nærmet meg ved hjelp av historisk metode. Først fulgte jeg professor Helge Rønnings undervisning i TV-analyse. Våren 1989 var dette noe helt nytt ved universitetet i Oslo. Rønning fikk meg til å innse at fjernsynet var et mer interessant medium enn jeg opprinnelig forestilte meg ut fra min egen hverdagserfaring. Hos Rønning leste vi blant annet Richard P. Adlers fyldige antologi *Understanding Television. Essays on Television as a Social and Cultural Force*.[56] I den var det mye å lære. Boken åpnet for eksempel med Rudolph Arnheims essay «A Forecast of Television» fra 1935. Han var nokså ambivalent til det nye mediet og slo fast at «television changes our relation to reality».[57]

Senere fulgte jeg Hans Fredrik Dahls hovedfagsforelesninger og hans studenter var så heldige at vi fikk mulighet til å forske på NRKs historie – med tilgang til institusjonens ellers så lukkede arkiver. Frem til da var det svært lite som var skrevet historisk om NRK-fjernsynet, så her trengtes det både en nysgjerrighet på selve mediet, så vel som historisk kildekritikk. I 1991 satte jeg meg så som mål å studere den norske TV-dekningen av månelandingen med Apollo 11 i 1969. Dette var mitt første større forskningsprosjekt og det skulle snart vise seg at det ikke fantes noen bevarte opptak av NRKs sending denne kvelden og natten. Oppgaven ble derfor å *rekonstruere* den tapte TV-sendingen ut fra andre og mer sekundære kilder. Det ble litt av et puslespill med kilder og metode overfor TV-timer som ikke fantes lenger, særlig når jeg også skulle analysere deres innhold og virkning.[58]

En annen oppgave som også ble min var å utforske NRK-fjernsynets store sending under den såkalte EF-natten i 1972. Hele Norge fulgte med på skjermen. Og alle lurte på om flertallet ville si ja eller nei til norsk EF-medlemsskap. Selv om TV-sendingen straks ble svært berømt, ble den ikke bevart i TV-arkivet til NRK. Ved en misforståelse internt ble hele TV-opptaket slettet. Hvordan skulle jeg så gi en dokumentert fremstilling av denne sendingen? Heldigvis fantes det en ordrett utskrift av alt som ble sagt. Ved å studere alle de 155 sidene i den, klarte jeg så å rekonstruere innholdet i sendingen og tidfeste det hendelsesforløpet som hadde funnet sted på TV-skjermen.[59]

Disse to sendingene – månelandingen i 1969 og EF-natten i 1972 – ble for meg viktige lærestykker i den historiske utforskningen av TV-mediet. For om de aktuelle programmene en vil utforske ikke lenger finnes bevart, stilles forskeren på store prøver. En av dem som opplevde dette var min medstudent Geir Totland. Han skulle skrive hovedoppgave om de første nyhetssendingene i NRK-fjernsynet, i årene fra 1958 til 1963. Disse sendingene gikk direkte og fantes ikke lenger bevart, men da vi under en befaring fant alle Dagsrevyens kjøreplaner fra disse årene i et kjellerlokale under Fjernsynshuset på Marienlyst, løsnet det. Totland gjennomgikk hver eneste kjøreplan og med dem som kilde klarte han å gi en dokumentert fremstilling av hvordan de norske nyhetssendingene i TV ble til. I begynnelsen minnet stilen deres mest om Filmavisen på kino, men gradvis kunne han påvise hvordan Dagsrevyens særegne form vokste frem. Han oppdaget for eksempel at navnet «Dagsrevyen» ble tatt i bruk for første gang den 2. desember 1958.[60]

På grunnlag av bevarte programdokumenter klarte Totland senere også å studere NRKs prøvesendinger med fjernsyn fra de startet opp i 1954 og frem til 1960.[61] Siden diskuterte Hans Fredrik Dahl utfordringene ved historisk forskning på TV-mediet i en metodehistorisk innføringsbok.[62]

Det er ingen grunn til å legge skjul på at det ligger mye besvær i denne måten å studere TV-mediet på, men fremgangsmåten har likevel gjort at vi i dag har langt mer presise kunnskaper om fjernsynets første tid i Norge enn vi hadde før. Men så går tiden – og tingene forandrer seg. For det har skjedd mye siden denne forskningen ble utført tidlig på 1990-tallet. En ting er at selve mediet har blitt mer enn tredve år eldre siden da - og det er svært små deler av denne nyere TV-utviklingen som er blitt utforsket. Om vi så spør hva som kjennetegner norsk TV i det første, andre eller tredje tiår av 2000-tallet rent *innholdsmessig*, er det ikke så enkelt å svare presist utover det å snakke om ytre rammebetingelser som konkurransen mellom TV-kanalene, underholdningstrender, TV-serienes nye status og digitalfjernsyn. Underveis har mange spådommer om TV-mediets død dukket opp, men de har vist seg å være altfor enkle. Helt avgjørende har det vært at overgangen til digitalt fjernsyn tidlig på 2000-tallet la grunnlaget for det enorme tilbudet vi nå har innenfor strømming av TV-programmer. Netflix, HBO og YouTube osv er langt på vei blitt vår tids nye TV-form, mens andelen seere som følger det som nå omtales som «lineær-TV», synker. Men med all strømmingen som folk nå har vennet seg til, lever TV-mediet videre også i 2020-årene. Samtidig ser vi nå at den historiske utforskningen av fjernsynet begynner å endre karakter.

Fra TV-historie 1.0 til TV-historie 2.0

Når jeg har brukt litt av plassen ovenfor til å rekapitulere noe av begynnelsen på den TV-historiske forskningen her i landet, er det fordi TV-forskningen nå er i ferd med å få helt nye rammebetingelser. Da vi begynte med TV-historisk forskning tidlig på 1990-tallet tok vi utgangspunkt i historisk metode og tilpasset den til de kildene vi fant, ikke minst TV-programmene selv. Felles var at forskerne studerte gamle TV-sendinger, programpolitikk, enkeltaktører, TV-institusjoner, pressens omtale av TV-sendingene osv. Forskerne bygde sine arbeider på arkiver med primærkilder, originaldokumenter og gjennomsyn av utvalgte TV-sendinger på videobånd. Kort sagt: landets første TV-historikere tok i bruk alle tilgjengelige kilder. Sett fra i dag kan vi betrakte dette som en egen epoke i norsk TV-historisk forskning. Og den kan vi nå kalle for *TV-historie 1.0*.

For akkurat nå er en ny epoke i gang. Utviklingen av digital teknologi er i ferd med å kaste om på hvordan man i tiden fremover kan utforske et felt som TV-historie. Etter at Nasjonalbiblioteket og NRK har digitalisert TV-programmer i stor stil og lagrer dem i sine databaser, hvor de skal bli tilgjengelige online, har vi fått en helt annen kildesituasjon for den TV-historiske forskeren: historiske TV-sendinger kan nå studeres via strømming som brukeren selv tar initiativet til. Ja, mange av TV-mediets programarkiver finnes nå på internett. I Danmark har Danmarks Radio (DR) lagt ut mange TV-programmer under merkelappen Bonanza. Her i landet har NRK lagt ut mange av sine eldre TV-programmer under headingen «NRK-arkivet» på sine nettsider. Der kan brukeren gå inn og finne Fleksnes, Fjernsynsteatret, barne-TV, 1960-årenes oppsiktsvekkende debattprogram *Åpen post* - og mange andre TV-sendinger som i dag må kunne regnes som historiske.

For TV-historikeren innebærer dette at det har oppstått et skille mellom eldre og nyere måter å utforske TV-mediet på. Hvis vi kan kalle den eldre måten for TV-historie 1.0, kan vi kanskje kalle den nye for TV-historie 2.0. Og gjør vi først det kan vi med det samme sette opp noen av de punktene som skiller dem fra hverandre (se tabell 1 øverst på neste side.)

I tabellen har vi for enkelhetens skyld tatt utgangspunkt i NRK, siden det er i deres tilfelle at kontrasten mellom før og nå er størst. I en rekke år har NRK nå fulgt opp et mål som Kulturdepartementet formulerte i stortingsmeldingen *Kringkasting i en digital fremtid*. Der krevde departementet at NRK skulle legge sine programmer åpent ut for allmennheten. Det er dette vi ser resultatet av på NRKs nettsider. Der finner vi nå altså et digitalt TV-tilbud som gir den enkelte bruker tilgang til en rekke historiske TV-programmer. Istedenfor at senderinstitusjonen skyver ut

Før	Før: TV-historie 1.0	Nå: TV-historie 2.0
Teknologi	Analog	Digital
Distribusjon	Kringkasting i eter eller kabel	Strømming via internett
Arkiv	Fysisk TV-arkiv i NRK	Digitalt nettarkiv på nrk.no
Lagring	Videobånd i kjellerarkiv	Digitale filer i databaser
Forskeradgang	Vanskelig	Lett
Kontekst	Må rekonstrueres; fremgår ikke av videobåndene	Må rekonstrueres; fremgår ikke av NRKs nettarkiv
Kontroll over brukertilgang	Programmene ble utsendt av NRK og tilgangen ble kontrollert av senderen	Søkes opp av brukeren, via internett

Tabell 1: *Punktvis oversikt over forskjellene på TV-historie 1.0 og TV-historie 2.0. Kilde: Henrik G. Bastiansen: «Television History 2.0: What is that?», upublisert paper lagt frem på workshop ved Institut for kommunikation ved Københavns universitet, 23. september 2022.*

TV-programmene til sine omgivelser (push), så er det nå brukeren som selv henter frem de programmene vedkommende vil se (pull). Det betyr at seerens møte med programmene har skiftet fra push til pull. Det er en viktig forandring, for mens seerne tidligere ble ansett som passive, kan dagens brukere – som velger selv - sees som langt mer aktive.

Dette er bare ett eksempel på hvordan den digitale teknologien nå har endret rammebetingelsene rundt studiet av norsk TV-historie. Mange eldre TV-programmer er nå tilgjengelige under betegnelsen «NRK-arkivet» i NRK-appen. Det er her vi i dag kan gjenfinne mange av de TV-programmene som hele Norge husker, slik som *Brødrene Dahl og professor Drøvels hemmelighet* osv. For dem som så på da denne serien ble sendt første gang, kan det være morsomt å se den igjen. For nye generasjoner kan det også være gøy å se barne-TV fra den gang mamma og pappa var små. Men mens dagens barn kan få sine førstegangsopplevelser gjennom strømming av NRK-klassikere fra en database via NRK-appen, kan de voksnes opplevelse fort bli nokså annerledes. For et slikt digitalt gjensyn med en klassisk NRK-serie som den om brødrende Dahl og professor Drøvel, skiller seg egentlig ganske mye fra den opprinnelige seer-opplevelsen da programmene ble sendt første gang. Seriens nyhetsverdi er borte. Spenningen som lå i hvordan nye episoder føyde seg til de forrige fra uke til uke, er vekk. Opplevelsen av slike eldre TV-programmer må nødvendigvis bli preget av at de er digitalisert, er lagret som datafiler i en database og derfor alltid er tilgjengelige. De kan alltid sees. Det er bare å hente dem frem. Og den digitale tilgangen til historiske TV-programmer er så stor at den kan oppleves som uendelig. Man må bruke ganske mange kvelder om man vil se igjen alle de utlagte forestillingene til Fjernsynsteateret, for eksempel.

For å sette det på spissen: Hvis vi ønsker kan vi antakelig bruke store deler av livet bare på å gjense de TV-programmene som ble sendt i de tiårene vi vokste opp. Og selv om man godt kan glede seg nok en gang, er det kun snakk om et gjensyn. Det gjør at seeropplevelsen blir annerledes. Ser man et gammelt TV-program på nytt – som jeg har gjort en rekke ganger - vil det fremstå med et tydelig der-og-da-preg – selv om de den gang ble sendt direkte. Vi kan nesten ikke unngå å merke at tiden har gått og at det dermed er fortiden vi ser på – slik den en gang utspant seg på TV-skjermen. I dag ser vi jo straks hvor *annerledes* fortiden var med sine klær, frisyrer, moter og biler.

Dette er ikke ubetydelige småting, for når TV-historien i dag forvaltes og bevares av databaser endres også vårt forhold til TV-mediets fortid. Når TV-programmene i tillegg er digitalisert, så oppstår

Lev Manovich. Foto: Evgenija Gorobets/manovich.net.

det også helt nye måter å utforske dem på. La oss til slutt se litt på noen av disse mulighetene.

Når datavitenskapen møter TV-historien

Den russisk-amerikanske forskeren Lev Manovich (f. 1960) er en av de mest anerkjente IT-forskerne i dag. Gjennom en rekke betydelige bøker - som *The Language of New Media* fra 2001 - har han bygd seg opp et nesten enestående akademisk ry. I skrivende stund er boken *Cultural Analytics* fra 2020 hans nyeste bidrag. Fortsatt har nok mange fagmiljøer til gode å oppdage den. I boken lanserer han betegnelsen «cultural analytics» som et alternativt begrep til den langt mer utbredte betegnelsen «digital humanities», altså det at humanistiske fag nå kan utføres digitalt. I det øyeblikk boken Cultural Analytics - og tilnærmingen den reiser – blir oppdaget av ulike fagmiljøer, vil mye nytt antakelig komme til å skje. La oss derfor spørre: hva vil skje hvis vi anvender denne bokens tilnærming på et felt som TV-historien – der hundretusener eller millioner av historiske TV-programmer nå hoper seg opp i databasene?

Det er faktisk veldig relevant å spørre slik, for Manovich åpner selv sin bok med å spørre om hvordan man kan betrakte *en milliard bilder.*[63] Den eneste måten man kan oppnå det på er ved å ta i bruk metoder fra datavitenskapen, sier han. Manovich plasserer sin bok i skjæringspunktet mellom datavitenskap, medievitenskap og digitale kulturstudier.[64] Han utformet begrepet «cultural analytics» i 2007, fordi han fant at digital humaniora både var for bredt og for smalt. Cultural Analytics ble også navnet på hans laboratorium og ga også navn til *Journal of Cultural Analytics*, som startet opp i 2016.[65]

Lev Manovich – som er spesielt interessert i visuelle medier - mener at mesteparten av de dataanalysene som blir laget innenfor digital humaniora har vært på historiske tekster, mens andre typer medier ikke har fått like mye oppmerksomhet. Han tenker her på bilder, film og TV - og interaktive medier. Innenfor digital humaniora er det angivelig lite som handler om disse. Allerede her ser vi hans alternative tilnærming: han spør nemlig om det er mulig å unngå å redusere alle data til tall og statistikk - selv når materialet hans omfatter tusenvis eller millioner av bilder: er det rett og slett mulig å studere store kulturelle data uten å bruke tall?, spør han.[66]

Manovich peker nemlig på at de enorme datamengdene som skapes i dag, gjør det vanskelig å bruke forskningsmetoder fra det 20. århundre. Det nye nå er jo at man kan gjennomføre analyser av enorme mengder medieinnhold – eller datasett – med datavitenskapens metoder. Han gir flere eksempler. En studie omfattet 464 411 poplåter produsert mellom 1955 og 2010. En annen studerte gjennomsnittlig lengde på hver kamerainnstilling i 9400 engelskspråklige filmer mellom 1912 og 2013. En tredje studie analyserte musikkstilen i 8 millioner musikkalbum fra perioden 1952-2010 for å teste ut teorier om kunst- og motesykluser.[67]

Det er selvfølgelig den nye digitale teknologien som nå gjør det mulig å undersøke så store mengder kilder under ett. Noe slikt har ikke vært mulig å gjøre tidligere. Manovich henviser for eksempel til Google Image Search som ble lansert i 2001. Denne tjenesten kunne indeksere 1 milliard bilder i 2005 og kapasiteten vokste til 10 milliarder bilder i 2010.[68]

Kort sagt: kulturens former blir til data - og nå kan de studeres som data. Likevel er slike dataanalyser av kulturens uttrykk fortsatt bare ved sin begynnelse. Datamaskinbaserte kulturanalyser vil trolig bli mye mer brukt i fremtiden, mener Manovich.[69] Kanskje kan man da avdekke tidligere skjulte tendenser i et stort kildemateriale, slikt som ikke er synlig med mer tradisjonelle analysemetoder.[70]

Han viser fremgangsmåten helt konkret ved å gjengi 5000 impresjonistiske malerier i en felles bildemontasje.[71] Deretter gjengir han 776 malerier av Vincent van Gogh i en annen bildemontasje, plassert etter kronologi og malerens bruk av lyset. Han kaller denne presentasjonsformen for en «bildemontasje», fordi gjengivelsen inkluderer alle verkene under ett.[72] I hans bildemontasjer forblir altså alle bilder intakte, bare med redusert format. I en annen bildemontasje gjengir han samtlige 4535 forsider av Time Magazine fra starten i 1923 og frem til 2009. Alle forsidene er synlige. Dermed får han frem langsiktige tendenser på disse forsidene på en visuell og tydelig måte. Det samme ville vært vanskelig å oppnå ved manuelt arbeid. Resultatet er veldig kondensert.[73] Noen andre eksempler: i et prosjekt studerte man 42 000 filmer – og i enda ett en million kunstverk.[74]

Med denne type datateknologi – som blant annet involverer dype nevrale nettverk, maskinlæring og kunstig intelligens - møtes fortid og nåtid på nye og uvante måter. Poenget i vår sammenheng er at vi snart vil kunne trekke inn slike arbeidsmåter også i den TV-historiske forskningen: la oss si at vi gjør 200 000 norske TV-programmer – eller kanskje en hel million – til objekter for datavitenskapelig analyse. Ved å sette opp de egenskapene (parametrene) vi er interessert i og så se dem i sammenheng med relevante programdata (metadata), vil vi da kunne identifisere endringer i disse TV-programmene som det ville vært umulig å oppdage manuelt. Vi kan da få presise målbare størrelser – angitt i tall – på hvordan parametrene vi har valgt ut – har endret seg i TV over tid. Men resultatene kunne også visualiseres slik at de blir umiddelbart forståelige.[75] Tenk hva slike analyser kunne tilført vår nåværende oppfatning av norsk TV-historie.

Vi snakker her altså ikke bare om nye typer kvantifisert TV-historie av et enormt omfang. Vi snakker i tillegg om å gjengi kildematerialet på en måte som tar vare på originalformen – TV-bildene - og integrerer deres form i selve visualiseringsmåten. Manovich kaller dette for «medievisualisering» og mener at den kan bli av stor betydning for humanister, medieforskere og kulturinstitusjoner i årene fremover. Mange av dem har først nå helt nylig begynt å oppdage mulighetene som ligger her, mener han.[76] Alt dette kan få stor betydning for vår oppfatning av de millioner av TV-programmer som nå har fått digital form i nasjonalbiblioteker og mediemuseer over hele verden.

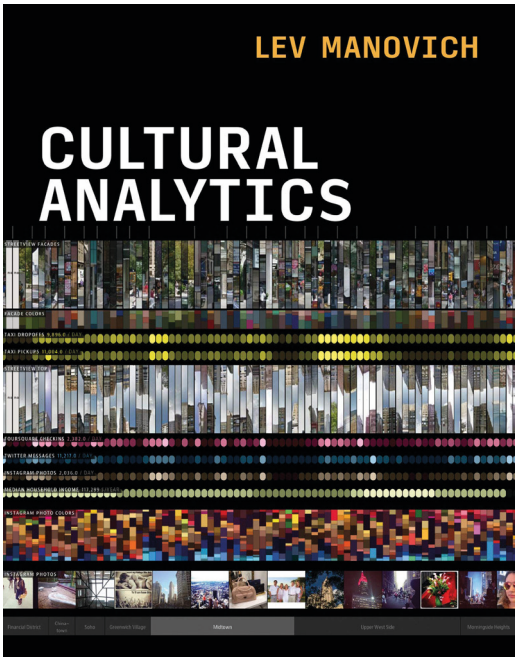

Lev Manovich: Cultural Analysis.

Perspektivene i dette er svimlende. Dagens forskere har nå tilgang til større mengder av slike data enn noen gang før. Og stoffmengden er større enn både det de kan se igjennom eller søke i. Ja, dagens digitale samlinger er blitt så store at selv det å se igjennom materialet manuelt ikke lenger er mulig.[77] Lev Manovich trekker derfor den konklusjon at skal vi undersøke et kildemateriale som består av millioner på millioner av TV-programmer har vi ikke noe annet valg enn å bruke datamaskiner. Med dem kan

vi oppdage mønstre, små forskjeller eller gradvise endringer som det vil være umulig å oppdage med det blotte øye.[78] Han sammenfatter det slik: «To explore is to compare. And to compare, we need first to see».[79]

TV-historie i fremtiden: tre veier

Etter å ha trukket noen linjer gjennom de 100 årene som nå har gått siden John Logie Baird og fjernsynets opprinnelse, har vi gått over til å se på eldre og nyere måter å utforske TV-historien på: først den som bruker klassisk historisk metode, deretter den som bruker datamaskiner og datavitenskap. La oss til slutt peke på tre veier videre i fremtidens TV-historiske forskning.

Den *første* muligheten er å bruke historisk metode og fortsette med å tilpasse den til TV-mediet, slik vi gjorde på 1990-tallet. Selv om dette i dag kanskje vil høres gammeldags ut, vil vi fortsatt kunne få vite mye nytt med denne metoden. Her er det nok å henvise til hvor mye forfatterne Anthony Kamm og Malcolm Baird får ut av metoden da de skrev sin biografi om John Logie Baird. Deres arbeidsform med klassiske studier av primærkildene fra Bairds levetid – i vid forstand – kaster i dag nytt lys over fjernsynets tilblivelse. Det er rett og slett vanskelig å forstå hvordan TV-mediet oppstod uten å lese denne boken. Så selv i dag er det fortsatt mye å hente ved å bruke historisk metode i den TV-historiske forskningen.

Den *andre* muligheten er å kombinere klassisk historisk metode med en moderat inkludering av digitale kilder, slik at det digitale utfyller og supplerer den opprinnelige analysen, men uten å dominere den. Målet vil ofte være det samme som før, men midlene og kildene er da mer oppdaterte. Ett eksempel kan være min egen studie av den kjente programposten *Der ingen skulle tru at nokon kunne bu* i NRK. Samtlige programmer fra de ti første årgangene ble gjennomgått: de var digitaliserte og fantes på nettsidene til NRK, uten at det digitaliserte var noen hovedsak i seg selv.[80] Et annet eksempel kan være å bruke Nasjonalbibliotekets digitaliserte avissamling for å finne ut hvordan fjernsynet ble omtalt i norsk presse da John Logie Baird holdt på i 1920- og 1930-årene. For fjernsynet var på denne tiden også kjent i norske aviser, men ingen har til nå undersøkt hva denne presseomtalen inneholder.

Den *tredje* muligheten vil være full utnyttelse av de digitale TV-arkivene – med massiv bruk av maskinlæring, kunstig intelligens og algoritmer som er i stand til å identifisere mønstre i enorme datasett. Ingen kan i dag vite hva man vil finne ut om man utsetter en million norske TV-programmer for slike datavitenskapelige analyser. Ingen kan heller forestille seg hvordan man kan visualisere slike resultater. Men mye tyder på at den dagen noen gjør dette, vil TV-mediet fremstå som et medium vi bare trodde vi kjente. Det er derfor tankevekkende å lese en bok som *Cultural Analytics* i det TV-historiske perspektivet vi har anlagt her – for denne hundreåringen vil garantert ha mange overraskelser å by på.

Noter

1 Bondebjerg og Bono (eds.) 1996
2 Barnouw 1990: 89
3 Briggs 1995: 550
4 Forfatteren foreleste da over TV-historie ved UiO og fikk i den anledning tilsendt dokumentaren «Television under the swastika, direkte fra produksjonsselskapet Spiegel TV i Berlin.
5 Se Programbladet nr. 33, 1979. Se også artiklene til Guri Hjeltnes og Nina Grünfeld i dette nummeret.
6 Kamm og Baird 2002: 1
7 Kamm og Baird 2002: 4,6, 8-9
8 Kamm og Baird 2002: 27, 152
9 Kamm og Baird 2002: 30, 32-33
10 Kamm og Baird 2002: 43-44
11 Kamm og Baird 2002: 46
12 Kamm og Baird 2002: 56, 58
13 Kamm og Baird 2002: 63- 65
14 Kamm og Baird 2002: 69, 70, 74. Hele apparaturet fra denne dagen er tegnet ut på side 71.
15 Kamm og Baird 2002: 44, 37, 101
16 Kamm og Baird 2002: 76-77
17 Kamm og Baird 2002: 88-89
18 Kamm og Baird 2002: 96
19 Kamm og Baird 2002: 92
20 Kamm og Baird 2002: 82-83
21 Kamm og Baird 2002: 103-104
22 Kamm og Baird 2002: 94
23 Kamm og Baird 2002: 126
24 BBCs versjon av den tidligste britiske TV-historien er gitt i Briggs 1995: 479-576
25 Kamm og Baird 2002: 111, 116, 120
26 Kamm og Baird 2002: 127
27 Kamm og Baird 2002: 136
28 Kamm og Baird 2002: 137-38

29 Kamm og Baird 2002: 139
30 Kamm og Baird 2002: 141-142
31 Kamm og Baird 2002: 147
32 Kamm og Baird 2002: 161-162
33 Kamm og Baird 2002: 218-19
34 Kamm og Baird 2002: 146
35 Kamm og Baird 2002: 176-177
36 Kamm og Baird 2002: 203
37 Kamm og Baird 2002: 245, 283-284
38 Kamm og Baird 2002: 252ff
39 Kamm og Baird 2002: 259, 260, 262
40 Kamm og Baird 2002: 306-7
41 Kamm og Baird 2002: 349
42 Kamm og Baird 2002: 349
43 Kamm og Baird 2002: 331
44 Illustrasjon nr. 56 i Kamm og Baird 2002
45 Kamm og Baird 2002: 351
46 Kamm og Baird 2002: 375-6
47 Kamm og Baird 2002: 378-9. Han ble bare slått av pencilinets oppfinner, Sir Alexander Fleming.
48 Bastiansen og Dahl 2019: kap. 3: 95-155
49 Kamm og Baird 2002: 223
50 Kamm og Baird 2002: 282
51 Wolke 2011:176ff
52 Bastiansen og Dahl 2019: 157ff. Gasset 1934
53 Se f.eks. Melvin L. De Fleur: Theories of Mass Communication, 2. edition, New York: David MacCay Company, Inc., og: Shearon A. Lowery & Melvin L. DeFleur: Milestones in Mass Communication Research. Media Effects, New York and London: Longman, 1988. På norsk: se Dahl (red.) 1973. Siden skiftet fagfeltet navn fra «massekommunikasjon» til «medievitenskap», som det heter i dag.
54 Jfr. dokumentarfilmen Television under the Swastika», Spiegel TV, Berlin.
55 Aktuell nr. 35, 1963, jfr. Henrik G. Bastiansen: «Dette er TV på sitt aller beste...». Et portrett av TV-kritikeren Sverre Evensen», i Pressehistorisk tidsskrift nr. 15, 2011, s. 31-63
56 Adler (ed.) 1981
57 Arnheim 1981 (1935): 7
58 Bastiansen 1994, 2021
59 Dahl og Bastiansen 1999: 466-472
60 Totland 1992
61 Totland 2001
62 Dahl 2004
63 Manovich 2020: xi
64 Manovich 2020: 1
65 Manovich 2020: 7-8
66 Manovich 2020: 10-11
67 Manovich 2020: 41-42
68 Manovich 2020: 60
69 Manovich 2020: 86
70 Manovich 2020: 102
71 Manovich 2020: illustrasjon 3, uten sidetall.
72 Manovich 2020: illustrasjon 6 og 7, uten sidetall
73 Manovich 2020: illustrasjon 12, uten sidetall
74 Manovich 2020: Manovich 2020: 176ff
75 Manovich 2020: 197
76 Manovich 2020: 206
77 Manovich 2020: 208-9
78 Manovich 2020: 220
79 Manovich 2020: 254
80 Bastiansen 2014

Kilder

Aktuell, bildeblad, nr. 35, 1963
Bastiansen, Henrik G. (2022): «Television History 2.0»: What is that?», upublisert paper på workshop ved Institutt for kommunikation ved Københavns universitet, 23. september 2022
Programbladet, nr. 33, 1979
St.meld. nr. 30 (2006-2007): *Kringkasting i en digital fremtid*
«Television under the Swastika», TV-dokumentar tilsendt forfatteren fra produksjonsselskapet Spiegel TV i Berlin, i forbindelse med forelesninger i TV-historie ved Universitetet i Oslo, høsten 1999

Referanser

Adler, Richard P. (ed. 1981): *Understanding Television. Essays on Television as a Social and Cultural Force*, New York: Praeger
Arnheim, Rudolph (1935/1981): «A Forecast of Television», i Richard P. Adler (ed.): *Understanding Television*, New York: Praeger
Barnouw, Erik (1990): *Tube of Plenty. The Evolution of American Television*, New York & Oxford: Oxford University Press
Bastiansen, Henrik G. (1994): *LIVE FROM MOON. En case-studie i fjernsynets historie*, Trondheim: KULTs skriftserie nr. 27/Levende bilder nr. 2/94
Bastiansen, Henrik G. (2011): «Dette er TV på sitt aller beste». Et portrett av TV-kritikeren Sverre Evensen, i *Pressehistoriske skrifter* nr. 15, Oslo: Norsk Pressehistorisk Forening
Bastiansen, Henrik G. (2014): «Fjernsyn utenfor allfarvei. Oddgeir Bruaset og utkantdokumentaren i NRK», i Henrik G. Bastiansen og Pål Aam (red.: *Hvor går dokumentaren. Nye tendenser i film, fjernsyn og på nett*, Bergen: Fagbokforlaget

Bastiansen, Henrik G. (2021): «Planning to Cover an Unpredictable Event: The Apollo 11 Moon Landing on Norwegian Television», i Sven Grampp (ed.): *Cold Moon Rising*, Wiesbaden: Springer Fachmedien

Bastiansen, Henrik G. og Hans Fredrik Dahl (2019): *Norsk mediehistorie*, 3. utgave. Oslo: Universitetsforlaget

Bondebjerg, Ib og Fransesco Bono (eds. 1996): *Television in Scandinavia: History, Politics and Aesthetics*, Luton: University of Luton Press

Briggs, Asa (1995): *The Golden Age of Wireless 1927-1939*, Oxford & New York: Oxford University Press

Dahl, Hans Fredrik (red. 1973): *Massekommunikasjon*, Oslo: Gyldendal

Dahl, Hans Fredrik (2004): *Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget*, Oslo: Damm & Søn

Dahl, Hans Fredrik og Henrik G. Bastiansen (1999): *Over til Oslo. NRK som monopol 1945-1981*, Oslo: Cappelen

DeFleur, Melvin L. (1970): *Theories of Mass Communication*, 2. edition, New York: David MacCay Company, Inc.

Gasset, Josè Ortega y (1934): *Massenes opprør*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag

Kamm, Anthony and Malcolm Baird (2002): *John Logie Baird. A Life*, Edinburgh: National Museums of Scotland Publishing

Lowery, A. & Melvin L. DeFleur (1988): *Milestones in Mass Communication Research. Media Effects*, New York and London: Longman

Totland, Geir (1992): *Fra filmavis til dagsrevy. En studie i fjernsynsnyhetenes historie*, KULTs skriftserie nr. 6/1992

Totland, Geir (2001): «Fjernsynet før fjernsynet. NRKs prøvesendinger 1954-1960», i Henrik G. Bastiansen og Øystein Meland (red.): *Fra Eidsvoll til Marienlyst. Studier i norske mediers historie fra Grunnloven til TV-alderen*, Kristiansand: IJ-forlaget

Manovich, Lev (2020): *Cultural Analytics*, Massachusetts: The MIT Press

Wolke, Lars Ericson (2011): *Joseph Goebbels. En biografi*, Oslo: Spartacus

Medieminner

Hvem lager vi radio for?

Carl Henrik Grøndahl
Tidligere kanalsjef NRK P2
Skribent og pensjonist
carlhenrikgrondahl@gmail.com

Da vi gikk igang med P2 på Tyholt i 1984, var vi en sammensatt gjeng i brakka. Stortinget hadde bestemt at det skulle være en Samfunnsredaksjon, en Underholdningsredaksjon og en Kulturredaksjon i den nye kanalen. Det betydde at gjengen rommet folk som etter trekanaldelingen 10 år senere sognet til både P1, P2 og P3. Følgelig var det mange og heftige diskusjoner om hva slags profil den nye kanalen skulle ha. Hvem skulle vi lage radio for? Vi spurte kringkastingssjef Bjartmar Gjerde, som var på besøk. Svaret var heller uklart. Skumpff, tolket vi det som. Så spørsmålet lå over alle morgenmøtene, der vi vurderte gårsdagens sendinger. Til slutt kom Herman Valeur med svaret. Han hadde avtjent verneplikten i Bodø. En helg var han med en gjeng som ville opp på Svartisen. De nærmet seg, var kalde og kaffetørste og kom til en enslig liten fjellgård. Bak gardinet tittet en kvinne på dem. De banket på og gikk inn. Hun var borte, hadde gjemt seg for dem. Men radioen sto på. "Det er henne", sa Herman Valeur, "det er henne vi lager radio for."

Da vi laget Kulturkanalen P2 i 1993, flyttet vi ettermiddagens opplesning for ungdom fra P1 til P2. Men P2-nettet var ennå ikke fullt utbygd. Dette var før lydbøker og lenge før podcast. En dag fikk jeg som kanalsjef brev fra en far i Hardanger. Han hadde en multihandikappet datter, og hennes store glede var å lytte på disse opplesningene. Men de fikk ikke inn P2 der de bodde. Han måtte sette henne inn i bilen og kjøre fem mil til den andre siden av fjorden for å få inn P2. Der satt de så og lyttet før de kjørte hjem igjen. Det brevet gjorde sterkt inntrykk. Det var henne vi laget radio for.

Carl Henrik Grøndahl utfordrer Yngvil Kiran til å skrive et medieminne til neste nummer av Mediehistorisk tidsskrift.

NRK på Tyholt i Trondheim. Foto: Stig Morten Waage.

Kjerneverdier: NRK P3 skulle være uredd i formidlingen, ha en åpen og inkluderende tone og være tydelig som avsender. Foto: NRK.

Medieminner

Tormod Kjensjord: Da Petre ble til

Tormod Kjensjord
Kanalsjef i Petre 1993-1997
Tidligere journalist i NTB og Aftenposten og vaktsjef i P2s morgenradio. Senere nestsjef i P1, programsjef radio i NRK Program riks, programdirektør Program riks.

Omtrent samtidig som NRKs styre utpå høsten 1994 oppsummerte ett år med trekanalradio (vellykket/skarp konkurranse/forbedringer mulig), satt artisten Anita Skorgan i studio sammen med programleder Espen Thoresen i XL, ettermiddagsprogrammet på Petre. Jeg satt på kontoret og puslet med kanalsjefting og hadde Petre på radioen. Etter en plate fortalte Espen lytterne at Anita Skorgan var i studio. Så fyrte han av åpningsspørsmålet:

- Åssen gåre'a?

Jeg kvapp i stolen. Anita Skorgan, 35 år, stappfull av talent, en hardtarbeidende og populær artist som på den tiden, det nærmer seg tretti år siden, allerede var Ungdommens pianomester, hadde vunnet norske Melodi Grand Prix, Spellemannprisen to ganger, vært gift med Jahn Teigen, stått på operascenen i Wien, skrevet og produsert hits for andre artister og som etterhvert skulle gi ut over 20 album, få Kongens fortjenstmedalje og bli innlemmet i Rockheim Hall of Fame - skal Petre snakke til sånne folk på den måten?

Hva med litt traust NRK-ærbødighet? Har han ikke forberedt et saklig spørsmål på manus? Jeg liker å tro, men kan ikke dokumentere at dette var første gangen i NRK at en gjest i studio ble spurt «Åssen gåre'a?». I hvert fall hadde ikke jeg hørt det før, der i 1994, kan det ha vært.

Espens lille intervjutekniske paradigmeskifte ble slett ikke oppfattet uærbødig av La Skorgan, kvikk som hun var (og helt sikkert er fremdeles). Hun var med på notene. Dette var Petre. Alle som hørte på visste dessuten utmerket godt hvordan det gikk med Skorgan for tiden: Aldeles strålende. Espens tilsynelatende flåsete spørsmål skapte derfor på under et sekund en innforståthet som omfavnet både Skorgan og lytterne: «Flott at du gjør det så bra, flott at du er i studio hos oss, nå tar vi en prat!» Kanalsjefen skjønte det også, etterhvert. For Espens spørsmål var helt i takt med Petres møysommelig utarbeidede måldokument: «Moderne, ung, energisk, uhøytidelig, personlig, engasjert, foranderlig». Jeg skal ikke beskylde vår mann for å ha tenkt på måldokumentet i en sådan stund, men hans instinkt og teft traff blink.

Hvordan Petre skulle snakke *til* folk og *med* folk var et viktig tema for dem som begynte å planlegge kanalen på papiret lenge før jeg ble kanalsjef i februar 1993, sju-åtte måneder før vi kom på lufta. Hvordan vi snakker til lytterne er uløselig knyttet til mennesket bak mikrofonen. Forskere kan finne på å si: «Programlederne er viktige gjenkjennelses-faktorer». Ja, nettopp. Mange Petre-programmer kunne ikke lages av andre enn dem som faktisk laget dem (selv om flere programledere kunne alternere under samme programtittel som f.eks. Roxrevyen), og de måtte kunne snakke til lytterne på en måte som gikk hjem. En lapp på studiodøra viste hva som skulle til: «Dette er en scene, ikke et kontor».

For radiofolk er det barnelærdom at mediet avslører den som gjør seg til. Det fikk vi både bekreftet og utdypet gjennom Rogalandsprosjektet vi gjorde sammen med Markeds- og Medieinstituttet (Ipsos idag) hvor et antall ungdommer lyttet på våre prøveprogrammer og piloter og sa akkurat hva de mente om dem.

Tidlig i 1993 hadde Norge 420 nærradioer som tok 34 prosent av daglig lytting, målt i lyttetid. Skrekkelig for NRK, og Petre var kanalen som skulle gjøre noe med det. I Rogaland var vi i løvens hule, det var et av fylkene hvor nærradioene sto sterkest. Klar melding ut: «Spar oss for voksne stemmer med en ungdommelig stil som gjør seg til for å være hippe og kule». «Spar oss for ungdommelighet slik voksne fantaserer om at det skal være». «NRK skal alltid lære oss noe!»

Et av de mest drepende svarene gikk ut på at når tonen og stilen blir intern, når lytteren ikke får være med, men bare overhører noe som foregår i studio,

da er programmet ødelagt.

Samtidig skulle NRK - og dermed Petre - være et forbilde i korrekt språkbruk ifølge programreglene fra 1990 som gjaldt på den tiden. Det skapte fruktbare diskusjoner blant oss som forberedte den nye kanalen. Vi kan ikke være ovenfra og ned, men «vi kan ikke snakke slik som fjortisene på Oslo City heller», ble det sagt. Vi banket fort at banning, inkl. ordet «jævlig/jævla» ikke er tillatt på lufta, og det ble overholdt, stort sett, i mine drøyt fire år som kanalsjef. Men det er altså 30 år siden nå. Ut over det måtte vi ha talenter som kunne *være* Petre, som hadde tonen, som hadde innebygd how-to-make-friends på lufta, som «kommer gjennom ruta», som det heter på tv-sjargongen, noe udefinerbart, men noe vi kjenner igjen når vi hører og ser det. Og jammen fikk vi ikke tak i dem! Jeg kan også si: De kom til oss i strie strømmer!

Stammen i Petre var de unge veteranene i Ungdommens Radioavis som gikk på P1. En kjerne av dyktighet og erfaring som svitsjet sitt engasjement sømløst over til Petre. (Jeg er litt stolt over at jeg tror en samtale jeg hadde med Harald Are Lund -som altså ikke var i UR-redaksjonen - bidro mye til at han kom til oss. Er det noen vi kan titulere som «selveste» uten ironi, er det Harald. Han hadde spilt musikk på NRK radio siden 60-tallet! En autoritet med et vidåpent sinn for alt nytt og med teft og mot til å sile ut det beste. Det fortsatte han med på Petre. Han var femti år (!) i NRK, fikk hederspris på Radiodagene i 2009 og Rockheims ærespris i 2017. Harald døde i 2020, 73 år gammel.)

Men vi måtte ha flere folk og satte våren 1993 inn en generell annonse hvor vi inviterte til å søke på 10 programlederstillinger. Det skulle være audition på Marienlyst og på Tyholt, 10 kandidater på hvert sted. Over 300 søkte.

Auditionen gikk ut på at hver kandidat fikk tid til å forberede en «sending» fra studio hvor vi ville finne ut av deres språksikkerhet, muntlige fortellerevne (de skulle gjenfortelle en novelle eller historie de fikk skumme gjennom på forhånd), platepresentasjon, deres oppfinnsomhet når noe gikk galt under sendingen (tekniker laget «hakk» i plata), ta i mot lyttertelefoner. Dessuten en liten musikk-test på papir med spørsmål som «Hvem av a-ha-gutta betegner seg selv som billedkunstner?» og «Hvilken norsk artist ga ut albumet «Lav sol! Høy himmel»?» Siden kanalen skulle bestå av 70% musikk trengte vi noen basiskunnskaper hos alle sammen.

På Tyholt var det blant noen av de eldre om ikke engstelse, så en viss skepsis til hva slags folk som snart skulle velte innover dem og befolke den nybygde Petre-fløya. Den nye ungdomskanalen skulle visst være temmelig rebelsk. Så viste det seg at de nyansatte (som gjorde det best på audition) var både pene i tøyet, snakket dannet og viste respekt for voksne folk - til en overrasket lettelse for mange. Men vi fikk også, som seg hør og bør, noen som gikk med t-skjorte med påskriften «Fuck Family Values» og noen år lengre fram en som i en avis ble sitert på at «Jeg driter i hva kringkastingssjefen sier».

Alt i alt fikk vi de beste fra starten av. St.Hans-helgen i 1993 avsluttet vi Petreskolen del 1 med teambygging ledet av Anne H. Nygaard og fest på Skeikampen høyfjellshotell (heter sikkert noe annet i dag). Da var alle ansatt og på plass, og jeg kjenner fortsatt, nær 30 år etter, at jeg var helt ærlig i en liten tale til forsamlingen hvor jeg sa at det er ingen andre der ute jeg heller ønsker meg til å lage Petre enn dere.

Så var det ferie for alle i juli og deretter jobbe, jobbe, jobbe fram mot sendestart lørdag 2. oktober. Og der viste petreerne seg verdige tilliten, jeg har knapt sett maken til korpsånd («Lykkes jeg, lykkes du, lykkes vi») og arbeidsiver noe sted.

I romanen «Oppmålingen av verden» av Daniel Kehlmann (Gyldendal 2008) konstaterer det tyske matematikk-geniet Carl Friedrich Gauss at det er en ynkelig tilfeldighet å være født i en bestemt tid og være bundet av den. Det skaffet en en usømmelig fordel overfor fortiden og gjorde en til klovn for fremtiden.

Tretti år er neppe lenge nok til å gi meg en usømmelig fordel når jeg ser tilbake på Petres tilblivelse, jeg var tross alt til stede. Men for unge folk i dag er 1993 det samme som nitten-pil-og-bue. Det er like langt fra i dag til Petres start som fra 1993 til 1963, og de årene var en evighet. Jeg var 13 år i 1963. (Kuriøst nok hadde både Danmarks Radio og Sveriges Radio sin tredje radiokanal allerede da. NRK prioriterte distriktskontorer og tjente på det i det lange løp).

Kanalsjefene for NRKs tre radiokanaler etter omleggingen i 1993, med bevertning som lett humoristisk skal illustrere hver kanals målgruppe. Fra v. Kari Werner Øfsti, P1, Carl Henrik Grøndahl, P2, Tormod Kjensjord, Petre.Foto: NRK.

Det er fort gjort å forskjønne fortiden når avstanden blir tre årtier. Perfeksjon finnes knapt og vi gjorde våre feil, det var gråt og tenners gnissel, uforutsette ting skjedde. Men vi hadde to avgjørende ting på plass: En plan med god *struktur* og god *framdrift*.

Bak den gode strukturen svevet radiodirektør Tor Fugleviks ånd og håndfaste ledelse. Å bygge opp Petre var en del av NRKs omlegging av hele radioen fra to til tre kanaler, og han var både idémaker og drivkraft bak alt sammen. Tor sa det med humørfylt presisjon: Den største endringen i radioen siden transistoren.

NRK hadde to radiokanaler, P1 på Marienlyst fra gammelt av og P2 på Tyholt fra 1980-tallet. Stortinget, som bestemte denslags, hadde bestemt at P1 og P2 skulle *konkurrere* med hverandre. Det høres latterlig ut i dag (jfr Gauss over) og på ti år tapte NRK 700.000 lyttere. Kringkastingsmonopolet var opphevet i 1981. I 1980 hadde NRK 95% av samlet lytting i Norge, ved begynnelsen av 1993 66%.[1] Altså rett vest.

Det gikk ikke lenger.

En høstdag i 1989, ikke veldig lenge etter at Einar Førde hadde tiltrådt som kringkastingssjef 1. oktober det året troppet Tor, som var sjef for P1, opp på Førdes kontor og sa akkurat det. Dette går ikke lenger. Tidligere samme morgen hadde Tor skrudd mellom P1 og P2 og hørt Stevie Wonder synge «I Just Called to Say I Love You» samtidig på begge kanaler. Det var bare en av dråpene som fikk begeret til å flyte over for strategen Tor Fuglevik som forsto at radioen måtte slutte å konkurrere med seg selv, noe k-sjef Førde var helt med på. Dessuten må vi ha en kanal 3.

I 1991 vedtok Stortinget, som fortsatt bestemte slikt, at NRK fikk opprette sin tredje radiokanal. (P4s reklameradio-konsesjon ble vedtatt samtidig). Men radioen i NRK skulle ikke koste mer enn før. Petres budsjett skulle med andre ord vris ut av det P1 og P2 hadde å rutte med. Det ble en tøff rasjonalisering.

Tor hadde struktur og timeplan klar fra tidlig i 1992: Først beskrive produktet, radio i tre kanaler. Deretter definere organisasjonen som trengs; Så legge inn

ressurser, bemanning og utstyr; Tilsette sjefer (medio februar 1993); Så skal 700 radiomedarbeidere ønske seg inn der hvor de har lyst til å arbeide; Øving mot sendestart; Ny radio på lufta 2.10.93. Go for it.

Hva skal Petre være? En programskjema-gruppe kom kjapt i gang. Interne og eksterne høringsgrupper kom med innspill (for ordens skyld, før jeg ble ansatt). Som det kjekt het i en oppsummering av en spørrerunde i Ungdommens Radioavis høsten '92: «NRK har for lenge servert musikk for den engere krets av svartkledde bedrevitere på hippe rockepuber» ledsaget av kravet om 75% popmusikk i den nye kanalen. Engasjementet var stort og bredt. Styret hadde sagt klart at profileringen må legge vekt på at alle kanaler skal fylle kravet om kvalitet. «Alle kanaler skal også bidra til verdidiskusjon, kunnskaps- og kulturformidling».

Hvor skal sporten sendes? Og barneprogrammene? Det siste ble løst ved at AB 8-12 på P1 ble til ABRS (Alle Barns Radiostasjon) på Petre med målgruppe 10-14 år. Etter lange og tildels tøffe tak kom Sporten på Petre, både med faste spalter og ikke minst lange, direktesendinger. En blandet erfaring, for å si det mildt, og senere ble sporten flyttet over på P1.

Hvor mange FM-sendere trenger vi? Vi fikk ikke opp alle vi ønsket oss før sendestart, så det kom fortvilte brev fra ungdommer som i Tydal i Trøndelag. De fikk ikke inn Petre. Og fra tjukke slekta fikk jeg kjeft fordi de ikke fikk inn OL-sendinger i 1994 mens de kjørte bil over Dovre.

Vi, og resten av radioen, støttet oss på Norsk Monitor, som plasserte befolkningen i et verdikart og hvor potensielle Petre-lyttere - også kalt målgruppen - er de unge materialister som egentlig ikke liker NRK. Systemet ble senere både parodiert og latterliggjort ut fra at det burde være umulig å sette folk i båser på denne måten. Men verdikartet var ikke ueffent, det var vitenskapelig underbygget, og det fikk oss i det minste til å tenke nøye over hvem vi skulle lage radio for når vi skulle gjenerobre NRKs tapte lyttere og helst noen til.

Jeg for min del, og da som sjef for hele Petre, stilte k-sjefen et dumt spørsmål en gang i 1993 før vi var på lufta, om han kunne si noe om i hvilken grad vi kunne dra Petre i kommersiell retning (håper jeg mente rent formmessig, NRK har jo ikke reklame) før det bikket over? Einar Førde svarte kontant:

«Det må jo du vita.»

Så da var det bare å gjøre jobben. Vi merket det ikke da, men arbeidet avstedkom mengder av papir, både viktige dokumenter og tullete innspill, krav og forslag. Jeg har kikket på noe av det i forbindelse med dette oppdraget og blir minnet om at i 1992-93 hadde vi ikke epost. Vi hadde skrivemaskiner, internpost, telefax og telefon (ikke ISDN riktig ennå). Kanskje heldigvis. Man kan med gru tenke på hvilken mengde epost, tekstmeldinger, internett-lenker, lyd- og videoklipp, SnapChater og whathaveyou som ville blitt sendt i alle retninger om vi skulle gjort det samme i dag. NRK hadde ikke engang et felles tekstbehandlingsprogram, men vi hadde mange fine skrivemaskiner!

I dag, med digital produksjon og distribusjon, kan (radio)kanaler komme og gå nesten uten videre. Petre ble laget analogt. Vi hadde riktignok CDer og DAT-spillere (Digital Audio Tape), men også lydbånd og vinyl. Programmene var en blanding av selvkjør (programleder styrer spakene selv) og avviklet fra studio med programtekniker i kontrollen. Opptak, redigering og sending fra pc og harddisk var ikke tilgjengelig. I Petre-fløya på Tyholt ble det bygd en A-enhet, dvs studio og kontroll, midt i redaksjonslokalet. Det var en nyvinning.

Petres mål var å nå lyttere under 30 år og få 10% oppslutning første året (1% var ca 38.000 mennesker dengang). Suksessen kom med en gang, må det være lov å si. Lytterne hadde ventet på oss. Vi nådde raskt målet og kom tilogmed opp i 14% en periode i min sjefstid. De som laget programmene har æren for det.

Jeg har nevnt noen navn. Her finner du flere: https://p3.no/tidslinje/aar-1993/

Anne (Sandvik) Lindmo startet på Tyholt og har nå et ikke ukjent talkshow på tv. Linda Eide det samme. Birger Vestmo var blant de yngste. Han ble etterhvert og er fremdeles Filmpolitiet. XL var opprinnelig programmet til Lars Hognestad, derav det småfikse navnet XtraLars. Å trekke fram enkeltpersoner er på et vis urettferdig, men uten forkleinelse for dem som ikke er nevnt. Jeg skulle gjerne ha satt inn både navn og bilde av hele gjengen som startet Petre, for de leverte virkelig varene, som det heter nå. Ikke bare talentfulle, men hardtarbeidende og engasjerte

både i programskaping, i sine kollegers ve og vel og i kanalen som helhet. Og kudos til Petre-ledelsen for å ha laget rammebetingelser som slapp skapergleden løs, ikke sjelden også den rene galskap. Det sier også sitt at Petre ble kanskje den viktigste rekrutteringskanal for etermedier i Norge. Mange gikk videre innen NRK eller til andre steder og fikk lysende karriérer - vel fortjent.

Det er ett navn til som må nevnes: Anne Aasheim. Hun ble stedfortredende kanalsjef da jeg ble ansatt, men hadde vært med fra første stund i hele omstillingsprosessen og planleggingen av Petre etter styrevedtakene og radiodirektørens igangsetting.

Anne var et organiserings- og logistikktalent av de sjeldne. Strategisk framsynt kombinert med evnen til å se at djevelen sitter i detaljene og så rydde opp i det. Journalistisk patent, musikalsk. Hadde sine verdier og var ikke redd for å hevde dem. Hun fant på og organiserte Petreskolen i to deler, som drillet og knadde sammen framtidige kolleger og gjorde dem i stand til å «hit the ground running» som det heter på amerikansk da kanalen kom på lufta. Anne skapte *framdrift*. Hennes evner og kapasitet gikk langt ut over det å være nestsjef i Petre. Samtidig tror jeg også at den erfaringen kom godt med da hun senere gikk videre og ble sjef for Østlandssendingen, direktør for NRKs nyhetsdivisjon, sjefredaktør i Dagbladet og direktør i Norsk Kulturråd. Hun døde altfor tidlig, i 2016, 53 år gammel.

Lørdag 2. oktober 1993 kl 1003: Anne Skaarseth avslutter Dagsnytt-bulletinen hvor kulturminister Åse Kleveland erklærte P1, P2 og Petre for åpnet. Programtekniker Bente Sørensen Bratvold drar opp spaken på kontrollbordet, Petres åpningscollage smeller i gang og Lars Erik Mørk, radioveteran på 25 år, sier «Nå er dagen endelig her!» før han «på vegne av en meget spent gjeng» fortsetter med å ønske «velkommen til Petre - din nye radiokanal!»

Petre var i gang, og har vært det siden.

Tormod Kjensjord utfordrer Frode Rekve til å skrive et medieminne til neste nummer av tidsskriftet.

Note

1 Tor Fuglevik: Tid for radio. Innlegg til styret mars 1993. (Han varslet også prøvesendinger med DAB)

Barbro Alving, känd under signaturen Bang, är främst uppmärksammad för sina utrikesreportage från "stora ögonblick" i världshistorien som spanska inbördeskriget 1936–1937 och Ungernrevolten 1956. När hon åker på reportageresa till svenska Norrland 1951 exotiserar hon norrlänningar och deras problem med att passa in i det svenska "folkhemmet".

Fagfellevurdert, utenfor tema

Barbro Alvings folkhemsblick exotiserar Norrland

Sammendrag: *När den legendariska svenska reportern Barbro Alving, signaturen Bang, 1951 åker på reportageresa till det svenska Norrland gör hon sig till talesperson för myndigheternas framväxande välfärdsprojekt. Detta innebär att norrlänningar ska uppfostras till bättre hygien, bättre matvanor och bättre läsvanor. Den här artikeln gör generaliserande värderingar synliga när narratologisk och medieretorisk analys samt stilanalys belyser ett samspel mellan berättarperspektiv och berättarröst i Bangs åtta reportage från Norrland. Analysen visar hur valet av källor återspeglar ett klassamhälle där högre samhällsföreträdare, tillsammans med den berättande reportern, får stå för artikelseriens problemformuleringar samtidigt som framför allt fattiga kvinnors livssituation skildras med medkänsla men sällan någon djupare inlevelse. Med en närmast filantropisk blick görs norrlänningar till föremål för "folkhemmets" välfärdsförbättrande insatser, samtidigt som de själva inte inkluderas i det "vi" där reportern och hennes Stockholmsläsare ingår.*

Emneord: *Barbro Alving, Norrland, folkhem, narratologi, medieretorik.*

Cecilia Aare
Lektor i journalistik
Södertörns högskola
cecilia.aare@sh.se
ORCID: 0000-0002-8376-7877

Inledning

Med reportageserien "Bang i Norrland" från 1951 skapar reportern Barbro Alving, Bang, ett svenskt "folkhems-vi" som bjuder in läsaren att tillsammans med reportern se ett norrländskt välfärdsbygge ur myndigheternas ögon. I denna symbios ingår dock ännu inte norrlänningarna själva, eftersom de anses vara exotiska och bo i en underutvecklad del av landet. Bang berättar om alla ansträngningar som görs för att få Norrland att passa in i det gemensamma svenska "hemmet".

Genom narratologisk och medieretorisk analys undersöker jag i den här artikeln hur ett norrländskt folkhemsprojekt beskrivs och gestaltas i de åtta reportage som *Dagens Nyheter* publicerade 1951 under vinjetten "Bang i Norrland". En central fråga är hur berättarperspektivet (betraktas något utifrån eller upplevs det inifrån) styr vilka värderingar som förmedlas och ofta leder till generaliseringar om Norrland och norrlänningar, samtidigt som framför allt fattiga kvinnors livssituation skildras med medkänsla.

Teoretiskt utgår jag från min egen, tidigare presenterade modell där ett *narrativt engagemang* delas in i *narrativ inlevelse* och *narrativ medkänsla*.[1] Konstruktioner av och samspel mellan de två typerna påvisas med hjälp av begrepp hämtade från främst diskursnarratologi och kognitiv narratologi. Jag pekar också ut hur stilfigurer, bildspråk och ironier i berättarrösten vädjar till läsekretsens känsla av samhörighet med reportern och därmed till samsyn i det förmedlade budskapet. En medieretorisk infallsvinkel hjälper mig att tolka texternas budskap för att särskilt synliggöra de värderingar, knutna till samhällssyn, som uttrycks genom reportageserien.

Iakttagelser i analyserna jämförs löpande med forskningsantologin *Nittonhundrafemtiofem*. Inledningsvis tecknas en bakgrund till 1950-talets svenska reporterroll i anslutning till centrala slutsatser ur den nämnda studien då det gäller hur reportrar inte bara speglade utan aktivt var med och skapade bilden av det svenska "folkhemmet". Efter en presentation av reportern Barbro Alving introduceras den narratologiska modell och de analysverktyg som ligger till grund för artikelns undersökning. Analysen är upp-

Denne artikkelen er også publisert separat, med følgende url:
http://medietidsskrift.no/wp-content/uploads/2023/02/MHT-2023-39-Aare-IDO.pdf

delad i avsnitten "Reportagens människor: 'det goda samhällets' företrädare dominerar"; "Reporterrollen och berättarrösten: ett 'folkhems-vi' alstrar samförstånd"; "Narrativ inlevelse oftast grundad på fakta" och "Narrativ medkänsla främst med kvinnor".

Bakgrund: Folkhemskonstruktionen

1955 är uttryck som börjar med ändelsen "sam" överrepresenterade på förstasidesplats i svenska dagstidningar. Återkommande är ord som: samhälle, samordna, samarbete, samkväm, tillsammans, samförstånd. Det här visar en studie gjord av ett antal medieforskare under redaktörskap av Jan Ekecrantz, Tom Olsson och Kristina Widestedt.[2] Med sociologisk, historisk och mediehistorisk utgångspunkt har studiens forskare undersökt språkliga konstruktioner, bildkompositioner och innehållsliga teman i hundra förstasidesartiklar inklusive pressfotografier från tio svenska dagstidningar under en novembervecka 1955. De finner att tidningarna interagerade med samhällets institutioner i att skapa ett svenskt konsensussamhälle, som sedan 1930-talet kommit att bli synonymt med begreppet "folkhemmet". Under 1950-talet menar Olsson, Ekecrantz och Ester Pollack att detta samhällsbygge kulminerade, både symboliskt och reellt.[3]

Ett exempel är hur ett stort antal artiklar om vägbyggen och broinvigningar kan sägas symbolisera det "hus" eller "hem" som byggs och inreds åt svenskarna.[4] Ett annat är att människor på bild i de undersökta artiklarna ofta förekommer tillsammans, i form av grupper som deltar i invigningar, möten eller föredrag och i form av personer som samtalar med varandra.[5] Olika individer och skikt i samhället kan i en artikel dessutom föras ihop till ett gemensamt sammanhang med journalister som direkta eller indirekta samtalsledare. Genom text och bild har journalistik generellt en möjlighet att göra situationer och händelser "metaforiskt laddade", konstaterar Olsson. På så vis kan det som journalister rapporterar om under 1950-talet bidra till att "folkhemsmodellen konstrueras symboliskt".[6]

Bidragen i *Nittonhundrafemtiofem* talar visserligen om nyhetsjournalistikens roll för folkhemskonstruktionen, men under 1950-talet kunde en "nyhet" mycket väl presenteras i reportagets form. Det visar inte minst Barbro Alvings reportageserier från världshändelser som 1930-talets spanska inbördeskrig och Ungernrevolten 1956. Iakttagelserna om hur "folkhemmet" konstruerades är därför tillämpbara på journalistik inom båda genrerna.

Vad var det då som utmärkte nyhetsmediernas representation av folkhemmet under 1950-talet? För novemberveckan 1955 identifierar Ekecrantz, Olsson och Pollack ett antal drag: Utöver att olika parter i samhället arbetar gemensamt finns en stark framåtanda. Ordet "nu" återkommer i olika konstruktioner för att markera vilka framsteg som har uppnåtts gentemot "förr". Man blickar dessutom vidare, mot ytterligare förbättringar på olika områden. Ett antal frågor eller problem presenteras, men alltid tillsammans med "lösningar".[7] Dessa tillhandahålls av samhällsföreträdare i symbios med medierna: "Tidningen ställer sig på jämbördig fot med olika myndigheter eller politiska organ och dryftar tidens sociala och politiska frågor. För att bidra till samförståndet ordnar och leder redaktioner (chefredaktörer) samtal mellan andra ansvarskännande institutionsföreträdare. Journalisterna gör studiebesök i reformbyråkratierna och berättar om tjänstemännens bestyr med det ena och andra."[8] "Faror" och "hot" förekommer, men de hänförs oftast till utlandet, framför allt i forn av det kalla kriget.[9] Även inom "folkhemmet" finns hot, som dock är av hanterbar karaktär. De kommer från kriminella eller från människor som "bara" är udda, och som måste påverkas till anpassning.[10] Eller, som Olsson formulerar det: "Det outtalade men tvingande budordet löd: svenskar – integrera er!"[11]

Den enskilda reportern får i detta sammanhang rollen som förbindelselänk mellan läsekretsen och omvärlden; reportern blir kittet som sammanfogar konstruktionen av ett "folkhem" med landets invånare. Journalistikforskaren Martin Conboy talar mer allmänt om "interpretative communites", dit läsare bjuds in för att dela en gemenskap där vissa värderingar antas vara givna.[12] Medieretorikern Bengt Nermans motsvarighet är att den journalistiska texten blir ett "socialt rum", där journalisten och publiken kan vistas och dela tolkningsram.[13] Denna funktion, menar jag, kan uppnås genom att texten inkluderar

ıg i Norrland: der. Tidigare hade privata företagare Forts. sidan nio, spalt fem.

ORRBOTTENSFAMILJER LEVER PÅ BARNBIDRAG

Överskott på arbetare fryser inne

Från Dagens Nyheters utsände BARBRO ALVING

LULEA, fredag.

Ta en Norrbottensfamilj med 14 barn under 16 år — jodå, det finns. Den lyfter 910 kr. i kvartalet i barnbidrag. Så mycket kontanta pengar har den kanske aldrig haft i sin hand på en gång. Det är helt förträffligt och kan betraktas som en av de bästa samhällsåtgärder som vidtagits.

Såtillvida. Men saken har en annan sida. Norrbotten har överskott på arbetskraft och drömmer om industrier — men när det kommer

Forts. sidan tre, spalt ett.

ande pojke med huskatt — den idylliska synen kan man möta i snart sagt varje Norrlandsstuga.

Vapentjuv fri på förhörsfint

Från Dagens Nyheters utsände medarbetare

AVESTA, fredag.

Välfärdssamhället öser pengar över barnfamiljer samtidigt som människor går arbetslösa. Detta beskrivs med ett myndighetsperspektiv som en dålig affär för samhället genom att överskottet på arbetskraft "fryser inne". Foto: Dagens Nyheter.

en tilltalad läsare i den samhällsbild som målas upp. Mekanismen fungerar då oberoende av om reportern är synlig som ett "jag" i texten eller inte.

I ett reportage där reportern både inkluderar läsaren i ett "vi" och uppträder synligt på plats möter vi en klassisk reporterroll. Reportern blir här *läsarens ställföreträdare* eller läsarens guide i reportagemiljön. Få svenska tidningsreportrar personifierar denna roll tydligare än Barbro Alving, en av 1900-talets mest kända svenska reportrar.

Bakgrund: Barbro Alving

Barbro Alving (1909–1987), känd under signaturen Bang, var inledningsvis anställd som reporter på veckotidningen *Idun* och från och med 1934 på *Dagens Nyheter*. Där stannade hon tills hon 1958 sa upp sig i protest mot att chefredaktören Herbert Tingsten propagerade för en svensk atombomb. I stället tackade hon ja till en tjänst på *Vecko-Journalen*, som hon redan medverkat i med kåserier under pseudonymen "Käringen mot strömmen". Hon blev sedan kvar på *VJ* fram till pensioneringen 1973. Under hela sin verksamma tid var hon också en flitig radioröst samt medverkade i ett antal tidskrifter.[14] I dag är det Bangs reportage, kanske i synnerhet utrikesreportagen, som oftast omtalas.

Med ett skrivet reportage menas en journalistisk text som tillåts vara mer personlig än nyhetsartiklar. Genredefinitioner brukar framhålla att texten ska bygga på vittnesmål, i första hand reporterns egna, och att innehållet delvis ska återges i berättande i stället för informerande form, som i nyhetstext. Inslag av mimetisk (scenisk) framställning hör till genrekriterierna, det vill säga ett reportage måste

***Figur 1:** Regisserad verklighet*

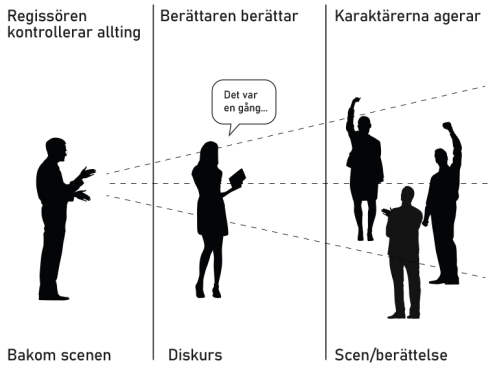

Ett reportage kan förstås som "regisserad verklighet" där den skrivande reportern blir en "regissör" som väljer hur en viss verklighet ska representeras och hur ett samspel ska ske mellan en berättare, ibland en "berättande reporter", och karaktärer som agerar, ibland reportern som karaktär i form av en "upplevande reporter".

***Figur 2:** Afferent perspektiv 1*

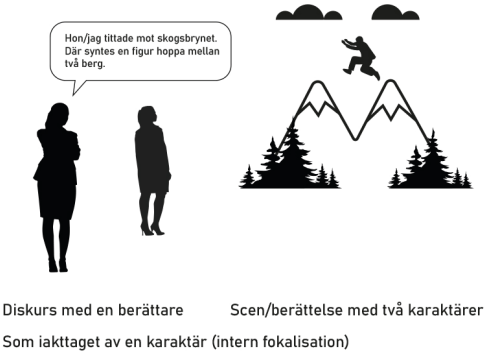

När den upplevande reportern syns i texten som ett betraktande "jag" (personen i mitten) blir perspektivet afferent, det vill säga alla människor och händelser iakttas utifrån. Den berättande reportern (personen till vänster) klär iakttagelserna i ord.

ha en "upplevelsekaraktär".[15]

Till Bangs mest kända texter hör reportage från de olympiska spelen i Berlin 1936, spanska inbördeskriget 1936–1937, finska vinterkriget 1939– 1940, Hiroshima 1948, Ungernrevolten 1956, Eichmannrättegången i Israel 1961, Vietnam 1967 och Prag 1968. Men inte bara utrikesreportagen utan även "myten Bang" har levt vidare i bilden av en "världsreporter" som på samma gång skrev personligt, underhållande och med engagemang. Och parallellt med den: i bilden av en kvinnlig reporter som slog sig fram på utrikes- och krigsreportagets traditionellt manliga domän, som gick på krogen, drack och rökte med de manliga kollegorna och som inte var rädd för att utsätta sig för strapatser och direkt farliga situationer. När hon ville åka till inbördeskrigets Spanien försökte till exempel chefredaktören hindra henne för att uppdraget ansågs för riskabelt, men hon åkte ändå.[16]

Kristina Lundgren skriver i sin avhandling *Solister i mångfalden* att hon som forskare blev tvungen att distansera sig från sin egen och den gängse bilden av "denna mytomspunna kvinna, som inför millenniskiftet av flera utnämndes till en av vårt sekels största journalister i Sverige. Under tiden har mytbildningen kring henne växt och delvis sanktionerats genom utgivningen av brev och dagböcker samt återutgivningen av hennes kåserier."[17]

Lundgren undersöker bland annat Bangs stil från olika perioder av hennes skribentbana och i olika typer av texter. Hon finner att Bang, under den inledande tiden som veckotidningsjournalist vid *Idun,* blev uppskattad för en stil kryddad av ironi, kontraster, etablerat såväl som nyskapande bildspråk samt retorisk slagkraft. Inte minst utvecklade Bang ett tydligt etos genom en framträdande reporterroll i sina texter. Denna stil behöll hon när hon blev utrikes- och allmänreporter på *Dagens Nyheter.* Lundgren menar att Bangs texter med tiden fick ett större allvar, från och med att hon konfronterades med lidandet bland spanska inbördeskrigets civila offer. Hon pendlade sedan mellan å ena sidan att fastna i sina egna, den uppburna världsreporterns schabloner – där ironiska vändningar var ett kännetecken tillsammans med "det klarögt

***Figur 3:** Efferent perspektiv inom en scen*

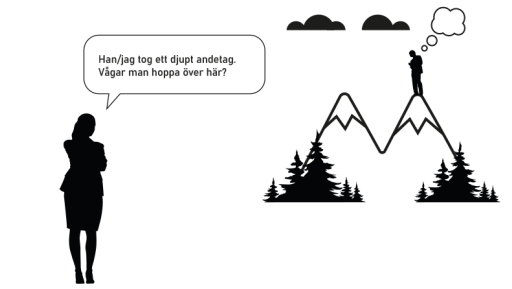

Vid ett efferent perspektiv klär berättaren (personen till vänster) i ord vad den upplevande karaktären (personen till höger) tänker för sig själv. När detta sker i tredje person får läsaren inblick i hur någon annan än reportern tänker och känner.

***Figur 4:** Efferent perspektiv utan en scen*

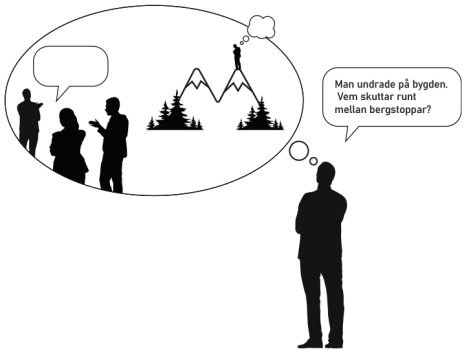

Med hjälp av så kallad reflektorisering kan berättaren skapa en illusion av upplevande karaktärer. Karaktärernas åsikter tycks här "eka" i berättarrösten. Då uppstår en variant av efferent perspektiv utan samband med en scen där något faktiskt händer.

respektlösa tonfallet" – å andra sidan ett djupt känt, personligt engagemang.[18]

Medan Bangs utrikesreportage har studerats och kommenterats i både vetenskapliga och andra sammanhang är hennes stora inrikesproduktion inte lika uppmärksammad. I denna artikel undersöks en inrikes reportageserie som Bang skrev 1951, under en rundresa i Norrland. Hon var då ett väletablerat namn bland tidningsläsarna och samtliga åtta artiklar i serien "puffades" på *Dagens Nyheters* förstasida.

Att krig och andra dramatiska skeenden utomlands väcker en utsänd reporters engagemang är kanske vad man kan förvänta sig. Men hur ser reporterhållningen och engagemangskonstruktionen ut när miljön för reportagen är svensk landsort? Vilken sorts människor väljer Bang att berätta om när hon är på hemmaplan och hur nalkas hon dem i sina texter? Till sist: På vilka sätt representeras "folkhemmet" i Norrlandserien?

Bakgrund: narratologiska begrepp

För att undersöka hur bilden av Norrland, norrlänningar och folkhemsprojektet konstrueras i reportageserien "Bang i Norrland" använder jag en narratologisk analysmodell. Den har satts samman av diskursnarratologiska och kognitionsnarratologiska begrepp samt begrepp hämtade från min doktorsavhandling i litteraturvetenskap.[19] Här förklaras modellen i korthet. Till vissa av nyckelbegreppen återfinns en teoretisk bakgrund i fotnoter.

Först till de diskursnarratologiska begreppen. Grundläggande bygger diskursnarratologi på antagandet att en *berättelse* är en berättares representation (en viss form) av en *historia* (ett visst innehåll) och att det går en tydlig skiljelinje mellan *berättare* och *karaktärer*. I ett reportage berättat i första person skiljer jag i kommande analyser mellan en *berättande reporter* och en *upplevande reporter*. Den upplevande reportern är en av flera karaktärer och den som är på plats i berättelsens scener. Den berättande reportern är den som i efterhand klär den upplevande reporterns upplevelser i ord. Berättaren kan också återge händelseförlopp samt reflektera och kommentera, ibland genom att vända sig direkt till läsaren. De två

reporterinstanserna motsvarar Dorrit Cohns indelning av jaget i ett *berättande jag* och ett *upplevande jag*.[20] Vidare använder jag begreppen *mimetisk framställning*, för en scenisk framställningsform som synliggör hur karaktärer, bland andra en upplevande reporter, agerar och upplever det som händer, och *diegetisk framställning*, för en framställningsform där en scen saknas och berättaren ensam för ordet.[21]

I min analysmodell kompletterar jag berättare och karaktärer med en tredje instans, en *regissör* som delvis motsvarar det narratologiska begreppet *implicit författare*.[22] Regissören ska förstås som den som skapar texten genom att dels göra ett urval ur ett innehåll hämtat från verkligheten, dels välja form för hur detta innehållsurval presenteras. Bakom regissören finns ytterst den skrivande reportern.[23]

Det centrala i artikelns analyser är berättarperspektivet. Vems blick inbjuds läsaren att dela? Är det reporterns utifrån betraktande blick (här kallad *afferent perspektiv*) eller är det de skildrade människornas inifrån upplevande blick (här kallad *efferent perspektiv*)?[24] Och i det senare fallet: Vem tillhör det efferenta perspektivet, myndigheter eller enskilda norrlänningar?

Jag har tidigare utvecklat en teoretisk modell över hur en reporters *professionella (kontextuella) engagemang* omsätts i ett *narrativt (textuellt) engagemang* i reportagetext.[25] Det narrativa engagemanget, det vill säga det engagemang som texten kommunicerar, kan delas in i *narrativ inlevelse* och *narrativ medkänsla*.[26] Med narrativ inlevelse ska förstås att läsaren erbjuds att dela de upplevande karaktärernas *deiktiska centrum*, Käte Hamburgers beteckning för karaktärernas *här och nu*.[27] Narrativ inlevelse hör därmed ihop med berättelsens strukturer. Med narrativ medkänsla ska förstås att en upplevande eller berättande reporter explicit uttrycker medkänsla eller sympati med någon av (de andra) karaktärerna, alternativt att texten implicit förmedlar medkänsla eller sympati med en karaktär. Detta begrepp är delvis stilistiskt konstruerat.

Inlevelse, att känna *med* någon, kan förmedlas oberoende av om läsaren känner sympati för en person eller inte. Det är fullt möjligt att texten erbjuder inlevelse i till exempel en mördares tankar, bara berättarperspektivet är internt (efferent perspektiv). Medkänsla/sympati, att känna *för* någon, innebär att läsaren erbjuds att tycka synd om eller sympatisera med någon utan att nödvändigtvis föreställa sig den personens situation. De två formerna av det narrativa engagemanget kompletterar varandra, samtidigt som de också kan förekomma parallellt.

Begreppet *intressefokus* hämtar jag från Seymour Chatman. Det är en variant av narrativ inlvevelse utan samband med berättelsens strukturer och det kan användas där läsaren erbjuds att dela intresse men inte perspektiv med en karaktär i berättelsen.[28] I ett reportage kan detta ske genom att den upplevande reportern bekymrar sig för hur det ska gå för en person, varpå reporterns intresse för personen förmedlas till läsaren.

De nyare forskningsfälten *kognitiv narratologi* och *narrative empathy* har en betydligt bredare teoretisk bas än diskursnarratologi. Inom dessa försöker man ringa in vad berättelser och berättande är, hur berättelser uttrycks och hur människor reagerar kognitivt på olika sorters berättelser och berättande. Många inriktningar inom dessa två paraplybegrepp ägnas främst åt relationen mellan text och läsare. Den som i stället vill undersöka tekniker för att berätta kan dock här även finna berättarstrategier som kompletterar de narrativa strukturer diskursnarratologin synliggör. En sådan har av Monika Fludernik döpts till *reflektorisering*.

Berättarperspektiv är som grundregel knutna till scener, eftersom det bara är i en scen som någon kan ”se” eller uppleva något; det är bara i en scen som läsaren kan tycka sig vara på plats. Men med hjälp av reflektorisering kan berättaren skapa en illusion av upplevande karaktärer. Då uppstår en variant av efferent perspektiv utan samband med en scen, och detta kan identifieras med hjälp av stilanalys.[29] Berättaren tycks här själv anta en karaktärs perspektiv genom att låna en individs eller grupps ordval för att uttrycka en sorts allmän mening. Resultatet blir att dessa karaktärers tankar eller känslor tycks ”eka” i berättarrösten. Fludernik talar om en ”pseudo-muntlighet”, ”pseudo-orality”.[30]

Till sist vill jag nämna berättarstrategin *tellability*, på svenska *berättbarhet*. Den gällde ursprungligen

BOSKAP BAS FÖR FRAMTIDA FÖRSÖRJNING

Landshövding ...

(Forts. från sidan 1)

Pionjär fann vild vinbärsbuske som löst problem i kalla bygder

Landshövdingen kan peka på fler. Lösning håller också på att vandra, ja i Västerbotten. Kajsorna trängde sig på kajsorna vid Västerbottningsgatan, de bygger bo i skorstenar och tornen. Kolltrasten drillar här, det har den lärt gärna förut. Steg för steg utvidgar naturen sitt område och sjunkande planer med de här nordliga hygienen.

Västerbotten blir vackrare!

Ja, västerbottningarna har fattat vinken. Saken har två sidor — både för bra, och både ointryttan. Den ena är den estetiska. Sommartid syns det bäst, men även vår kan man genom buskarnas mjuka snöknoppar och framkvistallarnas glittrar i allmänna grenverk ana sig till den förändring som detta landskap genomgår. Västerbotten har på de senaste 25 åren nästlingtid ändrat fysionomi: i varmaste kommun — så här som på Holmön, där det näppeligen går att

13.000 odlare i rekordförband

Underskåningen avsatte som sagt sitt kjolle per skolåren och en handbok till Norrlandsmönstrens vägledning från rikets ovriga ledning — det var då som hövdingen Rosie blev ord och satte i väg ut i länet med experter, som höll föredrag och hölldes trädgårdsföreningar.

Till en början visade det sig lättare att få västerbottningen att odla grönsaker än att spära dem — berättar rektor G. Malmros vid Vindelns lantmannaskola —, men så kom offerdalaren med dorm vårdtips kampanj för mutproduktion. 25 kronor fick var och en som anlade sin ett kökssvinland vårt namnet — och inom den första årsperioden hade man 3.127 land på minst 200 kvm, 27.000 äppelträd, 17.500 krusbärsbuskar, 20.000 vinbärsbuskar. Och både hälft som utställningar, 170 kan:er och 1.120 föreläsningar! Nu är antalet buskar och träd givetvis mycket större — bara under förra året tillkom 5.500 äppelträd och över 8.000 bärbuskar, förutom alla dem som man inte kunnat hålla statistiken över på. 1926, första verksamhetsåret, hade man samma 3.977 personer i förbundet — nu har man nära 13.000, vilket är det största i landet och innebär en ökning bara under 1926 med 943 odlare!

Berömda busken "Erbäckiki"

Vinbärsbuskar, var det. I samma anslutning vill man gärna ge en ros åt Norrbotten, närmare bestämt åt Tornedalen, där man kan notera en av de främsta och intressantaste pionjärerna på det här området. Och inte bara på det här. Odlaren Svante Snell uppe i Erbäckiki har en annan specialitet också, till hörande

SUNDBYHOLM
Pensionatet
håller i öppet
DJURENS VÄRLD

Till vänster forskar rektor G. Malmros vid Vindelns lantmannaskola i jordbrukare Svante Snell i Tornedalen med ventsvation av ett

Landshövding Eliaf Lindberg med sin lilla skyltsterlig — eldarplantor — på residenset i Umeå.

Front mot folkfesttävling

Detta är alltså något som landshövdingen vill skall falla länet till — inte det finns en sak som han vill skall komma bort. Det är förställningen, åtskallet i två riktningar, att man här rör sig på fattigdomens, kåkbons, de små och flyttra förhållandenas område i riket. Det har funnits tider när det var så och när det också var nödvändigt att finla bestämt landsbobors uppmärksamhet på hälsplåtarbete av skilda slag här uppe. Det är också vad hr Lindberg med stor kraft understryker, inte så om längre, in-

konsum
inga linga
svinge tinga
oxbringa
"rimmad"
OXBRINGA
kg 2:70
Köttben
att koka till buljong
kg 0:60
Stockholmskorv
den goda konsumkorven
Falukorv kg 4:50
Kokt mellanrost kg 0:50
Bräckkorv kg 3:20
Isterband kg 4:10
kalvsylta kg 4:50
polsa kg 1:90
blodpudding kg 2:10
Vitkål kg 0:45
Rödkål kg 0:55
Grönkål kg 0:80
Kålrötter kg 0:32
Morötter kg 0:55
Jordärtskockor kg 0:85
Italiensk Blomkål kg 1:80
JONG
rotsaker och grönt ger god måttande soppa
Potatissoppa på Jong:
KONSUMKOCKENS VALLAGÅDE
ärter med fläsk kr 1:60
vitbönsoppa kr 1:50
gröna ärter (gott till isterband) kr 0:85
bruna bönor (utmärkt till falukorven) kr 1:50
kornkaka kr 2:60
ugnspannkaka kr 1:90
ringrynskaka kr 1:60
Björnekulla Lingonsylt
½ glas 400 g 1:35
Kilusprotten i olja
125 g 0:95

Norrländningarnas hygien-, mat- och läsvanor läggs under lupp när landshövdingar, rektorer, distriktsläkare, odlingspionjärer och folkbildningskonsulenter grubblar över hur Norrland ska fås att passa in i "folkhemmets" gemenskap. Foto: Dagens Nyheter.

muntligt historieberättande och innebär att ett innehåll och/eller en form används för att ge intrycket att något verkligen är värt att berätta.[31] I Bangs språk är den ett viktigt inslag som bidrar till att knyta läsaren tätare till berättaren och hennes värderingar.

För att analysen inte ska stanna vid konstateranden om perspektiv och röster i de undersökta texterna avser jag att tolka vilka värderingar som stilmedlen och de narrativa konstruktionerna förmedlar. Jag tar då hjälp av medieretorikens fokus på att söka efter öppna och dolda budskap i journalistik.[32] Här kommer jag även att väga in innehållsaspekter som vilka människor och sakfrågor reportagen lyfter fram.

Stilfigurer som återkommer i analyserna är *allitteration* (när den eller de inledande bokstäverna upprepas i ord efter varandra), *assonans* (när en vokal upprepas i ord efter varandra) och *stegring* (när några ord upprepas eller räknas upp med ökande eftertryck). Även dessa används av Bang som ett sätt att engagera läsaren för texternas budskap.

Materialet

Reportagen i "Bang i Norrland" publicerades i *Dagens Nyheter* i oktober och november 1951 och tillkom efter reporterns besök i Haparanda, Luleå, Skellefteå, Umeå, Örnsköldsvik och Härnösand. De åtta reportagen handlar om tullens och polisens arbete i Tornedalen; hur Haparanda förbereder sig för de många besökare som väntas i samband med sommar-OS i Helsingfors 1952; kampen mot tuberkulos i Norrbotten; arbetslöshet, arbetskraftsöverskott och behovet av infrastruktursatsningar i Norrbotten; en cykelburen

distriktssköterskas vardag i Västerbotten och kravet på tjänstebil för sköterskorna; skåningar som valt att bo och arbeta i Norrland; hur inplanteringen av lövträd, nyttoväxter och foderväxter förändrat Västerbotten samt till sist hur bokläsandet ökar bland lägre samhällsklasser i Västernorrlands län. Samtliga artiklar försågs med puffar på förstasidorna.[33]

Jag undersöker artikelserien som helhet utifrån aspekterna: människor i texterna, reporterroll och berättarröst, narrativ inlevelse och narrativ medkänsla. Iakttagelserna prövas mot värderingar knutna till den bild av det svenska "folkhemmet" som tonar fram i antologin *Nittonhundrafemtiofem*.

Reportagens människor: "det goda samhällets" företrädare dominerar

Människor i Norrlandsserien presenteras inom vissa givna sammanhang och blir till talespersoner eller representanter för att belysa olika sakfrågor. I Bangs äldre reportage är de flesta anonyma, även de som intervjuas, men här framträder människor ofta med sina namn, dock inte på ett jämställt eller jämlikt sätt. Så är det i första hand vad man brukar kalla "elitpersoner" som förses med både för- och efternamn. Hit hör två landshövdingar, en tullförvaltare, tre läkare, en tandläkare, en adjunkt, en källarmästare, två rektorer och en apotekare. Av dessa är endast en, den ena läkaren, kvinna. Värt att notera är att i samma artikel som den kvinnliga läkaren presenteras som "doktor Sigrid Nygren" får textens huvudperson, distriktssköterskan, nöja sig med förnamnet och kallas "syster Göta" (den 15/11).

På lägre samhällsnivå, men ändå som representanter för myndigheter, förekommer två "konstaplar", en "gränsöveruppsyningsman", en "lantmätare", en "planeringsexpert", en "fattigvårdskonsulent", ännu en sjuksköterska, flera bibliotekarier och en "studiekonsult" – den sistnämnde inte från någon myndighet men väl från bildningsförbundet ABF. Bortsett från sjuksköterskan och en av bibliotekarierna är alla män, varav några presenteras med enbart efternamn och andra med både för- och efternamn. Sköterskan får även denna gång enbart ett förnamn, "syster Alma" (4/11).[34] Därtill kan läggas en odlingspionjär, en "fru", tre skogsarbetare och en "kocka", som förses med kompletta namn men, med undantag för odlingspionjären, endast nämns i någon mening vardera.

Kvinnor dyker även upp som exempel på mödrar i storfamiljer, mödrar till tuberkulossjuka män och patienter som får hembesök av syster Göta. Samtliga dessa saknar namn helt, trots att Bang kommenterar deras livssituation och trots att de i ett par fall förekommer på bild tillsammans med sina barn, även dessa utan namn (den 4/11 respektive den 15/11). Män som förekommer utan namn är antingen patienter till syster Göta eller skogsarbetare.

Sammanfattningsvis får män oftare namn än kvinnor och människor ur högre samhällsklasser oftare namn än de ur lägre klasser. Totalt sett kommer nästa alla som namngivits och samtidigt får ett större utrymme från gruppen "elitpersoner" och de företräder, direkt eller indirekt, instanser i samhället som på olika sätt arbetar för norrlänningarnas bästa: de vill minska den olagliga smugglingen; förbättra hälsan för sjuka: förbättra äldrevården och socialvården; förbättra ungdomars utbildning samt människors matvanor och läsvanor och förbättra Norrbottens infrastruktur. Kort sagt: de företräder alla "det goda samhället."

Reporterrollen och berättarrösten: ett "folkhems-vi" alstrar samförstånd

Bangs upplevande reporter söker upp personer hon vill få information av och intervjuar dem. Svaren återges dock endast undantagsvis i form av direktcitat. Trots att många människor möter läsaren i reportageserien kommer nästan ingen till tals med sina egna ord. De två landshövdingarna får uttala sig vid varsitt tillfälle, en av läkarna, en tulltjänsteman och ABF-konsulenten vid varsitt tillfälle, men i övrigt bäddas information och åsikter från källorna i stort sett in i berättarens röst. Ett exempel:

> Och i det sammanhanget bör tullförvaltare Gunnar Josefsson i Haparanda få ett ord med i laget om den bofasta befolkningen här uppe. Tornedalen har av allt som har sagts och skrivits efter kriget fått en ganska dålig klang, säger han, men det är knappast rättvist mot gårdarnas folk. Det

Tre legendariska svenska 1900-talsreportrar: Marianne Höök, Barbro Alving och Astrid Ljungström (foto: Anders Engman).

> är klart att smuggling och dylikt är frestande i en gränstrakt mellan två länder där en vara kanske är dyr och oåtkomlig i den ena, billig och lättåtkomlig i den andra. Men befolkningen här uppe är inte *en bit sämre* än på andra håll; det är *säkerligen samma procent mellan de strikt laglydiga och de som fifflar* här som i andra gränstrakter. (28/10, mina kursiveringar.)

Den andra meningen uttrycker troligen vad tullförvaltaren har sagt men åtminstone andra delen av meningen skulle kunna vara fritt omformulerad av berättaren. Trots sin form av *fri indirekt diskurs* skulle vidare den tredje och fjärde meningen både till innehåll och delvis språk (se mina kursiveringar) kunna härröra från berättaren.[35] Om en tulltjänsteman uttalar sig strikt i tjänsten – vilket rimligen är hans funktion här – skulle han antagligen inte jämföra laglydigheten mellan människor i olika områden och inte heller använda ”fifflar”, ett ord som tycks sätta upp en gräns mellan ”oss”, präktiga medborgare i folkhemmet, och ”dem”, lite lagom udda men inte särskilt farliga personer. Den främsta anledningen till att jag uppfattar detta som berättarens ordval är dock att det stilistiskt inordnar sig i berättarens formuleringar genom hela reportageserien (familjära, lite klämkäcka, kryddade med ironi). Min slutsats blir att tullförvaltarens åsikt utan synlig gräns övergår i berättarens kommentar.

I Norrlandsseriens sista reportage träffar den upplevande reportern en kantor, tillika bibliotekarie, och berättaren utlovar: ”Kantorn Elof Jakobsson uppe i Edsele kan här lämpligen få ordet.” (30/11). Detta löfte infrias dock aldrig. Lite bakgrundsfakta noteras tillsammans med en kommentar om varför ett nytt bibliotek kunde bli verklighet: ”Så spänstade kyrkostämman upp sig och staten gav ett handtag.” Kantorns egna ord tar sig aldrig igenom berättarens stämma. I stället skapar berättaren ett samförstånd med läsaren via ironi (”spänstade upp sig”) och en hänvisning till den hjälpsamma staten.

Kristina Lundgren kommenterar i sin avhandling att Bang, med början i en reportageserie från USA 1940, inte på samma sätt som tidigare återgav vad människor hade sagt utan tillät sig att också eller

enbart tolka dem; under 1940-talet prövade hon i vissa artikelserier att vara mer av kommentator och mindre av iakttagare och rapportör. En förklaring, menar Lundgren, skulle kunna vara att Bang, i rollen som "flygande reporter", hade "vuxit ur den gamla yrkesrollen".[36]

I sina mest kända reportage – från krig och invasioner men också från kungliga tillställningar som bröllop, kröningar och jordfästningar – kan Bang beskrivas som "de stora ögonblickens uttolkare". Texterna domineras av ett fokus på " här och nu", och rikliga berättarkommentarer får funktionen att förstärka fokus på vad den upplevande reportern bevittnar.

I Norrlandsserien skymtar en upplevande reporter endast här och där i texterna, som till stora delar berättas med diegetisk framställning. En sådan narrativitet resulterar i berättarens ökande makt och utrymme, såväl på den upplevande reporterns som på de andra karaktärernas bekostnad. Där texten ändå återges med mimetisk (scenisk) framställning dominerar ett afferent utifrånperspektiv, och det hör till den besökande reportern som för läsaren blir en guide i reportagemiljön. Ett exempel är när den upplevande reportern ska följa syster Göta på cykel genom ett vintrigt Norrbotten. Det snörika landskapet, patienterna som får hembesök liksom den lika effektiva som empatiska sköterskan iakttas av reportern, som självironiskt och med berättarens pregnanta bildspråk även tycks betrakta sin egen uppenbarelse: "Innan dagen är till ända ser man ut som ett norrsken i synen av piskande snöblåst och är täckt av rimfrost som en gammal hyrkusk." (15/11)

Bang brukar bland annat framhållas som exempel på "personliga" reportrar. Frågan är vad det betyder. I hennes krigsreportage och utrikesreportage från dramatiska skeenden syns en upplevande reporter som blir personligt berörd av den verklighet hon konfronteras med. När hon är i Helsingfors under finska vinterkriget 1939 skriver hon om förödelsen efter sovjetiska bombanfall:

> Detta är ett bombardemang som i fasa och effektivitet övergår vad jag någonsin sett i Madrid och Barcelona. […] Synen av de väldiga svarta dödsfåglarna utan föregående varning blev människorna för stark […] Fönsterglas rasade över människornas huvud när de sprungo. Många av dem som kastade sig ner på perrongen på Centralen när flygmaskinerna flög tätt ovanför var mödrar som klängde sig över sina barn för att skydda dem."[37]

Från den sovjetiska inmarschen i Budapest 1956 sammanfattar hon sina intryck: "Man kunde ge tusen detaljer, man kunde också sammanfatta: hela Budapest skriker ut sitt vittnesmål att ryska tanks brassat på för fullt var som helst och överallt vid minsta provokation."[38]

Men även då sammanhanget är mer lättsamt kan reporterns upplevelser och personliga känslor i stunden återges med ett efferent perspektiv. Ett exempel på det sistnämnda från senare datum är när reportern är på plats i publikhavet då Ingemar Johansson vinner VM i tungviktsboxning 1959:

> Ingen människa kan förneka det: En kväll som denna har en rå storhet, en brutalitetens magnificens. [...] Ett amerikanskt sällskap i aftondräkt bars som på en våg av tumultet fram till mig. De hugger tag i mig och frågar andlöst: You are Ingemars aunt, aren't you (de har väl sett mig i den johanssonska presskohorten tidigare). Nej, jag är inte Ingemars moster, eller faster. Det är ett bittert ögonblick.[39]

Detta skrevs alltså åtta år efter reportagen från Norrland. Förklaringen till känslouttrycken kan vara att det också här är ett stort ögonblick som fångas, ögonblicket då Johansson skriver svensk idrottshistoria.

I Norrlandsserien saknas "stora ögonblick" liksom scener där reportern mer varaktigt blir personligt berörd. Eftersom den upplevande reportern inte heller på andra sätt syns lika direkt i texterna kan man undra om dessa reportage är lika personliga som de exempel jag just lyft fram. Mitt svar blir: delvis. Det personliga finns kvar men kan nu främst knytas till den berättande reportern, det vill säga till ett personligt tilltal. Berättaren nöjer sig inte med att kommentera upplevelser, hon blir berättelsens motor. Därmed uppstår en förskjutning i berättelsekonstruktionen från den upplevande reportern och mimetisk fram-

ställning till den berättande reportern och diegetisk framställning.

Man skulle kunna säga att regissören använder berättaren för att dramatisera, ironisera, utropa och ibland ge uttryck för intervjupersonernas perspektiv (mer om det sistnämnda i nästa avsnitt). På så vis utnyttjas berättarrösten för att uppnå en rad effekter. Ett exempel är när vi får veta att en inplanterad vinbärssort är mycket uppskattad: "det är inte minst tack vare den som de norrländska bondhustrurna, som inte hinner ränna omkring ute i *bä*rmarkerna, nu har *b*uskar inom *b*ehändigt plockhåll." (22/11, mina kursiveringar.) Här märker vi å ena sidan funktionen som kommentator; berättaren kommenterar nyttan med att vilda vinbärsbuskar kunnat göras till trädgårdsväxter. Å andra sidan använder den berättande reportern ett lättsamt, kåserande tonfall ("ränna omkring ute i bärmarkerna ") för att vädja till samförstånd med sina läsare och, i ett nästa led, erbjuda dem en möjlig inlevelse i bondhustrur, som antas vara upptagna av allehanda viktigare sysslor än att leta efter bär i skogen. Allitteration och assonans (kursiverade av mig) kan på ett subtilt sätt ytterligare knyta en läsare till vad berättaren har att framföra.

Ibland finns en sorts "allmän mening" inbäddad i berättarens stämma:

> Vi bromsar upp vid järnvägsstationen där konstapel Dunder fick sitt polislivs största chock, och det är på ett oväntat sätt en rätt märklig historia. Det var när han för en tid sedan för första gången på sina tretton tjänsteår måste använda batong mot en människa! Det var en elegant finne, som smet av tåget med besvärande mycket pund och dollar och svenska kronor på sig och sedan haffades och slogs rejält. Hans attityd var inte den vanliga. Man skulle ju annars kunna tro att Tornedalen med sin trafik av smuggel och annat vore en våldsamheternas trakt, men så är i förvånansvärt ringa grad fallet.
>
> Fram till häromdagen, när den förut nämnde finnen togs under skottlossning, hade statspolisen enligt konstapel Dunder inte lossat ett enda skott sedan den kom till i Haparanda 1933. Med tullen förhåller det sig något annorlunda, men inte heller där trycker man på den sidan av saken. En åra i skallen får varje tullare räkna med lite då och då, men beskjutning förekom exempelvis bara en gång förra året. (28/10)

Avsnittet inleds mimetiskt men övergår redan i slutet på första raden i diegetisk framställning. Inom ramen för den ekar flera röster. Konstapel Dunder (utan förnamn och med ett efternamn som skulle han vara kollega till Kling och Klang i Astrid Lindgrens *Pippi Långstrump*) påstås ha fått "sitt livs största chock". Överdriften/hyperbolen ger associationen att vi nu kommer att få del av en god historia, rentav en skröna, snarare än en nykter verklighetsskildring. Detta intryck förstärks av berättarens kommentar om "en rätt märklig historia". Här förvandlar regissören den berättande reportern till en "historieberättare", någon som vet hur man väcker sin publiks förväntningar med hjälp av *berättbarhet (tellability*). När Bangs berättare signalerar till sina läsare att de ska få höra om något ovanligt och anmärkningsvärt är det just en sådan teknik som hon utnyttjar. Den blir ett av flera stilmedel för att stärka bandet till läsekretsen.

Efter kommentaren om "en rätt märklig historia" ställer en läsare troligen in sig på att få dela konstapel Dunders perspektiv. Ordvalet därefter är personligt, men förmedlar det verkligen konstapelns sätt att uttrycka sig? Underdrifter som "besvärande mycket" och "inte den vanliga" liksom slangord som "haffades" skulle knappast användas av en yrkespolis som blir intervjuad i sitt ämbete utan pekar snarare mot berättarens ordval.

Jag vill dock gå ett steg längre i min analys. Denna berättare styrs av en ytterst medveten regissör, som inte bara använder berättbarhet för att stärka bandet till läsaren utan även *reflektorisering,* berättarstrategin som kan ge sken av en allmän mening. Men det rör sig inte om attityder som är begränsade till platsen. I stället härmar berättaren uppfattningar som skulle kunna finnas bland "folkhemmets" tidningsläsare. Då blir tolkningen att historien handlar om en lite lagom fräck "bov" (uttrycket återfinns på ett annat ställe i texten) som utmanar gemenskapen i folkhemmet men "haffas" av en rådig polis. Sida vid sida med polisen arbetar modiga tullare, som inte räds att få en "åra i skallen". "Man skulle ju annars kunna tro"

EXPORTERA STÅL, INTE MALM

Fattigdom finns i Norrland, men rikedomen på skönhetssyner är större. Här Edefors. Till höger landshövding Oscar Lövgren, som håller länets trådar i sin hand från sitt sjukrum.

Bang i Norrland ... (Forts. från sidan 1)

Järnväg Luleå—Kalix aktuellt önskemål Väg till Norge 100 år gammalt projekt

till kritan och behövs folk så går det inte att få fram! De sitter — hur många skall man försöka komma underfund med — och trycker på sina osjälvständiga små jordbruk, och där kommer barnbidragen in i bilden i detta barnrikedomens län. De spelar säkerligen en roll i det norrbottniska mysteriespel som kan kallas den dolda arbetslösheten.

— Den svenska fattigdomen, den finns öster om Malmbanan och Luleå i Norrbottens län.

Lulelandshövdingen Oscar Lövgren är krasslig men okuvlig. Från sitt sjukrum på Sandträsks sanatorium, där han vistats ett par månader redan, hållee han ett öga på sitt län; inte så sällan kommer länsstyrelsens herrar uppåkande med problem i portfölj, och rätt som det är sätter landshövdingen själv åstad i bil till residenset. Av honom och därtill fattigvårdskonsulenten Carl Lindbäck, som har landsändans största samlade socialvårdserfarenhet, får man bilden av norrländska bekymmer och drömmar i dag.

De menar inte fattigdom i den äldre och råaste formen, den var som ständig och tärande inhysing i så många Norrbottensstugor förr. Högkonjunkturen rasar fram inte minst här uppe, standarden är en helt annan än tidigare. Men för det fattigaste Norrbotten är de bestämmande realiteterna desamma i dag som de alltid varit: jordbrukarens osjälvständighet, näringslivets bristsjukdomar och de väldiga barnskarorna. Det räcker med att endera vuxna parten blir arbetsoförmögen på ett knaltigt jordbruk med 10—12 ungar i stugan för att standardhöjningen skall smätta ner. Och 10—12 är ingenting som myndigheterna kommer störande med medalj för här uppe, då skulle de inte få göra annat.

När, för att ta ett punktexempel, barnbidragen infördes 1948 ådagalades att 42 procent — skriver fyndtolvå — av befolkningen i Pajala socken i Tornedalen var under 16 år! Och medan siffran på familjer med tre barn och flera för hela landet stannar på 11 procent skuttar den upp till det dubbla i Norrbottens kustbygd och till 27 procent i kustbygdens inland.

19 ättlingar i stugan

Men kan man sätta storvulna barnkullar på benen, så kan man också ta till storvulna problemlösningar, myndigheterna alltså. Det finns en mamma, till råga på allt rätt ung, i en gård någonstans här i krokarna som har 19 ättlingar i stugan, ja, ett par på sladden är visst barnbarn, 16 stycken var i skoläldern samtidigt, och gården låg avkrokigt, det blev en hel skolskjuts för bara den familjen. Det blev billigare och behändigare att flytta om hela huset och bilda skolhushåll med mamman som föreståndarinna!

Ett oförânkomligt faktum om fattigdomen kvarstår: Norrbotten tar fortfarande i anspråk den överlägsende delen av rikets anslag till skattetyngda kommuner, och av summan i fråga tar kommunerna öster om Malmbanan och Luleå 90 procent! Eller över 2,5 miljoner förra året, medan resten av detta mammutlân redde sig med mindre än 300.000. Men om detta är mecânjens fränsida, kan man vända på den med fattigvårdskonsulent Lindbäcks ord: Det är lättare att få 100 kr. till en behövande familj i Norrbotten än 10 kr. till motsvarande ändamål i Mellansverige.

Att Norrbottens socialpolitik är humanare och generösare än någon annanstans i landet torde också vara allmänt erkänt och talas om i olikartade tonfall så snart socialfolk râkas; bl. a. går man i täten med att ordna upp åldringsvården och har utsâllningen av de lättskötta sinnessjuka och kroniskt sjuka från det kryа klientelet på ålderdomshemmen redan klar.

Järnväg, industri, bättre differentierat näringsliv. Det är landshövding Lövgrens huvudtanke eller lät oss säga den drömda boten för förhållandena inom den norrbottniska tankeskola han företräder. Stambanan kom, enligt den uppfattningen, för långt in. Kustbygden gled som bas för ett differentierat näringsliv med småindustrier och starkt jordbruk ändå längre ut i isolering. Ett beslut om ostkustbanan och ett påbörjande av de två viktigaste etapperna Luleå—Kalix och Köpmanholmen ser landshövdingen som det mest trängande; som det nu är får man svårligen ut varor, bl. a. från Statens skogsindustrier, från november till maj, och hela Kalixbygden, som är påfallande vital, får dämma upp sin energi.

Rakblad i stället för tackjärn

Tar man sedan saken på längre sikt, och sikt i annan riktning, så spelas hela den stora Norrlandssymfonin upp — Norrbotten som framtidsland så länge järnet finns och har värde i världen.

Om 50 år torde enligt expertisen Norrbotten vara smart sagt det enda område i den västerländska världen som producerar högvärdig järnmalm. Och de inre delarna av östra Norrbotten är det enda stycke grund i detta land som har alla förutsättningar för en fulländig metallurgisk industri; där finns allt från mineraler och grafit till kalksten och vattenkraft (men ingen järnväg från Kiruna till Övertorneå). Och som landshövdingen säger medan han bladar i papper och sätter fart på folk i telefon från sin sjuksäng:

— När vi väl kommit så långt skall inte malmen brytas i massor för export; högförädling på platsen som ger mycket arbete och mycket pengar är den riktigare vägen. 200 kr. för ett ton tackjärn är bra, en miljon för ett ton rakblad är bättre!

Och så den sista kommunikationsfrågan, för denna, en som har en

Förlikningsman för skogsavtalen

Stiftsjägmästare Wesström har förordnats till förlikningsman för de fortsatta förhandlingarna om nästa års avtal för skogsbruket i Norrland och Dalarna. Han har hittills lett förhandlingarna som opartisk ordförande. De fortsätter den 13 november. 50.000 arbetare berörs av förhandlingarna, som äger rum mellan Föreningen skogsarbeten, domänverket och Inlandsverkens skogsarbetsgivarförening å ena sidan samt Skogs- och flottningsarbetareförbundet och RLF på den andra. RLF förhandlar endast beträffande skogskörslorna.

ner siffror som ligger i magnifik fullständighet och präktig inaktualitet i en källare någonstans. De kostar en halv miljon att plocka ihop.

Vilket mysterium? Enklast kan det uttryckas sålunda. Norrbotten har enligt både gängse uppfattning och statistik ett överskott på arbetskraft. Man talar följaktligen om behovet av industrier och annat för att ge folk arbete. Men när saken undersöks närmare så går det — enligt dessa sakkunniga — inte att få fram folk! Det finns inte folk att få på somarna, och numera går det knapert på vintrarna också. Saken har naturligtvis en hel rad orsaker, och måste ses i viss mån rikspolitiskt: i samma Norrbottensstad kan man finna ett litet överansträngt kanslì, där man knogar lokalt med rekrytering till småindustri, och den officiella arbetsmedlingens stora och välbemannade byrå, som dirigerar exporten av arbetskraft söder ut till mellansvenska industristäder, där det skrias.

Den dolda arbetslösheten

Ett par andra faktorer kan också plockas fram. Det är den dolda arbetslösheten, som man alltså nu skall försöka hejda genom att kartlägga. Folk sitter och trycker på sina små jordbruk utan full sysselsättning, men är inte anmälda som arbetslösa — mâhända i inte så få fall på den grunden att varenda bying som kravlar omkring i stugan avkastar 63 kr. i kvartalet.

Och till vuxen ålder hunna norrbottningar svärmär inte för ordnat heltârsjobb över huvud taget: man är van att rå sig själv, att arbeta i skogen de årstider och dygnstider som passar en bäst. Skogsbolagens tidigare personalpolitik var ju heller inte riktigt ägnad att skapa, klockartro till välsignelsen med arbetsdisciplin.

Hur som helst: en undersökning av alla de faktorer som vill till för att av Norrbotten skapa ett nytt Småland är uppenbarligen väl befogad. Det finns inget län i landet där man tuggar så mycket på ordet kanske som här uppe. Lantbruksnämndens fältarbetande män gör det också. Kanske är det ändå så att Norrbotten lämpar sig bäst för storindustri — med den utbyggda malmexploateringen i ett storartat perspektiv när tiden och bygden är mogen. Kanske är det i fråga om ungdomaflykten i själva verket mest överskottet som flyttar bort: har man 9—10 barn på gården så är det ju rimligt att åtskilliga söker sig åt annat håll. Under alla omständigheter och ur många synpunkter — för att citera hr Sander — är det av absolut vikt att här inte skapas ett vacuum, varken på folk eller kultur. Men att kategoriskt i dag ange vägarna kan ingen.

De inbringande mönstringsböterna

Och så till sist en norrbottnisk slutvinjett av rätt oemotståndlig art — historien om karlen uppåt Tornedalen som löste problemet med näringslivet på sitt eget lilla vis. Han är helt autentisk. Det var en karl som är efter år vägrade infinna sig till mönstring. Han blev vederbörligen dömd till en tia i böter och fick fri resa till Haparanda för att sitta av. Det gjorde han, och så köpte han ihop all spritsosa han kunde komma åt och åkte hem och sålde till gubbarna i byn. Det var en vacker och lämn förtjänst

SISTA PARET UT!
MODELLSKOR för HERRAR storl. 42
samt DAMSKOR — rågummi
fantastiskt billigt!
JONSSON-SKOR
Nybrogatan 43. Tel. 60 96 27
(Intill Östermalmstorg)

STETSON HATS

De fattiga människorna måste hjälpas och den vackra men vilda naturen tuktas. Norrbottens landshövding Oscar Lövgren vistas visserligen på sanatorium men tar ändå emot herrar med "problem i portfölj" som besöker hans sjukrum varifrån han beskrivs hålla "länets trådar i sin hand".

kan då förstås som att en besökande reporter tillsammans med sina läsare inkluderas i ett "man" som blir synonymt med ett "vi", ett "folkhems-vi".

En bredare sådan inkludering menar jag utgör den bärande retoriska strategin genom hela reportageserien "Bang i Norrland". Den uttrycker vissa attityder som antas vara gemensamma i "folkhemmet" och den utnyttjar återkommande en speciell typ av bildspråk, som jag avser att kommentera längre fram. Dess kanske enskilt viktigaste ingrediens finna i en stil som spelar med olika former av ironi, det sistnämnda något som även Lundgren betonar hos Bang.[40]

Man kan fundera över ämnesvalet i reportaget om tullens och polisens arbete i Tornedalen. Kanske är det inte en slump att en text om rådiga poliser och modiga tullanställda får inleda reportageserien? Forskarna bakom den tidigare refererade studien *Nittonhundrafemtiofem* konstaterar att journalister och myndigheter under svenskt 1950-tal ingår en symbios i konstruktionen av "folkhemmet". I en essä i studien noterar Ester Pollack:

> "Det fanns en iver att definiera vem som hörde till och vem som stod utanför. Till sistnämnda kategori hörde givetvis avvikarna, de sociala och de kriminella. Men somliga av hoten är till för att befästa idyllen. Till bilden av Folkhemmet som den stora familjen hör också familjens svarta får. Det är genom dem vi lär känna normalitetens gränser."[41]

Både "yrkes*sm*ugglarna", som bland annat smugglar kaffe och "är på *smy*gande fart dag och natt längs älvdalens stränder" (notera assonansen, kursiverad av mig) och "*små sm*ugglarna" (notera allitterationen), varav en smugglat klockor i en skåra i sitt träben, blir sådana svarta får som ger polisen och tullpersonalen anledning att verka dådkraftiga och som därmed befäster bilden av en svensk samhällsidyll.[42]

På andra ställen i reportageserien skildras underförstått hypotetiska händelser eller situationer. En sorts bildspråkiga miniscener målas upp eller konstrueras, grundade på information som reportern har tagit reda på:

> Hur det blev så är en ganska förtjusande historia. Man kan se honom, den unge växtintresserade JUF-aren Svante Snell, *d*en *d*ag han var ute för att skörda hö på en utäng och fick se en *vil*d *vi*nbärsbuske […]" Han *b*ar *b*usken försiktigt som ett spädbarn hem, men här upphör liknelsen, för han *d*oppade *d*en i varje *d*ike och bäck för att den inte skulle torka.
>
> Och se, när han satt den i sin trädgård *b*ar den *b*är redan samma år. Nästa år klöv han skotten och satte ut – och nu händer det att han skördar 900 liter på ett år och får en krona styck för bra skott. Och i trakten där förut fanns intet utom potatis och korn […] (22/11, mina kursiveringar.)

På nytt utnyttjas berättbarhet genom att flera stilmedel simulerar en närmast muntlig berättartradition. Redan första meningen utlovar att läsaren ska få ta del av en skröna eller anekdot. Därefter inbjuder berättaren uttryckligen läsaren att föreställa sig ("se honom") vad som i första hand är en symbolladdad bild. Bilden övergår i en liknelse som berättaren själv kommenterar. Utropet i andra stycket ("Och se,") kan föra tankarna till en biblisk diskurs, precis som att hela historien berättas som ett underverk om hur något litet kan växa och mätta tusenden. Även här förekommer allitteration och assonans (kursiverade av mig) som ett förstärkande stilmedel.

Inom en reportagetradition med rötter i 1960-talets amerikanska *new journalism* är det vanligt att scener rekonstrueras utifrån sådant reportern inte själv har bevittnat. I stället dramatiseras information från sekundärkällor, oftast intervjuer. I Bangs fall träffade hon odlaren Svante Snell, som måste ha berättat för henne om hur han planterade in svarta vinbär i Tornedalen. Men att kalla ovanstående scen "rekonstruerad" för tankarna fel. Regissörens syfte är inte att vi ska tro att avsnittet, ögonblick för ögonblick, gestaltar vad som hände i verkligheten. Framställningen är bara skenbart scenisk; den lämnar aldrig berättarens mun. I stället fungerar den som ett utbyggt bildspråk, något som även är ett vanligt stilgrepp i den svenska journalisten Maciej Zarembas opinionsdrivna reportage från 1990-talet och framåt. Hos både honom och Bang återfinns samma kombination av uttrycksfullt bildspråk i form av en sorts konstruerade eller hop-

fantiserade miniscener tillsammans med inslag av en ”allmän mening”. Ibland återges en längre anekdotliknande episod, andra gånger bara enstaka meningar. I båda fallen blir funktionen att illustrera ett resonemang som berättaren för.

Några Bang-exempel som bara består av en mening: ”Och någonstans i Edseletrakten *sitter* en gammal torpare och *slukar* romaner och tjocka luntor om människans härstamning.” (30/11) ”Det var då som hövdingen Rosén blev ond och *satte iväg* ut i länet med experter, som höll föredrag och bildade föreningar.” (22/11, spalt 1) ” ”och staden håller med någon möda på att *vricka sig upp ur sin stillsamhet* för att *hedra fosterlandet* inför en *främlingsström som väntas från världens alla hörn*.” (1/11, apropå att 15 000 bilar väntas passera Haparanda på väg mot OS i Helsingfors.) ”Där *styr Moses gammaltestamentligt över sinnena*” (4/11, om att religionen hindrar tbc-sjuka människor från att söka vård). Ett genomgående drag är den öppna symboliken i form av metaforer (kursiverade av mig, i tredje exemplet även en metonymi, ”staden”, också det ett vanligt stildrag hos Bang) tillsammans med en inbjudan till läsaren: föreställ dig det här! I dessa fall är inbjudan inte uttalad, som i exemplet med odlingspionjären Svante Snell (”Och se”), men en underförstådd uppmaning till läsaren kan ändå anas. Sammantaget bidrar denna stil till intryck av sceniskhet trots en diegetisk ram.[43]

Även de lite längre skrönorna bör kunna uppfattas som inslag i en bestämd folkhemsretorik. De stärker reporterns etos och ger utrymme för blinkningar i samförstånd till en underförstådd värdegemenskap med den tilltänkta läsaren.

Narrativ inlevelse oftast grundad på fakta

Som jag har visat är det vanligaste perspektivet i reportageserien inte primärt knutet till karaktärer som upplever något utan till ett konstruerat ”samförståndsperspektiv”, där läsaren via berättarrösten bjuds in att dela värderingar och attityder med den upplevande eller den berättande reportern.

Om vi i stället koncentrerar oss på narrativ inlevelse med någon annan än reportern blir det tydligt att sådan uppstår som en följd av samförståndsperspektivet. När en läsare genom tilltalet väl känner sig inkluderad och införstådd med premisserna i en anekdot eller ett scenario kan regissören erbjuda inlevelse via den upplevande reportern på plats (begreppet *intressefokus*) eller via berättarrösten. Ett exempel på både och kommer från reportaget om tullens arbete. Den upplevande reportern färdas mellan byar norr om polcirkeln tillsammans med en tulltjänsteman. Efter en längre naturbeskrivning fortsätter texten:

> I det perspektivet ser man landskapet på ett annat sätt, låt oss säga med gränsöveruppsyningsman Granbergs skarpa blick. Och den ser i första hand hur stenkastnära finska sidan på otaliga ställen är, hur lång bevakningssträckan i dalen är och hur ont om personal man har. 40 mil ska tullen hålla ett öga på, till nordligaste fasta bevakningspunkten Karesuando; det betyder 147 tullmän utspritsade på cirka 55 platser – eller på sina håll en rätt orimlig situation.
>
> Man kan ta byn Pello, den kanske mest utsatte punkten på hela sträckan. Mitt för Pello ligger en holme, och på den finns en handelsbod. Varorna kan med andra ord föras legalt, i stort sett över till holmen. Att under sådana omständigheter dämma upp i smuggelströmmen över till andra sidan är nästan ogörligt utan en bra tilltagen patrullstyrka, och det har man inte. Man har fem man, och det är laga överfartsställe här. 18.400 personer passerade i den legala trafiken nu i juli, och ännu i september var det 10.000 plus ett par tusen motorfordon. Allt det där skall kontrolleras, det drar tre man i full tjänstgöring. En av karlarna måste vara ledig – återstår ett stycke tullare som har att klara av holmen och mer därtill. 4 man i ständig smuggelpatrulleringstjänst är vad man anser sig behöva om det hela skall fungera effektivt.
>
> Den frodige gränsöveruppsyningsman Wallo i Revonsari sitter i ett liknande läge: mycket silar genom tullens nät, så glest som det är. […] Med andra ord: förstärkning av bevakningsläget i Tornedalen är högst önskvärd om inte samma situation skall uppstå i år som i fjol. (28/10)

Avsnittet inleds med att den upplevande reportern på

plats reflekterar över vad hon ser och hur hon skulle kunna tolka sin syn med Granbergs ”blick”. Reflektionen övergår i berättarens inbjudan till läsaren att ta del av gränsöveruppsyningsmannens perspektiv på landskapet. Det rör sig dock inte om en känslomässig inlevelse utan en inblick i de två tullchefernas (Granbergs och Wallos) arbetsförhållanden. Ett urval av sifferunderlag och faktiska omständigheter presenteras tillsammans med berättarens slutkommentar om vad som är ”högst önskvärt” för att tullpersonalen ska kunna utföra sitt arbete. En viss narrativ inlevelse uppstår, men den är ytlig och mer grundad på sakförhållanden än på förmedlade känslor.

För den läsare som känner igen sig i Bangs kåserande stil stärks det inkluderande bandet genom metaforiska ordlekar som ”stenkastnära”, att tullmännen är ”utspritsade” och att ”mycket silar genom tullens nät, så glest som det är.” ”Man” används i två betydelser, först genom att inkludera läsaren med berättaren (”Man kan ta byn Pello”) och sedan genom att syfta på tullen i Karesuando (”Man har fem man”). Vi kan i citatet också känna igen en metaforisk miniscen (att Wallo ”sitter i ett liknande läge”). Sammantaget blir den narrativa inlevelsen ett av verktygen när regissören förmedlar hur en myndighet, tullen, har ”problem” som med hjälp av rätt ”lösning” (en redan inköpt ”radiobil”, mer personal och önskedrömmen om ett nytt tullhus) skulle kunna åtgärdas så att resultatet kommer de laglydiga norrbottningarna till godo. Än en gång, alltså, ett mönster som stämmer med slutsatserna i *Nittonhundrafemtiofem*.

I reportaget från den 10 november besöker den upplevande reportern Norrbottens landshövding Oscar Lövgren, som vårdas på sanatorium. Han uppges vara ”krasslig men okuvlig. Från sitt sjukrum på Sandträsks sanatorium, där han vistats ett par månader redan, *håller han ett öga på sitt län*: inte så sällan kommer länsstyrelsens herrar *uppåkande med problem i portfölj*.” På nytt serveras läsaren en sorts fantiserad miniscen (se mina kursiveringar) kryddad med allitteration och assonans (”problem” och ”portfölj”), samtidigt som berättaren både tar ner landshövdingen på jorden (han är ”krasslig”) och visar beundran (”men okuvlig”). Regissören erbjuder också läsaren att dela landshövdingens efferenta perspektiv, diegetiskt filtrerat genom den berättande reportern. Detta perspektiv ligger sedan kvar när flera regionala ”samhällsproblem” presenteras tillsammans med de ”lösningar” som landshövdingen tänker sig vad gäller arbetslöshet och samtidigt arbetskraftsöverskott, förbättrad infrastruktur och hur Norrbottens naturtillgångar bäst tas till vara. Liksom tidigare uppstår en ytlig narrativ inlevelse genom urvalet, genom att information i olika sakfrågor återges så att läsaren förstår vilka problem landshövdingen ställs inför.

I reportaget från den 1 november återkommer ett internt men ytligt myndighetsperspektiv, nu tillhörande lokala politiker liksom en källarmästare som flitigt arbetar med att lösa logistiska problem i anslutning till turistanstormningen i samband med det kommande sommar-OS i Helsingfors. Ytterligare ett exempel är hur bildningsförbund liksom lokala eldsjälar i Västerbotten försöker få fler västerbottningar intresserade av att läsa böcker (30/11).

Vid flera tillfällen tas en samhällsfråga upp ur ett samtidigt myndighets- och individperspektiv, i båda fallen huvudsakligen inom en diegetisk ram. Så är fallet i reportaget från den 4 november, om hur myndigheter och medicinsk personal i Norrbotten har varit framgångsrika i kampen mot tuberkulos, bland annat genom att förbättra bostadsstandarden och erbjuda sjukhusvård till fler än tidigare. På individnivå återges med ett efferent inifrånperspektiv: ”Syster Alma minns från sin barndom byar *där snart sagt* varje gård var smittad, *där snart sagt* hela familjer låg och dog ut; i hennes granngård upptäcktes inte öppen tbc hos mamman förrän fyra barn dött.” Läsaren ges här möjlighet att föreställa sig vad syster Alma minns. Stilgreppen anafor tillsammans med stegring (kursiverade av mig) ger känslomässigt eftertryck åt minnet.

På ett annat ställe utbrister berättaren:

> Och vad gör man med de kvinnliga utskrivna som har stugan hemma full med ungar, som – laestadianismen! – hamnar i barnsäng och därmed eventuellt i återfallsstatistiken så snart det går och som ofta har att streta för familjen i ett hem som är norrländskt i gammal mening, med golvdrag och obekvämlighet, med vattenbärning och djur

> i ladugården? (Även om det fall väl är ett unikum som doktor Sandler kan berätta om, gården där man var så snål och rädd om hästen så frun fick gå för plogen!) Där fällde doktor Helleberg ett ord med adress till både landsting och kommuner:
>
> Det är på sitt sätt hårdast för kvinnorna. Likaväl som man satsar pengar på omskolning av manlig arbetskraft och yrkesutbildning åt ungdomen bör man satsa på bättre kök för husmödrarna. När det nu av skilda skäl är svårt för dem att få hemhjälp. (4/11)

I citatet kränger konstruktionen än hit, än dit mellan olika perspektiv och infallsvinklar. Å ena sidan förmedlas myndigheternas maktlöshet ("Och vad gör man med"), varpå laestadianismen anklagas med ett utropstecken som tycks ljuda av den berättande reporterns medkännande suck: stackars sociala myndigheter! Å andra sidan erbjuds läsaren att dela berättarens narrativa medkänsla med de kvinnor som skrivits ut efter vård ("hamnar i barnsäng", "har att streta för", "golvdrag och obekvämlighet") samtidigt som en viss inlevelse förmedlas med kvinnorna. Informationen inom parentes blir till en skröna som både bjuder in läsaren till ett distanserande skratt (tänk så märkligt vissa norrlänningar kan bete sig) och erbjuder narrativ medkänsla med den omnämnda kvinnan. Den sistnämnda effekten förstärks av kommentaren från "doktor Helleberg".

"Man" tycks här stå för "det goda samhället", som uppmanas att, i den sociala ingenjörskonstens namn, inte glömma bort husmödrarna. Två källor, doktorerna Helleberg och Sandler, verkar ligga till grund för framställningen, som dock i praktiken aldrig lämnar berättarens röst. Och ändå förmedlar särskilt den inledande retoriska frågan intrycket av karaktärer som upplever något. Återigen har regissören skapat en illusion av sceniskhet.

I reportaget från den 4 november är reportern nöjd med vad myndigheterna redan har åstadkommit i form av ett fysiskt folkhem i modernitetens namn, med särskild förtur för familjer där någon har eller har haft tbc:

> Och Överkalix kommun har tagit ett resolut tag i bostadsfrågan. Då bodde man trångt, kallt och ruffigt i rum och kök. Nu sitter man i tvåplanshus, rymligt, ljust, med elektrisk spis, inbyggt badkar och barnkammare. Och kommunen håller på att skola om karlen till elektriker. Den villan på Kalixälvens strandslänt kan stå som ett Norrbottensmonument så gott som något.

Notera hur kommunen personifieras till ett agerande subjekt som metaforiskt "tagit ett resolut tag" och skolar om mannen i familjen.

För fullständighetens skull vill jag nämna att det på enstaka ställen förekommer generaliseringar som direkt motverkar narrativ inlevelse och medkänsla, till exempel när det gäller norrlänningars påstådda misstänksamhet mot frukt. I Västerbotten beskriver Bang hur en landshövding på 1930-talet ilsknade till: "Det var då som hövdingen Rosén blev ond och satte iväg ut i länet med experter, som höll föredrag och bildade föreningar." De ironiska vändningarna ("blev ond", "satte iväg") gör en anekdot av hur denna "hövding" bidrog till att 37 000 äppelträd planterades under en tioårsperiod för att lära länsinvånarna att äta frukt och på så vis slippa skörbjugg. Men det dröjde innan vändpunkten kom, berättar "rektor G. Malmros" för reportern, som får skrattarna på sin sida genom att konstatera: "Till en början visade det sig lättare att få västerbottningen att odla grönsaker än att spisa dem".

Ett annat exempel: "Och till vuxen ålder hunna norrbottningar svärmar inte för ordnat heltidsjobb över huvud taget: man är van att rå sig själv, att arbeta i skogen de årstider och dygnstider som passar en bäst. Skogsbolagens tidigare personalpolitik var ju heller inte riktigt ägnad att skapa klockartro till välsignelsen med arbetsdisciplin." (10/11) Berättarens kommentarer är här laddade med ett bildspråk som skickar ironiska slängar i form av litoteser (underdrifter) både mot norrbottningar i allmänhet och skogsbolagen ("svärmar inte för" respektive "inte riktigt ägnad att skapa klockartro"). Här får den ironi, som ska fungera inkluderande för läsaren, en distanserande funktion gentemot dem som texten pekar ut.

I andra delen av den första meningen förmedlas via reflektorisering illusionen av en sorts allmän mening, som fortfarande rymmer en generalisering

Tornedalen mörk fläck i statistiken, älven ingen gräns för tbc-baciller

Norrland är som bekant skogar och malm och rikets råvarureservoar. Och väldiga vidder och vida vyer och folkets envetna segrar över ödslighet och avstånd och köld. Och sturskhet på botten av ett uppslammat mindervärdeskomplex.

Ja, Men fläger man — på vägar som guhjälpe är sju resor bättre än de mellansvenska — från "söder" till norr, från Alvsbyn till Gällivare, från Överkalix till Tornedalen, så kan man komma i tillfälle att kartlägga en annan seger — den ur mänsklig synpunkt kanske största. Man hinner inte säga Norrland förr än det talas om naturtillgångar. Ett av de mest imponerande kapitlen i Nordnorrlands moderna historia är strävandet att hindra den svåraste norrländska folksjukdomen från att decimera de mänskliga naturtillgångarna.

Ordet lungsot struket

Man kan säga att det lyckats. På Sandträsks sanatorium några mil borlom Boden — nummer två i storleksordning i landet efter Söderby — sitter doktor Gösta Helleberg som chefsläkare sedan 1947; i Alvsbyns centraldispensär har doktor Erik Sandler haft ledningen i sju år över ett distrikt som sträcker sig från västerbottniska gränsen till Sulitelma. Båda ger samma bild, som kan sammanfattas i det redan gjorda enkla konstaterandet att utvecklingen i Sveriges hårdast drabbade län varit mer markerat gynnsam än någon annanstans i landet; att ordet lungsot för åtskilllig tid sedan är struket ur den folkliga vokabulären och begreppsvärlden.

Siffror talar torrt men snabbt. I dag som är är dödlighetsprocenten i Norrbotten en tiondel mot vad den var på 10-talet; man ligger i stort sett inte sämre till än de övriga Norrlandslänen och går med bestämda steg mot en nivellering med landets sydligare delar. Den senaste statistiken gäller 1950. Då hade Norrbotten vid centraldispensären inregistrerade 2.805 lungsjuka; 76 avled på en medelfolkmängd av 240.374 personer. Dödligheten var för hela landet 0,22 promille och för Norrbotten inte högre än 0,32, eller på mänskligt språk: av 100.000 invånare dog 32 i lungtuberkulos. Både Västerbottens och Jämtlands län var en härsmån sämre ställda — och Luleälvstrakterna tet pressade ned siffran till 0,20 promille! Sanatoriesituationen belyser vidare. För fyra år sedan hade man 650 platser, fördelade på fem sanatorier och ett antal sjukstugor. Nu har man bara två sanatorier kvar, och där är ingen köbildning: på Sandträsk står två avdelningar tomma av sköterskebrist, men det går bra ändå, sjukhuset tar 389 patienter, men har just nu 296.

Höjd levnadsstandard över huvud taget. Bättre bostäder. Rikhaltigare kost. Utbyggda kommunikationer. Ändrad folklig attityd mot sjukdomen och sjukvården. Calmettevaccinering, skärmbildning, nya medicinska hjälpmedel av andra slag. Orsakskomplexet bakom den brant fallande kurvan är ju stort och sammansatt (bl. a. av sagolikt sega dispensärsköterskors framfart på mångmila tjänsteresor). Och vad som uppnåtts är inte minst en lokalisering av de geografiska tbc-härdar som återstår. Fjällvärlden går i stort sett fri, kusthygden är också ganska skonad; det är skogsbältena och gruvområdena som dispensärerna har starkast känning med, arbetsfält där folk endels flyttar och far, endels arbetar under hälsomässigt hårdföra förhållanden.

Tornedalingar söker ej läkare

Och så Tornedalen. Tornedalen längs sin svensk-finska älv har — dess värre — en egen uppsyn även i det här avseendet och drar avsevärt ned Norrbottensstatistiken; där är dödlighetssiffren 0,66 promille, eller tre gånger så stor som landets medeltal. Förklaringen är både geografisk och psykologisk. En älv är ingen gräns för baciller, den finska tbc:n ter sig över inte minst med kvinnorna som tornedalingarna tar till äkta. De dåliga kommunikationerna spelar sin givna roll. Och därtill kommer den tornedalska tjurskalligheten: där mer än någon annanstans står den inställningen kvar att man inte söker doktorn förrän man direkt spottar blod.

Och i övrigt? Naturligtvis hålls rester av den attityden ännu vid liv även på andra håll. Gällivare jättekommun med sin vitt spridda och benhårda västlestadianska åskådning är föga lättarbetat. Där styr Moses gammaltestamentligt över

Två av dem som har ansvaret för Norrbottens hälsovård: dr Erik Sandler vid centraldispensären i Alvsbyn och dispensärsköterskan syster Alma i Svartbyn i Överkalix.

Men. Man hamnar på sanatorium — och man vill därifrån så fort som möjligt. De nya medicinska hjälpmedlen förkortar vårdtiden avsevärt, patienterna känner sig friska och går på sina ben utan feber, det är svårt att hålla dem kvar. Det är rimligt och mänskligt, men det pekar på ett problem som de ansvariga läkarna är starkt medvetna om. Nedgångskurvan för lungtuberkulosen är en sak, återfallskurvan är en annan, och den är man inte lika nöjd med. Man skulle i större utsträckning vilja utnyttja vinsten i vårdplatser till att förlänga vårdtiden för att slippa onödiga återfall, men det strandar i många fall på den mänskliga patientfaktorn. Husmodern vill hem till stuga och ungar, husfadern till familjeförsörjning och arbe[illegible]en till normalt liv över huvud taget.

Och där stöter man på specifika och icke lättbemästrade Norrbottensproblem. På snart sagt flertalet håll ute i socknar, borta i byar finns inget annat karlgöra än skogsarbete, vägarbete, arbete på vresiga tegar. Den sortens heldagsjobb är ingenting för en lungkonvalescent. Landstinget har tagit aktningsvärda krafttag för omskolning och yrkesutbildning, bl. a. genom Alvsbyns skola för elektriker och Kalix yrkesskola, men man har att tampas med problemet med dem som är för gamla och dem som det inte går att flytta från gård och grund. Och man har med norrbottningar att göra! Som doktor Sandler i Alvsbyn säger:

— Skicka en norrbottning söder ut på mindre hårt arbete än det han

kalmyndigheterna på sina håll handhar fallen med den brist på fantasi som kallas ekonomiskt sinne.

Man kommer in i en stuga i en liten by söder ut i Gällivare kommun. Sex pepparkornsögda ungar kryller omkring, de ser så där trösteslöst jämngamla ut som ungar gör i barnsängstäta familjer. Huset är rappat och ser hyfsat ut utifrån, men där är hälsovådligt kallt om det inte tvärelds dygnet runt, och mamman har haft myndighetskrångel med veden. Mannen ligger lungsjuk på Sandträsk, han kom ut ett slag, men förtog sig i skogen för att hålla huset med vedvärme och måste dit igen. Hon drar ensam fram barnskaran på pension, kommununderstöd och barnbidrag; till nu har hon fått köpa ved för matpengarna, nu får hon den gratis, men summan har inte återställts. Man hör utan kommentarer på hennes beskrivning av tvärt bemötande från de bestämmande, men De lungsjukas rikaförbunds man, som är i sällskap, gör icke sammalecles. En sak är att det kan vara svårt att ordna bättre bostad, säger han, men de skall inte vara otidiga när folk begär hjälp som de tydligen har rätt att få.

Eller ta ett annat hem i en annan by, om nu hem kan vara ordet. En skrikmager mamma, en sjukskriven karl, lungkonvalescent, och två barnungar, skavföttes i en säng i ett kök på 4×4. Man har fyra grader varmt på mornarna, och källaren under huset har rasat ihop, det drar tappert. Spisen är i sådant skick att det inte går att baka på den, man får köpa även bröd

Reportern följer både med en cyklande distriktssköterska i flera mil i snöstorm och en bilåkande läkare på hembesök i norrbottniska stugor där nöden är stor: "En skrikmager mamma, en sjukskriven karl, lungkonvalescent, och två barnungar, skavföttes i en säng i ett kök på 4x4. Man har fyra grader varmt om mornarna, och källaren under huset har rasat ihop, det drar tappert."

men med delvis positiva förtecken. Denna passage skulle kunna inkludera såväl norrbottningars självuppfattning som den berättande reporterns och hennes läsares åsikt, samtidigt som måltavlan har förskjutits från norrlänningar till skogsbolagen. Därmed nyanseras distanseringen.

I ett av reportagen förbinds landskapet med ett påstått norrländskt folkkynne: "Norrland är som bekant skogar och malm och *r*ikets *r*åvarureservoar. Och *v*äldiga *v*idder och *v*ida *v*yer och folkets *e*nvetna *s*egrar över ödslighet och avstånd och köld. Och sturskhet på botten av ett uppslammat mindervärdeskomplex." (4/11, notera allitterationen och assonansen, kursiverade av mig.) Beskrivningen påminner inledningsvis om en turistkliché som mot slutet övergår i en mer negativt laddad schablon. Sammantaget är dock reportageseriens generaliseringar främst vänligt exotiserande och framträder som tydligast då "det norrländska" ställs i kontrast till en diskursiv bild av "folkhemmet" och dess olika komponenter.

Narrativ medkänsla främst med kvinnor

Narrativ medkänsla är inte särskilt vanlig i "Bang i Norrland". Där sådan visar sig är den främst kopplad till fattiga kvinnors livssituation samt till den enda kvinnliga yrkesutövare som artikelserien lyfter fram: distriktssköterskan syster Göta. Den upplevande

reportern följer med henne under arbetsdagen på cykel och det afferenta perspektet följer i sin tur den besökande reporterns blick:

> Syster tittar in *till* en tålig gammal karl, som ligger i fållbänken med tbc, och *till* ett par, där en 65 års man pysslar som en riktig *sj*uksköterska *sj*älv med den 82-åriga hustrun som fått hjärnblödning. Det blir ett *auktoritativt* råd om vädring och skötsel åt den ene gubben, ett fint beröm till den andre, *sakliga* tröstens ord åt gumman med värken i nacken. Syster tittar på vaccineringar på barnungar, kontrollerar att det sjunker som det skall i vitaminpillerburkarna, ger sprutor och tar blodprov, *dundrar* med *vänlig bestämdhet* om att blekfeta ungar inte skall leva på gröt och sparrisbleka skall ut i luften. (15/11, mina kursiveringar.)

En ytlig medkänsla förmedlas med de omnämnda patienterna och den vårdande maken, samtidigt som syster Göta beskrivs med medkänsla, uppfattad som sympati. Hon framställs som (kvinnligt) vårdande och på samma gång som professionell i sin yrkesroll, som någon som har självförtroende och är van att bli åtlydd (se mina kursiveringar). En stegring finns i den sista meningen och en anafor ("till") samt allitteration av "sj" i den första meningen.

Den narrativa sympatin övergår i direkt medkänsla när den berättande reportern räknar upp hur syster Götas arbetsdag blir 11 timmar utan "ordnad mat", med 14 hembesök och 25 kilometers cykling, varav cykeln måste "släpas och dras" på vissa sträckor. Uppräkning varvas sedan med kommentarer:

> Och, som hon säger, det går väl an nu vid mina 29 år, men rår man med det här när man är 59? En sjuksköterskeväska *hör till pjäsen också*, på ett par tre kilo som *ska kånkas* mil efter mil. Och en jäktfaktor. Bussförbindelserna är inte särskilt täta, det gäller att passa kvällsbussen hemåt stan, hon får jäkta och *ta det otroligt kort* i de sista gårdarna om hon inte skall hamna i läget att missa bussen och *sparka sig* 16 kilometer in till stan {---} Och så är det kläderna. Det finns ingen gräns för vad sköterskorna får palta på sig när det är som värst. Syster Göta är en fullt naturlig kvinnlig person, det händer att hon tycker den detaljen är besvärligast, i synnerhet vid sjukbesök i stans elegantare miljöer. Och det är under inga omständigheter förenligt med sköterskekårens värdighet att de skall fara omkring på vägarna uppstoppade och påpaltade och droppnästa, att inte tala om all tidsspillan som blir på att plocka av och på sig vid besöken. (15/11, mina kursiveringar.)

Här går det inte att ta miste på hur den berättande reportern ömmar för syster Göta. Det märks genom den inledande retoriska frågan samt hur flera av arbetsvillkoren beskrivs (den tunga väskan, den dåliga bussförbindelsen som leder tills stress, de otympliga kläderna). Lägg för övrigt märke till hur passagen förefaller att bygga på en intervju där både fakta och syster Götas känslor har bakats in i berättarens framställning, tillsammans med ett kvardröjande "mina" på första raden. En viss narrativ inlevelse förmedlas i uttryck som "det går väl an", "men rår man med det", "det gäller att passa kvällsbussen", "den detaljen är besvärligast". Ett sådant antytt efferent perspektiv smälter dock samman med berättarens kommentarer och ironiska vändningar (kursiverade av mig).

Läsaren förutsätts bli engagerad för syster Götas sak, varpå berättaren längre fram i texten anknyter till en motion som lagts fram i Västernorrlands landsting av "doktor Sigrid Nygren". Hon vill att distriktssköterskorna, precis som länets distriktsläkare, ska få ersättning för resor i tjänsten med egen bil. Detta är det enda reportaget i Norrlandsserien där den berättande reportern förvandlas till opinionsjournalist. Hon ställer sig bakom läkarens krav och driver frågan med engagemang, empati och med satirisk udd mot landstinget, som inget gör åt saken.

Även patienterna fångar den upplevande reporterns medkänsla, understruken av assonans och allitteration (se mina kursiveringar): "Och vad det betyder för dessa mammor med distriktssköterskans besök har en tätortsbo nästan svårt att formulera, där de sitter med få grannar och l*ång*a v*ä*gar till allt*ing* och ä*ng*slan för m*ång*ahanda." (15/11)

I reportaget om kampen mot tuberkulos upptas ett stort utrymme av information om hur lyckosamma myndigheterna har varit med att få ned sjuktalen. Men

berättaren noterar också att i Tornedalen går utvecklingen åt fel håll. Den upplevande reportern följer med en läkare på flera hembesök i Gällivare. Narrativ inlevelse förmedlas med en sexbarnsmamma, vars man vistas på sanatorium och som måste köpa ved för familjens matpengar. Vid ytterligare ett hembesök noterar berättaren:

> Eller ta ett annat hem i en annan by, om nu hem kan vara ordet. En skrikmager mamma, en sjukskriven karl, lungkonvalescent och två barnungar, skavfötters i en säng i ett kök på 4 x 4. Man har fyra grader varmt på mornarna, och källaren under huset har rasat ihop, det drar tappert. Spisen är i sådant skick att det inte går att baka på den, man får även köpa bröd på de knappa 200 kr. (4/11)

Tonen är huvudsakligen nyktert konstaterande, även om den Bangska stilen tycks kräva en och annan ironisk formulering (”skrikmager”, ”drar tappert”). Men det är ingen tvekan om att reportern på plats lider med kvinnan i hennes livssituation, vilket stilfigurer ger accent åt (upprepningarna i den första meningen, stegringen i den andra).

Man kan vidare notera att kvinnan kallas ”mamma”, någon som tillskrivs föräldraansvar, medan mannen dels med distans omnämns som ”karl”, dels passiviseras genom att uppges vara ”sjukskriven” och ”konvalescent”. Visserligen förstår vi att han har tbc, men de tre benämningarna, som med ett ”och” binds ihop med ”två barnungar”, understryker ändå att han, tillsammans med barnen, blir kvinnans ansvar eller börda. Sammantaget är det kvinnor, starka kvinnor som syster Göta och kämpande mammor, som i reportageserien skildras med en blandning av beundran, sympati och medkänsla.

Slutsatser och diskussion

Med hjälp av ironi, stilfigurer som allitteration, assonans och stegring samt episoder återberättade i anekdotform (dramatisering genom berättbarhet) knyter berättaren i ”Bang i Norrland” till sig sina läsare i 1950-talets Sverige. Mimetisk framställning är inte lika vanligt som i Bangs mest kända utrikesreportage, där fokus på ”stora ögonblick” styr narrativiteten. I stället använder regissören en sorts metaforiska miniscener, att likna vid utbyggt bildspråk, för att dramatisera framställningen inom en diegetisk ram. Miniscenerna illustrerar de samhällsfrågor som berättaren diskuterar med underlag från ett antal namngivna och anonyma källor. På samma sätt blir enskilda människor representanter för instanser eller grupper som agerar i eller berörs av de diskuterade frågorna.

Valet av källor återspeglar ett klassamhälle genom att högre samhällsföreträdare, tillsammans med den berättande reportern, får stå för artikelseriens problemformuleringar. Dessa ”elitkällor” förses med kompletta namn medan i synnerhet icke yrkesarbetande kvinnor (hustrur, flerbarnsmammor) omnämns men förblir anonyma.[44] Samtidigt framställs de senare som strävsamma samhällsmedborgare. Däremellan återfinns vardagshjältar som syster Göta och odlingspionjären Svante Snell. Britt Hulténs omdöme efter att hon undersökt 1930-talets svenska sociala reportage, från första fasen av folkhemsperioden, är tillämpbart och pekar på en kontinuitet bakåt i tiden i vissa av de grundläggande värderingarna: ”De dygdiga människorna upphöjs till tidens ideal, var och en stretar vidare i sin sociala klass […]”[45]

Under 1930-talet följde en annan svensk reporter, Lubbe Nordström, provinsialläkare runt om i Sverige för att granska den låga bostadsstandarden och bristen på hygien (radiodokumentären och boken *Lort-Sverige* från 1938). Även här syns folkhemska ideal. I en essä om Nordströms reportageresa finner Ola Larsmo ett socialt patos blandat med inslag av rastänkande (Nordström skiljer mellan ”nordiska, germanska rastyper” och andra ”typer”, till exempel ”lappar”) men framför allt en stark framtidsoptimism: ”Men Lubbe och hans intervjuoffer tyckte sig för det mesta ha svaren på hur all denna fattigdom skulle byggas bort: centralvärme, rinnande vatten, funkisvillor, kort sagt hygien.”[46] Makarna Myrdals renlighetsiver kan anas, precis som i Bangs norrländska reportage. En annan likhet med serien från 1951 är hur Nordström poängterar skillnader mellan (en upplyst) stad och (ett underutvecklat) land. Inte minst pekar Larsmo på hur entusiastisk Nordström är för visionen från 1930 års Stockholmsutställning: ”att visa allmänheten en

bild av det nya, moderna och framgångsrika Sverige som höll på att växa fram […] Och vad är då sinnebilden för denna nya, urbana frihet? 'Stockholm!'"[47]

Ett återkommande stilgrepp i "Bang i Norrland" är reflektorisering av en sorts "allmän mening", som här inte i första hand representerar åsikter i reportagemiljöerna utan i stället värderingar som läsaren antas dela med reportern. På så vis skapas ett "folkhems-vi", vars inkluderande tilltal blir den grundläggande retoriska strategin i texterna. Via denna form av tilltal kan sedan narrativ inlevelse och narrativ medkänsla förmedlas.

Å ena sidan erbjuds vi att dela ett efferent inifrånperspektiv med i första hand kvinnor. Hit hör syster Göta och syster Alma liksom anonyma, kämpande lantarbetarhustrur och flerbarnsmammor. Perspektivet är då av emotionell karaktär, och sammanfaller med narrativ medkänsla, men fördjupas aldrig. Å andra sidan erbjuds vi att se olika samhällsföreteelser ur ett antal "elitpersoners" perspektiv, till exempel en landshövdings eller en tullchefs. Dessa perspektiv är mer grundade på ett urval av faktiska omständigheter i lokala och regionala frågor än på känslor. Flera myndighetspersoner på lägre nivåer finns också med i reportagen, främst som källor eller aktörer i periferin.

Genomgående i artikelserien beskriver berättaren samhällsproblem som redan har fått sin lösning eller som ännu väntar på lämpliga åtgärder. Detta stämmer väl med iakttagelserna i *Nittonhundrafemtiofem* om mönster i svenska tidningars rapportering vid mitten av 1950-talet. I ett kapitel i antologin kommenterar Tom Olsson hur journalister var med om att utforma folkhemmets "sociala horisonter (inom vilka de sociala problemen etableras), tematisera det sociala livet (gemenskap kontra isolering etc) och anvisa de föredömliga handlingarna (byggande, idoghet, finurlighet, samverkan)." Vidare att "medierna, d v s tidningarna och radion, som ingen annan institution förenade eliten med folket."[48]

I "Bang i Norrland" består denna elit av tullen, polisen, sjukvården, sociala myndigheter, de båda landshövdingarna, en rektor, en ABF-konsulent, bibliotekarier, en odlare och en lantmätare som uppges ha kontroll över situationen; skydda från faror; garantera ordning och reda; öka välfärden genom att förbättra hälsan, förbättra bildningen och planera för hur de norrländska samhällena ska kunna växa och utvecklas. (Undantaget är när landstinget i Västernorrland inte låter distriktssköterskor använda bil i tjänsten.) Här möter vi med andra ord ett mönster uppbyggt på generaliseringar, även om dessa oftast inte ringar in det "typiska" hos olika grupper av människor. I stället rör det sig främst om implicita generaliseringar som genererar en idealbild av "det goda samhället" och dess medborgare.

Det narrativa engagemanget i reportageserien innebär därmed i första hand ett konstruerat samförstånd som inkluderar läsaren och dels består av medkänsla med dem som är drabbade av sjukdom och fattigdom, dels visar samhällsfrågor ur ett lika idealiserat som gemensamt myndighets- och medborgarperspektiv.

Frågan är var Norrland passar in i detta perspektiv och detta folkhem. Är landsdelen inkluderad eller exkluderad i den konstruerade gemenskapen med läsarna? I den diskursiva bild som växer fram märks en underförstådd men återkommande exotisering. Denna tar sig flera uttryck. Där berättaren blir empatisk förmedlas inlevelse eller medkänsla med enskilda eller grupper av norrlänningar. Men där berättaren blir ironisk antas hennes dåtida läsare, huvudsakligen från en borgerlig medelklass i Stockholm, le *åt* inte *med* de norrlänningar som för tillfället beskrivs. Blicken blir afferent och läsaren erbjuds att ställa sig sida vid sida med en reporter som i första hand är iakttagande.

I en dagboksanteckning, skriven inför reportageresan till Norrland, formulerar Bang det som att hon ska på turné: "Nu ska jag ut och turnera i Norrland i tre veckor på reportage och sen till England fram till jul."[49] Vid den här tiden har Bang blivit vad Lundgren kallar en "flygande reporter" med världen som sin scen. Nu sticker hon alltså emellan med en "turné" till Sveriges tre nordligaste län. Hon gästspelar och är följaktligen inte på sin egen eller sina läsares hemmaplan. En sådan utgångspunkt skulle kunna förklara den distans som bitvis kan märkas i reporterhållningen men också intrycket av att norrlänningar är annorlunda, främmande.

Här kan det vara intressant att jämföra med Gunnar Elvesons formulering om de västerländska reportrar

som under en period av 1800-talet gärna reste till fattiga delar av världen och då såg sig som "resenären i de fattigas oupptäckta". Fortfarande under 1970-talet, när Elveson arbetade med en avhandling om sociala reportage, menade han att den attityden levde kvar hos en del "i-landsresenärer i u-landsslummen. Även de ter sig som filantropiska iakttagare".[50] Är det inte just en sådan "filantropisk iakttagare" vi möter i Bang – i den exotiserande ironin, blandad med en iver att få norrlänningar att acceptera myndigheternas hjälpande hand?

Redan vissa av reportageseriens ämnesval ger en bild av att människor i Norrland måste uppfostras till att äta frukt, sköta sin hygien och läsa böcker. Bilden rymmer sympati, men samtidigt distans. Vidare inleds de åtta reportagen med skildringen av tullens arbete, en text som blir till anslag för hela reportageserien. Här får anekdoter om märkligheter och udda existenser en framträdande plats, tillsammans med de rådiga poliser och tulltjänstemän som vaktar normalitetens gränser. Seriens sista reportage handlar om skåningar i Norrland med vinkeln att dessa konstigt nog trivs bra, trots att de befinner sig långt från Skåne och (underförstått) även från medelklassläsarna i Stockholm. Därmed ramar regissören in "Bang i Norrland" med ett raster som gör norrlänningar till föremål för "folkhemmets" välfärdsförbättrande insatser men inte inkluderar dem i det "vi" där reportern och hennes läsekrets ingår.

Noter

1 Modellen har hämtats från Aare 2021: 15–23.
2 Ekecrantz 1995: 37.
3 Ekecrantz, Olsson och Pollack 1995: 23 och Olsson 1995b: 256–267.
4 Ekecrantz 1995: 43–44 och Olsson 1995a: 130–136.
5 Ekecrantz 1995: 37.
6 Olsson 1995a: 130.
7 Ekecrantz, Olsson och Pollack 1995: 24–25.
8 Ibid.: 25 – 26.
9 Olsson 1995b: 259 ff.
10 Ekecrantz 1995: 42.
11 Olsson 1995b: 258.
12 Conboy 2007: 10 ff.
13 Nerman 1973: 18–20 och 32–43.
14 Uppgifterna i stycket är hämtade från Alving och Alving 2009: 7–9.
15 Se Elveson 1979: 15, Hultén, L. J. 1990: 52–55, Bech-Karlsen 2000: 216–217, Renner 2020: 470–471 och Aare 2021: 9–10. Vissa definitioner anger att ett reportage måste bygga på och återge en reporters egna upplevelser, något som utesluter många texter inom amerikansk new journalism eftersom dessa rymmer scener som har rekonstruerat vad reportern fått veta genom intervjuer. Det kan därför vara klokt att begränsa en definition till reportagetextens form, som måste rymma inslag av berättande och scenisk karaktär.
16 Lundgren 2002: 191.
17 Ibid.: 9. Avhandlingen tecknar bilden av hur kvinnliga reportrar, från och med 1930-talet, gör intåg på svenska tidningsredaktioner. I centrum står Barbro Alving, Maud Adlercreutz och Astrid Ljunggren, varav Bang ägnas störst utrymme.
18 Ibid.: 228–229, 192, 217 och 226.
19 Aare 2021.
20 Cohn 1983: 143. Uppdelningen i ett berättande jag och ett upplevande jag kommer ursprungligen från Leo Spitzer, i en essä från 1922 om Marcel Proust.
21 Jag använder dessa begrepp med samma innebörd som Wayne C. Booth, när han talar om showing respektive telling se Booth, W. C. 1983: 40, 50 och 94. Det var Gérard Genette som kom att återinföra Platons begrepp mimesis och diegesis för två framställningsformer, se Genette 1980: 162–166. Diegesis innebär att någon berättar något för någon. Då märks en tydlig berättare, som tycks vända sig direkt till sin publik. Mimesis avser att härma, imitera. Att direkt imitera människors handlingar, utan att återberätta dem med ord, kan ske i former som film eller drama. I den bemärkelsen är ingen text mimetisk, påpekar Genette. En författare kan dock skriva på ett sätt som efterliknar en direkt imitation. Detta sker då i form av "scener" med handling och dialog. Genette, liksom även Seymour Chatman, föredrar att beskriva förhållandet mellan diegesis och mimesis som ett spänningsförhållande mellan maximal och minimal synlighet för berättaren, se Genette 1980: 162–166, och Chatman 1978: 196–262. Jag väljer alltså att något förenklat använda mimetisk och diegetisk framställning som beteckning för två framställningsformer.
22 Teoretiskt grundar regissörsbegreppet sig på en kombination av strukturalistiska och retoriska perspektiv, med impulsgivare som Seymour Chatman, Wayne C. Booth, Kenneth Burke och Bengt Nerman, se Aare 2021: 93–106.
23 I en textanalys är det bara resultatet av regissörens val som kan avläsas, det vill säga i praktiken textens regi. Jag väljer dock att personifiera regin till en regissör, men vill understryka att jag då inte syftar på den fysiska reportern utan på en strukturerande egenskap inbyggd i texten.

24 Begreppen har myntats av Göran Rossholm, se Rossholm 2005: 148–149. De är döpta efter neurologiska termer för utåtgående respektive inåtgående nervimpulsers väg från hjärnan och ut i kroppen respektive omvänt. Afferent perspektiv innebär att något är "som iakttaget eller uppfattat" av någon, antingen en anonym iakttagare eller en karaktär i berättelsen. Detta perspektiv passar särskilt bra för att beteckna den iakttagande positionen i ett klassiskt ögonvittnesreportage. En sådan position spelar en nyckelroll för narrativiteten i många reportage med en synlig reporter. Den kan förklaras med att ett ögonvittne i en scen är internt placerat, det vill säga närvarande inom berättelsen, men samtidigt externt placerat i förhållande till det eller dem som iakttas. En konsekvens av ett afferent perspektiv i ett reportage är att den iakttagande reporterns egna känslor görs osynliga eller underordnas. Iakttagelsen i sig är det centrala. Efferent perspektiv innebär å andra sidan att något är "som uttryckt, tänkt eller känt" av någon, primärt inom en scen. Så fort denna någon inte sammanfaller med reportern möjliggörs läsarens inlevelse i den personen. Både afferent och efferent perspektiv kan förekomma i dels första person, dels tredje person.

25 Aare 2021.

26 Dessa två begrepp kan delvis sägas motsvara Suzanne Keens narrative empathy respektive compassion/sympathy, se Keen 2013. Jag vill dock understryka att Keens begrepp, som hör hemma inom fältet narrative empathy, ska förstås som både (skribentens) teknik och (textens) effekt (på läsaren). Mina begrepp syftar enbart på strukturella och stilistiska konstruktioner inom texten, alltså vissa berättar- och stiltekniker.

27 Hamburger 1973: 67.

28 Chatman 1990: 148.

29 Fludernik 1996: 178–221.

30 Ibid.: 178–179.

31 Begreppet, som ursprungligen användes om muntligt historieberättande, innebär att ett innehåll och/eller en form används för att ge intrycket att något verkligen är värt att berätta. Se Baroni 2014.

32 Se till exempel Nerman 1973.

33 Serien från 1951 består av följande reportage: "Armbandsklockor i hål i träben" (puffrubrik) och "'Finns rejäla smugglare och rackare' Grövre våldsamheter tillgrips sällan men åra i skallen är tullares vardag" (insidesrubrik), 28.10; "Hetsigt i Haparanda Rum beställs redan av olympiadturister" (puffrubrik) och "Folkskola blir sommarhotell Turister besparas vägskandaler 15.000 bilar väntas passera" (insidesrubrik), 01.11; "Norrbottens lungsot på retur Fler sanatorier har slagit igen" (puffrubrik) och "Tornedalen mörk fläck i statistiken, älven ingen gräns för tbc-baciller" (insidesrubrik), 04.11; "Norrbottensfamiljer lever på barnbidrag Överskott på arbetare fryser inne" (puffrubrik) och "Exportera stål, inte malm Järnväg Luleå – Kalix aktuellt önskemål Väg till Norge 100 år gammalt projekt", 10.11; "Sköterskan cyklar i snöyra Landsting ger sällan bilpengar" (puffrubrik) och "Tjänstebil sköterskekrav Ovärdigt fara omkring på vägarna uppstoppade, påpaltade, droppnästa" (insiderubrik), 15.11; "Skånsk invasion av landet i norr Det skorrar i Luleå, Burträsk, Gällivare Gille i varje stad" (puffrubrik) och "Apotekare fick tolka sig fram i Jörn, 'riksnorrländskt' samtal med ingenjör (insidesrubrik), 18.11; "Landshövding odlar ek hemma 40.000 äppelträd i län där intet fanns förr" (puffrubrik) och "Boskap bas för framtida försörjning Pionjär fann vild vinbärsbuske som löst problem i kala bygder" (insidesrubrik), 22.11; "Boken erövrar skogsbygderna" (puffrubrik) och "Torpare slukar luntor litteratur, murare lånar 230 böcker om året" (insidesrubrik), 30.11.

34 Att båda sköterskorna namnges som "syster" följt av förnamnet kan dock delvis kanske förklaras med att det var praxis att i yrket titulera sköterskor just så.

35 Fri indirekt diskurs innebär att en tanke eller känsla uttrycks i tredje person, samtidigt som ett hänvisande verb i stil med "tänkte hon", "kände han" saknas.

36 Lundgren 2002: 218–219 och 225–226.

37 Alving 1982: 159.

38 Alving 1982: 257.

39 Alving 1982: 275.

40 Lundgren skriver att en "viktig beståndsdel för Bangs läsarrelation är den flitiga användningen av ironi, som för hennes del inte bara utgör ett stilmedel, utan också framstår som ett personligt förhållningssätt. Både det mer neutrala humorbegreppet och den spetsigare ironin förutsätter en värdegemenskap och ett samförstånd med läsaren, en publik som kan uppfatta och dela de sociala och politiska implikationer som undertexten förmedlar." (Lundgren 2002: 229).

41 Pollack 1995: 206.

42 Fler exempel på hur berättarrösten inkluderar en förmodad allmän mening finns i puffen från den 15/11 (apropå hur barnbidrag kan förbättra ekonomin för familjer med många barn), sista spalten från reportaget den 15/11 (om landstingsbyråkrati) och puffen den 18/11 ("ekar" av en förvåning som antas fånga en implicit läsares reaktion inför att så många skåningar trivs och bosätter sig i Norrland).

43 Ytterligare ett lite längre exempel finns i puffen den 30/11. En anekdot om en skogsarbetare som hade böcker i stället för smörgåsar i sin matlåda, hånades av de andra i sin skogskoja fram till att de också började läsa böcker och bokantalet växte. I reportaget från den 18/11, fjärde spalten, förekommer en imaginär/fantiserad scen där olika skåningar i Norrland tycks sammanförda. En längtar efter skånsk bokskog, en annan saknar liljekonvaljer och en tredje "pysslar" med en tuva vitsippor som han flyttat till sitt norrländska sommartorp. Samma reportage avrundas med en solskenshistoria om landshövdingen som gifte sig lyckligt med en sörländsk kvinna.

44 Tendensen att premiera och enbart namnge elitkällor är densamma i andra reportage av Bang, såväl från svenska som utländska miljöer, och ett liknande mönster framträder om man bläddrar i svenska dagstidningar generellt från 1950-talet. Fortfarande under perioden 1965–1985 var det främst elitkällor som fick uttala sig i ett antal svenska landsortstidningar. Det visar Lars J. Hultén i sin doktorsavhandling: Reportern "intervjuar först och främst män och ganska ofta män med högre samhällsställning eller med rätt att uttala sig för många, dvs personer som representerar grupper och som i kraft av sin ställning har inflytande över andra." Se Hultén, L. J. 1990: 196. Å andra sidan kan man jämföra Bangs reportageserie med reportern Elly Jannes norrländska reportage "I skogskojor i Lappland", publicerat i tidningen Vi så tidigt som 1937. Här namnges både manliga skogsarbetare och deras kvinnliga "kocka". Britt Hultén visar i en analys av reportaget hur det, liksom resten av Jannes produktion, förmedlar "engagemang och medmänsklighet", när läsaren kommer nära "människor utanför makten och institutionerna", se Hultén, B. 1995: 61–72, citaten är från s. 71 och 69". Mönstret är med andra ord inte helt entydigt.

45 Hultén, B 1993: 74.

46 Larsmo 2022.

47 Larsmo 2022.

48 Olsson 1995b: 126–127.

49 Alving 1992: 41.

50 Elveson 1979: 62.

Litteratur

Alving, B. ([1939] 1982). Finsk heroinism – civil, militär. I Alving, B. *Klipp ur nuets historia*. Hedemora: Gidlunds, s. 155–161

Alving, B. (1951). Bang i Norrland. *Dagens Nyheter* 28 oktober samt 1, 4, 10, 15, 18, 22 och 30 november

Alving, B. ([1956] 1982). Budapest en stad svept i sorgflor. I Alving, B. *Klipp ur nuets historia*. Hedemora: Gidlunds, s. 256–263

Alving, B. ([1959] 1982). Dubbel mänsklig förnedring. I Alving, B. *Klipp ur nuets historia*. Hedemora: Gidlunds, s. 273–281

Alving, B. (1992). *Personligt, Dagböcker & brev 1950–1959*. Hedemora: Gidlunds förlag,

Alving, B. Och Alving, R. (2009). *Bang om Bang*. Möklinta: Gidlunds förlag

Baroni, R. Tellability. (2014). I *The living handbook of narratology*. Hämtat 23 januari 2022 från https://www.lhn.uni-hamburg.de/node/30.html.

Bech-Karlsen, J. (2000). *Reportasjen*, Oslo: Universitetsforlaget

Booth, W. C. ([1961] 1983). *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press

Chatman, S. *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. (1978). Ithaca, N. Y: Cornell University Press

Chatman, S. Coming to Terms: *The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*. (1990). Ithaca, N. Y: Cornell University Press

Cohn, D. *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. ([1978] 1983). 2nd ed. New Jersey: Princeton University Press.

Conboy, M. (2007). *The Language of the News*. London: Routledge

Ekecrantz, J., Olsson, T. och Widestedt, K. (red.) (1995). *Nittonhundrafemtiofem: journalistiken och folkhemmet*. Stockholm: Skriftserien Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 1995:2

Ekecrantz, J. Tidningarna och tidens teman. (1995). I Ekecrantz, J., Olsson, T. och Widestedt, K. (red.), *Nittonhundrafemtiofem: journalistiken och folkhemmet*. Stockholm: Skriftserien Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 1995:2, s. 29–55

Ekecrantz, J., Olsson, T. och Pollack, E. (1995). Novemberveckan 1955: Den första historieskrivningen. I Ekecrantz, J., Olsson, T. och Widestedt, K. (red.),
(*Nittonhundrafemtiofem: journalistiken och folkhemmet*. Stockholm: Skriftserien Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 1995:2, s. 21–27

Elveson, G. (1979). *Reportaget som genre*, Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 11

Fludernik, M. (1996). *Towards a "Natural" Narratology*, London: Routledge

Genette, G. ([1972] 1980). *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Övers. Lewin, J. E. Ithaca, N.Y: Cornell University Press

Hamburger, K. *The Logic of Literature.* ([1957] 1973). Övers. Rose, M. J. Bloomington: Indiana University Press

Hultén, B. (1993). *Trettiotalet och det sociala reportaget: Brott och straff, idyll och folkhem.* Stockholm: JMK skriftserie

Hultén, B. (1995). *Förändra verkligheten! Det sociala reportaget från Zola till Zaremba,* Stockholm: Ordfront

Hultén, L. J. (1990). *Reportaget som kom av sig: En analys av reportaget som textform utifrån produktionsperspektivet och sändarrollen med betoning på reporterns personliga tonfall: En undersökning av reportaget i några landsortstidningar 1960–1985.* Diss. Stockholms universitet, JMK Skriftserie

Keen, S. (2013). Narrative Empathy. I *The Living Handbook of Narratology.* Hämtat 23 januari 2022 från https://www.lhn.uni-hamburg.de/node/42.html

Larsmo, O. (2022). "I "Lort-Sverige" möts funkistanken och skräcken *för det skitiga och avvikande"*, *Dagens Nyheter*, 29 augusti, https://www.dn.se/kultur/ola-larsmo-i-lort-sverige-mots-funkistanken-och-skracken-for-det-skitiga-och-avvikande/. Hämtad 2022.09.20.

Lundgren, K. *Solister i mångfalden: Signaturerna Bang, Maud och Attis samt andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet*. Diss. Stockholms universitet, 2002

Nerman, B. (1973). *Massmedieretorik*. Stockholm: Awe/Gebers

Olsson, T. Från social utopi till byggprojekt: Journalistiken i omvandlingen av folkhemmet. (1995a). I Ekecrantz, J., Olsson, T. och Widestedt, K. (red.), *Nittonhundrafemtiofem: journalistiken och folkhemmet*. Stockholm: Skriftserien Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 1995:2, s. 125–145

Olsson, T. Trygghetens oändliga lätthet: Förnöjsamhet och ängslan i folkhemspolitiken. (1995b). I Ekecrantz, J., Olsson, T. och Widestedt, K. (red.), Nittonhundrafemtiofem: journalistiken och folkhemmet. Stockholm: Skriftserien Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 1995:2, s. 249–275 Pollack, E. Bovar och bomber: Om relationen mellan skildrare och bekämpare av den folkhemska brottsligheten. I Ekecrantz, J., Olsson, T. och Widestedt, K. (red.), *Nittonhundrafemtiofem: journalistiken och folkhemmet*. Stockholm: Skriftserien Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 1995:2, s. 195–222

Renner, K. N. Facts and Factual Narration in Journalism. (2020). I Fludernik, M. och Ryan, M-L. (red.), *Narrative Factuality: A Handbook,* s. 465–478. Berlin: De Gruyter

Rossholm, G. Perspektiv och inlevelse i film och prosa. (2005). I Staffan Hellberg & Göran Rossholm. (red.), *Att anlägga perspektiv,* s. 147–172. Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion

Om bidragsyterne

Guri Hjeltnes (f. 1953) er en norsk historiker og journalist, dr.philos. Fra 2012 er Guri Hjeltnes direktør ved HL-senteret. Hjeltnes har særlig vært opptatt av norsk okkupasjonshistorie, og har utgitt blant annet Den norske nasjonalsosialismen: Nasjonal Samling 1933–1945 (1982, redigert sammen med Hans Fredrik Dahl og Bernt Hagtvet), Hver fredag foran porten (1984, sammen med Wanda Heger), Hverdagsliv (1986, bind 5 i serien Norge i krig) og Avisoppgjøret etter 1945 (1990). Hun har også skrevet to av bindene i serien Handelsflåten i krig 1939–45: Sjømann – lang vakt (1995) og Krigsseiler – Krig, hjemkomst og opprør (1997). I 2000 kom Barn under krigen (sammen med Berit Nøkleby). Som journalist har Hjeltnes blant annet jobbet i Østlendingen, Arbeiderbladet og NRK. Hjeltnes var professor ved Handelshøyskolen BI fra 2004 og prorektor 2008–2010. Hun var medlem av regjeringens 22. juli-kommisjon i 2011–12 og styremedlem i Stiftelsen Fritt Ord i årene 1993–2022.

Hans Fredrik Dahl (f. 1939) er historiker og professor emeritus i mediestudier ved Universitetet i Oslo. Dahl har blant annet forsket på mediehistorie, ideologiene i det 20. århundre, og annen verdenskrig. Han var hovedredaktør for firebindsverket Norsk presses historie 1660-1880, og har også skrevet Norsk mediehistorie (Universitetsforlaget) sammen med Henrik G. Bastiansen. Norsk mediehistorie har kommet i flere utgaver, den siste i 2019. Dahl har tidligere også vært kulturredaktør i Dagbladet.

Bjørn Westlie f. 1949. Tidl. Journalist bl.a. i Klassekampen og Dagens Næringsliv. Førstelektor ved Journalistikk og mediefag, OsloMet. PhD i historie UiO 2018. Forfatter av en rekke bøker bl.a. «Fars krig» 2008 som fikk Brageprisen i sakprosa samme år, «Det norske jødehatet. Norge og pressen under annen verdenskrig» 2019 og «Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet», 2022.

Terje Emberland (f. 1956) er dr. philos. Religionshistoriker og forsker I ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter i Oslo. Emberland har skrevet en rekke bøker og fagartikler om antisemittismen, nazismen og fascismens historie, norsk okkupasjonshistorie, moderne esoterisme og konspirasjonsteorier, blant disse er «Religion og rase – Norsk nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945» (2003), «Det ariske idol – Forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund» (sammen med Bernt Rougthvedt) (2004), «Himmlers Norge – Nordmenn i det storgermanske prosjekt» (sammen med Matthew Kott) (2012), «Da fascismen kom til Norge - Den nasjonale legions vekst og fall, 1927–1928» (2015), «Hva er konspirasjonsteorier?» (sammen med Asbjørn Dyrendal (2019) og «Fra gutterommet til Gestapo - En historie om radikalisering - Den nasjonalsosialistiske subkulturen i Norge 1932–1940» (2022). Emberland har også laget flere utstillinger og blir ofte brukt som kommentator i media. Terje Emberland var ekspertvitne i rettssaken mot Anders Behring Breivik.

Kjetil Braut Simonsen (f. 1981) er phD i historie (2016), og arbeider som forsker ved Jødisk museum i Oslo. Hans faglige spesialfelter er antisemittismens historie, nasjonalsosialismens historie, okkupasjonshistorie og konspirasjonstenkning.

Rune Ottosen (f. 1950) er professor emeritus i journalistikk ved OsloMet - Storbyuniversitetet. Han har skrevet flere bidrag om pressehistorie og mediedekning av krig og konflikter. Han er medredaktør (med Tormod Heier og Terje Tvedt) i boken Libya. Krigens uutholdelig letthet. Han er medforfatter med Stig Arne Nohrstedt i flere bøker, det siste var New War, New Media og New War Journalism (2014). I 2010 var han en av redaktørene og medforfatter av de fire bindene Norsk Presses historie (1767-2010). Ottosen var i mange år leder i Norsk Pressehistorisk Forening

(2009-2015), og var leder i Norsk Faglitterær Forfatter- og Oversetterforening 2001-2005. Han var nestleder i Norsk PEN 2018-2019, og medlem av den norske UNESCO-kommisjonen.

Øystein Hetland (f. 1981) er forskar ved HL-senteret. Han disputerte i 2020 med avhandlinga In the Shadow of the SS – Three Norwegian Police Districts 1940-1945, og arbeider no med ei bok om norsk politi under krigen.

William Hamre (f. 1996) er lektor med master i historie, Universitetet i Oslo. Masteroppgåva hans undersøker dekninga av jødar og Holocaust i Norsk Tidend.

Carl Emil Vogt (f. 1974) er historiker med doktorgrad fra UiO. Han har en rekke forskningspublikasjoner og faglitterære utgivelser bak seg. Han er spesialrådgiver ved HL-senteret.

Ingjerd Veiden Brakstad (f. 1979) er historiker og folkemordsforsker. Hun arbeider særlig med hvordan folkemord, genocidale ideologier og politisk massevold forstås og omtales av fjerne og nære tilskuere. Brakstad har doktorgrad i historie fra NTNU, har arbeidet ved Universitetet i Oslo og HL-senteret, og er i dag ansatt som forsker ved Falstadsenteret.

Bjørn Sørenssen (f. 1946) er Dr.philos. og professor emeritus ved Institutt for kunst- og medievitenskap ved NTNU. Han disputerte i 1980 med avhandlingen "´Gryr i Norden´ - Norsk arbeiderfilm 1928-1940 i internasjonalt perspektiv." Han har siden drevet forskningsarbeid og publisert om dokumentarfilmteori og -historie og digitale medier. Han publiserte i 2001 boka "Å fange virkeligheten - Dokumentarfilmens århundre" (ny utgave i 2007) på Universitetsforlaget. Har ellers publisert tallrike artikler på engelsk i tidsskrift og antologier om dokumentarfilm, digitale medier og film- og fjernsynshistorie.

Gunnar D. Hatlehol (f. 1977) er historiker og forsker ved Narviksenteret. Han har tidligere arbeidet blant annet ved Riksarkivet, NTNU og Institutt for forsvarsstudier. Forskningen hans har særlig knyttet seg til temaer fra den andre verdenskrig.

Mette Langeid (f. 1972) er utdannet fra Universitetet i Bergen med hovedfag i nordisk språk og litteratur. Hun har jobbet som journalist, formidlingsansvarlig ved Bergen kunstmuseum, redaktør og litteraturformidler ved Hamsunsenteret. Nå er hun lektor i den videregående skolen og masterstudent i medieutvikling ved OsloMet.

Thomas Lewe. (f. 1996) i Bergkamen, Tyskland. Utdannet Grafisk Designer i Münster, Tyskland (Fachhochschule Münster, FB Design) og bachelor- og mastergrad fra Kunsthøgskolen i Oslo (KiO). Jobbet som grafisk designer ved Universitetet i Oslo (1992-93) og i Grafisk Atelier ved NRK, Oslo (1993-95). Siden 1995 ansatt ved Høgskulen i Volda. Førsteamanuensis med emneansvar for design-fagene "Editorial Design" og "Design Strategies and Concepts". Veileder og sensor for bachelor- og masterstudenter i Volda, ved Universitetet i Sør-Norge USN (Drammen) og FH Kiel, Tyskland. Siden 2017 regelmessig gjeste-professor i design ved Fachhochschule Kiel, Tyskland. Initiativtaker og medarrangør for flere årlige, internasjonale student-workshops i formidling og medialisering av Holocaust. Fra våren 2023 deltidsstilling som professor ved IU (Internationale Universität) Dortmund og Bochum, Tyskland. Medlem i Grafill Norge.

Bernt Hagtvet (f. 1946) er prof. I statsvitenskap ved UiO (em.) og ved Oslo Nye Høyskole (ONH) tidl. Bjørknes Høyskole. Han er utdannet I Oslo og Bergen,

ved Yale og Nuffield College, Oxford. Bernt Hagtvet har særlig interessert seg for demokrati- og menneskerettighetsstudier og politiske ideologier og ekstrembevegelsers historie og sosiologi. Fra 1983 til 1994 ledet ledet han Programmet for Menneskerettighetsstudier ved Chr. Michelsens institutt i Bergen. Han er medutgiver bl.a. til samleverklet «Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism» (1981) og til serien om totalitære regimer og tenkesett hvor det hittil er utkommet åtte bind, det siste om «Politisk vold» (medredaktører Nik Brandal og Øystein Sørensen). Han er aktiv bidragsyter til offentlig debatt og fast skribent i Aftenposten og Dag og Tid.

Elsa Kvamme (f. 1954) er utdannet skuespiller i fysisk teater ved Odin Teatret i Danmark, og drev i 6 år en av Norges første frigrupper, Saltkompagniet, som turnerte over hele Europa. Hun er også kjent som sangpoet, og har laget soloforestillinger, prosjektteater og cabareter, og oversatt Jacques Brel til norsk. Etter filmskole i New York skrev hun spillefilmen «Maja Steinansikt», og regisserte «Fia og klovnene», som blant annet fikk Amandaprisen og pris for «beste nordiske barnefilm» ved Nordische Filmtage i Lübeck. Hun har laget 11 dokumentarer, blant annet «Legenes krig», som fikk «Gullstolen» på kortfilmfestivalen i Grimstad, og gullrutenominerte «Trikken til Auschwitz», og er nå aktuell med "Ingen hverdag mer", en dokumentar om Ruth Maier og Gunvor Hofmo og Holocaust i Norge. Hun var redaktør av Norsk Dramatisk Årbok fra 1995- 2000, og har også skrevet "En dame med hatt" (J.M. Stenersen forlag 2001) og "Kjære Jens, kjære Eugenio", om Jens Bjørneboe, Eugenio Barba og opprørernes teater (Pax 2004).

Nina F. Grünfeld (f. 1966) er professor i dokumentarfilmregi og prodekan for kunstnerisk utviklingsarbeid og forskning ved Høgskolen Innlandet. Som filmskaper er Nina Grünfeld kjent for sine personlige dokumentarfilmer som er blitt vist på tv og ved filmfestivaler i Norge og utlandet. I 2020 ga hun ut den fortellende sakprosaen 'FRIDA - Min ukjente farmors krig' (Aschehoug) der hun forteller historien om hennes jødiske, prostituerte farmor i Sentral-Europa i mellomkrigstiden. Boken er godkjent som en vitenskapelig monografi og er solgt til åtte land. I 2015 utga Grünfeld boken 'Ninas barn' (Kagge forlag), som forteller historien om det jødiske barnehjemmet i Oslo under 2VK. Boken er skrevet sammen med Espen Holm. I tillegg til å lage film og skrive bøker holder Nina foredrag for kulturinstitusjoner, offentlig og privat næringsliv og for barn og ungdom bl.a. gjennom Den kulturelle skolesekken. Nina har arbeidet aktivt innen kulturpolitikk og innehatt en rekke styreverv. Les mer om Nina F. Grünfeld og hennes virksomhet her https://grunderfilm.no/home

Birgitte Kjos Fonn (f. 1961) er professor i journalistikk ved OsloMet og redaktør for Mediehistorisk Tidsskrift. Hun er dr.philos. fra Universitetet i Oslo (UiO) på en avhandling om pressehistorie, og har mastergrader i samfunnsvitenskap fra UiO og London School of Economics. Fonn er en av lederne for forskergruppen Media Narration Group (MNG, tidligere Index) og koordinator for Sakprosa-linjen på MA-graden i Medieutvikling ved OsloMet, der blant annet faget mediehistorie inngår. Fonn er tidligere journalist med spesialisering i utenriks og økonomi, og har skrevet en rekke arbeider om både historiske og samtidige mediespørsmål.

Henrik G. Bastiansen (f. 1964) er leder i Norsk Mediehistorisk Forening og professor i medievitenskap ved Høgskulen i Volda. Han tok doktorgraden ved UiO i 2006 og er medforfatter av læreboken Norsk mediehistorie sammen med Hans Fredrik Dahl.

Bastiansen har publisert mange studier av norske medier. For tiden arbeider han med FoU-prosjektet «Exploring Digital Media History», som undersøker hva digitaliseringen av medienes arkiver vil få å si for det mediehistoriske fagfeltet.

Cecilia Aare (f. 1959) är lektor i journalistik vid Södertörns högskola. 2021 disputerade hon i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet med avhandlingen *Reportaget som berättelse: En narratologisk undersökning av reportagegenren*. Hon har också skrivit högskoleläroboken *Det tidlösa reportaget* (Studentlitteratur 2011 och 2019).

For forfattere og fagfeller

Forfatterveiledning for Mediehistorisk Tidsskrift

Mediehistorisk Tidsskrift er Norges eneste mediehistoriske tidsskrift. Det har åpen publisering etter open access-prinsippet, er fagfellevurdert og gir publikasjonspoeng på nivå 1.

Mediehistorisk Tidsskrift tar imot alle typer manuskripter av mediehistorisk interesse. I tillegg til det fagfellevurderte, vitenskapelige stoffet tar vi blant annet imot debattstoff, bokanmeldelser, intervjuer og essays, samt stoff til spalten «Medieminner».

Vi opererer etter «double blindfold»-prinsippet, hvilket vil si at forfattere og eksterne fagfeller ikke blir opplyst om hverandres identitet. Forfatterne vil bli bedt om å fjerne identifiserende referanser til eget arbeid og annen identifiserende informasjon i artikkelfilene før fagfellevurdering.

Rutine for innsendte manuskripter

- Redaktøren vurderer om et manus er aktuelt for tidsskriftet.
- Går manuset videre, kan redaktøren foreslå en viss omarbeiding før manuset blir sendt til fagfellevurdering.
- Redaksjonen utformer så en samlet vurdering basert på fagfellenes tilbakemelding. Hvis konklusjonen er at artikkelen bør publiseres, går manus så tilbake til artikkelforfatteren for eventuell revidering.
- Ferdig tekst returneres til redaksjonen.
- Teksten språkvaskes.
- Språkvasket versjon sendes artikkelforfatteren for godkjenning. Etter dette er det bare anledning til å gjøre mindre endringer i teksten.

- Godkjent språkvask blir brukket om til tidsskriftsider. Herfra tar redaksjonen seg av korrekturrundene.
- Unntaksvis kan nye fagfeller bli trukket inn i vurderingen. Det er redaksjonen som tar den endelige beslutningen om artikkelen skal publiseres.

Krav til manuskriptet

Manuskripter sendes i Word-format (ikke pdf) på e-post til birgitte@oslomet.no

En artikkel bør være mellom 6000 og 10000 ord. Inkludert figurer, tabeller, noter og litteraturhenvisninger bør den som hovedregel ikke overstige 30 A4-sider (regnet ut fra halvannen linjeavstand, 12 punkt skriftstørrelse).

For andre bidrag, f.eks. essays og debattstoff, avtales omfanget for hvert enkelt tilfelle.

Referansestilen er (fra nr. 1 2021) APA 6th edition med noter. Manusene leveres med fotnoter, som av layoutmessige hensyn gjøres om til sluttnoter før publisering. I dette systemet brukes notene blant annet til forfatternavn, årstall og eventuelle sidetall (eksempel: Gripsrud 2017: 299), samt kortversjoner av f. eks. arkiv- og avisreferanser. Fotnotene kan også brukes til andre nødvendige opplysninger.

Titler på bøker, aviser og tidsskrifter o.l. settes i kursiv i brødteksten.

Noen vanlige referansetyper

Noen av de vanligste referansetypene er beskrevet under. En mer detaljert veiledning til APA 6th tilpasset fotnoter, finnes her:
http://kildekompasset.no/referansestiler/apa-6th-tilpasset-fotnoter.aspx

Bøker: etternavn, fornavn som forbokstav med punktum, årstall i parentes, punktum, boktittel i kursiv, punktum, utgiversted, kolon,forlag, eventuell URL eller DOI-nummer.

Eksempel: Eide, M. og Myrvang, C. (2018). *Alltid foran skjermen. Dagbladet og det digitale skiftet.* Oslo: Universitetsforlaget.

Kapitler i bøker: etternavn, fornavn som forbokstav med punktum, årstall i parentes, punktum, kapittelnavn, punktum, boktittel i kursiv, komma, sidespenn, punktum, utgiversted, kolon, forlag

Eksempel: Gripsrud, J. (2017). 1890-1940. Massenes tidsalder. I J. Gripsrud (red.), *Allmenningen. Historien om norsk offentlighet,* s. 228-301. Oslo: Universitetsforlaget.

Artikler: etternavn, fornavn, årstall i parentes, punktum, artikkeltittel, punktum, tidsskriftets navn i kursiv, årgang i kursiv, nummer i parentes, sidespenn, punktum, eventuell URL eller DOI-nummer. Hvis ikke tidsskriftet oppgir årgang, sløyfes det.

Eksempel: Rasmussen, T. (2019). Offentlig mening som politikkens omverden, 2000-2020. *Mediehistorisk Tidsskrift 16*(2), 32-64.

Mediereferanser: Mediereferanse i fotnotene, f. eks. avis: Avisnavn, dato, årstall, ev. sidetall

Eksempel på mediereferanse i fotnoter: Sandefjords Blad, 12. september 1983, s. 1

Samme mediereferanse i litteraturlisten: Avisnavn, år og dato i parentes, punktum, tittel, sidetall.

Eksempel: Sandefjords Blad (1983, 12. september). Vi stemmer Høyre i Sandefjord, s. 1

Merk at vår konvensjon når det gjelder aviser skiller seg marginalt fra APAs, siden vi mener det også er nødvendig å ha med avisdato i notene (APAs kortversjon er avisnavn, årstall, sidetall). For avisreferanser med forfatter, andre medietyper eller kildetyper som ikke er dekket her, refererer vi til veiledningen på http://kildekompasset.no/referansestiler/apa-6th-tilpasset-fotnoter.aspx

Arkivreferanser:

Kildekompasset har ikke egen angivelse for arkivreferanser, men vi foreslår denne varianten:

Arkivreferanse i fotnotene: Arkivdokument, ev. dato og avsender, arkiv

Samme arkivreferanse i litteraturlisten: Arkivnavn. Arkivdokument, dato, avsender. Nærmere angivelse (boks, mappe, pakke etc.)

Eksempel: Samme arkivreferanse i litteraturlisten, eksempel: Statsarkivet, Norsk Journalistskole (SAO/NJ). Årsmelding for 1965-66, boks 0001.

Følgende legges ved manuskriptene, senest ved innlevering av siste versjon:

- et sammendrag på 50–150 ord, både på norsk (eventuelt dansk eller svensk) og engelsk. Det engelske sammendraget skal også ha tittel.
- tre–fem emneord, både på norsk (eventuelt dansk eller svensk) og engelsk
- et forfatterportrett
- en kort forfatterbyline (vanligvis: navn, arbeidstittel, arbeidssted og e-postadresse)
- en forfatteromtale (maks 400 tegn med mellomrom)
- bilder/illustrasjoner/faksimiler til teksten eller forslag til slike, samt forslag til bildetekster med all nødvendig informasjon om illustrasjonen. Forfatterne må selv innhente tillatelse til å gjengi illustrasjonene. Tidsskriftet har ikke anledning til å betale for bruk av bilder, og er avhengig av å finne illustrasjoner som kan brukes fritt.

Mediehistorisk Tidsskrift tar bare imot originalmanus. Vi forutsetter at manuskripter ikke er sendt til vurdering hos av andre tidsskrifter mens det er i en redaksjonell prosess i *Mediehistorisk Tidsskrift*, eller at det har vært publisert andre steder på andre språk. Som digitalt tidsskrift gjør vi oppmerksom på at vi rutinemessig er nødt til å screene bidrag for plagiat.

Det forutsettes at artikler som vurderes i *Mediehistorisk Tidsskrift,* følger de etablerte etiske retningslinjene for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi: https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/hum-sam/forskningsetiske-retningslinjer-for-samfunnsvitenskap-humaniora-juss-og-teologi/

For medforfatterskap gjelder *Vancouverreglene for praktiske og etiske retningslinjer for forfattere,* https://www.forskningsetikk.no/ressurser/fbib/lover-retningslinjer/vancouveranbefalingene/

*Mediehistorisk Tidsskrift*s forfattere beholder opphavsretten til sin tekst, men samtykker altså i at den publiseres under de betingelsene som ligger i lisensen Creative Commons CC BY-NC 4.0

Mediehistorisk Tidsskrift har ingen avgifter for redaksjonell vurdering eller publisering, eller leserbetaling.

Til fagfellene

Mediehistorisk Tidsskrift setter stor pris på det arbeidet som gjøres av eksterne fagfeller. Dette utføres som standard etter «double blindfold»-prinsippet, der forfatter og leser er anonymisert for hverandre. Vi har ikke noe standard-skjema for fagfellevurdering, men ber fagfellenes tilbakemelding munne ut i en av fire anbefalinger til redaksjonen:

- Artikkelen aksepteres som den er.
- Artikkelen aksepteres med nærmere angitte endringer.
- Artikkelen aksepteres ikke slik den nå foreligger, men kan vurderes på nytt dersom den blir vesentlig omarbeidet.
- Artikkelen aksepteres ikke.

Tidligere utgaver

Tidligere utgaver av Pressehistoriske skrifter/Pressehistorisk tidsskrift utgitt til og med 2014 koster mellom 75 og 150 kroner og kan bestilles hos Norsk Mediehistorisk Forening ved Ragnhild Holmen. Send nummeret på utgaven og antall sammen med bestillers navn og adresse til rh@mediebedriftene.no.

Årgang 1:

Nr. 1/2004
Arnhild Skre: «I dag må ingen sitte hjemme». Presse og partilojalitet 1957–1973.

Nr. 2/2004
Øystein Sande m. fl.: Agitasjon og opplysning

Nr. 3/2004
Else-Beth Roaldsø: Å skrive i motvind. Ruth Thomsen og Stavanger Aftenblad.
Hallvard Tjelmeland: Aviser som historisk kjelde

Årgang 2:

Nr. 4/2005
Norhild Joleik: Albert Joleik – bladstyrar i brytingstid

Nr. 5/2005
Div. forfattere: 1905 – Nu gjælder det at holde kjæft

Årgang 3:

Nr. 6/2006
Anne Hege Simonsen: De der ute– vi her hjemme. Utenlandsdekningen i tre norske aviser 1880–1940
Jo Bech-Karlsen: På sporet av en glemt stil. Litterær journalistikk på 1950-og 60-tallet

Nr. 7/2006
Tor Are Johansen: «Trangen til læsning stiger, selv oppe i Ultima Thule». Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca 1763–1880

Årgang 4:

Nr. 8/2007
Guri Hjeltnes (red): «Har de ikke journalister i Aftenbladet lenger når de sender et kvinnfolk?» Kjønnsperspektiv på pressehistorien

Nr. 9/2007
Tor Are Johansen: Hett bly og raske presser. Teknologisk endring i norsk avisproduksjon

Årgang 5:

Nr. 10/2008
Sidsel Meyer: Så brøt stormen løs. Debatten om beredskapslovene høsten 1950.
Bernt Ove Flekke: Eit historisk blikk på «Hele Norges sportsavis»

Årgang 6:

Nr. 11/2009
Henrik G. Bastiansen: Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall. 1945-2000

Nr. 12/2009
Sigurd Høst: Mye mer enn Akersgata. Norsk pressestruktur 1945 –2009. Navneendring til Pressehistorisk tidsskrift f.o.m. 11.6.2010

Årgang 7:

Nr. 13/2010
Div. forfattarar: Nordisk presse under andre verdskrigen

Nr. 14/2010
Ivar Andenæs: Halden Arbeiderblad – den siste partiavis
Arnhild Skre: «En kostbar og farlig tid». Vestvendingen i norsk presse 1947–1949

Årgang 8:

Nr. 15/2011
Leiar: 22/7 – eit pressehistorisk vendepunkt?
Birgitte Kjos Fonn: Da venstresiden ville lage DU-journalistikk
Henrik G. Bastiansen: Portrett av TV-kritikeren Sverre Evensen

Nr. 16/2011
Tor Are Johansen: Orkla Media 1983 –2006. Et medieselskap i konserndannelsen og eier – konsentrasjonens epoke

Årgang 9:
Nr. 17/2012
Maria Utheim: Engebret-bevegelsen
Peter Larsen: Bergens Tidendes første redaktør

Nr. 18/2012
Rune Ottosen: Pressemannen Johan Falkberget
Jo Bech-Karlsen: Referatets død og intervjuets seier

Årgang 10:
Nr 19/2013
Tor Are Johansen: Et produksjonssystem i støpeskjeen. Teknologiutvikling i norske aviser 1940 –2010

Nr 20/2013
Elisabeth Eide og Else-Beth Roalsø: Kriminelle, kulturelle, kapable kvinner
Birgitte Kjos Fonn: Ukebladene i 1913
Ragnhild Mølster: «Redaktrices». Kvinnelige redaktører frem til 1913
Gerd von der Lippe: Nanna With – et tilbakeblikk på sportsjournalistikk

Årgang 11:
Nr 21/2014
Hans Fredrik Dahl: Partipressen i Norge – fra utvikling til avvikling
Henrik G. Bastiansen: Fra konflikt til konsensus? Partipressens fall
Birgit Røe Mathisen: Fra partipresse til lokalisme, lokal journalistikk

Nr 22/2014
Rune Ottosen: Pressen og ytringsfrihtens vilkår ved og etter utbruddet av første verdenskrig
Anne Hege Simonsen: Den første verdenskrig i to norske aviser
Hans Christian Erlandsen: Rowland Kenney, britisk påvirkningsagent
Nils E. Øy: Jubileumsutstillingen 1914

Årgang 12:
Nr 23/2015
Ruth Hemstad: Propagandakrigen om Norge i europeisk presse
Odd Arvid Storsveen: Aviser som politiske aktører på 1800-tallet
Marthe Hommerstad: Politisk debatt mellom dannede elite og bøndene
Håkon Harket: 1814 og jødenes utestengelse fra Norge
Nils. A. Øy: Er slangene i § 100 borte etter 200 år

Nr 24/2015
Masoud Haidari: Når blir jeg norsk i medienes øyne?
Cora Alexa Døving: Historiens grep om samtiden
Harald Syse: Norsk presses dekning av antijødisk politikk
Margareth A. van Es: Bildet av «muslimske kvinner» i Aftenposten

Årgang 13:
Nr 25/2016
Per Overrein og Roar Madsen: Om avviklingen av partipressen
Henrik G. Bastiansen og Hans Fredrik Dahl: Svar til Overrein og Madsen.
Gudleiv Forr: Dagbladets løsrivelse fra Venstre.
Rune Ottosen: Unntakstilstanden i Trøndelag i oktober 1942
Kathrine Geard: Skjult kamp for det frie ord under krigen

Nr. 26/ 2016:
Rolf Werenskjold: Norges første lydfilmavis
Birgitte Kjos Fonn: Journalisten Vilhelm Aubert
Rune Ottosen: Klimajournalistikk under valget 2013 med historisk bakgrunn

Navneendring til Mediehistorisk Tidsskrift f.o.m. 1.9.2016.

Årgang 14:
Nr. 27/ 2017:
Østein Pedersen Dahlen: UDs hemmelige pressekontor
Rolf Werenskjold: Haakon Lie som filmskaper
Magne Lindholm: Norges første statlige PR-kampanje
Ole Bjørn Rongen: Bokseropprøret i Kina i 1900

Nr. 28/ 2017:
Åsmund Egge: Fra revolusjonsbegeistring til brobygging
Rune Ottosen: Revolusjonsfrykt og klassekamp
Birgitte Kjos Fonn: Revolusjon og folkelesning
Roy Krøvel: Garborg, Uppdal og revolusjonen
Kristian Steinnes: Sigurd Simensen, avismann og agitator
Gudleiv Forr: Karl Johanssen, liberaler blant kommunister

Årgang 15

Nr. 29/2018
Trygve Svensson: Ludvig Holbergs retorikk
Henrik G. Bastiansen: Berlinmurens fall i norske medier
Anders Gjesvik: Dekningen av homofile på 1950-tallet

Nr. 30/2018
Henrik G. Bastiansen: Fra analog til digital mediehistorie
Eivind Røssaak: Når nasjonens hukommelse digitaliseres: Kulturens ubevisste vender tilbake
Frode Weium: Inskripsjon og digitalisering Om fonografens tidlige historie
Nina Bratland: Fotoalbum: Digital praksis og prøvelse
Magne Lindholm: Hva skjer med arkivene når de blir digitalisert?
Henrik G. Bastiansen: Hvordan skal vi plassere internett i mediehistorien?
Hans Fredrik Dahl: Bok: Krigsdrama i eksil
Gudleiv Forr: Bok: Krigsdrama i eksil
Rune Ottosen: Bok: Gatekeeper med stor makt
Birgitte Kjos Fonn: Bok: Rikholdig Presshistorisk Årsbok

Fra desember 2018 er alle årgangene av Mediehistorisk Tidsskrift tilgjengelige på medietidsskrift.no

Årgang 16:

Nr. 31/2019
Turid Borgen: Kampen om kontroll En casestudie av prosjektet «Redaksjonell posisjonering 15» anno 2012
Paul Bjerke: Bond eller Smiley i nordisk spionjournalistikk?
Per Overrein/Roar Madsen: Om partipressens korporative system – et søkelys på seks høyrepresseaviser
Henrik G. Bastiansen: Hvordan skal vi plassere World Wide Web i mediehistorien?
Audgun Oltedal: Grave i gener

Nr. 32/2019
Gudmund Hernes: Det medievridde samfunn 2.0
Terje Rasmussen: Offentlig mening som politikkens omverden, 2000–2020
Rune Ottosen: Fra kald krig til «out of area»-strategi
Anne Krogstad: Den medievridde kultureliten
Paul Bjerke/Birgitte Kjos Fonn: Er journalistikken venstrevridd?
Cristine Myrvang: Stormens øye. Om forsøket på å stabilisere Dagbladets nyere historie

Årgang 17:

Nr. 33/2020
Siri Hempel Lindøe: Den norske TV-aksjonen i historisk perspektiv
Henrik G. Bastiansen: Mediehistorie 2.0 og behovet for en ny filologi
Roar Madsen/Per Overrein: «– Vi stemmer Høyre i Sandefjord». Høyreaviser i valgkamp
Morten Haave: Norsk arbeiderbevegelse og «pengejødene»

Nr. 34/2020
Henrik G. Bastiansen: Kan mediehistorien kaste nytt lys over miljø- og klimakrisen?
Lars Sandved Dalen: Forsiktige forskere, engasjerte journalister
Thale Elisabeth Sørlie: Det handler om mennesker – fotografiske klimaendringer i Arbeiderbladet mellom 1948 og 1997
Ingrid Fadnes: Mardøla-aksjonen(e). Et tilbakeblikk på en av norgeshistoriens viktigste miljøvernaksjoner
Marte Veimo og Andreas Ytterstad: Den sprikende kraften i «det grønne skiftet»
Marianne Takle: Hva innebærer det å ta hensyn til fremtidige generasjoner?
Eva Åsén Ekstrand: Sökande efter "Svenskhet" och "folket" i Smålänningens Jul under beredskapstiden (1939-1945)

Årgang 18:

Nr. 35/2021

Birgitte Kjos Fonn, Leder: Avisens hjerte
Per Bonde Hansen og Gudrun Rudningen: «Desken var avisens hjerte som aldri lukket et øye»
Veronica Årseth Ljosheim: På nett med historien: Å tallfeste Dagbladets journalistikk
Henrik G. Bastiansen: Brikker til en ny filologi
Håkon Benjaminsen: Et løfta blikk. Karina Jensen og norsk fotojournalistikk i årene 1980–1999

Nr. 36/2021

Birgitte Kjos Fonn, Leder: En bredere mediehistorie
Jens Petter Kollhøj, Are Flågan, Anne Hege Simonsen: Offentlig fotografi. Fotografisk mangfold i publiserings- og kunnskapsprosesser
Marthe Tolnes Fjellestad: Å vise vanskelige bilder. Fotografier fra Sydspissen fangeleir i Tromsø, 1945
Tone Svinningen: Krigsbilder på vandring. Bruken av Kari Berggravs bilder fra felttoget våren 1940
Olaf Knarvik: Jørgen Grindes fotografier fra Midtøsten 1956-59
Nina Bratland: Fotograferte samtaler. Arbeid for nøyaktighet og økonomi i Televerket
Stig Storheil: Ingenmannsland. Brefotografier, vitenskap og materialitet
Arne B. Langleite: Med ryggen mot kameraet. Bildebyråets ryggfigur i det norske landskapet
Guro Tangvald: Oljeplattform i solnedgang. Postkort fra norsk oljeindustri 1970-2021
Jens Petter Kollhøj: Bedre enn originalen? Fotografier som halvfabrikata i bokproduksjon på 1950- og 60-tallet

Årgang 19:

Nr. 37-38/2022

Birgitte Kjos Fonn og Rolf Werenskjold: Leder: Nordisk utenriksjournalistikk i det lange 20. århundret
Hans Fredrik Dahl: 'Nordic foreign journalism in the long 20th century' – an introduction
Øystein Pedersen Dahlen og Rolf Werenskjold: Presse, PR og politikk Utenriksdepartementets pressekontor 1919-1924
Eva Åsén Ekstrand: När Spaniens sak blev vår: svensk lokalpress under spanska inbördeskriget 1936–1939
Hans Fredrik Dahl: The Spanish Civil War in a Nordic Perspective
Hans Fredrik Dahl og Rolf Werenskjold: Bibliografi: The Spanish Civil War in a Nordic Perspective
Rune Ottosen: Gunnar Garbo som journalist og pressemann
Josef Batikha: Koldkrigsjournalistik
Heidi Kurvinen: Gendering the history of foreign correspondents: The case of Helsingin Sanomat's Maija-Liisa Heini
Rolf Werenskjold: Ottar Odland: radiomannen og utenrikskorrespondenten, 1953–1987
Rune Ottosen: Conflict coverage and security policy orientation: A longitudinal study of war coverage in Norway in a Nordic comparative perspective
Birgitte Kjos Fonn: Nye måter å dekke Vesten på. En studie av internasjonalt stoff i to norske aviser 1975–2005

De fleste vet at Holocaust er betegnelsen på Nazi-Tysklands folkemord på Europas jøder, men ikke alle vet hvor dette begrepet egentlig kommer fra.

I denne utgaven av Mediehistorisk Tidsskrift retter vi først blikket mot den lite kjente historien om hvordan selve Holocaust-begrepet kom i bruk. Deretter handler det om hvordan utryddelsen av jødene er blitt omtalt og oppfattet i norske medier både før, under og etter andre verdenskrig. Jødehat, antisemittisme og rasisme er gjennomgående temaer - og like aktuelle i dag som tidligere.

Holocaust og tilintetgjørelsen av jødene har til nå ikke fått særlig oppmerksomhet i norsk medieforskning, men nå har en rekke av landets fremste forskere på feltet gått sammen om å kaste nytt lys over medieomtalen og den offentlige siden av Holocaust. I dette tidsskriftet kan du derfor lese 13 fagfellevurderte artikler med et innhold som spenner fra inngående analyser av mellomkrigstidens norske presse og helt frem til våre dagers digitale Holocaust-formidling i workshops og utstillinger. Her kan du lese hva Aftenposten skrev i mellomkrigstiden, hva tidsskrifter som Minerva og Unge Høire skrev eller unnlot å skrive om, propagandaen til Nasjonal Samling, en sammenlikning av omtalen av den norske aksjonen mot jødene høsten 1942 slik den ble omtalt i norsk og svensk presse, hvordan Holocaust ble omtalt i London-regjeringens egen avis, Norsk Tiend, i den illegale avisen Bulletinen og i norske aviser etter krigen. Videre kan du lese om fremstillingen av Holocaust i norsk filmhistorie og hvordan forsideomslagene på en rekke norske Holocaust-bøker avdekker et mønster over tid - og TV-serier som den amerikanske "Holocaust" fra 1978 og den norske serien "Last: jøder" fra 2022. Du finner også analyser av den store pressedebatten om Holocaust-fornekteren David Irving, såvel som den første analysen av "Michelet-debatten" som oppstod etter utgivelsen av Marte Michelets bok "Hva visste hjemmefronten?" i 2018. Flere artikler handler om hvordan man kan formidle noe så ufattelig som Holocaust; ved hjelp av digital teknologi og i ulike former for dokumentarfilm. Mange av bidragene stammer opprinnelig fra et seminar som Norsk Mediehistorisk Forening arrangerte i samarbeid med Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) i mars 2022.

I tillegg kan du lese to "medieminner" om opprettelsen av trekanal-radioen i NRK i 1993, samt en studie av den store svenske journalisten Barbro Alving, kjent som Bang. En artikkel handler sogar om at fjernsynet fyller 100 år i disse dager.

Initiativtakere og redaktører for dette temanummeret er Henrik G. Bastiansen, professor i medievitenskap ved Høgskolen i Volda og leder av Norsk Mediehistorisk Forening, og Carl Emil Vogt, historiker, forfatter og spesialrådgiver ved HL-senteret.

Mediehistorisk Forening finnes på *facebook.com/mediehistorisk*

Mediehistorisk Forening finnes på twitter på *@Mediehistorisk*

ISSN 2464-4277

Norsk Mediehistorisk Forening

www.medietidsskrift.no